3

Δημοκρατία και Φύση

DEMOCRACY AND NATURE - DEMOCRACIA Y NATURA

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ, ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Νίκος Ράπτης

Τεχνολογία: Παρελθόν, Παρόν, (Μέλλον;)

Hugh Lacey

Η διαλεκτική της επιστήμης και της προηγμένης τεχνολογίας

Τάκης Φωτόπουλος

Για μια δημοκρατική αντίληψη της επιστήμης και της τεχνολογίας

Muhammad Ahmad

Ρατσιστικές συνέπειες της επιστημονικής-τεχνολογικής επανάστασης

Κώστας Καβουλάκος

Φύση, επιστήμη και τεχνική στον Habermas

Jhan Hochman

Η Donna J. Haraway και η τεχνολογία

ΔΙΑΛΟΓΟΣ

Γιάννης Μανιός

Μαρξισμός - Λενινισμός και το ζήτημα της γνώσης

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Steve Millett

Περιοδικό Αναρχικές Σπουδές

Φώτης Τερζάκης

Αστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική, του Κώστα Σταμάτη

ΙΟΥΝΙΟΣ 1997
ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΣΤΑΧΥ & ΤΟΠΟΣ

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΦΥΣΗ

DEMOCRACY AND NATURE - DEMOCRACIA Y NATURA
ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ
Ζαλόγγου 6, 106 78 Αθήνα, τηλ.:33.03.590, fax: 38.29.207

ΔΙΕΘΝΗΣ ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Τάκης Φωτόπουλος
(Γενικός υπεύθυνος ύλης)
Θοδωρής Παπαδόπουλος και Νίκος Ράπτης
(Υπεύθυνοι ύλης ελληνικής έκδοσης)
Παύλος Σταυρόπουλος
(Υπεύθυνος ύλης αγγλόφωνης έκδοσης)
Ruben G. Prieto
(Υπεύθυνος ύλης ισπανόφωνης έκδοσης)

ΔΙΕΘΝΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Saron Beder (Αυστραλία)
Carl Boggs (Η.Π.Α.)
Dan Chodorkoff (Η.Π.Α.)
Noam Chomsky (Η.Π.Α.)
Paul Ekins (Βρετανία)
John Ely (Η.Π.Α.)
Andre Gunder Frank (Ολλανδία)
Chaia Heller (Η.Π.Α.)
Κορνήλιος Καστοριάδης (Γαλλία)
Penny Kemp (Βρετανία)
Brian Morris (Βρετανία)
James Robertson (Βρετανία)
Victor Toledo (Μεξικό)
Ted Trainer (Αυστραλία)
Peter Zegers (Ολλανδία)

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
Φώτης Τερζάκης

Για θέματα ύλης: Νίκος Ράπτης, Έβρου 3, 152 34 Χαλάνδρι, τηλ.: 68.13.206, e-mail:nikrap@aurora,eexi.gr

Για συνδρομές, εμβάσματα, διαφημίσεις: Εκδόσεις Στάχυ, Ζαλόγγου 6, 106 78 Αθήνα, τηλ.: 33.03.590.

I.S.S.N.: 1106-8310

Το περιοδικό *Δημοκρατία και Φύση* είναι μια διεθνής έκδοση της ελευθεριακής Αριστεράς και της ριζοσπαστικής Οικολογίας που εκδίδεται συγχρόνως στην Ελλάδα και τις Η.Π.Α. και σύντομα θα εκδίδεται και σε ισπανόφωνη έκδοση με έδρα την Ουρουγουάη. Διευθύνεται από διεθνή Συντακτική Επιτροπή που αποτελείται από τον υπεύθυνο ύλης της κάθε έκδοσης και το γενικό υπεύθυνο ύλης. Τα δημοσιευόμενα στο περιοδικό δοκίμια είναι πρωτότυπα άρθρα που γράφονται κατά κανόνα για το περιοδικό.

Εκδίδεται σε συνεργασία από τις εκδόσεις ΤΟΠΟΣ και τις εκδόσεις ΣΤΑΧΥ

Τιμή τεύχους: 1.700 δρχ.

Συνδρομές εσωτερικού (3 τεύχη): 4.500 δρχ.
Συνδρομές εξωτερικού: 5.500 δρχ.
Νομικά πρόσωπα, βιβλιοθήκες κ.λπ.: 9.000 δρχ.

Φωτοστοιχειοθεσία: Π. Κοντομηνάς, τηλ.: 36.30.891

Παραγωγή: Ηλεκτρονικές Τέχνες Ε.Π.Ε., Αραχώβης 61, τηλ.: 33.00.914

Κεντρική διάθεση: ΠΡΟΟΔΟΣ, Μεσολογγίου 5, 106 81 Αθήνα, τηλ.: 38.30.889-38.21.001

Η αγγλόφωνη έκδοση εκδίδεται από την Aigis Publications Ltd, 1449 W. Littleton Blvd. Suite 200, Littleton, CO, 80120-2127, U.S.A.

Η ισπανόφωνη έκδοση θα εκδίδεται από το Editorial Nordan, Millan 4113, 12900 Montevideo, URUGUAY.

Δημοκρατία και Φύση

ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

- **Ιρασιοναλισμός, σπιριτουαλισμός, θρησκεία**
  Τεύχος 4 (προθ. υποβολής λήγει 30/5/97)

- **Κουλτούρα κάι ΜΜΕ**
  Τεύχος 5 (προθ. υποβολής λήγει 30/8/97)

- **Από τον κρατισμό στην αγοραιοποίηση**
  Τεύχος 6 (προθ. υποβολής λήγει 31/12/97)

- **Τάξεις και οικολογία**
  Τεύχος 7 (προθ. υποβολής λήγει 31/4/98)

- **Κράτος πρόνοιας και κοινοτισμός**
  Τεύχος 8 (προθ. υποβολής λήγει 30/8/98)

- **Είναι δυνατή η σύγκλιση των νέων κινημάτων;**
  Τεύχος 9 (προθ. υποβολής λήγει 30/12/98)

- **Μεταμοντερνισμός και πολιτική "ταυτότητας"**
  Τεύχος 10 (προθ. υποβολής λήγει 31/4/99)

Καλούνται οι ενδιαφερόμενοι να συνεργαστούν στα παραπάνω θέματα να υποβάλλουν τις συνεργασίες τους μέσα στην προθεσμία που δίνεται σε παρένθεση χωριστά για κάθε τεύχος. Για οδηγίες όσον αφορά την υποβολή συνεργασιών παρακαλούμε να συμβουλευθείτε τις "Σημειώσεις για την υποβολή κειμένων" που δημοσιεύονται στο οπισθόφυλλο.

Η Συντακτική Επιτροπή έχει δικαίωμα ν' αλλάζει τις θεματικές ενότητες και τη σειρά προτεραιότητάς τους, γι' αυτό σας παρακαλούμε να έρχεστε σε επαφή με τα γραφεία του περιοδικού στην Αθήνα πριν υποβάλλετε κείμενό σας προς δημοσίευση.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Τόμος 1 / τεύχος 3

Οι στόχοι μας 5
Έκκληση στους αναγνώστες 11
Editorial 13

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ, ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Νίκος Ράπτης
Τεχνολογία: Παρελθόν, Παρόν, (Μέλλον;) 19
Hugh Lacey
Η διαλεκτική της επιστήμης και της προηγμένης τεχνολογίας 52
Τάκης Φωτόπουλος
Για μια δημοκρατική αντίληψη της επιστήμης και της τεχνολογίας 74
Muhammad Ahmad
Ρατσιστικές συνέπειες της επιστημονικής-τεχνολογικής επανάστασης 109
Κώστας Καβουλάκος
Φύση, Επιστήμη και τεχνική στον Habermas 138
Jhan Hochman
Η Donna J. Haraway και η τεχνολογία 171

ΔΙΑΛΟΓΟΣ

Γιάννης Μανιός
Μαρξισμός - Λενινισμός και το ζήτημα της γνώσης 185
Για την ιστορία του περιοδικού μας 202

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Steve Millett
Περιοδικό *Αναρχικές Σπουδές* 205
Φώτης Τερζάκης
Αστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική, του Κώστα Σταμάτη 208

Αγαπητέ συνδρομητή / συνδρομήτρια,

Η Συντακτική Επιτροπή του περιοδικού θέλει κατ' αρχήν να σε ευχαριστήσει για την υποστήριξή σου προς το *Δημοκρατία και Φύση* που συνεχίζεται παρ' όλες τις αντιξοότητες του τελευταίου χρόνου. Γιατί είναι αλήθεια πως υπήρξαν αρκετές δυσκολίες και καθυστερήσεις στην έκδοση του περιοδικού τον τελευταίο χρόνο, που κυρίως είχαν να κάνουν με την αλλαγή του ιδιοκτησιακού και εκδοτικού καθεστώτος του *Κοινωνία και Φύση*. Όπως καταλαβαίνεις, αυτές οι δυσκολίες είχαν άμεσο αντίκτυπο στην εξυπηρέτηση της συνδρομής σου από πρακτική και νομική σκοπιά. Όμως, με την πίστη πως η προβληματική τού *Δημοκρατία και Φύση* αποτελεί συνέχιση και εξέλιξη της προβληματικής του *Κοινωνία και Φύση*, η Συντακτική Επιτροπή πρότεινε στις εκδόσεις Στάχυ την αποστολή δωρεάν του πρώτου τεύχους του *Δημοκρατία και Φύση*, καθώς και όσων μελλοντικών τευχών αναλογούν στη συνδρομή σου. Προς ικανοποίησή μας, και παρόλο που από νομικής απόψεως οι εκδόσεις Στάχυ δεν είχαν καμιά υποχρέωση, η πρότασή μας έγινε ανεπιφύλακτα δεκτή. Έτσι, το *Δημοκρατία και Φύση* θα βρίσκεται στα χέρια σου χωρίς προβλήματα από εδώ και πέρα. Επιπρόσθετα, θέλουμε να σε διαβεβαιώσουμε πως κάνουμε ό,τι είναι δυνατό για να βελτιώσουμε την ταχύτητα διεκπεραίωσης των συνδρομών. Γιατί γνωρίζουμε πως η αξιοπιστία μας δεν κρίνεται μόνο από την ποιότητα των δημοσιευόμενων άρθρων αλλά και από τη δική σου εξυπηρέτηση.

Προσβλέπουμε στη συνέχιση της υποστήριξής σου.

Με εκτίμηση
Η Συντακτική Επιτροπή

Δημοκρατία και Φύση

Τετραμηνιαία Έκδοση
Πολιτικής και Οικολογίας

Αξία συνδρομής
4.500 ☐
5.500 ☐
9.000 ☐

Κάρτα συνδρομητή

Επώνυμο: _____
Όνομα: _____
Διεύθυνση: _____
ΤΚ: _____
Πόλη: _____
Τηλ.: _____

Χορηγούμενα τεύχη: ☐ ☐ ☐

Δημοκρατία και Φύση

Τετραμηνιαία Έκδοση
Πολιτικής και Οικολογίας

Ζαλόγγου 6, 106 78 Αθήνα
Τηλ.: 33.03.590 - Fax: 38.29.207

Απόκομμα συνδρομητή

Επώνυμο:
Όνομα:

Αξία συνδρομής
4.500 ☐
5.500 ☐
9.000 ☐

Χορηγούμενα τεύχη:
☐ ☐ ☐

Πριν από έναν αιώνα, ο Μαρξ μπορούσε βάσιμα να υποστηρίζει ότι η εναλλακτική λύση στο σοσιαλισμό είναι η βαρβαρότητα. Μετά την κατάρρευση όμως του κρατικού σοσιαλισμού, για τον οποίο είχε αγωνιστεί ο Μαρξ, θα μπορούσε κάλλιστα να συμπεράνει κανείς ότι ακόμα και αυτή η υπόθεση δεν ισχύει πια. Σήμερα, δεν έχουμε άλλη επιλογή από το να υποθέσουμε ότι η μόνη εναλλακτική λύση στη σημερινή βαρβαρότητα είναι η δημοκρατία. Αλλά δημοκρατία δεν σημαίνει τις διάφορες μορφές «φιλελεύθερων ολιγαρχιών» στο Βορρά, για να μην αναφέρουμε τους ανορθολογικούς φονταμενταλισμούς ή τις «δημοκρατίες του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου» στο Νότο. Η δημοκρατία είναι ασυμβίβαστη με οποιαδήποτε μορφή ανισότητας στη διανομή της εξουσίας, δηλαδή με τη συγκέντρωση πολιτικής, οικονομικής ή κοινωνικής δύναμης, όπως και με κάθε κλειστό σύστημα. Κατά συνέπεια, ούτε η κυρίαρχη σήμερα φιλελεύθερη αντίληψη της δημοκρατίας, η οποία θεωρεί δεδομένη την πολιτική και την οικονομική συγκέντρωση που η αντιπροσωπευτική δημοκρατία και η οικονομία της αγοράς συνεπάγονται αντίστοιχα, ούτε οι διάφορες αντιλήψεις της ιδανικής κοινωνίας, που βασίζονται στη θρησκεία ή σε ανορθολογικές πίστεις και δόγματα, είναι συμβατές με τη δημοκρατία.

Όμως, η δημοκρατία δεν αποτελεί απλώς το μόνο απελευθερωτικό πρόταγμα που έχει απομείνει μετά την αποτυχία του κρατικού σοσιαλισμού. Η δημοκρατία αποτελεί επίσης τη μόνη διέξοδο από τη μακρόχρονη πολυδιάστατη κρίση, που έχει την αφετηρία της στην εγκαθίδρυση, πριν από δύο αιώνες, της οικονομίας της αγοράς και της συνακόλουθης οικονομίας ανάπτυξης. Και αυτό, επειδή η συγκέντρωση της εξουσίας, στις διάφορες μορφές της, θεμελιώνει κάθε πλευρά της κρίσης.

Έτσι, είναι η συγκέντρωση οικονομικής εξουσίας, ως αποτέλεσμα της δυναμικής της οικονομίας της αγοράς, η οποία συνοψίζεται στο «ανάπτυξη ή θάνατος», που έχει οδηγήσει στη σημερινή οικονομική κρίση. Αυτή η κρίση εκφράζεται κυρίως με τη συνεχή διεύρυνση της ανισότητας όχι μόνο μεταξύ, αλλά και εντός Βορρά και Νότου, με το χάσμα που χωρίζει τις οικονομικές ελίτ από την υπόλοιπη κοινωνία να μεγαλώνει αμείλικτα. Ο θρίαμβος του μερικού συμφέροντος πάνω στο γενικό, που αντιπροσωπεύει ο νεοφιλελευθερισμός, συνοδεύεται αναπόφευκτα από την επιδείνωση των ταξικών, εθνικιστικών, φυλετικών και θρησκευτικών διαφορών. Επιπλέον, με τον αντρικό και εθνικιστικό σοβινισμό σε έξαρση, οι γυναίκες και οι μειονότητες εξακολουθούν να είναι τα πρώτα θύματα της μαζικής ανεργίας που επιφέρει ο νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός.

Είναι επίσης η συγκέντρωση της οικονομικής εξουσίας που πυροδοτεί την κοινωνι-

κή κρίση, όπως αυτή εκδηλώνεται με την παράλληλη ενδυνάμωση της διαλεκτικής της βίας, ατομικής και συλλογικής, της κατάχρησης ναρκωτικών και μιας γενικής κοινωνικής ανευθυνότητας. Η οικονομία ανάπτυξης έχει ήδη δημιουργήσει μια κοινωνία ανάπτυξης με κύρια χαρακτηριστικά τον καταναλωτισμό, την ιδιώτευση και τη συνακόλουθη αποσύνθεση του κοινωνικού ιστού. Η κοινωνία ανάπτυξης, με τη σειρά της, κατευθύνεται αναπόφευκτα προς τη «μη κοινωνία», δηλαδή την αντικατάσταση της κοινωνίας από άτομα και εξατομικευμένες οικογένειες, γεγονός που αποτελεί ένα σημαντικό βήμα προς τη βαρβαρότητα.

Την ίδια στιγμή, η συγκέντρωση πολιτικής εξουσίας στα χέρια επαγγελματιών πολιτικών και διάφορων «ειδικών» έχει μεταβάλει την πολιτική σε διαχείριση της κρατικής εξουσίας, όπου, στο πλαίσιο της σημερινής νεοφιλελεύθερης συναίνεσης, ακόμα και οι παλιές ιδεολογικές διαφορές μεταξύ της αριστεράς και της δεξιάς έχουν εξαφανιστεί και οι εκλογές έχουν γίνει διαγωνισμοί ομορφιάς μεταξύ «χαρισματικών ηγετών» που αγωνίζονται να προσελκύσουν την προσχή ενός απαθούς εκλογικού σώματος. Όλα αυτά έχουν οδηγήσει σε μια κρίση της παραδοσιακής πολιτικής, που εκδηλώνεται με την έντονη απάθεια των πολιτών και την απροθυμία τους να συμμετέχουν σ' αυτή.

Τέλος, η εξίσου σημαντική οικολογική κρίση, όπως εκδηλώνεται με την ταχεία υποβάθμιση της ποιότητας ζωής, είναι το άμεσο αποτέλεσμα της συνεχιζόμενης υποβάθμισης του περιβάλλοντος, που συνεπάγεται η οικονομία ανάπτυξης. Δεν είναι τυχαίο ότι η καταστροφή του περιβάλλοντος, που έχει προκληθεί στη διάρκεια της ζωής της οικονομίας ανάπτυξης, τόσο στην καπιταλιστική της εκδοχή όσο και σ' αυτή του κρατικού σοσιαλισμού, είναι ασύγκριτα μεγαλύτερη από την καταστροφή που οι προηγούμενες κοινωνίες είχαν προκαλέσει σωρευτικά στο περιβάλλον. Το γεγονός ότι η κύρια μορφή εξουσίας στο πλαίσιο της οικονομίας ανάπτυξης είναι η οικονομική εξουσία και το ότι η συγκέντρωση οικονομικής εξουσίας εμπλέκει τις άρχουσες ελίτ σ' έναν επίμονο αγώνα να κυριαρχήσουν στους ανθρώπους και στη Φύση θα μπορούσε να εξηγήσει σε μεγάλο βαθμό τη σημερινή οικολογική κρίση. Με άλλα λόγια, για να κατανοήσουμε την οικολογική κρίση, πρέπει να αναφερθούμε όχι μόνο στο σύστημα αξιών που επικρατεί και στις συνακόλουθες τεχνολογίες (όπως υποστηρίζουν οι περιβαλλοντιστές και οι βαθείς οικολόγοι), ούτε καν στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής (όπως προτείνουν οι οικομαρξιστές), αλλά στις σχέσεις εξουσίας που προκύπτουν από τη συγκέντρωση εξουσίας και τη συνακόλουθη ιδέα της κυριαρχίας επί της Φύσης.

Σ' αυτό το πλαίσιο, η ανθρωπότητα είναι αντιμέτωπη με μια κρίσιμη επιλογή μεταξύ δύο ριζικά διαφορετικών προτεινόμενων λύσεων: από τη μια μεριά, αυτής που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε τεχνοκρατική και, από την άλλη, της οικοδημοκρατικής λύσης. Η τεχνοκρατική λύση, που ορίζεται εδώ ως αυτή που αναζητεί τις αιτίες της οικολογικής κρίσης στο κυρίαρχο σύστημα αξιών και τις χρησιμοποιούμενες τεχνολογίες, προωθείται ενεργά από το καπιταλιστικό σύστημα και υποστηρίζεται από

το μη ριζοσπαστικό πράσινο κίνημα. Η λύση, επομένως, αυτή παίρνει δεδομένο το σημερινό θεσμικό πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς και των εξουσιαστικών σχέσεων και υποθέτει αφελώς ότι είναι δυνατή μια μαζική αλλαγή των αξιών και της χρησιμοποιούμενης τεχνολογίας (που υποτίθεται ότι είναι «ουδέτερη» σε σχέση με το κοινωνικο-οικονομικό σύστημα), αρκεί να πείθαμε τους ανθρώπους για την ανάγκη αυτών των αλλαγών. Αντίθετα, η οικοδημοκρατική λύση αναζητεί τις αιτίες της οικολογικής κρίσης σ' ένα κοινωνικό σύστημα που είναι βασισμένο στη θεσμισμένη κυριαρχία και όχι απλώς στην εκμετάλλευση του ανθρώπου από άνθρωπο και στη συνακόλουθη προσπάθειά του να κυριαρχήσει επί της Φύσης. Κατά συνέπεια, η λύση αυτή απαιτεί μορφές κοινωνικής οργάνωσης που βασίζονται στην ισοκατανομή της πολιτικής και οικονομικής δύναμης, δηλαδή στην άμεση δημοκρατία —αναβιώνοντας την παράδοση της ελληνικής πόλεως και προσαρμόζοντάς τη στις σημερινές συνθήκες— στην οικονομική δημοκρατία και σε συμβατές τεχνολογίες.

Αντιμέτωπη με αυτή τη βαθιά δομική κρίση, η Αριστερά, στο μεγαλύτερο μέρος της, έχει είτε προσχωρήσει στη νεοφιλελεύθερη συναίνεση, που διαδέχθηκε τη σοσιαλδημοκρατική συναίνεση της πρώιμης μεταπολεμικής περιόδου, ή έχει υιοθετήσει κάποια εκδοχή της «προσέγγισης της κοινωνίας πολιτών», δηλαδή της προσέγγισης που προτείνει την ενδυνάμωση αυτόνομων από το κράτος κοινωνικών θεσμών και κινημάτων πολιτών.

Όσο αφορά, πρώτο, τη νεοφιλελεύθερη συναίνεση, το περιεχόμενό της προσδιορίζεται από τη μεγιστοποίηση της ελευθερίας των δυνάμεων της αγοράς, σε βάρος τόσο του κράτους-πρόνοιας, που συνεχώς υποσκάπτεται, όσο και του κρατικού στόχου για πλήρη απασχόληση, που οριστικά εγκαταλείπεται. Χαρακτηριστικό σύμπτωμα της κρίσης του σοσιαλιστικού κινήματος αποτελεί το γεγονός ότι η κατάρρευση του κρατικού σοσιαλισμού αντί να οδηγήσει στην αναζήτηση νέων μορφών κοινωνικής οργάνωσης συμβατών με τα σοσιαλιστικά ιδεώδη της ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης, έχει ωθήσει σήμερα την παραδοσιακή Αριστερά (Παλιά και τ. «Νέα») στην υιοθέτηση ακόμα και των μαζικών ιδιωτικοποιήσεων του κοινωνικού πλούτου, που στοχεύουν στη δημιουργία νέων ευκαιριών για το ιδιωτικό κεφάλαιο, και στη συνέχιση της «ανάπτυξης» που έχει οδηγήσει στη σημερινή κρίση!

Δεύτερο, όσο αφορά τους οπαδούς της «κοινωνίας πολιτών», η προσέγγισή τους είναι τόσο ανιστορική όσο και ουτοπική, με την αρνητική έννοια της λέξης. Είναι ανιστορική επειδή παραβλέπει τις δομικές αλλαγές που οδήγησαν στη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς και τη συνακόλουθη αδυναμία των θεσμών της «κοινωνίας πολιτών» (ενώσεις, τοπικές οικονομίες κ.λπ.). Είναι ουτοπική, επειδή μέσα στο υπάρχον θεσμικό πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς και της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας —το οποίο οι οπαδοί της «κοινωνίας πολιτών» θεωρούν δεδομένο— η ενδυνάμωση αυτόνομων θεσμών είναι δυνατή μόνο στο βαθμό που δεν έρχεται σε αντίθεση με τη λογική και τη δυναμική της οικονομίας της αγοράς και της κρατικής εξουσίας.

Από την άλλη μεριά, τα νέα κοινωνικά κινήματα απέτυχαν να προσφέρουν μια ριζοσπαστική εναλλακτική στο status quo πρόταση. Έτσι, το μη ριζοσπαστικό μέρος του φεμινιστικού και του πολυ-πολιτισμικού κινήματος έχει εγκαταλείψει τις αρχικές απαιτήσεις αυτών των κινημάτων για θεμελιακή αλλαγή στις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές δομές και τώρα στοχεύει απλώς σ' ένα μεγαλύτερο μέρος της «πίτας». Τα κινήματα αυτά, καθώς αποδέχονται και υιοθετούν τη συμβολική τους ενσωμάτωση στις εξουσιαστικές δομές μέσα στη σύγχρονη κοινωνία του αναπτυγμένου καπιταλισμού, δεν αμφισβητούν πια τη θεσμική κυριαρχία ως τέτοια ή τις ιεραρχικές δομές που εκφράζουν τη συγκέντρωση κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής εξουσίας στη σημερινή κοινωνία. Επίσης, το πράσινο κίνημα, παρά την εντεινόμενη οικολογική κρίση, έχει χάσει σχεδόν κάθε ριζοσπαστική του δυνατότητα. Ένα τμήμα του, ιδιαίτερα στην Ευρώπη, έχει ενσωματωθεί στο υπάρχον κοινωνικό σύστημα και ασχολείται με το να εκφράζει στους διαδρόμους της εξουσίας τις ανησυχίες των μεσαίων τάξεων για την υποβάθμιση της ποιότητας ζωής. Ένα άλλο τμήμα του, κυρίως στις Η.Π.Α., έχει υιοθετήσει είτε «ιδεαλιστικές» ή ανορθολογικές και συχνά μεταφυσικές προσεγγίσεις του οικολογικού προβλήματος, οι οποίες, αν και δεν είναι απαραίτητα ασυμβίβαστες με την αναπαραγωγή του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος, είναι σίγουρα ασύμβατες με το πρόταγμα της δημοκρατίας.

Τέλος, μερικοί πράσινοι ριζοσπάστες προτιμούν μια στρατηγική αλλαγής της προσωπικής ζωής και, αντί να επεμβαίνουν άμεσα στον πολιτικό και κοινωνικό στίβο, χτίζουν «κομμούνες», συνεταιρισμούς καταναλωτών κ.λπ. Εν τούτοις, αυτή η προσέγγιση, μολονότι χρήσιμη στη δημιουργία μιας εναλλακτικής κουλτούρας μεταξύ μικρών τμημάτων του πληθυσμού και συγχρόνως ενισχυτική του ηθικού των ακτιβιστών που επιθυμούν να δουν μια άμεση αλλαγή στη ζωή τους, δεν έχει καμιά πιθανότητα επιτυχίας —στο πλαίσιο της σημερινής πελώριας συγκέντρωσης δύναμης— σε σχέση με το στόχο να δημιουργηθεί η απαραίτητη για τη ριζική κοινωνική αλλαγή δημοκρατική πλειοψηφία.

Η προβληματική, συνεπώς, αυτού του περιοδικού διαφοροποιείται τόσο από την αριστερά που υιοθετεί την προσέγγιση της «κοινωνίας πολιτών» όσο και από το μη ριζοσπαστικό πράσινο κίνημα, μια και τόσο η πρώτη όσο και το δεύτερο δεν θέτουν ζήτημα κοινωνικής αλλαγής, αλλά, αντίθετα, η μεν αριστερά θεωρεί το υπάρχον σύστημα δεδομένο, για να ονειρεύεται μια ριζική αποκέντρωση της εξουσίας, η δε μη ριζοσπαστική οικολογία αναζητεί τεχνολογικές λύσεις στο οικολογικό πρόβλημα. Γ' αυτό, το περιοδικό αυτό διαφέρει ριζικά από τα συνηθισμένα αριστερά και οικολογικά περιοδικά, τα οποία επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στα συμπτώματα της πολυδιάστατης κρίσης αντί στις συστηματικές αιτίες της.

Σήμερα, η δημοκρατία μπορεί να έχει νόημα μόνο ως σύνθεση των δύο μεγάλων ιστορικών παραδόσεων, δηλαδή της κλασικής δημοκρατικής και της σοσιαλιστικής παράδοσης, οι οποίες ορίζουν αντίστοιχα το πολιτικό και οικονομικό της περιεχόμενο

(άμεση και οικονομική δημοκρατία), με τη ριζοσπαστική πράσινη παράδοση, που ορίζει το οικολογικό της περιεχόμενο. Είναι συνεπώς προφανές ότι για μας η δημοκρατική-οικολογική κοινωνία συνεπάγεται την εξαφάνιση της ανισοκατανομής της πολιτικής και της οικονομικής δύναμης και των ιεραρχικών δομών, θεσμισμένων (π.χ. η κυριαρχία των αντρών επί των γυναικών) ή «αντικειμενικών» (π.χ. η κυριαρχία του Βορρά επί του Νότου), καθώς και της συνακόλουθης προσπάθειας να κυριαρχηθεί η Φύση.

Η πολιτική πρέπει συνεπώς να πάψει να είναι μια τεχνική κατοχής και άσκησης εξουσίας και να γίνει πάλι η αυτοδιεύθυνση της κοινωνίας από τα ίδια της τα μέλη. Αυτό συνεπάγεται ότι το δημοκρατικό κίνημα πρέπει να αναγεννηθεί μέσω της δημιουργίας νέων μορφών πολιτικής οργάνωσης. Η ανάπτυξη σήμερα ενός νέου, ευρέως ριζοσπαστικού δημοκρατικού κινήματος θα αντιπροσώπευε τόσο τη σύνθεση όσο και την υπέρβαση των μεγάλων κοινωνικών κινημάτων αυτού του αιώνα. Το ριζοσπαστικό φεμινιστικό κίνημα και τα κινήματα των ιθαγενών λαών θα μπορούσαν να παίξουν σημαντικό ρόλο στο νέο δημοκρατικό κίνημα. Το πρώτο επειδή αμφισβητεί την ιεραρχική δομή της κοινωνίας, το δεύτερο επειδή οι αγώνες των ιθαγενών λαών ενάντια σε μια διαδικασία που υπονομεύει και τελικά καταστρέφει τις κουλτούρες τους προς το συμφέρον της παγκόσμιας οικονομίας της αγοράς αποτελούν άμεσα ή έμμεσα τμήμα του ευρύτερου αγώνα για αυτοκαθορισμό.

Μολονότι το απελευθερωτικό πρόταγμα και η στρατηγική υλοποίησής του θα πρέπει να καθορίζονται από το πρόταγμα της προσωπικής και κοινωνικής αυτονομίας, όπως αυτό υλοποιείται στη δημοκρατία, δεν επιθυμούμε να ορίσουμε εκ των προτέρων το ακριβές περιεχόμενο της δημοκρατικής-οικολογικής κοινωνίας και της διαδικασίας πραγμάτωσής της. Αυτά τα ζητήματα θα αποτελούν τα βασικά αντικείμενα συζήτησης σ' αυτό το περιοδικό. Η στρατηγική, επομένως, μετάβασης από το «εδώ» στο «εκεί», από το «φιλελεύθερο-ολιγαρχικό» κράτος σε μια ελευθεριακή συνομοσπονδία άμεσων και οικονομικών δημοκρατιών πρέπει να αποτελεί βασικό στοιχείο της συζήτησης για ένα νέο απελευθερωτικό πρόταγμα με στόχο τη δημοκρατία.

Για να συζητήσουμε όλα αυτά τα θέματα χωρίς προκατασκευασμένες απαντήσεις, επιδίωξή μας είναι το περιοδικό να λειτουργήσει σαν ένα φόρουμ για την ανταλλαγή ιδεών μεταξύ ελευθεριακών σοσιαλιστών, υποστηρικτών του προτάγματος της αυτονομίας, κοινωνικών οικολόγων, οικοσοσιαλιστών και υποστηρικτών άλλων πράσινων αριστερών κινημάτων καθώς επίσης και φεμινιστριών/στών και ακτιβιστών/στριών στα κινήματα γης και στα κινήματα των ιθαγενών λαών.

Συνεχίζουμε αυτή την προσπάθεια χωρίς κλειστά θεωρητικά σχήματα που θεμελιώνονται σε κάποιο ρασιοναλιστικό «επιστημονισμό», ούτε σε κάποιο «ιδεαλιστικό», μεταφυσικό ή ιρασιοναλιστικό σύστημα. Με άλλα λόγια, δεν στηρίζουμε το δημοκρατικό πρόταγμα σε κάποια «αντικειμενική» ή μεταφυσική αλήθεια και τελεολογία, αλλά στη δική μας, προσωπική και υπεύθυνη επιλογή μας μεταξύ συνυπαρχουσών τάσεων και στην ερμηνεία που συνεπάγεται η επιλογή μας.

Στο πλαίσιο της παραπάνω προβληματικής, το περιοδικό φιλοξενεί:

— άρθρα που αναπτύσσουν μια κριτική του σημερινού κοινωνικο-οικονομικού μοντέλου και της σχέσης του με τη Φύση και/ή που διευρύνουν τη σύγχρονη σκέψη αναφορικά με τρόπους αναδιοργάνωσής του

— άρθρα που συνεισφέρουν στην ανάπτυξη μιας εναλλακτικής θεωρητικής ανάλυσης των κοινωνικών φαινομένων, πέρα από τον «επιστημονισμό» όχι μόνο του κυρίαρχου φιλελεύθερου παραδείγματος, αλλά και του μαρξιστικού, καθώς και άρθρα πάνω σε επιστημολογικά ζητήματα

— βιβλιοκριτική εργασία που παρουσιάζει τα νέα ρεύματα στο χώρο προβληματισμού του.

Τέλος, στην προσπάθειά μας να υλοποιήσουμε τις υποσχέσεις μας για διάλογο, υιοθετούμε μια σειρά σημαντικών αρχών:

α) κάθε τεύχος του περιοδικού θα έχει ένα συγκεκριμένο θέμα και θα καταβάλλεται κάθε προσπάθεια στη διαλογή των άρθρων έτσι ώστε να εκφράζονται όσο το δυνατόν περισσότερες οπτικές (μέσα στο πλαίσιο του ευρύτερου αριστερού κινήματος)

β) σ' ένα ξεχωριστό τμήμα διαλόγου θα δημοσιεύονται σχόλια/κριτικές πάνω σε άρθρα προηγούμενων τευχών στο βαθμό που είναι γενικότερου ενδιαφέροντος

γ) οι συγγραφείς θα έχουν τη δυνατότητα να απαντούν στα σχόλια του editorial που αφορούν τις πολιτικές θέσεις που εκφράζουν τα άρθρα τους σ' ένα ειδικό τμήμα που θ' ακολουθεί το editorial.

Το *Δημοκρατία και Φύση* συμπληρώνει με το τεύχος αυτό τον πρώτο τόμο του και τον πρώτο χρόνο έκδοσής του. Μέσα στις αντίξοες συνθήκες που αντιμετωπίζει η ριζοσπαστική σκέψη γενικά και το περιοδικό μας ειδικότερα, το γεγονός αυτό από μόνο του αποτελεί κατόρθωμα. Ιδιαίτερα, μάλιστα, αν ληφθεί υπόψη ότι το *Δ & Φ* συνεχίζει τον προβληματισμό του *Κοινωνία και Φύση*, που είχε ήδη συμπληρώσει τρία χρόνια κυκλοφορίας όταν αναγκάστηκε να σταματήσει την έκδοσή του.

Σήμερα, το περιοδικό μας συνεχίζει να επεκτείνει την απήχησή του διεθνώς. Για παράδειγμα, από το τεύχος αυτό προστίθενται στη Διεθνή Συμβουλευτική Επιτροπή του τρία νέα γνωστά ονόματα της διεθνούς ριζοσπαστικής αριστεράς και οικολογίας:

— ο **Ted Trainer**, συγγραφέας πολλών βιβλίων πάνω στη ριζοσπαστική οικολογία και γνωστός στους Έλληνες αναγνώστες από την αρθρογραφία του στο *Κοινωνία και Φύση*

— η **Sharon Beder**, συγγραφέας και λέκτορας του Παν. Wollongong της Αυστραλίας, γνωστή στους αναγνώστες μας από την αρθρογραφία της στο *Δημοκρατία και Φύση* και

— ο **Peter Zegers**, διευθυντής σύνταξης του ελευθεριακού σοσιαλιστικού περιοδικού *De Raaf/De Wrije Socialist* (Ολλανδία).

Ακόμη, ανακοινώνουμε με υπερηφάνεια ότι το περιοδικό (στην αγγλόφωνη και ελληνική έκδοσή του) επεξέτεινε την εμβέλειά του και έχει αυτή τη στιγμή συνδρομητές σε 28 χώρες!

Ευρώπη: Γερμανία, Βρετανία, Ιρλανδία, Σκοτία, Ελβετία, Φιλανδία, Βέλγιο, Αυστρία, Ιταλία, Γαλλία, Νορβηγία, Σουηδία, Ολλανδία, Ισπανία, Σλοβενία και Ελλάδα.
Αμερική: Η.Π.Α., Καναδάς, Αργεντική, Βραζιλία, Ουρουγουάη, Μεξικό.
Ασία: Ιαπωνία, Κουβέιτ, Τουρκία, Νότια Κορέα.
Ωκεανία: Αυστραλία, Ν. Ζηλανδία.

Όπως είναι φανερό, οι ριζοσπαστικές θέσεις του περιοδικού μας αποκλείουν οποιαδήποτε «επίσημη» οικονομική βοήθεια. Η απόρριψη για παράδειγμα από μέρους μας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ως εκφραστή των συμφερόντων των ευρωπαϊκών ελίτ, σημαίνει ότι τα κονδύλια που διατίθενται σε άλλα περιοδικά της «Αριστεράς και της Οικολογίας» είναι απρόσιτα σε εμάς. Ακόμη η απόρριψη από μέρους μας του αποβλακωτικού (και επικίνδυνου) μίγματος εθνικισμού και ελληνορθοδοξίας συνεπάγεται τον αποκλεισμό μας από διάφορες πηγές χρηματοδότησης (συμπεριλαμβανομένων πιθανόν

και των... μυστικών κονδυλίων) που τροφοδοτούν τις πολυτελείς εκδόσεις άλλων περιοδικών στο χώρο, για να μην αναφερθούμε στη μαζική προβολή που, για ευνόητους λόγους, τους παρέχουν τα ΜΜΕ. Όλα αυτά, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι δεν υπάρχει πίσω μας οποιοσδήποτε καμματικός οργανισμός, σημαίνουν ότι στηριζόμαστε απόλυτα στη βοήθειά σας για τη συνέχιση της προσπάθειάς μας.

Η βοήθειά σας μπορεί να εκδηλωθεί με πολλούς τρόπους. Κατ' αρχήν, με τις συνδρομές. Με το να γραφτείτε συνδρομητές στο περιοδικό όχι μόνο έχετε το περιοδικό στο σπίτι σας, όπου και αν βρίσκεστε στην Ελλάδα, λίγες μερές μετά το τυπογραφείο, αλλά και σας στοιχίζει φθηνότερα. Ακόμη, θ' αποτελούσε σημαντική βοήθεια να μας πληροφορείτε για τα τυχόν προβλήματα διανομής στην περιοχή σας, ώστε να καταρτιστεί μια λίστα με βιβλιοπωλεία/πρακτορεία σε κάθε γωνιά της Ελλάδας, όπου θα μπορούν οι αναγνώστες να προμηθεύονται το περιοδικό. Τέλος, κάθε άλλη συμβουλή για τη βελτίωση του περιοδικού είναι ευπρόσδεκτη.

Το *Δημοκρατία και Φύση* επιδιώκει —και έχει κατορθώσει σε ένα μεγάλο βαθμό να γίνει— το διεθνές «βήμα» της ριζοσπαστικής δημοκρατικής και οικολογικής σκέψης. Είναι φανερό ότι ενισχύοντας το περιοδικό μας συμμετέχετε σε μια παγκόσμια προσπάθεια για τη δημιουργία ενός νέου απελευθερωτικού κινήματος με στόχο την άμεση, οικονομική και οικολογική δημοκρατία, δηλαδή μια **περιεκτική δημοκρατία** που θα βασίζεται στην ισοκατανομή της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής δύναμης μεταξύ των πολιτών. Σας καλούμε να στηρίξετε το νέο ριζοσπαστικό δημοκρατικό πρόταγμα ενισχύοντας το *Δημοκρατία και Φύση*. Η συμβολή σας στη συνέχιση και επιτυχία αυτής της προσπάθειας δεν είναι απλώς επιθυμητή —είναι η αναγκαία προϋπόθεσή της.

Η Συντακτική Επιτροπή

Η Δημοκρατία και Φύση, *συνεχίζοντας τη συζήτηση που άρχισε στο πρώτο τεύχος για τις παραμέτρους μιας σύγχρονης περιεκτικής δημοκρατίας, ξεκινά στο τεύχος αυτό ένα διάλογο πάνω στο σημαντικό θέμα του χαρακτήρα της τεχνοεπιστήμης στη σημερινή κοινωνία, τον οποίο αντιπαραθέτει με μια δημοκρατική επιστήμη και τεχνολογία.*

Ο **Νίκος Ράπτης,** *σε μια πολύ περιεκτική εξέταση της ιστορικής εξέλιξης της τεχνολογίας, περιοδιοποιεί την τεχνολογική ιστορία σε τρία στάδια: το παρελθόν, από την πρωτόγονη εποχή μέχρι το 1879, το παρόν, από το 1879 μέχρι σήμερα, και το μέλλον (αν υπάρξει). Το κριτήριο που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας για να διακρίνει μεταξύ του παρόντος και του παρελθόντος είναι η ανάδυση της μεγάλης επιχείρησης, η οποία είναι άμεσα συνδεδεμένη, από τη μια μεριά, με την ανάπτυξη της επιστήμης, η οποία έδωσε τη δυνατότητα για τη δημιουργία της μεγάλης επιχείρησης και, από την άλλη, με την τεχνολογία, της οποίας η μορφή και το περιεχόμενο καθορίζεται από τη μεγάλη επιχείρηση. Στη διαδικασία, ο συγγραφέας κάνει φανερούς τους δεσμούς μεταξύ της επιστήμης και τεχνολογίας και της σημερινής πολιτικής και οικονομικής ολιγαρχίας την οποία αντιπαραθέτει με τη δυνατότητα της περιεκτικής δημοκρατίας και τη συνακόλουθη δημοκρατική επιστήμη και τεχνολογία.*

Ο **Hugh Lacey** *εισάγει μια σημαντική διάκριση μεταξύ αυτού που ονομάζει «ευρέως φάσματος κατανόηση», η οποία αντανακλά την κυρίαρχη μορφή επιστήμης που διαποτίζεται από τις αξίες του καπιταλιστικού συστήματος και ιδιαίτερα την αξία του ελέγχου, και αυτού που ονομάζει «πλήρη κατανόηση», η οποία αντανακλά μια εναλλακτική επιστήμη, η οποία θα μπορούσε να συνδεθεί με πιο απελευθερωτικές κοινωνικές και τεχνολογικές πρακτικές. Αντίστοιχα, διακρίνει μεταξύ προχωρημένης τεχνολογίας, η οποία συνδέεται με την ευρέως φάσματος επιστημονική κατανόηση, και κατάλληλης τεχνολογίας, η οποία συνδέεται με εκδοχές πλήρους κατανόησης αλλά και χαρακτηρίζεται από κοινωνικές σχέσεις οι οποίες «διαλεκτικά προωθούν την ευημερία της πτωχής πλειονότητας, αντί για να δημιουργούν ταξικές ανισότητες και μια τάση που ευνοεί τα συμφέροντα ομάδων όπως οι πλούσιοι και οι στρατιωτικοί». Όμως, μολονότι η ανάλυση του Lacey περιέχει χρήσιμες και οξυδερκείς απόψεις για τις εναλλακτικές αντιλήψεις της επιστήμης και της τεχνολογίας, δεν φαίνεται να συναρτά τη μετάβαση από τις κυρίαρχες αντιλήψεις για την επιστήμη και την τεχνολογία με μια αλλαγή του ευρύτερου θεσμικού πλαισίου (οικονομία αγοράς, αντιπροσωπευτική δημοκρατία). Αντίθετα, ο συγγραφέας, παίρνοντας το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο ως δεδομένο, συζητά τρόπους για την αλλαγή μη ουδέτερων θεσμών, όπως η επιστήμη και η τε-*

χνολογία, μέσω μιας αλλαγής των αξιών μας σχετικά με αυτούς. Θα μπορούσε επομένως κανείς να υποστηρίξει τη θέση ότι η αλλαγή στο ευρύτερο θεσμικό πλαίσιο είναι η αναγκαία συνθήκη για μια αλλαγή στο σύστημα αξιών που ενσωματώνουν οι κυρίαρχες αντιλήψεις για την επιστήμη και την τεχνολογία. Αυτό σημαίνει ότι ένα κίνημα για την αλλαγή των αξιών μας σε σχέση με την επιστήμη και την τεχνολογία είναι καταδικασμένο ν' αποτύχει εάν δεν συνδέσει το αίτημα για παρόμοια αλλαγή με ένα νέο απελευθερωτικό πρόταγμα, όπως το πρόταγμα για την περιεκτική δημοκρατία.

Ο πρώτος στόχος της δικής μου συμβολής είναι η εξέταση των ισχυρισμών για την ουδετερότητα και αυτονομία της επιστήμης και της τεχνολογίας, σε μια προσπάθεια να δειχτεί ότι μια δημοκρατική αντίληψη της τεχνοεπιστήμης πρέπει ν' αποφύγει τόσο τον τεχνολογικό όσο και τον κοινωνικό ντετερμινισμό. Ο δεύτερος στόχος είναι η συζήτηση του σημαντικού θέματος εάν ο δημοκρατικός χαρακτήρας της τεχνοεπιστήμης προσδιορίζεται εγγενώς ή, αντίθετα, καθορίζεται από το υποκειμενικό νόημα που της δίνει η δημοκρατική κοινωνία. Το συμπέρασμα που συνάγεται από το άρθρο είναι ότι η δημοκρατική επιστήμη και τεχνολογία προϋποθέτει πολιτική, οικονομική και οικολογική δημοκρατία, καθώς και δημοκρατία στο κοινωνικό πεδίο, προϋποθέτει δηλαδή την περιεκτική δημοκρατία.

Ο ***Muhammad Ahmad*** *εξετάζει τις ρατσιστικές επιπτώσεις της τεχνολογικής επανάστασης με ιδιαίτερη αναφορά στους Αφρο-Αμερικανούς. Ξεκινώντας από την κλασική Μαρξιστική θεωρία του ιμπεριαλισμού, η ανάλυσή του φωτίζει τους δομικούς παράγοντες οι οποίοι κάνουν το μαύρο προλεταριάτο ιδιαίτερα τρωτό στις οικονομικές συνέπειες της διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς, των νεοφιλελεύθερων πολιτικών και της τεχνολογικής επανάστασης. Ακόμη, ο συγγραφέας δείχνει ότι η εντατικοποίηση του ανταγωνισμού, ως συνέπεια της διεθνοποίησης, σε συνδυασμό με το τέλος του ψυχρού πολέμου και τις τεχνολογικές αλλαγές, έχουν αυξήσει την κοινωνική διαστρωμάτωση με βάση τη φυλή στην παγκόσμια αγορά εργασίας. Μολονότι κανένας θα μπορούσε να εγείρει σοβαρές επιφυλάξεις για τα αναλυτικά εργαλεία που αναφέρονται στην ανάλυση αυτή (κρίση υπερπαραγωγής και υποκατανάλωσης, πτώση του ποσοστού κέρδους κ.λπ.), καθώς και για την εμπειρική τους βασιμότητα στις σημερινές συνθήκες, εν τούτοις η συνεισφορά του άρθρου στην τεκμηρίωση της ρατσιστικής διάστασης της διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς και της τεχνολογικής επανάστασης είναι σημαντική.*

Ο ***Κώστας Καβουλάκος,*** *σε μια συστηματική εξέταση των απόψεων του Χάμπερμας σε αναφορά με τη σχέση κοινωνίας-Φύσης, δείχνει τις αντινομίες της κριτικής θεωρίας πάνω στο θέμα. Το συμπέρασμα του συγγραφέα είναι ότι «η ανάλυση των αντινομιών του Χαμπερμασιανού έργου καταδεικνύει την αδυναμία διαχωρισμού του προβλήματος της τεχνικής και της γνωστικής προσέγγισης της Φύσης από την ευρύτερη ανάλυση του θεσμικού πλαισίου μιας ορισμένης, ιστορικής κοινωνίας. Με αυτή την έννοια η αλλαγή της στάσης μας έναντι της Φύσης βρίσκεται σε σχέση αμοιβαίας συ-*

νεπαγωγής, με μια γενικότερη κοινωνική αλλαγή προς μια απελευθερωτική κατεύθυνση». Στη διαδικασία, ο Καβουλάκος δείχνει ότι η «κριτική» θεωρία του Χάμπερμας όχι μόνο παίρνει ως δεδομένο το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο της πολιτικής και οικονομικής ολιγαρχίας αλλά και ότι, σε πλήρη συνέπεια με τη θέση αυτή, υιοθετεί, επίσης, τη θέση για την ουδετερότητα της τεχνολογίας, για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι δεν υπάρχει πιο ανθρώπινη επιστήμη και τεχνική από την υπάρχουσα! Εν τούτοις, μολονότι ο συγγραφέας του άρθρου σωστά επικρίνει τον ανθρωποκεντρισμό της επικοινωνιακής ηθικής του Χάμπερμας, αφήνει ανοιχτό το θέμα εάν η βάση της οικολογικής ηθικής, στην οποία καλεί, θα μπορούσε να είναι μια «αντικειμενική» ηθική. Αυτό όμως είναι ένα ιδιαίτερα σημαντικό θέμα, δεδομένης της ασυμβατότητας της αντικειμενικής ηθικής με τη θέση του συγγραφέα υπέρ της κοινωνικής και ατομικής αυτονομίας, ως της βάσης για μια αυθεντικά δημοκρατική κοινωνία.

Η ***Jhan Hochman*** *σωστά επικρίνει τη θέση περί ουδετερότητας της τεχνολογίας που ουσιαστικά υιοθετεί η Donna Haraway όταν διακρίνει μεταξύ μέσων (υψηλή τεχνολογία) και σκοπών για να συνάγει το συνηθισμένο συμπέρασμα ότι αυτό που μπορούμε να κατηγορήσουμε είναι απλώς τους καπιταλιστικούς (ή κρατικο-σοσιαλιστικούς) σκοπούς. Όμως, η ανάλυση της Hochman φαίνεται ότι πέφτει στην εναλλακτική παγίδα που θεωρεί ότι είναι απλώς τα μέσα εκείνα που πρέπει να κατηγορούμε. Αυτή είναι η εντύπωση που συνάγει κάποιος από δηλώσεις όπως «η τεχνολογία, εσκεμμένα ή μη, ολοένα και περισσότερο σημαίνει ένα όπλο που οδηγεί στη μαζική καταστροφή» —δήλωση που δεν διακρίνει μεταξύ καπιταλιστικής τεχνολογίας και μιας εναλλακτικής τεχνολογίας που θα μπορούσε ν' αναπτυχθεί σε ένα διαφορετικό κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο. Είναι επομένως φανερό ότι η απόρριψη από τη συγγραφέα των προταγμάτων για τον ελευθεριακό κοινοτισμό και την περιεκτική δημοκρατία, που χαρακτηρίζονται «μεγαλεπήβολος αριστερισμός», απλώς αντανακλά την ίδια αδυναμία να γίνει συνειδητό ότι το κοινωνικο-οικονομικό θεσμικό πλαίσιο και οι αξίες που ενσωματώνει η τεχνοεπιστήμη είναι ενιαία τμήματα της ίδιας ολότητας, την οποία καμιά ατομική δραστηριότητα δεν θα μπορούσε ποτέ να «κοινωνικοποιήσει» ή να «πρασινίσει».*

Τάκης Φωτόπουλος

Τεχνολογία, επιστήμη και δημοκρατία

Νίκος Ράπτης
Τεχνολογία: Παρελθόν, Παρόν, (Μέλλον;)

Hugh Lacey
Η διαλεκτική της επιστήμης και της προηγμένης τεχνολογίας

Τάκης Φωτόπουλος
Για μια δημοκρατική αντίληψη της επιστήμης και της τεχνολογίας

1

Muhammad Ahmad
Ρατσιστικές συνέπειες της επιστημονικής-τεχνολογικής επανάστασης

Κώστας Καβουλάκος
Φύση, Επιστήμη και τεχνική στον Habermas

Jhan Hochman
H Donna J. Haraway και η τεχνολογία

Νίκος Ράπτης*

Τεχνολογία: Παρελθόν, Παρόν, (Μέλλον;)

Σύνοψη

Το κείμενο αυτό προσπαθεί να παρακολουθήσει την εξέλιξη της τεχνολογίας μέσα στην Ιστορία και να προσδιορίσει τη λογική (ή την έλλειψη λογικής) που τη δημιουργούσε σε κάθε στάδιο της Ιστορίας. Επίσης, προσπαθεί να διαπιστώσει ποιος ή ποιοι ήταν αυτοί που βρίσκονταν πίσω από αυτή τη λογική.

Εισαγωγή

Το 1829 σε μια διάλεξη στο Πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ ο γιατρός Jacob Bigelow παρατηρούσε: « Ίσως να μην υπήρξε ποτέ κάποια εποχή κατά την οποία οι πρακτικές εφαρμογές της επιστήμης να απασχόλησαν ένα τόσο μεγάλο ποσοστό ταλέντου και επιχειρηματικού πνεύματος όσο η παρούσα εποχή. Για να εκφράσω... τα διάφορα θέματα που ανήκουν σε ένα τέτοιο εγχείρημα, υιοθέτησα το γενικό όνομα τεχνολογία, μια αρκετά εκφραστική λέξη, η οποία βρίσκεται σε κάποια από τα παλιότερα λεξικά και αρχίζει να ξαναζωντανεύει στα γραπτά πρακτικών ανθρώπων στις ημέρες μας. Κάτω από αυτό τον τίτλο επιχειρείται η ενσωμάτωση... των αρχών, των μεθόδων και της ονοματολογίας των πιο αξιόλογων τεχνών, ιδιαιτέρως εκείνων οι οποίες περιλαμβάνουν εφαρμογές της επιστήμης και οι οποίες μπορεί να θεωρηθούν χρήσιμες, με το να προάγουν το όφελος της κοινωνίας, μαζί με το κέρδος αυτών που ασχολούνται με αυτές τις εφαρμογές»[1]. Για τον Αμερικανό γιατρό και διανοούμενο Bigelow, ακόμη και στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα, η τεχνολογία στόχο είχε το κέρδος και μαζί μ' αυτό (ίσως) και το όφελος της κοινωνίας.

Τριάντα δύο χρόνια αργότερα, το 1861, ιδρύεται το Εμ Άι Τι (MIT, Τεχνολογικό Ινστιτούτο της Μασαχουσέτης), στη Βοστώνη. Η λέξη «Τεχνολογικό» στον τίτλο του Εμ Άι Τι προτείνεται από τον ίδιο τον Bigelow, για «να δηλώσει ότι η μελέτη της επι-

---

* Ο Νίκος Ράπτης είναι συνυπεύθυνος ύλης της ελληνικής έκδοσης του περιοδικού *Δημοκρατία και Φύση (Democracy and Nature/Democracia y Natura).* Έχει γράψει τα βιβλία: *Ας συζητήσουμε για σεισμούς, πλημμύρες και... τραμ* (1981) και *Ο εφιάλτης των πυρηνικών* (Καρρέ, 1986). Επίσης έχει μεταφράσει και έχει εκδόσει ο ίδιος τα δυο βιβλία του Νόαμ Τσόμσκυ: *Έτος 501* (Τόπος, 1994) και *Επανεκτιμώντας το Κάμελοτ* (Τόπος, 1994).

1. Noble, David F., *America by Design*, Oxford University Press, 1977, σελ. 3, 4.

στήμης στο Εμ Άι Τι, αντί να είναι μια μορφή εξευγενισμένης μάθησης, θα κατευθύνεται προς πρακτικούς σκοπούς»[2].

Έτσι «γεννήθηκε» ο όρος «Τεχνολογία» και η «ουσία» της σύγχρονης τεχνολογίας, μέσα από το Εμ Άι Τι, όπως αυτή αναλύεται στο παρόν κείμενο.

Μερικές δεκαετίες αργότερα, στην Πρώτη Έκδοση του λεξικού Merriam Webster (1891-1903) συναντάμε τον εξής ορισμό για την τεχνολογία: «Βιομηχανικές επιστήμες· η επιστήμη ή η συστηματική γνώση των βιομηχανικών τεχνών, ιδιαιτέρως των πιο σημαντικών βιομηχανιών όπως η νηματουργία, η υφαντουργία, η μεταλλουργία, κ.λπ.». Αυτός ήταν ο ορισμός της τεχνολογίας 40 χρόνια πριν από το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο!

Στην περίφημη Δεύτερη Έκδοση του Merriam Webster (1934-1945) επαναλαμβάνεται ο ορισμός του 1903, αλλά προστίθεται μια ακόμη εκδοχή που δέχεται την τεχνολογία ως «οποιαδήποτε πρακτική τέχνη που χρησιμοποιεί την επιστημονική γνώση, όπως η φυτοκομία ή η ιατρική».

Τέλος, το 1993 στην Κολεγιακή Δέκατη Έκδοση του Merriam Webster ο ορισμός έχει γίνει: (Τεχνολογία είναι) «η πρακτική εφαρμογή της *γνώσης* ιδιαιτέρως σε έναν ειδικό τομέα (τεχνολογία του μηχανικού, ιατρική τεχνολογία)». (Η έμφαση είναι δική μας). Βλέπουμε ότι στον τωρινό ορισμό (του 1993) δεν υπάρχει η λέξη «επιστημονική», αλλά η γενικότερη λέξη «γνώση».

Η επιστήμη ήταν πάντοτε ξέχωρη από την τεχνολογία. Στην αρχαία εποχή η επιστήμη «ανήκε» στους αριστοκράτες φιλοσόφους. Η τεχνολογία ήταν δουλειά για τους χειρώνακτες. Μετά την Αναγέννηση στην Ευρώπη και δη κατά το δέκατο έβδομο αιώνα η επιστήμη, κυρίως στην Αγγλία, πήρε μια κοινωνικοφιλοσοφική χροιά και θεωρήθηκε μια προοδευτική δύναμη που ήταν «στενά συνδεδεμένη με την παραγωγή της ευημερίας του ανθρώπου». Όμως, αυτό δεν κράτησε πολύ και το δέκατο όγδοο αιώνα στην Αγγλία η επιστήμη ανήκε στους καλλιεργημένους, πλούσιους και αργόσχολους τζέντλεμεν. Μάλιστα ο όρος «επιστήμονας» (scientist) δεν υπήρχε στην αγγλική γλώσσα μέχρι τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα. Η φράση που χρησιμοποιόταν ήταν: «καλλιεργητής της επιστήμης» (cultivator of science)[3].

Το πλησίασμα της επιστήμης με την τεχνολογία έγινε μόλις το δέκατο ένατο αιώνα, παρ' όλο ότι οι ρίζες της σύγχρονης τεχνολογίας ξεκίνησαν από το μεσαίωνα. Η πρώτη φορά που συνδυάστηκε η επιστήμη με την τεχνολογία έγινε από το Γερμανό Justus von Liebig (το 1842), όταν χρησιμοποίησε τη χημεία για να φτιάξει συνθετικό λίπασμα. Όμως, αυτή η διάκριση μεταξύ επιστήμης και τεχνολογίας έσβησε. Σιγά σιγά δεν μπορούσε να ξεχωρίσει κανείς την επιστήμη από την τεχνολογία. Για παράδειγμα, χρειά-

---

2. Στο ίδιο, σελ. 23.
3. Arditti Rita, Brennan Pat και Cavrak Steve, *Science and Liberation*, Black Rose Books, 1980, σελ. 18.

στηκαν 50 χρόνια για να γίνει τεχνολογική εφαρμογή από τον Έντισον των επιστημονικών ανακαλύψεων του Φάραντεϊ πάνω στον ηλεκτρισμό. Χρειάστηκαν 7 χρόνια από τη διάσπαση του ατόμου μέχρι τη Χιροσίμα. Το τρανζίστορ βγήκε στο εμπόριο 3 χρόνια μετά τη θεωρητική ανακάλυψή του. Ενώ τα λέιζερ χρησιμοποιήθηκαν στα οπλικά συστήματα, κ.λπ. πριν καλά καλά τελειώσει η θεωρητική τους διερεύνηση[4].

Εάν δεχτούμε ότι η τεχνολογία είναι «η εφαρμογή της γνώσης» του ανθρώπου, αμέσως μπαίνουν κυρίως δύο ερωτήματα: πρώτο, πότε ξεκίνησε η τεχνολογία και, δεύτερο, ποια είναι η σχέση της τεχνολογίας με τη φύση του ανθρώπου.

Νομίζουμε ότι η τεχνολογία ξεκίνησε όταν ο άνθρωπος χρησιμοποίησε π.χ. ένα ραβδί για να ρίξει έναν καρπό από ένα δέντρο και στη συνέχεια χρησιμοποίησε μια πέτρα για να σπάσει το σκληρό κέλυφος ενός καρπού. Όσο για τη σχέση της τεχνολογίας με τη φύση του ανθρώπου, δεχόμαστε ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν έμφυτη την ικανότητα να χρησιμοποιούν το νου τους στο να εφαρμόζουν πρακτικά τη γνώση τους, δηλαδή να ενεργούν κατά *«τεχνολογικό»* τρόπο. Αυτό που δεν έχουν έμφυτο οι άνθρωποι είναι να χρησιμοποιούν το νου τους κατά *επιστημονικό* τρόπο.

Ας πάρουμε το παράδειγμα του πρωτόγονου ανθρώπου που σπάει το κέλυφος του καρπού με την πέτρα. Σχεδόν ακαριαίως ο άνθρωπος αυτός *εκτιμά* πόσο ψηλά πρέπει να σηκώσει την πέτρα, με πόση ταχύτητα πρέπει να την κατεβάσει και σε ποιο σημείο πρέπει να χτυπήσει το κέλυφος του καρπού, ώστε απλώς να σπάσει το κέλυφος και όχι να λιώσει τον καρπό. Αν προσπαθήσει ο άνθρωπος να χρησιμοποιήσει τα μαθηματικά και τη φυσική για να πετύχει το ίδιο αποτέλεσμα, θα διαπιστώσουμε ότι θα χρειαζόταν ώρες ολόκληρες, εάν όχι ημέρες, για να λύσει το πρόβλημα που ο «τεχνολογικός» τρόπος σκέψης το έλυσε ακαριαίως. Και όχι μόνο αυτό. Ο άνθρωπος κατόρθωσε να λύσει το πρόβλημα της αντοχής ενός κελύφους (κατά κάποιο ικανοποιητικό τρόπο) μετά τη δεκαετία του 1950! Την ορθότητα της παραδοχής αυτής για τη σχέση «τεχνολογικής» και αναλυτικής επιστημονικής σκέψης θα προσπαθήσουμε να ελέγξουμε, με βάση τα ιστορικά δεδομένα, στο κείμενο που ακολουθεί.

Καταγράφοντας την πορεία της τεχνολογίας μέσα στην ιστορία αναγκαζόματστε να βάλουμε ακόμη μερικά ερωτήματα: *ποιος* αποφασίζει *πώς* (για ποιο σκοπό) θα χρησιμοποιηθεί η τεχνολογία και *ποια* θα είναι η τεχνολογία (από όλες τις δυνατές τεχνολογίες). Τα ερωτήματα αυτά και οι δυνατές απαντήσεις δείχνουν ότι δεχόμαστε πως η τεχνολογία είναι «ένα βασικό ανθρώπινο φαινόμενο και αποτελεί έτσι μια κοινωνική διαδικασία»[5]. Ακόμη θα μπορούσε να πει κανείς ότι η ιστορία της τεχνολογίας είναι, κατ' ουσίαν, η ιστορία της ανθρωπότητας.

---

4. Στο ίδιο, σελ. 304.
5. Noble, σελ. xxii.

Για να προχωρήσουμε σ' αυτή την έρευνα, χωρίζουμε την ανθρώπινη ιστορία, από άποψη τεχνολογική, σε τρεις περιόδους: Η πρώτη περίοδος, την οποία ονομάζουμε «παρελθόν», ξεκινάει από τον πρωτόγονο άνθρωπο και φτάνει μέχρι το 1879, όταν ο Έντισον έκανε για πρώτη φορά επίδειξη φωτισμού με ηλεκτρικό ρεύμα. Η δεύτερη περίοδος, την οποία ονομάζουμε «παρόν», ξεκινάει από το 1879 και φτάνει μέχρι σήμερα. Η τρίτη περίοδος είναι το μέλλον (αν υπάρξει).

Παρελθόν

Ήδη από την εποχή του ανθρώπου του Neanderthal (70.000 π.Χ.) ο άνθρωπος χρησιμοποιούσε υποτυπώδη εργαλεία. Επειδή τότε ο αριθμός των ανθρώπων πάνω στη γη ήταν πολύ μικρός, αυτοί δεν άφησαν (ή δεν βρέθηκαν ακόμη) σημαντικά δείγματα τεχνολογίας από τις μακρινές εκείνες εποχές. Στη συνέχεια ακολουθούν οι εποχές του λίθου μέχρι το τέλος της Νεολιθικής εποχής (γύρω στο 10.000 π.Χ.). Όλες αυτές τις δεκάδες χιλιάδες χρόνια η τεχνολογία του ανθρώπου εμφανίζει τα εξής κύρια χαρακτηριστικά: Πρώτο, η χρησιμοποίηση του ανθρώπινου νου γίνεται με έναν *έμμεσο* (υπόρρητο) τρόπο. Δηλαδή, η λύση των τεχνικών προβλημάτων γίνεται «με το μάτι», όχι με «ανάλυση», δηλαδή γίνεται με αυτό που ονομάσαμε «τεχνολογικό» τρόπο. Δεύτερο, το ποιος θα είναι ο σκοπός της χρησιμοποιούμενης τεχνολογίας το αποφασίζει η ομάδα που τη χρησιμοποιεί και αυτός ο σκοπός είναι η ικανοποίηση των άμεσων *αναγκών* της ομάδας. Και τρίτο, το *ποια* θα είναι η τεχνολογία αποφασίζεται πάλι από όλα τα μέλη της ομάδας, καθένα από τα οποία, ίσως, συνεισφέρει τη δική του ιδέα για τη λύση των τεχνικών προβλημάτων.

Έτσι, κοντά στο τέλος της Νεολιθικής εποχής (γύρω στο 8.300 π.Χ.) συναντάμε την πόλη Catal Hüyük, στην Ανατολία της σημερινής Τουρκίας, που ίσως είναι «η πιο παλιά πόλη στην ιστορία» της ανθρωπότητας[6], και η οποία άνθισε μέχρι το 5.600 π.Χ.. «Ο πληθυσμός της έφτανε στους 6.000 ανθρώπους. Τα θεμέλια των σπιτιών και οι τάφοι δείχνουν ότι δεν υπήρχαν παλάτια ή ιδιαίτερα περιποιημένοι τάφοι. Όλα τα σπίτια είχαν περίπου το ίδιο μέγεθος, που υποδηλώνει έλλειψη ιεραρχίας. Ένα άλλο στοιχείο είναι ότι το Catal Hüyük δεν είχε δρόμους. Για να κινηθούν όλοι αυτοί οι άνθρωποι της πόλης... από ένα σημείο σ' ένα άλλο, "έπρεπε να περάσουν πάνω από στέγες, ν' ανέβουν και να κατέβουν σκάλες, να μπουν μέσα σε εσοχές των κτιρίων και να διασχίσουν μικρές πλατείες". Που δείχνει ότι το Catal Hüyük ήταν μια πολύ συλλογική κοινότητα με άμεση επαφή των κατοίκων μεταξύ τους»[7].

---

6. Garrison, Ervan, *A History of Engineering and Technology*, CRC Press, 1991, σελ. 5.

7. Bookchin, Murray, *-The Rise of Urbanization and the Decline of Citizenship*, Sierra Club Books, San Francisco, 1987, σελ. 26· Ράπτης, Νίκος, *ANTI*, τεύχος 505, 1992, σελ. 39.

Προχωρώντας από το Catal Hüyük, του 8.300 π.Χ., φτάνουμε στη Μεγάλη Πυραμίδα του 2.700 π.Χ. στην Αίγυπτο. Η επικρατούσα θεωρία λέει ότι οι πυραμίδες κατασκευάστηκαν από ογκολίθους που λαξεύονταν στα διάφορα λατομεία και μεταφέρονταν στη θέση της πυραμίδας. Η Μεγάλη Πυραμίδα εκτιμάται ότι χρειάστηκε 20 χρόνια για να κατασκευαστεί και ότι πρέπει να δούλευαν 100.000 άνθρωποι κάθε χρόνο. Το 1988 ένας χημικός, ο Dr. Joseph Davidovits, μετά από εκτεταμένη έρευνα, πρότεινε με ένα βιβλίο (που έγραψε μαζί με τη Margie Morris)[8] μια θεωρία σύμφωνα με την οποία οι ογκόλιθοι από τους οποίους κατασκευάστηκαν οι πυραμίδες είναι από μπετόν το οποίο χυνόταν σε καλούπια επιτόπου στην κάθε θέση της πυραμίδας. Με τη μέθοδο αυτή θα χρειαζόταν να δουλέψουν μόνο 1.400 άνθρωποι το χρόνο. Το μπετόν αυτό, το οποίο ονομάζεται «γεωπολυμερικό», γινόταν με ένα «τσιμέντο» το οποίο χρησιμοποιόταν για αρκετές χιλιάδες χρόνια στην περιοχή και είχε ως βασικά συστατικά πρώτες ύλες οι οποίες εξορύσσονταν σε μια σειρά ορυχείων στο Σινά. Η πανάρχαια αυτή τέχνη χάθηκε γιατί εξαντλήθηκαν τα ορυχεία στο Σινά. Ο Davidovits κατόρθωσε να ξαναφτιάξει το πολυμερικό μπετόν των αρχαίων Αιγυπτίων σε σύγχρονο εργαστήριο.

Είτε εργάστηκαν 100.000 άνθρωποι είτε 1.400, τα ερωτήματα και οι απαντήσεις σε σχέση με την τεχνολογία των πυραμίδων είναι πολύ αποκαλυπτικά. Ποιος πήρε την απόφαση να χτιστεί η Μεγάλη Πυραμίδα; Ένας και μόνο άνθρωπος, ο Φαραώ. Ποιος ήταν ο σκοπός που χτίστηκε η Μεγάλη Πυραμίδα; Κανένας! Στην ουσία ήταν και είναι μια κατασκευή χωρίς κανένα νόημα. Ποιος μπορεί να ισχυριστεί ότι αν είχαν τη δυνατότητα να αποφασίσουν είτε οι 100.000 είτε οι 1.400 άνθρωποι θα αποφάσιζαν να χτίσουν την πυραμίδα δουλεύοντας 20 χρόνια στο βρόντο; Αυτός ο τρόπος χρησιμοποίησης της τεχνολογίας για τη δημιουργία τεράστιων μνημειακών κατασκευών, που θα

---

8. Davidovits, Joseph, Dr. και Morris, Margie, *The Pyramids: An Enigma Solved*, Hippocrene Books, New York, 1988, 263 σελίδες.

Στο πολύ ενδιαφέρον αυτό βιβλίο πέρα από τα θέματα των πυραμίδων τίθενται και άλλα σοβαρά ερωτήματα, όπως, π.χ., πώς πριν και κατά την εποχή των πυραμίδων κατασκευάστηκαν χιλιάδες *λίθινα* αγγεία (από τα οποία μόνο 30.000 βρέθηκαν μέσα σε μια πυραμίδα) λαξευμένα πάνω σε πολύ σκληρή πέτρα, σε μια εποχή που δεν υπήρχαν μέταλλα (ενώ προς το τέλος της εποχής υπήρχε μόνο χαλκός που είναι μαλακός) και, το κυριότερο, πώς λαξεύτηκαν μερικά από αυτά τα οποία μοιάζουν με κανάτια, με στενό λαιμό και πλατιά κοιλιά. Και μάλιστα, πώς η εσωτερική τους επιφάνεια βρίσκεται σε τέλεια αντιστοιχία με την εξωτερική. Ακόμη, πώς την ίδια εποχή ανοίχτηκαν τρύπες σε χάντρες από το ίδιο σκληρό πέτρωμα, οι οποίες και σήμερα θα ανοίγονταν με μεγάλη δυσκολία.

Τέλος, τι έγινε η τεχνολογία που αναφέρει ο Πλίνιος (33-79 μ.Χ.) στο βιβλίο του *Φυσική Ιστορία*, στο οποίο περιγράφει πώς οι Αιγύπτιοι χρησιμοποιούσαν κάτι περίεργα δοχεία από κεραμικό υλικό τα οποία, κατά τη διάρκεια των ταξιδιών, τους βούλωναν το στόμιο και τα βύθιζαν μέσα στο θαλασσινό νερό, όπου αυτόματα αυτά γέμιζαν με καθαρό γλυκό νερό!

Όπως αναμενόταν, το παγκόσμιο κατεστημένο της αρχαιολογικής επιστήμης, όχι μόνο δεν δέχτηκε τη θεωρία του Davidovits για τον τρόπο κατασκευής των πυραμίδων, αλλά δεν δέχτηκε ούτε να την ελέγξει, απαγορεύοντας στον Davidovits να πάρει και να αναλύσει δείγματα από το υλικό κατασκευής των πυραμίδων, αναγκάζοντάς τον να κάνει τις έρευνές του με μερικά κομμάτια που πήρε κρυφά.

μπορούσε κανείς να τον ονομάσει το «σύνδρομο της πυραμίδας», συνεχίστηκε και τους επόμενους αιώνες, και συνεχίζεται και σήμερα.

Έτσι το 1889 ο πολιτικός μηχανικός Άιφελ παίρνει εντολή να φτιάξει τον «Πύργο του Άιφελ», για την (εμπορική) έκθεση που θα τιμούσε την εκατοστή επέτειο της Γαλλικής Επανάστασης. Έστω και εάν θεωρούνταν σωστός ο σκοπός κατασκευής του έργου, μήπως χρειαζόταν περισσότερη σεμνότητα (ο πύργος έχει δύο φορές το ύψος της Μεγάλης Πυραμίδας) για ένα ιστορικό γεγονός με το συγκεκριμένο περιεχόμενο που αυτό είχε όταν έγινε; Και η γαλλική ιστορία συνεχίζεται με τη γυάλινη πυραμίδα του Μιτεράν στην αυλή του Λούβρου, κ.λπ.

Το «σύνδρομο της πυραμίδας» πέρασε και στο «νέο κόσμο» της Αμερικής με το χτίσιμο του ουρανοξύστη του Empire State Building στη Νέα Υόρκη το 1931, που είχε ύψος αρχικά 380 μέτρα (δηλαδή 80 μέτρα πάνω από το ύψος του «Πύργου του Άιφελ»), ενώ αργότερα με την αντένα της τηλεόρασης έφτασε τα 449 μέτρα. Αλλά για το πολυώροφο κτίριο και για την «οικογένεια» αυτών των κτιρίων θα επανέλθουμε. Πάντως τώρα τα «πρωτεία» για το «σύνδρομο της πυραμίδας» πέρασαν στην... Ταϊλάνδη!

Σε έναν πιθανό ισχυρισμό ότι τα ογκώδη αυτά μνημεία αποτελούν τα «θαύματα» της ανθρωπότητας, θα μπορούσε κανείς να απαντήσει ότι τα πραγματικά θαύματα της ανθρωπότητας είναι η μουσική του Ιωάννη Σεβαστιανού Μπαχ και της συντροφιάς του, ή η δημοτική (λαϊκή) μουσική *όλων* των λαών, ή τα γλυπτά του Ροντέν, ή ακόμη τα θολωτά γεφύρια και τα πιο σύγχρονα γεφύρια που γίνονται για χιλιάδες χρόνια, ή τα σεμνά και όμορφα σπίτια που έφτιαξαν οι άνθρωποι από τις Κυκλάδες μέχρι όλες τις γωνιές της γης, δηλαδή όλα τα έργα τέχνης ή οι κατασκευές που έγιναν αντίστοιχα είτε για να εκφραστεί η δημιουργικότητα των ανθρώπων ή κατασκευάστηκαν για κάποιο συγκεκριμένο και λογικό σκοπό.

Πιάνοντας το νήμα της ιστορίας (μετά την περιπλάνηση για το «σύνδρομο της πυραμίδας) φτάνουμε στην Ελλάδα της κλασικής εποχής «και στην πλατωνική περιφρόνηση για τις πρακτικές τέχνες»[9]. Ακολουθούν οι αιώνες του Μεσαίωνα από όπου ξεκινούν οι ρίζες της τεχνολογίας, όπως αναφέραμε. Το δωδέκατο αιώνα εφευρίσκεται το φοβερά θανατηφόρο «μηχανικό τόξο» (το τόξο που συνήθως βλέπουμε στις ταινίες για τον Γουλιέλμο Τέλλο). Ο Πάπας Ινοκέντιος, ο δεύτερος, θα απαγορεύσει τη χρησιμοποίησή του εναντίον των χριστιανών, θα επιτρέψει, όμως, τη χρησιμοποίησή του εναντίον των Αράβων ή άλλων απίστων. Την απόφαση για τη χρησιμοποίηση της τεχνολογίας παίρνει πάλι μόνο ένα άτομο. Ο δε στόχος της τεχνολογίας είναι οι άπιστοι. Προς το τέλος του Μεσαίωνα (1.100 έως 1.300 μ.Χ.) στις πόλεις της Ιταλίας, του Βελγίου και της Ολλανδίας ανθεί και εφαρμόζεται η έννοια της αθηναϊκής «άμεσης δημοκρα-

9. Arditti, σελ. 69.

τίας», αυτή τη φορά όμως *χωρίς* την περιφρόνηση προς τις ταπεινές τέχνες. Οι άνθρωποι στις πόλεις αυτές «είτε δουλεύουν με τα χέρια τους, είτε δουλεύουν στη διοίκηση, είτε είναι έμποροι ή νομικοί, δεν ήταν ούτε πελάτες, ούτε αφεντικά κανενός, εκτός όταν δίδασκαν στους διαδόχους τους την τέχνη τους»[10]. Όμως, για διάφορους λόγους, που διαφαίνονται παρακάτω, η «άμεση δημοκρατία» αρχίζει να φθίνει. Και το δέκατο τρίτο αιώνα συναντάμε την εφεύρεση του «μηχανικού ρολογιού». Και στην περίπτωση αυτή βλέπουμε καθαρά ποιος αποφασίζει ποια θα είναι η τεχνολογία και για την ικανοποίηση ποιων αναγκών θα χρησιμοποιηθεί αυτή. Οι αποφασίζοντες είναι οι επικεφαλής στα μοναστήρια των Βενεδικτίνων μοναχών και η ανάγκη που θα ικανοποιηθεί είναι η δημιουργία της δυνατότητας να υπάρχει «μια ακριβής κανονικότητα στη ρουτίνα των μοναστηρίων, η οποία απαιτούσε, ανάμεσα σε άλλα πράγματα, επτά περιόδους προσευχής κατά τη διαδρομή της ημέρας»[11]. Βέβαια, όπως έγραψε ο Lewis Mumford, «το μηχανικό ρολόι κατέστησε δυνατή την ιδέα της ρυθμιζόμενης παραγωγής, την κανονικότητα των ωρών εργασίας και ένα τυποποιημένο προϊόν». Δηλαδή, «χωρίς το ρολόι ο καπιταλισμός θα ήταν σχεδόν αδύνατος»[12].

Εδώ έχει ενδιαφέρον να αναφέρουμε ότι δύο αιώνες αργότερα ένας σπουδαίος μηχανικός, ο Λεονάρντο ντα Βίντσι, κράτησε μυστικά τα σχέδιά του για ένα υποβρύχιο γιατί υποπτευόταν ότι κάποιοι θα το χρησιμοποιούσαν για βάρβαρους πολεμικούς σκοπούς. Η περίπτωση του ντα Βίντσι είναι η πρώτη από τις συνολικά τρεις φορές που ένας επιστήμονας αρνείται να δώσει την ανακάλυψή του για σκοπούς που δεν ικανοποιούν λογικές ανάγκες του ανθρώπου. Οι άλλες δυο είναι, πρώτη αυτή του Άγγλου Robert Boyle, έναν αιώνα αργότερα από τον ντα Βίντσι, ο οποίος κράτησε μυστικό ένα δηλητήριο που είχε ανακαλύψει και δεύτερη αυτή του Leo Szilard, του ανθρώπου στον οποίο οφείλεται ουσιαστικά η λύση του προβλήματος των πυρηνικών (πολεμικών και «ειρηνικών»), ο οποίος το 1946 *εγκατέλειψε τη φυσική*, μετά από τον τρόπο που χρησιμοποίησε τις ιδέες του το αμερικανικό κράτος, και ασχολήθηκε με τη βιολογία. Τρεις περιπτώσεις μόνο, μέσα στα τελευταία 1.000 χρόνια ανθρώπινης τεχνολογίας!

Στο τέλος του δέκατου πέμπτου αιώνα οι Ευρωπαίοι κατακτούν την Αμερική. Οι Ευρωπαίοι το κατόρθωσαν αυτό, ουσιαστικά, γιατί «στην Ευρώπη ο πόλεμος είχε γίνει επιστήμη»[13]. Έτσι, είναι σωστή η παρατήρηση ότι: «Ήταν χάρη στη στρατιωτική τους υπεροχή μάλλον, παρά σε οποιαδήποτε κοινωνική, ηθική ή φυσική υπεροχή, ο λόγος που οι λευκοί λαοί του κόσμου κατάφεραν να δημιουργήσουν και να ελέγξουν... την πρώτη παγκόσμια ηγεμονία στην Ιστορία»[14]. Η κύρια δύναμη για τη δημιουργία αυτής

---

10. Ράπτης (1992), σελ. 39.
11. Postman, Neil, *Technopoly*, Alfred A. Knopf, 1992, σελ. 14.
12. Στο ίδιο, σελ. 15.
13. Τσόμσκυ, Νόαμ, *Έτος 501*, εκδόσεις Τόπος, 1994, σελ. 14.
14. Στο ίδιο, σελ. 14.

της αποικιοκρατικής ηγεμονίας ήταν ο «πολεμιστής-έμπορος». Ίσως μια από τις σημαντικότερες προσφορές της τεχνολογίας, σ' αυτή τη βάρβαρη υπόθεση, να ήταν η εφεύρεση του αναβολέα (δηλαδή του μεταλλικού ημιδακτυλίου που κρέμεται από τη σέλα του αλόγου και πατάει το πόδι του ο αναβάτης). Ο αναβολέας είχε εφευρεθεί στην Άπω Ανατολή ήδη από το δεύτερο αιώνα π.Χ.. Στην Ευρώπη ο αναβολέας έφτασε τον όγδοο αιώνα μ.Χ.. Την τεχνολογική αυτή ανακάλυψη οι Ευρωπαίοι «πολεμιστές-έμποροι» τη χρησιμοποίησαν για να πολεμούν καβάλα πάνω στο άλογο, που ήταν ένας φοβερά αποτελεσματικός τρόπος επίθεσης κατά του εχθρού. Τώρα πια την απόφαση για το ποια θα είναι και πού θα χρησιμεύσει η τεχνολογία δεν την παίρνει ο βασιλιάς, ο Πάπας, κ.λπ., αλλά το κράτος που έχει ήδη αναδυθεί και που σχεδόν ταυτίζεται με τον «πολεμιστή-έμπορο». Στόχος της χρησιμοποιούμενης τεχνολογίας: το εμπορικό κέρδος.

Φτάνοντας στις αρχές του δέκατου έκτου αιώνα συναντάμε τον Γουτεμβέργιο να μετατρέπει μια παλιά πρέσα παραγωγής κρασιού στην πρώτη τυπογραφική μηχανή με κινητά τυπογραφικά στοιχεία. Μέσα σε 50 χρόνια από την εφεύρεση του Γουτεμβέργιου (που έγινε προφανώς με έμμεσο τρόπο του σκέπτεσθαι, δηλαδή «με το μάτι») κυκλοφορούν 8 εκατομμύρια βιβλία σε πάνω από 110 πόλεις σε 6 διαφορετικές χώρες. Τα βιβλία αυτά περιέχουν πληροφορίες που ξεκινούν από τα νομικά, την ιατρική, τη γλωσσολογία και καταλήγουν στη μεταλλουργία. Ακόμη, υπάρχουν και εγχειρίδια για καλούς τρόπους[15]. Μέχρι τότε οι πληροφορίες σπάνιζαν στον κόσμο. Σωστά ο Neil Postman θεωρεί ως λάθος τη ρήση που λέει ότι είναι ο κομπιούτερ που ξεκίνησε τον αιώνα της πληροφόρησης. Ήδη αμέσως μετά τον Γουτεμβέργιο αρχίζει να υπάρχει «κορεσμός» στην πληροφόρηση. Όμως, ίσως, η σημαντικότερη επιρροή που είχε η επινόηση του Γουτεμβέργιου να ήταν στην εδραίωση και ανάπτυξη του έθνους-κράτους, το οποίο είχε ήδη γεννηθεί στη Γαλλία του δέκατου τρίτου και δέκατου τέταρτου αιώνα. Για να φτάσουμε έτσι στην «ελεγχόμενη» πληροφόρηση του εικοστού αιώνα, όπως αυτή αναλύθηκε σε βάθος από τους Νόαμ Τσόμσκυ, Edward S. Herman και Alex Carey[16].

Όμως, η εφεύρεση του Γουτεμβέργιου γέννησε και το σύγχρονο σχολείο «το οποίο πήρε μορφή κατά το δέκατο έβδομο αιώνα»[17]. Το ποιος είναι ο ρόλος του σύγχρονου σχολείου στον «έλεγχο» της πληροφόρησης, ως ένα «σύστημα επιβεβλημένης άγνοιας»[18], δεν είναι του παρόντος, αλλά είναι ίσως ένα από τα πιο τραγικά παραδείγματα για το ποιος χρησιμοποιεί την τεχνολογία και για ποιο σκοπό.

Ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα στην ιστορία της ανθρωπότητας ήταν η ανα-

---

15. Postman, σελ. 61.

16. Chomsky, Noam και Herman, Edward S., *Manufacturing Consent*, Pantheon Books, 1988· Carey Alex, Lohrey Andrew, Επιμέλεια, *Taking the Risk Out of Democracy*, UNSW Press, 1995.

17. Postman, σελ. 62.

18. Chomsky, Noam, επιμέλεια Achbar, Mark, *Ο Νόαμ Τσόμσκυ και τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, Παρατηρητής, 1996, σελ. 157.

κάλυψη, στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, ότι η χολέρα και ο τύφος μεταδίδονται μέσα από το μολυσμένο πόσιμο νερό. Αυτό έγινε στο Λονδίνο το 1854 (πριν από μόνο 143 χρόνια!) από το γιατρό John Snow, όχι με βάση τις ιατρικές επιστημονικές του γνώσεις, αφού, από τη μια μεριά μεν αυτές ήταν (παγκοσμίως) αρκετά περιορισμένες, από την άλλη δε ο ρόλος των μικροβίων, ως αιτία ασθενειών, δεν είχε ανακαλυφθεί· έγινε γνωστός αρκετά χρόνια αργότερα. Ο Snow χρησιμοποίησε και αυτός τον έμμεσο τρόπο σκέψης για να λύσει το πρόβλημα. Από διαίσθηση («με το μάτι») υποπτεύθηκε ότι η διαφορά στον αριθμό των θανάτων από χολέρα στα διάφορα σπίτια του *ίδιου* δρόμου προερχόταν από το πόσιμο νερό. Ερευνώντας επιδημιολογικά τα θέμα βρήκε ότι οι δυο ομάδες σπιτιών με διαφορετικό ποσοστό θανάτων υδρεύονταν από δύο διαφορετικές εταιρείες υδροδότησης. Αυτή που αντλούσε νερό από τα ανάντη του Τάμεση (το οποίο ήταν καθαρό) είχε πολύ λιγότερους θανάτους από αυτή που αντλούσε νερό από τον Τάμεση *μέσα* στην πόλη του Λονδίνου[19]. Το λόγο πια είχαν οι μηχανικοί. Και έτσι γεννήθηκε η Τεχνική Υγιεινή, που είναι ένας κλάδος της επιστήμης του πολιτικού μηχανικού. Αξίζει να ερευνήσει κανείς, πάλι, ποιος ώθησε την τεχνολογία προς αυτή την κατεύθυνση και για να ικανοποιηθούν ποιες ανάγκες. Η ώθηση δόθηκε από την τάξη της ελίτ για δύο κυρίως λόγους: οι αρρώστιες της χολέρας και του τύφου, πρώτο (και κύριο), ξεκλήριζαν τα εργατικά χέρια και όσοι εργάτες επιζούσαν ήταν εξασθενημένοι, άρα υπήρχε μείωση του κέρδους για τους επιχειρηματίες και, δεύτερο, οι επιδημίες αυτές δεν έκαναν διάκριση στις τάξεις, πέθαιναν και οι ελίτ. Όργανο για την ώθηση αυτή της τεχνολογίας υπήρξε μια έκθεση που συντάχθηκε από τον Edwin Chadwik και δημοσιεύτηκε το 1842 που είχε τίτλο: *Έκθεση πάνω σε μια έρευνα στις συνθήκες υγιεινής του εργαζόμενου πληθυσμού της Μεγάλης Βρετανίας*. Το συμπέρασμα της έκθεσης ήταν: η φτώχεια είναι στενά συνδεδεμένη με τις αρρώστιες![20]

Με την απελευθέρωση της ανθρωπότητας από τη χολέρα και τον τύφο (όχι όμως από τη φτώχεια) άνοιξε ο δρόμος για το «παρόν».

Παρόν

Εισαγωγή

Η χρονική περίοδος που δεχτήκαμε ότι αποτελεί τη σύγχρονη εποχή, πάντα από την τεχνολογική σκοπιά (από το 1879 μέχρι σήμερα), χαρακτηρίζεται από ένα κυρίαρχο γεγονός: την άνοδο της μεγάλης (εμπορικής) επιχείρησης.

Τη δυνατότητα για τη δημιουργία της μεγάλης επιχείρησης έδωσε η επιστήμη. Δύο

---

19. Garrison, σελ. 176, 177.
20. Doyal, Lesley, *The Political Economy of Health*, South End Press, 1981, σελ. 144.

είναι, κυρίως, οι τύποι των επιχειρήσεων που βασίστηκαν στην επιστήμη για να αναπτυχθούν. Αυτές είναι, πρώτο, οι επιχειρήσεις γύρω από τον ηλεκτρισμό και, δεύτερο, οι χημικές επιχειρήσεις[21]. Οι επιχειρήσεις του ηλεκτρισμού ξεκίνησαν πρώτες και κυριάρχησαν από το 1880 μέχρι το 1920.

Το ξεκίνημα έγινε ουσιαστικά από τον Έντισον, ο οποίος αφ' ενός μεν μετέτρεψε «την εφεύρεση από ένα απρογραμμάτιστο φαινόμενο σε μια συστηματικοποιημένη επιχειρηματική δραστηριότητα», αφ' ετέρου δε «συνειδητά ενσωμάτωσε οικονομικούς παράγοντες μέσα στον τεχνικό σχεδιασμό»[22].

Μετά από την κατασκευή του πρώτου ηλεκτρικού λαμπτήρα με πυρακτωμένο νήμα, στις 21 Οκτωβρίου 1879, ο Έντισον δημιουργεί το 1889 την εταιρεία Edison General Electric, η οποία το 1892 μετονομάζεται σε General Electric Company (ο Έντισον έχει ήδη αποχωρήσει από την εταιρεία), αφού συγχωνεύτηκε με μια εταιρεία ηλεκτροκίνησης, τη Sprague Electric Railway and Motor Company. «Η σημαντικότερη ώθηση για τη δημιουργία της General Electric Company... ήταν η υπάρχουσα κατάσταση σε σχέση με τα διπλώματα ευρεσιτεχνίας»[23]. Η συγχώνευση των διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας των δύο εταιρειών κατέστησε δυνατό τον ηλεκτροφωτισμό των πόλεων! Ο (μάλλον βάρβαρος) ρόλος του «διπλώματος ευρεσιτεχνίας» στη διαμόρφωση της οικονομικής, κοινωνικής αλλά και της τεχνολογικής δομής της σύγχρονης κοινωνίας είναι τεράστιος.

Ο κύριος στόχος της μεγάλης επιχείρησης με το όπλο του διπλώματος ευρεσιτεχνίας ήταν και είναι το να εξασφαλίσει το μονοπώλιο για τον εαυτό της. Δύο είναι οι τρόποι χρησιμοποίησης του όπλου του διπλώματος ευρεσιτεχνίας: Πρώτο, είναι η διαιώνιση της κατοχής του δικαιώματος της ευρεσιτεχνίας με συγχωνεύσεις διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας, δημιουργίας συμπληρωματικών διπλωμάτων (στο αρχικό δίπλωμα), κ.λπ. νομικίστικων τεχνασμάτων. Δεύτερο, είναι ο ουσιαστικός αφανισμός του «μοναχικού» εφευρέτη. Και από μεν τον πρώτο, το νομικίστικο, αυξάνει το κέρδος της μεγάλης επιχείρησης (και η φτώχεια των υπόλοιπων ανθρώπων), όμως από το δεύτερο, τον έλεγχο της εφεύρεσης, οι επιπτώσεις είναι κατακλυσμικές.

Στην ουσία η μεγάλη επιχείρηση αποφάσιζε και αποφασίζει *ποια θα είναι η τεχνολογία* της ανθρωπότητας. Ήδη το ιστορικό μητρώο περιέχει απίστευτες βαρβαρότητες. Σε μια ακροαματική διαδικασία μιας επιτροπής του αμερικανικού Κογκρέσου ακούστηκε ότι «όσο πιο μεγάλη είναι η προσφορά (του εφευρέτη, σ.σ.), τόσο πιο βέβαιο είναι ότι θα στερηθεί αναγνώρισης από τις περιχαρακωμένες επιχειρήσεις και το δουλοπρεπές εργαστηριακό προσωπικό τους. Και η στέρηση αυτής της αναγνώρισης... [εν μέρει] εξηγεί το επαίσχυντο θέαμα του εξαναγκασμού καθεμιάς από τις *μεγάλες εφευρέσεις της οικουμέ-*

---

21. Noble, σελ. 5.
22. Στο ίδιο, σελ. 8.
23. Στο ίδιο, σελ. 9.

νης να παραμένουν αδρανείς μέχρις ότου ο ανταγωνισμός έξω από την επιχείρηση επέβαλε την υιοθέτησή τους, παρά την πανουργία και τη συνωμοτικότητα των μεγάλων επιχειρήσεων στο συγκεκριμένο κλάδο — και συχνά μόνο αφού ο εφευρέτης δεν είναι πια εδώ για να δεχτεί την προσήκουσα επιβράβευσή του»[24]. (Η έμφαση δική μας). Για ποια τεχνολογία μιλάμε; Για ποια πρόοδο μιλάμε; Ακόμη χειρότερα, οι μεγάλες επιχειρήσεις όχι μόνο κρατούν σε «αδράνεια» εφευρέσεις που έχουν ήδη γίνει, αλλά κατευθύνουν, τώρα πια, με τη δύναμη που έχουν αποκτήσει, την έρευνα προς τα εκεί που συμφέρει τις ίδιες και την απομακρύνουν από εκεί που συμφέρει τον πληθυσμό της γης.

Την ίδια χρονική περίοδο, της δημιουργίας της General Electric, μια άλλη επιχείρηση που ασχολείται με τον ηλεκτρισμό, η Westinghouse, γιγαντώνεται με βάση την εφεύρεση, που αγόρασε από τον Κροάτη Nikola Tesla, πάνω στο εναλλασσόμενο ηλεκτρικό ρεύμα, το οποίο έφερε επανάσταση στον τρόπο μεταφοράς της ηλεκτρικής ενέργειας. Όπως ήταν επόμενο, ξέσπασε πόλεμος ανάμεσα στην General Electric και στη Westinghouse. Το 1896 εκκρεμούσαν 300 δίκες για δικαιώματα ευρεσιτεχνίας ανάμεσα στις δύο εταιρείες. Η «λογική» λύση που έδωσαν οι δύο εταιρείες: από κοινού εκμετάλλευση των διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας, με την General Electric να παίρνει το 62,5% του τζίρου της αγοράς[25].

Σε σχέση με το εναλλασσόμενο ρεύμα, η ιστορία έχει και συνέχεια, η οποία είναι πολύ διδακτική (και περίεργη) ως προς το θέμα που ερευνάμε. Πρωταγωνιστής αυτής της ιστορίας είναι ο Charles Steinmetz. Ο Steinmetz γεννήθηκε το 1865 στο Μπρεσλάου της Γερμανίας με παραμορφωμένη σπονδυλική στήλη· ήταν ραχιτικός. Στο πανεπιστήμιο είχε το (ελληνικό) παρατσούκλι «Πρωτεύς». Ως φοιτητής είχε μπει στο παράνομο τότε σοσιαλδημοκρατικό κόμμα και όταν συνελήφθησαν οι σύντροφοί του εξέδιδε αυτός την εφημερίδα του κόμματος, τη «Φωνή του Λαού». Το 1888 καταφέρνει να ξεφύγει από τους ασφαλίτες που πάνε να τον συλλάβουν και το σκάει από τη Γερμανία. Το 1889, ένα χρόνο αργότερα, βρίσκεται μετανάστης στην Αμερική, όπου εξαγγλίζει το όνομά του σε Charles και υιοθετεί ως δεύτερο όνομα το Proteus! Δουλεύει ως ηλεκτρολόγος μηχανικός στην εταιρεία ενός άλλου μετανάστη γερμανικής καταγωγής, του Rudolf Eickemeyer, και το 1893 η νεοϊδρυθείσα General Electric αγοράζει την εταιρεία του Eickemeyer *κυρίως για να αποκτήσει* τον Steinmetz. Την ίδια περίοδο ο Steinmetz ανακοινώνει την επιστημονική του δουλειά, η οποία με βάση τα μαθηματικά λύνει όλα τα προβλήματα σε σχέση με το εναλλασσόμενο ρεύμα. Η προσφορά αυτή του Steinmetz θεωρείται ως μια από τις σημαντικότερες στην ιστορία της τεχνολογίας (και της ανθρωπότητας). Εάν δεν είχε λύσει τα προβλήματα γύρω από το εναλλασσόμενο ρεύμα ο Steinmetz, ίσως η Ιστορία σήμερα να ήταν διαφορετική. Ο Steinmetz έγινε αρχιμηχανικός της General Electric, αλλά μέχρι το θάνατό του κράτησε τις σοσιαλιστικές του ιδέες

24. Στο ίδιο, σελ. 98, 99.
25. Στο ίδιο, σελ. 10.

και μάλιστα έλαβε ενεργό μέρος στο Αμερικανικό Σοσιαλιστικό Κόμμα (της εποχής εκείνης). Το περίεργο, που προαναφέραμε, στην περίπτωση Steinmetz είναι ότι ο σοσιαλιστής Steinmetz έφτασε στο συμπέρασμα να βλέπει «την ανάπτυξη της μεγάλης επιχείρησης ως τη συγκέντρωση των μέσων παραγωγής που τελικά και αναπόφευκτα θα έφερνε το σοσιαλισμό»[26]. Το 1922 ο Steinmetz κατέβηκε στις εκλογές με το Σοσιαλιστικό Αγροτικό Κόμμα (πάλι της εποχής εκείνης!) για τη θέση του αρχιμηχανικού της Πολιτείας της Νέας Υόρκης και απέτυχε. Ένα χρόνο αργότερα, στις 26 Οκτωβρίου 1923, πέθανε σε ηλικία 58 ετών. Δεκατέσσερις ημέρες αργότερα, στις 9 Νοεμβρίου 1923, ο Χίτλερ κάνει το πρώτο του πραξικόπημα και ξεκινάει τη ναζιστική πορεία του για την εξουσία και τα πολυάριθμα ολοκαυτώματα. Ο Χίτλερ ως όπλο θα έχει *κυρίως* την τεχνολογία, η οποία είχε φτάσει εκεί που είχε φτάσει (κυρίως) με τη βοήθεια του Steinmetz, του νεαρού σοσιαλιστή που δεν πρόλαβαν να συλλάβουν οι ασφαλίτες της εξουσίας πριν 35 χρόνια. Το πρόβλημα παραμένει το ίδιο: ποιος και πώς χρησιμοποιεί την τεχνολογία του ρολογιού των Βενεδικτίνων μοναχών ή το εναλλασσόμενο ρεύμα του Steinmetz;

Επανερχόμενοι στις επιχειρήσεις που ασχολούνται με τον ηλεκτρισμό, διαπιστώνουμε ότι και ο άλλος μεγάλος κλάδος του τομέα αυτού, οι τηλεπικοινωνίες, ακολουθούν παράλληλη πορεία με την General Electric, ως προς την αντιμετώπιση των διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας κ.λπ., με την AT & T να είναι η αντίστοιχη οντότητα προς την General Electric στις τηλεπικοινωνίες. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα από το 1920, όταν έκλεισαν συμφωνία για από κοινού εκμετάλλευση των διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας για το ραδιόφωνο, βρέθηκαν σε περίεργη συμβίωση οι εξής εταιρείες: η AT & T, η General Electric, η RCA, η United Fruit, η American Marconi και η Westinghouse[27].

Πριν αφήσουμε τον τομέα αυτό των επιχειρήσεων που ασχολήθηκαν με τον ηλεκτρισμό, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι πέρα από την καθαρή επιστήμη, στην οποία βασίστηκε ο τομέας, δεν θα μπορούσε αυτός να είχε αναπτυχθεί χωρίς την ύπαρξη και την τεράστια συνεισφορά του *απλού μηχανουργείου*, το οποίο εξέθρεψε τον επιστήμονα μηχανολόγο μηχανικό, που με τη σειρά του έκανε δυνατή την εφαρμογή των επιστημονικών ανακαλύψεων πάνω στον ηλεκτρισμό. Μάλιστα θεωρούμε ως πολύ σημαντικό να αναφέρουμε ένα εκπληκτικό παράδειγμα έμμεσης σκέψης σε σχέση με τους ανθρώπους των μηχανουργείων.

Σε ένα αμερικανικό εργοστάσιο κατασκευής αεροπλάνων ανατέθηκε σε τέσσερις μαθηματικούς με διδακτορικά διπλώματα να σχεδιάσουν το σχήμα του συστήματος συμπληρωματικής καύσης στην έξοδο των αερίων της μηχανής του αεροπλάνου. Οι μαθηματικοί δούλεψαν με ανώτερα μαθηματικά για δύο χρόνια, αλλά δεν κατάφεραν

---

26. Στο ίδιο, σελ. 42, υποσημείωση. Δεν μπορεί παρά να συμφωνήσει κανείς με τη γνώμη του Noble ότι η περίπτωση του Steinmetz πρέπει να ερευνηθεί με περισσότερη επιμέλεια.

27. Στο ίδιο, σελ. 93.

να βρουν μια ικανοποιητική λύση. Όταν, όμως, πήγαν στο μηχανουργείο όπου γίνονταν οι πειραματικές δοκιμές, διαπίστωσαν ότι ένας τεχνίτης με πείρα στην επεξεργασία μεταλλικών ελασμάτων, με τη βοήθεια ενός απλού σχεδιαστή, σχεδίασε με επιτυχία το σύστημα συμπληρωματικής καύσης του κινητήρα. Ένας από τους μαθηματικούς παρατήρησε ότι: «Μπορεί να πέτυχαν να το φτιάξουν, αλλά δεν κατάλαβαν πώς το έκαναν». Το παραπάνω περιστατικό αναφέρεται στο βιβλίο του Mike Cooley (που παραθέτουμε στις σημειώσεις), ο οποίος είπε ότι ο μαθηματικός μάλλον έδωσε «μια εντυπωσιακή αντίληψη της πραγματικότητας».

Περνάμε τώρα στο δεύτερο τομέα των μεγάλων επιχειρήσεων που βασίστηκαν στην επιστήμη: τις χημικές επιχειρήσεις. Όπως ήδη αναφέραμε, η πρώτη προσπάθεια συνδυασμού της επιστήμης με την τεχνολογία έγινε στο πεδίο της χημείας από το Γερμανό Liebig. Από τότε μέχρι το τέλος του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου η γερμανική χημική βιομηχανία ηγούνταν παγκοσμίως στον τομέα αυτό της τεχνολογίας. Μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο οι Αμερικανοί κατέσχεσαν όλα τα διπλώματα ευρεσιτεχνίας της γερμανικής χημικής βιομηχανίας και με τη βοήθεια αυτών και της ήδη εντατικοποιημένης αμερικανικής χημικής βιομηχανίας, για την αντιμετώπιση των αναγκών σε εκρηκτικά κ.λπ. για τον πόλεμο, δόθηκε στην αμερικανική χημική βιομηχανία το προβάδισμα στη χημική τεχνολογία. Η συμπεριφορά της μεγάλης χημικής επιχείρησης ήταν και είναι ανάλογη με αυτή της επιχείρησης γύρω από τον ηλεκτρισμό.

Τις δύο «πρωτοπόρες» αυτές βιομηχανίες, του ηλεκτρισμού και της χημείας, μιμήθηκαν οι επερχόμενες νέες βιομηχανίες, κυρίως αυτές γύρω από το πετρέλαιο και το αυτοκίνητο. Για τις επερχόμενες βιομηχανίες, πέρα από τις δύο παραπάνω, καταλυτικό ρόλο έπαιξαν οι δύο μεγάλες ανακαλύψεις: του τρανζίστορ και του DNA. Ίσως αυτές οι δυο ανακαλύψεις, μαζί με τις λύσεις του Steinmetz για το ρεύμα, είναι οι μοναδικές περιπτώσεις στην ιστορία της τεχνολογίας που έγιναν ανακαλύψεις βασισμένες κυρίως στην αναλυτική επιστημονική σκέψη και όχι στην έμμεση σκέψη, όπως γινόταν συνήθως. Παρά την «αναλυτική» του σκέψη, ένας από τους τρεις επιστήμονες που ανακάλυψαν το τρανζίστορ, ο William B. Shockley, εισηγήθηκε στο αμερικανικό Κογκρέσο να θεσπιστεί με νόμο «η στείρωση όλων των ατόμων που έχουν Δείκτη Νοημοσύνης (IQ) κάτω από 100» (Arditti, σελ. 8). Ο Shockley συμμετείχε στην ανακάλυψη του τρανζίστορ το 1956, έντεκα χρόνια μετά το θάνατο του Χίτλερ.

Για να εκμεταλλευτεί την επιστήμη η μεγάλη επιχείρηση χρησιμοποίησε τρία κύρια «εργαλεία»: την τυποποίηση, το πανεπιστήμιο και το μάνατζμεντ.

Τυποποίηση

Παρά τους μύθους περί ανταγωνισμού, η ελεύθερη αγορά δεν μπορεί να σταθεί ούτε στιγμή. Η λύση για επιβίωση ήταν και είναι το μάνατζμεντ και η επέμβαση του κράτους. Με την ίδια λογική στο τεχνολογικό επίπεδο η τυποποίηση ήταν απαραίτητη για

να μπορέσει να λειτουργήσει η βιομηχανία. Η τυποποίηση κατέληξε να αφορά όχι μόνο τα υλικά αλλά και τους ανθρώπους. Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε δύο όψεις της τυποποίησης. Πρώτο, αυτή που έχει σχέση με τον καταμερισμό της εργασίας και, δεύτερο, αυτή που έχει σχέση με την τυποποίηση των υλικών.

Η πρώτη ουσιαστικά είναι μέρος της «επιστήμης» του μάνατζμεντ, στο οποίο αναφερόμαστε πιο κάτω. Για την τυποποίηση των υλικών θα μπορούσε κανείς να πει ότι κατά βάση υπάρχει μια λογική στο να προσπαθεί κανείς να αποφύγει τη σπατάλη και τις τεχνικές δυσκολίες με το να έχει π.χ. έναν τύπο βίδας (ή το πολύ δύο). Το ότι αυτό διευκολύνει την αύξηση των κερδών της μεγάλης επιχείρησης δεν έχει να κάνει με την καθαρή λογική της τυποποίησης, αλλά έχει να κάνει με το κοινωνικό σύστημα που τρέφει τη μεγάλη επιχείρηση.

Επίσης στο θέμα της τυποποίησης των υλικών και των μεθόδων διαπιστώνει κανείς την ύπαρξη, περιέργως, μιας άμεσης δημοκρατίας στη διαδικασία σύνταξης των προδιαγραφών για τα πρότυπα. Έτσι π.χ. στην ASTM (American Society for Testing and Materials, Αμερικανική Εταιρεία Δοκιμών και Υλικών) γύρω στα 30.000 άτομα (μηχανικοί, κ.λπ.) συμμετέχουν εθελοντικά στη λήψη αποφάσεων για την υπόθεση της τυποποίησης μεθόδων δοκιμών και υλικών[28]. Βέβαια είναι λογικό να υποθέσει κανείς ότι οι μεγάλες επιχειρήσεις θα προπαθήσουν να περάσουν τη δική τους γραμμή, αλλά είναι κάπως δύσκολο να χειραγωγήσεις 30.000 ανθρώπους.

Το πανεπιστήμιο

Αφού η μεγάλη (εμπορική) επιχείρηση δημιουργήθηκε με βάση τις δυνατότητες που παρείχε η επιστήμη, ήταν επόμενο στην πορεία της εξέλιξής της αυτή να στραφεί στο χώρο όπου καλλιεργείται η επιστήμη, δηλαδή στο πανεπιστήμιο. Αυτό που απαιτούσε η μεγάλη επιχείρηση από το πανεπιστήμιο ήταν, πρώτο, τη λύση των τεχνικών (αργότερα και των ανθρώπινων) προβλημάτων της επιχείρησης και, δεύτερο, την «προμήθεια» ανθρώπων οι οποίοι θα εφάρμοζαν τις λύσεις που θα έδινε η έρευνα μέσα στα πανεπιστήμια.

Ο τρόπος που γινόταν, μέχρι το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, η έρευνα μέσα στα πανεπιστήμια, προς χάρη της μεγάλης επιχείρησης, ήταν η «ανάθεση» της λύσης τεχνικών προβλημάτων στα πανεπιστήμια έναντι μιας μέτριας χρηματικής αμοιβής. Έτσι, η επιχείρηση μετέθετε το κόστος της έρευνας στο πανεπιστήμιο χρησιμοποιώντας δωρεάν τις εγκαταστάσεις του πανεπιστημίου, το προσωπικό, τις βιβλιοθήκες, το κόστος για εκπαίδευση του προσωπικού, το χρόνο των ερευνητών, κ.λπ.

Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο σχεδόν το σύνολο της έρευνας στην Αμερική (την πατρίδα της μεγάλης επιχείρησης) γίνεται από το Πεντάγωνο με χορηγείες προς τα

---

28. Florman, Samuel C., *Blaming Technology*, St. Martins Press, 1981, σελ. 111.

πανεπιστήμια. Δηλαδή, στην ουσία, ο πληθυσμός της χώρας επιδοτεί τις ιδιωτικές πολεμικές βιομηχανίες, αφού αυτές οι ίδιες δεν κάνουν έρευνα αλλά παίρνουν έτοιμα τα αποτελέσματα της έρευνας από τα πανεπιστήμια, έρευνα που έχει γίνει με χρήματα από το Πεντάγωνο, δηλαδή με χρήματα των φορολογουμένων.

Όσο και σημαντικό να είναι το ότι τα πανεπιστήμια δουλεύουν για να λύσουν τα προβλήματα της μεγάλης επιχείρησης (με χρήματα των φορολογουμένων), αυτό ωχριά μπροστά στο ότι η μεγάλη επιχείρηση είναι αυτή που καθορίζει ποιο θα είναι το *περιεχόμενο* και η *μορφή* της επιστημονικής έρευνας μέσα στα πανεπιστήμια. Δηλαδή, η μεγάλη επιχείρηση αποφασίζει *ποια θα είναι η τεχνολογία.*

Η δεύτερη «προσφορά» του πανεπιστημίου προς τη μεγάλη επιχείρηση, δηλαδή οι άνθρωποι, ήταν ουσιαστικά δημιούργημα της ανάγκης της μεγάλης επιχείρησης για ανθρώπους που θα εφάρμοζαν τα αποτελέσματα της έρευνας. Έτσι γεννήθηκε ένα νέο «είδος» ανθρώπου, ο *μηχανικός.* Αυτό έγινε γύρω στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα με τη δημιουργία των πολυτεχνείων. Παρά το ότι ο προπάππους των πολυτεχνείων, το École Polytechnique της Γαλλίας, είχε ήδη ιδρυθεί από το 1794, πρέπει να δεχτούμε ότι η ίδρυση του Εμ Άι Τι πρόσφερε τον τόπο που γεννήθηκε ο μηχανικός και η σύγχρονη τεχνολογία.

Ποιος όμως ήταν ο ρόλος των πολυτεχνείων σε σχέση με τους φοιτητές τους και ποιος ήταν ο ρόλος των ίδιων των αποφοίτων ως μηχανικών;

Θεωρήσαμε ότι ο καλύτερος τρόπος για να δώσουμε απάντηση σ' αυτά τα ερωτήματα θα ήταν να καταγράψουμε, με χρονολογική σειρά, τις γνώμες μερικών από τους πρωταγωνιστές στην εκπαίδευση των μηχανικών τα τελευταία εκατό χρόνια, όπως τις σταχυολογήσαμε από το εξαιρετικό έργο του David F. Noble, *America by Design.* Αξίζει τον κόπο να βρει ο αναγνώστης την υπομονή (και την ψυχραιμία) για να διαβάσει ολόκληρο το κείμενο που ακολουθεί:

> *1886* «Το δολάριο είναι ο τελικός όρος σε κάθε εξίσωση ενός μηχανικού». Μετά από σχεδόν έναν αιώνα ο πρύτανης των πρυτάνεων των πολυτεχνείων (των ΗΠΑ), ο A. A. Potter, θα πει: «Οποιοσδήποτε και αν είναι ο αριθμητής σε μια εξίσωση ενός μηχανικού, ο παρονομαστής είναι πάντοτε το σύμβολο του δολαρίου»[29].
>
> *1896* «Η οικονομική πλευρά της τεχνικής επιστήμης είναι πάντοτε η πιο σημαντική... (Ο μηχανικός) πρέπει πάντοτε να είναι υποταγμένος σ' αυτούς που αντιπροσωπεύουν τα χρήματα που έχουν επενδυθεί στην επιχείρηση»[30].
>
> *1907* «Δεν αντιλαμβάνονται (οι μηχανικοί) ότι μόνο αν μάθουν να εργάζονται πρώτα για την επιτυχία της μεγάλης επιχείρησης και μόνο δευτερευόντως να λαμβάνουν υπόψη τους εαυτούς τους, και επίσης να μάθουν να υποτάσσουν τις δικές τους ιδέες και τα δικά

29. Noble, σελ. 34.
30. Στο ίδιο, σελ. 35.

τους πιστεύω στο θέλημα και στις επιθυμίες των ανωτέρων τους, μόνο τότε θα είναι αποδοτικοί»[31].

1911 «Ένα εκπαιδευτικό ίδρυμα μοιάζει, από μερικές απόψεις, με μια βιομηχανική επιχείρηση... τα προϊόντα που παράγονται πρέπει να έχουν τέτοιο σχεδιασμό, φινίρισμα, υλικό, κ.λπ., ώστε να ικανοποιούν τους πελάτες της επιχείρησης· παρομοίως οι απόφοιτοι των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων πρέπει να ικανοποιούν τις απαιτήσεις των επιχειρήσεων που θα τους χρησιμοποιήσουν»[32].

1919 «Οι επιστήμονες μόλις τώρα αντιλαμβάνονται ότι η αποτελεσματική ισχύς ενός μεγάλου αριθμού επιστημόνων μπορεί να αυξηθεί μέσω της οργάνωσης, ακριβώς όπως η αποτελεσματική ισχύς ενός μεγάλου αριθμού εργατών μπορεί να αυξηθεί μέσω στρατιωτικής πειθαρχίας...»[33]

1922 «Εάν οι παραγωγοί και οι χρήστες σιδηροτροχιών συμμετείχαν σε ένα συνέδριο, θα συζητούσαν για τις χρήσεις που θα εξυπηρετούσαν οι σιδηροτροχιές, θα ταξινομούσαν τα είδη των χρήσεων... θα έκαναν ερωτήσεις για τη χημική ανάλυση και τη μεταλλουργική επεξεργασία... Πόσο συχνά στην πραγματικότητα οι αντιπρόσωποι των τεχνικών επιχειρήσεων και της τεχνικής εκπαίδευσης συναντιούνται για να συμμετέχουν σε ένα συνέδριο; Εν τούτοις είναι χρήστες και παραγωγοί ενός ζωτικού προϊόντος. Ας προσπαθήσουμε να συμφωνήσουμε για το τι θέλουμε και μετά να προσδιορίσουμε πώς θα το αποκτήσουμε και πώς θα το χρησιμοποιήσουμε»[34].

1928 «Υπάρχει κάποια αναλογία ανάμεσα στο κολέγιο και στο βιομηχανικό εργοστάσιο το οποίο παίρνει μερικώς επεξεργασμένο μέταλλο, του δίνει σχήμα και το ραφινάρει κάπως και μετά το προωθεί σε κάποιο άλλο τομέα για περαιτέρω επεξεργασία. Το κολέγιο παίρνει πρώτη ύλη... πρέπει να τη μετατρέψει σε ένα προϊόν το οποίο να είναι εμπορεύσιμο... Σε τελευταία ανάλυση ο τύπος της διδακτέας ύλης δεν καθορίζεται από το κολέγιο, αλλά από τον εργοδότη που θα χρησιμοποιήσει τον απόφοιτο του κολεγίου»[35].

(Τα λόγια ανήκουν στον καθηγητή των χημικών μηχανικών του Πανεπιστημίου του Μίσιγκαν, Alfred H. White.)

1949 «Βεβαίως, υπό μια ευρεία έννοια εργάζεσαι (ως μηχανικός) για την κοινωνία, την εταιρεία, το τμήμα σου, την οικογένειά σου και τον εαυτό σου. Αλλά ευθέως και κυρίως εργάζεσαι για και μέσω του αφεντικού σου...»[36]

1978 Σε ένα συνέδριο της Εθνικής Ακαδημίας Τεχνικής Επιστήμης, στην Ουάσιγκτον, με θέμα *Εκπαίδευση με στόχο την ικανοποίηση των αναγκών του έθνους σε επιστημονικό και συναφές τεχνικό προσωπικό*, η γνώμη των πανεπιστημιακών δασκάλων, όπως εκφράστηκε από τον πρύτανη ενός από τα μεγάλα πανεπιστήμια (των ΗΠΑ), ήταν ότι «το δικό του εκπαιδευτικό ίδρυμα (του πρύτανη, σ.σ.) παράγει το προϊόν που έχει περισσότερη ζήτηση — ικανούς τεχνίτες για να πληρώσουν συγκεκριμένες θέσεις εργασίας»[37].

---

31. Στο ίδιο, σελ. 175.
32. Στο ίδιο, σελ. 184.
33. Στο ίδιο, σελ. 110.
34. Στο ίδιο, σελ. 240.
35. Στο ίδιο, σελ. 46.
36. Στο ίδιο, σελ. 48.
37. Florman, σελ. 151.

Παρ' όλο ότι στα παραπάνω αυτολεξεί παρατεθέντα αποσπάσματα δεν χωράει κανένας σχολιασμός, θα παραθέσουμε ένα σχολιασμό από τον ίδιο τον Noble, που μάλλον σφραγίζει το θέμα: «Δεκαετίες αργότερα, όταν οι επαναστατημένοι φοιτητές και καθηγητές (στη δεκαετία του 1960, σ.σ.) άρχισαν να κραυγάζουν εναντίον των "εργοστασίων της γνώσης" —των μηχανών που τους είχαν παραγάγει και τους χρησιμοποιούσαν για να παράγουν άλλους όμοιους με τους εαυτούς τους— κανένας τους δεν υποπτευόταν πόσο ενσυνείδητα είχαν σχεδιαστεί αυτά τα εργοστάσια. Και αυτό, γιατί δεν μπορούσαν να έχουν την πλατύτερη προοπτική που έχει κανείς όταν βρίσκεται στην κορυφή του συστήματος και κοιτάζει προς τα κάτω». Κανένας δεν μπορούσε να αντιληφθεί ότι «οι ερευνητές ενός έθνους δεν είναι μεμονωμένα άτομα, αλλά ένας οργανωμένος και συμπράττων στρατός»[38].

Για να συμπληρώσουμε την εικόνα του πανεπιστημίου σε σχέση με τη μεγάλη (εμπορική) επιχείρηση αναφερόμαστε πάλι στο Εμ Άι Τι. Το 1920 το Εμ Άι Τι εκπόνησε και δημοσιοποίησε το *Σχέδιο για την Τεχνολογία*. Επειδή μέχρι το έτος εκείνο η ανάθεση από τη βιομηχανία της έρευνας στο πολυτεχνείο γινόταν κατά μη συστηματικό τρόπο, αποφασίστηκε να μπει κάποια τάξη στην υπόθεση αυτή. Ο σκοπός αυτός επιτεύχθηκε με την υιοθέτηση ενός τυποποιημένου συμβολαίου ανάμεσα στο πολυτεχνείο και στην εκάστοτε συγκεκριμένη επιχείρηση. Πέρα από το ότι οι πόρτες του πολυτεχνείου ήταν ανοιχτές για οποιοδήποτε θέμα ή εξυπηρέτηση προς την επιχείρηση, το πολυτεχνείο συμφώνησε να δώσει στις επιχειρήσεις πρόσβαση προς τους φακέλους του ιδρύματος και να παρέχει τα βιογραφικά σημειώματα των σπουδαστών στις επιχειρήσεις για να διαλέγουν αυτές τα άτομα που τους χρειάζονται. Το *Σχέδιο για την Τεχνολογία* ήταν πολύ επιτυχημένο και μέσα σε λίγο χρονικό διάστημα υπέγραψαν συμβόλαια 150 επιχειρήσεις.

Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο το *Τμήμα για Συνεργασία με τη Βιομηχανία* στο Εμ Άι Τι, το οποίο διαχειριζόταν τα συμβόλαια με τις επιχειρήσεις, αναδιοργανώθηκε, ονομάστηκε *Τμήμα Χρηματοδοτούμενης Έρευνας* και επεκτάθηκε με το να κάνει συμβόλαια για έρευνα προς χάρη της κυβέρνησης και των στρατιωτικών! Έτσι, ξεκίνησε για την ανθρωπότητα η «χρυσή» εποχή του Πενταγώνου, η οποία συνεχίζεται μέχρι σήμερα.

Μάνατζμεντ

Στη συνεχώς γιγαντούμενη μεγάλη επιχείρηση δημιουργήθηκε ένα σημαντικό πρόβλημα: η ανάγκη οργάνωσης της παραγωγής. Αυτή η οργάνωση παρουσίαζε δύο όψεις. Η μια ήταν το πρόβλημα της οργάνωσης της παραγωγής στον τόπο δουλειάς και η άλλη ήταν το πρόβλημα του ελέγχου της συμπεριφοράς των ίδιων των ανθρώπων ως ατόμων όχι μόνο στον τόπο δουλειάς αλλά και έξω από αυτόν.

---

38. Noble, σελ. 158.

Το πρώτο πρόβλημα η μεγάλη επιχείρηση το αντιμετώπισε κατά κάποιο τρόπο. Το δεύτερο πρόβλημα, το οποίο αποκαλείται το «πρόβλημα άνθρωπος», μάλλον έχει μείνει άλυτο για τις μεγάλες επιχειρήσεις, παρά τις τεράστιες προσπάθειες που κατέβαλλαν και παρά τις κάποιες προσωρινές επιτυχίες που είχαν. Και ίσως εκεί, στην αποτυχία τους, να βρίσκεται η ελπίδα της ανθρωπότητας.

Για την αντιμετώπιση αυτού του διπλού προβλήματος δημιουργήθηκε η «επιστήμη» του μάνατζμεντ. Δημιουργός του μάνατζμεντ ήταν ο μηχανικός. Ο οποίος μετέφερε τον επιστημονικό τρόπο σκέψης, που είχε μάθει στο πολυτεχνείο, όχι μόνο στα καθαρώς τεχνικά θέματα της μεγάλης επιχείρησης, αλλά και στην οργάνωσή της. Έτσι, οι μηχανικοί άρχισαν να βάζουν μέσα στη διδακτέα και ερευνητική ύλη των πολυτεχνείων τη μελέτη των κοινωνικών και των ψυχολογικών θεμάτων και να ενσωματώνουν αυτά τα θέματα ως μεταβλητές μέσα στον καθαρά τεχνικό σχεδιασμό.

Είναι χαρακτηριστικό ότι όλη η βιβλιογραφία γύρω από αυτό που ονομάστηκε «κίνημα του μάνατζμεντ», από το ξεκίνημά του το 1880 μέχρι τη δεκαετία του 1920, βρίσκεται αποκλειστικά μέσα στα έντυπα των μηχανικών. Αργότερα, το μάνατζμεντ έγινε ξεχωριστός κλάδος με τα δικά του έντυπα[39]. Επίσης είναι χαρακτηριστικό ότι κατά «τη δεκαετία του 1920 οι επικεφαλής της General Motors, της General Electric, της Du Pont και της Goodyear —τεσσάρων από τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις στον κόσμο— ήταν συμμαθητές στο Εμ Άι Τι ένα τέταρτο του αιώνα πριν»[40].

Η αντιμετώπιση του πρώτου προβλήματος, δηλαδή της οργάνωσης της διαδικασίας της παραγωγής στον τόπο δουλειάς, έγινε προσπάθεια να λυθεί από τον Φρέντερικ Τέιλορ, ο οποίος το 1903 πρότεινε ένα «ολοκληρωμένο σύστημα μάνατζμεντ στον τόπο της δουλειάς». Το 1911 ο Τεϊλορισμός ξεφούσκωσε, κυρίως από την άρνηση των εργατών να αποδεχτούν τη βαρβαρότητά του. Επίσης είναι χαρακτηριστικό ότι ο Αμερικανικός Σύλλογος Μηχανολόγων Μηχανικών, του οποίου ο Τέιλορ έγινε πρόεδρος το 1906, αρνήθηκε να εκδόσει το περίφημο έργο του Τέιλορ, *Αρχές του Επιστημονικού Μάνατζμεντ*. Αντίθετα, ο Λένιν το 1918 θα πει: «Πρέπει να οργανώσουμε τη Ρωσία και να μελετήσουμε τη διδασκαλία του συστήματος του Τέιλορ και να το δοκιμάσουμε συστηματικά και να το προσαρμόσουμε με τους στόχους μας»[41].

Το δεύτερο σκέλος του μάνατζμεντ, το «πρόβλημα άνθρωπος», οι μηχανικοί προσπάθησαν να το λύσουν με την «επιστήμη» της ψυχολογίας. Μάλιστα η ψυχολογία και το μάνατζμεντ συνενώθηκαν από τα πρώτα βήματα της ιστορίας τους. Η επιτυχία ενός μηχανικού δεν μετριόταν πια σε σχέση με τις τεχνικές του γνώσεις και την ικανό-

---

39. Στο ίδιο, σελ. 263.

40. Στο ίδιο, σελ. 51.

41. Lenin, V.I., «The Immediate Tasks of the Soviet Government» (1918), *Collected Works*, Τόμος 27, Μόσχα, 1965, σελ. 259.

τητά του, αλλά σε σχέση με το πώς *χρησιμοποιεί* τους εργαζόμενους άντρες και τις εργαζόμενες γυναίκες.

Ο εργάτης είναι ένα παράλογο ον, ο μάνατζερ είναι ένα λογικό ον. Στόχος του μάνατζερ είναι το πώς θα εξαγοράσει την αφοσίωση του (παράλογου) εργάτη. Π.χ. μια μικρή προαγωγή τού δίνει τη δυνατότητα να παντρευτεί, πράγμα που του λύνει το σεξουαλικό πρόβλημα (σύμφωνα με την ψυχολογία) και συνεπώς ο μάνατζερ κερδίζει την ευγνωμοσύνη του εργάτη κ.ο.κ.

Βέβαια τα πράγματα δεν ήταν και δεν είναι τόσο απλά και εύκολα. Ήδη από το 1931 ο Harlow Person, ο πρόεδρος του Συλλόγου των Τεϊλοριστών, προειδοποιούσε ότι δεν αρκεί η *σταθεροποίηση* των υλικών, του ανθρώπινου παράγοντα... Δεν αρκεί η σταθεροποίηση μιας επιχείρησης ή του συνόλου των επιχειρήσεων του έθνους. Πρέπει να υπάρξει σταθεροποίηση σε διεθνές επίπεδο.

Επόμενο ήταν οι παραπάνω παροτρύνσεις να οδηγήσουν στο λογικό αποτέλεσμα: χρησιμοποίηση του κράτους και της στρατιωτικής δύναμης για την προστασία των συμφερόντων της μεγάλης (εμπορικής) επιχείρησης. Πράγμα που αποτελεί μια αρκετά ακριβή περιγραφή της παρούσας εποχής.

Για να συμπληρώσουμε αυτή τη γενική καταγραφή της πορείας της τεχνολογίας στη σύγχρονη εποχή θα παραθέσουμε στοιχεία για τις συγκεκριμένες μορφές της τεχνολογίας που νομίζουμε ότι έπαιξαν και παίζουν το σημαντικότερο ρόλο στη ζωή των ανθρώπων.

Συγκεκριμένες Μορφές Τεχνολογίας

Το αυτοκίνητο

Το αυτοκίνητο «γεννήθηκε» σε μια πολύ δύσκολη εποχή, στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα[42]. Τότε οι άνθρωποι είχαν λύσει με έναν αρκετά ορθό τρόπο το πρόβλημα της μετακίνησής τους. Μέσα στις πόλεις κυκλοφορούσαν με τα τραμ και από πόλη σε πόλη με σιδηροδρόμους. Π.χ. γύρω στα 1916 στην Αμερική με τραμ διακινούνταν 11

---

42. Υπάρχει μια πληροφορία που λέει ότι το πρώτο αυτοκίνητο κατασκευάστηκε στην Κίνα πριν από τρεις χιλιάδες χρόνια. Κινιόταν με τουρμπίνες και έπιανε «πολύ μεγάλες ταχύτητες». Marsch, Peter και Collett, Peter, *Der Automensch*. Walter-Verlag, OItem, 1991, σελ. 9.

Οι Marsch και Collett δίνουν αυτή την αμφισβητήσιμης αλήθειας πληροφορία, αναφερόμενοι σε περσικές μεταφράσεις κινεζικών κειμένων της δυναστείας Τσου. Τα περσικά κείμενα μεταφράστηκαν στα λατινικά από έναν Άγγλο διανοητή του Μεσαίωνα, τον Roger Bacon, ο οποίος τα πρόσφερε στον πάπα Κλήμη τον τέταρτο. Σε ένα γράμμα του Bacon γραμμένο το 1270 υπάρχει αναφορά στο κινεζικό αυτοκίνητο, που κινιόταν «με ανυπολόγιστη ταχύτητα» (cum impetu inestimabili)!

δισεκατομμύρια(!) επιβάτες το χρόνο[43]. Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειώσει κανείς ότι «μια από τις πιο σωστές ανακαλύψεις που έκανε ποτέ το ανθρώπινο μυαλό, εδώ και περίπου 150 χρόνια»[44] ήταν το κύλισμα του σιδερένιου τροχού πάνω σε σιδερένιες γραμμές, δηλαδή η ανακάλυψη του σιδηροδρόμου.

Έτσι, στην αρχή της ιστορίας του το αυτοκίνητο ήταν άχρηστο για τους πολλούς. Ήταν, όμως, «χρήσιμο» στις ελίτ ως μέσο επίδειξης και ως τέτοιο χρησιμοποιήθηκε κατά τις πρώτες δεκαετίες της ιστορίας του. Μάλιστα, το 1901 η Μερσεντές-Μπενζ εκτιμούσε ότι το τελικό δυναμικό της παγκόσμιας αγοράς δεν μπορούσε να ξεπεράσει το ένα εκατομμύριο αυτοκίνητα[45]. Σήμερα υπάρχουν πάνω στη γη πάνω από 400 εκατομμύρια αυτοκίνητα. Οποιαδήποτε ανάλυση για το δυτικής προέλευσης παγκόσμιο κυκλοφοριακό πρόβλημα είναι πλεονασμός. Πάντως, είναι δεδομένο ότι δεν μπορεί να απαλλαγεί κανείς από το διοξείδιο του άνθρακα που βγαίνει από την εξάτιμιση του κινητήρα εσωτερικής καύσης. Οι νόμοι της φυσικής λενε ότι το διοξείδιο του άνθρακα δεν μπορεί να καθαριστεί στην εξάτμιση. Άρα, το «φαινόμενο του θερμοκηπίου» είναι αναπόφευκτο, αν συνεχίσουμε όπως τώρα. Η μακροπρόθεσμη λύση που προτείνεται είναι αυτή που έχει το υδρογόνο ως καύσιμο. Η λύση αυτή, όμως, θεωρείται εφικτή μόνο με παραγωγή υδρογόνου με ηλεκτρόλυση του νερού με ρεύμα που θα προέρχεται από την ηλιακή ενέργεια.

Συμπέρασμα: η ζωή του αυτοκινήτου δεν φαίνεται να είναι ρόδινη. Βέβαια, η ζωή του ανθρώπου (σε αρκετά μέρη της γης) «συμπίπτει» με τη ζωή του αυτοκινήτου. Τι θα γίνει;

Πριν κλείσουμε τα του αυτοκινήτου, θα πρέπει να αναφερθούμε σε δύο ακόμη προβλήματα που δημιούργησε το αυτοκίνητο. Το πρώτο είναι η κοινωνική «μόλυνση» που έχει δημιουργήσει το αυτοκίνητο μαζί με την υλική μόλυνση. Για παράδειγμα αναφέρουμε τη ρήση σύγχρονου Πολωνού παπά ο οποίος χρησιμοποιεί μια «άγια τράπεζα» κατασκευασμένη από δύο αυτοκίνητα μάρκας Fiat, όταν *ευλογεί* χιλιάδες αυτοκίνητα, που λέει: «Ο Θεός θεωρείται ως ο οδηγός του κόσμου, ο οποίος βάζει τους δικούς του κανόνες οδικής κυκλοφορίας που δεν μπορεί ν' αλλάξει ο άνθρωπος»[46]. Ίσως η χειρότερη επίδραση του αυτοκινήτου πάνω στον άνθρωπο να είναι *το μίσος* που συνοδεύει τον άνθρωπο, όταν μπαίνει στο αυτοκίνητό του, κυρίως δε όταν βγαίνει από αυτό και έχει υποστεί την επίδραση της οδήγησης σε δρόμους γεμάτους από αυτοκίνητα μέχρι παραλογισμού.

Το δεύτερο πρόβλημα είναι ο αυτοκινητόδρομος, που γεννήθηκε από το αυτοκίνη-

---

43. Ράπτης, Νίκος, *Ας συζητήσουμε για σεισμούς, πλημμύρες και... τραμ*, 1981, σελ. 14.
44. Στο ίδιο, σελ. 19.
45. Renner, Michael, *Rethinking the Role of the Automobil*, Worldwatch Paper 84, Ιούνιος 1988, σελ. 7.
46. Marsch και Collett, σελ. 39.

το. Ίσως τους επερχόμενους αιώνες, αν υπάρχουν άνθρωποι, αυτοί θα βλέπουν τον αυτοκινητόδρομο ως ένα από τα πιο παράλογα και βάρβαρα κατασκευάσματα στην ιστορία της τεχνολογίας του ανθρώπου. Κάθε χρόνο πεθαίνουν πάνω στους αυτοκινητοδρόμους πάνω από 200.000 άνθρωποι. Μια Χιροσίμα και κάτι. Κάθε χρόνο!

Το μπετόν

Ένας παρατηρητής από έναν άλλο πλανήτη, που θα παρακολουθούσε τις υλικές και κοινωνικές αλλαγές πάνω στην επιφάνεια της γης, κατά τα τελευταία εκατό χρόνια, θα έφτανε στο συμπέρασμα ότι ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες για την υπάρχουσα κοινωνική και υλική κατάσταση πάνω στη γη είναι το μπετόν.

Το τσιμέντο στη σύγχρονη εποχή (εάν αγνοήσουμε τα του Davidovits για τις πυραμίδες κ.λπ.) ανακαλύφθηκε μετά από συνεχείς προσπάθειες που ξεκίνησαν κυρίως στη Γαλλία και στην Αγγλία από το 1756. Το 1824 ο Άγγλος Joseph Aspdin εφεύρε αυτό που σήμερα αποκαλείται τσιμέντο Portland (το οποίο ονόμασε έτσι γιατί έμοιαζε με την πέτρα που χρησιμοποιόταν για χτίσιμο στις οικοδομές και προερχόταν από το νησί Portland της Αγγλίας). Γύρω στα 1850 ο επίσης Άγγλος Isaac Johnson, ίσως, έδωσε την τελική μορφή στο τσιμέντο. Από το 1860 αρχίζει η εποχή της εφαρμογής του σύγχρονου τσιμέντου.

Όπως συμβαίνει με θαυμαστή συχνότητα στην ανθρώπινη τεχνολογία, και το ξεκίνημα του μπετόν έγινε από έναν απλό άνθρωπο, ένα Γάλλο κηπουρό, τον Joseph Monier (1823-1906), ο οποίος το 1867 έβαλε για πρώτη φορά οπλισμό από σιδερένιο σύρμα στις γλάστρες από μπετόν που έφτιαχνε. Στη συνέχεια, μετά από 10 χρόνια, το 1877, ένας δικηγόρος (!) από τη Νέα Υόρκη, ο Thaddeus Hyatt (1816-1901), έλυσε θεωρητικά το πρόβλημα του οπλισμένου με σίδερο μπετόν, που είχε ξεκινήσει ο Monier.

Με την είσοδο του εικοστού αιώνα το μπετόν αρχίζει να γράφει την ιστορία του. Έτσι, το 1908 ο Έντισον λέει ότι το μπετόν θα φέρει επανάσταση στην κατασκευή των κατοικιών. Ο ίδιος ο Έντισον φτιάχνει 11 διαφορετικά σπίτια ολόκληρα από μπετόν με το ίδιο καλούπι. Κάθε σπίτι κατασκευαζόταν ολόκληρο μέσα σε μια ημέρα. Τα σπίτια αυτά υπάρχουν μέχρι σήμερα.

Η ευκολία με την οποία ο άνθρωπος μπορεί να φτιάξει το σκελετό ενός οικοδομήματος από μπετόν τού έδωσε τη δυνατότητα να φτιάχνει πολυώροφα κτίρια μέσα σε πολύ λίγο χρόνο. Πράγμα που πριν από το μπετόν ήταν πολύ δύσκολο και πολύ χρονοβόρο. Τα κτίρια, πριν από το μπετόν, είχαν 2 το πολύ, 3 ή 4 ορόφους. (Παραπάνω όροφοι ήταν σπάνιες και ακραίες περιπτώσεις.)

Από τη στιγμή εκείνη άρχισε μια συνταρακτική αλλαγή για τη ζωή της μάζας των ανθρώπων του εικοστού αιώνα. Η εύκολη κατασκευή πολυώροφων κτιρίων, κυρίως από 6 μέχρι 10 ορόφους, έδωσε στο κράτος την ευκαιρία να στιβάξει μέσα σε πολυκατοικίες ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού. Αυτό συνέβη τόσο στις καπιταλιστικές χώ-

ρες της Δύσης όσο και (κυρίως) στις χώρες του (υπαρκτού) σοσιαλισμού. Το στίβαγμα αυτό εκατομμυρίων ανθρώπων μέσα σε «κτίρια μηχανές», μέσα στις πόλεις ήταν η απαρχή σημαντικών κοινωνικών προβλημάτων. Ήδη έχουν μεγαλώσει τουλάχιστον δύο γενιές ανθρώπων μέσα στις πολυώροφες πολυκατοικίες, οι οποίοι τείνουν να αποτελέσουν ένα νέο είδος ανθρώπου, τον άνθρωπο της πολυκατοικίας. Το κοινωνικό και πολιτικό πρόβλημα των στιβαγμένων ανθρώπων στις πολυκατοικίες ούτε καν έχει αρχίσει να μελετιέται. Ακόμη, παρά το ότι το πρόβλημα έχει φανερωθεί πλήρως, τα κράτη εξακολουθούν το στίβαγμα και κανείς δεν αντιδρά. Εδώ πάλι μπαίνει το ερώτημα: ποιος πήρε την απόφαση για τη χρησιμοποίηση της τεχνολογίας του μπετόν για να στιβαχτεί ένα μέρος της ανθρωπότητας μέσα στις πολυκατοικίες; Εάν οι ίδιοι αυτοί άνθρωποι είχαν τη δυνατότητα να αποφασίσουν, θα έπαιρναν την απόφαση να στιβαχτούν;

Το κοινωνικό πρόβλημα της πολυκατοικίας πολλαπλασιάζεται κατά θανάσιμο τρόπο στις περιοχές της γης που χτυπάει ο σεισμός. Από τις αρχές του αιώνα μέχρι σήμερα τα αρχεία των εφημερίδων είναι γεμάτα από αμέτρητες φωτογραφίες πολυώροφων κτιρίων από μπετόν μέσα στα οποία θάφτηκαν οι ένοικοί τους όταν αυτά κατέρρευσαν από κάποιο σεισμό.

Το μπετόν είναι κατά βάση ένα ψαθυρό υλικό (η κιμωλία είναι ένα άλλο χαρακτηριστικό ψαθυρό υλικό). Ένα πολυώροφο κτίριο από τέτοιο υλικό, παρά το σιδηρό οπλισμό του μπετόν, δεν μπορεί να αντέξει σε ένα μεγάλο σεισμό. Η κατασκευή πολυκατοικιών από μπετόν σε περιοχές της γης που τις χτυπάει ο σεισμός συνεχίζεται, ως να μην υπάρχει η προηγούμενη τραγική εμπειρία. Ποιος παίρνει αυτές τις αποφάσεις για τη χρησιμοποίηση του μπετόν κατά αυτό τον τρόπο; Ποια είναι η αντίδραση των μηχανικών, τουλάχιστον αυτών που ήδη έχουν *κατανοήσει* το πρόβλημα;

Το μπετόν είναι ένα άριστο υλικό και δίνει στον άνθρωπο τη δυνατότητα να κατασκευάσει εύκολα και γρήγορα ωραία έργα. Ποια εικόνα θα έβλεπε ο παρατηρητής μας από τον άλλο πλανήτη αν η τεχνολογία του μπετόν βρισκόταν στα χέρια του πληθυσμού και οι αποφάσεις παίρνονταν συλλογικά με αμεσοδημοκρατικό τρόπο;

Η ιατρική

Η ιατρική, όπως ήταν επόμενο, ακολούθησε μια πορεία παράλληλη με τις δύο άλλες επιχειρηματικές δραστηριότητες που στηρίχτηκαν στην επιστήμη.

Μέχρι τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα ο άνθρωπος φοβόταν και αντιπαθούσε το γιατρό, για τον απλό λόγο ότι ο γιατρός όχι μόνο δεν μπορούσε να θεραπεύσει τον άρρωστο, αλλά ήταν άκρως επικίνδυνος με τα μέσα που χρησιμοποιούσε· αφαίμαξη κατά κόρον, αρσενικό, υδράργυρο, κάψιμο της πληγής με πυρακτωμένο σίδερο για να μη... μολυνθεί, κ.λπ. Οι απλοί άνθρωποι στο τέλος κατανοούσαν ότι οι γιατροί προκαλούσαν το θάνατο πολλών από τους ασθενείς τους. Στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα τα θύματα της χολέρας είχαν την ίδια πιθανότητα να τους σκοτώσει είτε η χολέρα είτε ο γιατρός.

Από τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα η ιατρική άρχισε να ερευνά τις ασθένειες με βάση την επιστήμη, κυρίως στη Γαλλία και στη Γερμανία. Παρά, όμως, τις ανακαλύψεις των Pasteur, Koch και άλλων σε σχέση με τα μικρόβια κ.λπ., πάλι δεν υπήρχε μεγάλο όφελος για τους ασθενείς. Μερικοί ισχυρίζονται ότι η πρώτη φορά που θεραπεύτηκε άνθρωπος ήταν στα μέσα στης δεκαετίας του 1940, όταν άρχισαν να χρησιμοποιούνται τα αντιβιοτικά. Η «τεχνολογική» αντιμετώπιση της αρρώστιας από τη Γαλλία και τη Γερμανία μεταφέρεται στην Αμερική κυρίως από τον William Henry Welch, ο οποίος μετεκπαιδεύτηκε στη Λιψία της Γερμανίας το 1884. Ο Welch, μέσα από το περίφημο Πανεπιστήμιο Johns Hopkins και τη «φιλανθρωπία» της οικογένειας των Ροκφέλερ, εδραίωσε τη στροφή της σύγχρονης ιατρικής προς την τεχνολογία[47]. Όπως και με τον ηλεκτρισμό και με τη χημεία, η εξέλιξη αυτή δεν επηρεάσε μόνο την αμερικανική ιατρική αλλά και την παγκόσμια ιατρική.

Η εμπλοκή των Ροκφέλερ στην ιατρική είναι πλήρως κατανοητή δοθέντος ότι οι μάνατζερ των μεγάλων επιχειρήσεων «πίστευαν ότι η επιστημονική ιατρική θα βελτιώσει την υγεία της εργατικής δύναμης της κοινωνίας και συνεπώς θα αυξήσει την παραγωγικότητα»[48]. Η γνώμη των ανθρώπων των Ροκφέλερ, που ήταν επιφορτισμένοι να χειριστούν το θέμα της ιατρικής, ήταν ότι «η ιατρική ήταν μια τεχνική εργασία»[49].

Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο το ρόλο που έπαιξαν οι «φιλάνθρωποι» στην «καθοδήγηση» της ιατρικής ανέλαβε να παίξει το κράτος. Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν ότι σήμερα, χωρίς να το καταλάβει, ο γιατρός «βλέπει τον ασθενή όλο και πιο έμμεσα μέσα από ένα παραπέτασμα μηχανημάτων και ειδικών συναδέλφων του. Ενώ, επίσης, παραιτείται όλο και πιο πολύ της διαγνωστικής διαδικασίας. Αυτή η κατάσταση τείνει να αποξενώσει το γιατρό από τον ασθενή και από την ίδια τη δική του κρίση ως γιατρού»[50].

Την πίστη στην τεχνολογία δεν την έχει μόνο ο γιατρός, αλλά και ο ίδιος ο ασθενής ο οποίος, στηριζόμενος και αυτός απόλυτα στην πληροφορία που θα δώσει η μηχανή, θεωρεί ότι ο γιατρός δεν κάνει σωστά τη δουλειά του αν δεν εξαντλήσει όλες τις δυνατότητες που προσφέρει η τεχνολογία της ιατρικής. Έτσι, «καθένας που έχει πονοκέφαλο απαιτεί και προσδοκά να του γίνει τομογραφία... Περίπου 6 από τις 10 τομογραφίες που γίνονται δεν είναι απαραίτητες. Γιατί γίνονται; Για να εξασφαλιστεί ο γιατρός (νομικά)»[51].

Ακόμη, έχει αποδειχτεί ότι το 40% των εγχειρήσεων που γίνονται δεν είναι απαραίτη-

---

47. Brown, Richard E., *Rockefeller Medicine Men*, University of California Press, 1979, σελ. 102.
48. Στο ίδιο, σελ. 10.
49. Στο ίδιο, σελ. 121.
50. Postman, σελ. 101.
51. Στο ίδιο, σελ. 101.

τες. Ο κατάλογος τέτοιων στατιστικών είναι πολύ μακρύς και πολύ οδυνηρός. Ίσως όμως ένα από τα πιο συνταρακτικά (και συγχρόνως αστεία) στατιστικά στοιχεία είναι το ότι «όταν απεργούν οι γιατροί (στα νοσοκομεία) μειώνεται ο αριθμός των θανάτων»[52].

Όλα αυτά είναι συνέπειες του ότι στις αρχές του εικοστού αιώνα ένας θλιβερά μικρός αριθμός ανθρώπων (γύρω από τους «φιλάνθρωπους» Ροκφέλερ) αποφάσισαν ποια θα είναι η ιατρική τεχνολογία και πώς θα χρησιμοποιηθεί αυτή.

Ακόμη πιο θλιβερή είναι η κατάσταση στον ανερχόμενο κλάδο της βιοτεχνολογίας. Πέρα από τα εντυπωσιακά ηθικο-θρησκευτικά δήθεν προβλήματα, που αποπροσανατολίζουν τον πληθυσμό, προπαντός μετά την κλωνοποίηση του προβάτου από τον Dr. Ian Wilmut, το κύριο θέμα που αναδύεται σ' αυτή την υπόθεση είναι πάλι το θέμα της γνωστής πνευματικής ιδιοκτησίας, δηλαδή του *κέρδους* μέσα από το δίπλωμα ευρεσιτεχνίας.

Αναφερόμενος ο Νόαμ Τσόμσκυ στα δισεκατομμύρια δολάρια που θα κερδίσει η αμερικανική βιοτεχνολογία από την τεχνολογική επέμβαση σε φυτά και ζώα λέει: «Μιλάμε για τον έλεγχο των βασικών στοιχείων της ζωής. Σε σύγκριση με αυτό (το θέμα), τα (προβλήματα) από τα ηλεκτρονικά αφορούν σε απλές ανέσεις της ζωής... Ένας κυνικός ερευνητής παρατήρησε ότι όπως προχωρούν οι προσπάθειες της κυβέρνησης και της βιομηχανίας σ' αυτό το θέμα, κάποια μέρα οι γονείς ίσως χρειαστούν δικαιώματα εκμετάλλευσης για να κάνουν παιδιά»[53]. Ο ερευνητής Wilmut, με το πρόβατο, ή καλύτερα η εταιρεία στην οποία δουλεύει αυτός, το πρώτο πράγμα που έσπευσε να κάνει ήταν να εξασφαλίσει τα πνευματικά δικαιώματα για την κλωνοποίηση του προβάτου, πριν δημοσιεύσει τα επιστημονικά στοιχεία στο *Nature*. Όσο για τις ηθικο-θρησκευτικές πόζες, όλα αυτά τα παιδιά που ζουν ανάμεσά μας μετά από βιοτεχνολογική επέμβαση στο εργαστήριο δεν ενοχλούν τους «ευαίσθητους» αυτούς ανθρώπους, τους ενόχλησε αν με την κλωνοποίηση βγαίνει και το «φωτοαντίγραφο» του αγίου πνεύματος του οποίου μετέχει ο άνθρωπος (κατά τας γραφάς);

Ίσως όμως το πιο απίστευτα επικίνδυνο πρόβλημα με τη βιοτεχνολογία είναι η έρευνα που γίνεται πάνω στο μικροοργανισμό *E. coli* ο οποίος βρίσκεται στα έντερα του ανθρώπου, τοποθετημένος εκεί από τη φύση. Εάν κάποιος μεταλλαγμένος *E. coli* βγει από το εργαστήριο και περάσει μέσα στο ανθρώπινο πεπτικό σύστημα, αυτό θα μπορούσε να «*σημάνει την εξαφάνιση του ανθρώπινου είδους*»[54]. Ήδη το Σεπτέμβριο του 1978 από ένα εργαστήριο ύψιστης ασφάλειας σε ένα νησί κοντά στο Long Island των ΗΠΑ, ξέφυγε ένας ιός και μόλυνε όλα τα ζώα του νησιού. (Αυτός είναι ένας από τους λόγους που βάλαμε το ερωτηματικό μετά τη λέξη «μέλλον» στον τίτλο του παρόντος κειμένου.)

---

52. Στο ίδιο, σελ. 105.
53. Τσόμσκυ, Νόαμ, *Έτος 501*, εκδόσεις Τόπος, 1994, σελ. 135.
54. Arditti, σελ. 10.

Αυτά είναι *πολύ σοβαρά* προβλήματα και η αντιμετώπιση από όλους μας πρέπει να είναι άμεση και έντονη. Ήδη υπάρχει το ενθαρρυντικό παράδειγμα της περίπτωσης κατασκευής πυρηνικών εργοστασίων παραγωγής ρεύματος. Μόνο μερικές δεκάδες χιλιάδες άνθρωποι κατόρθωσαν να σταματήσουν την κατασκευή των πυρηνικών εργοστασίων. Δεν χτίζονται πια πουθενά πυρηνικά εργοστάσια (εκτός από ελάχιστα που είχαν περισσέψει στους Αμερικανούς, τα οποία πουλούν τώρα στη «σοσιαλιστική» Κίνα. Και αυτή τα αγοράζει!). Το αντιπυρηνικό κίνημα έδειξε ότι υπάρχει ελπίδα.

Ο κομπιούτερ

Το πρώτο ερώτημα που θα πρέπει να θέσει κανείς είναι: πού χρησιμοποιείται ο κομπιούτερ; Η απάντηση είναι: «φαίνεται ότι, στην πραγματικότητα, κανείς δεν ξέρει πολλά για την πλατύτερη χρησιμοποίηση και τις επιπτώσεις του κομπιούτερ»[55]. Πάντως από τα υπάρχοντα στοιχεία βγαίνει περίπου η εξής εικόνα: η χρησιμοποίηση του κομπιούτερ στις τράπεζες, στο λιανικό εμπόριο κ.λπ., υποτίθεται ότι έφερε γρήγορη εξυπηρέτηση για τον πελάτη. Όμως, αφ' ενός σχεδόν όλες οι τράπεζες βρίσκονται σε μια κατάσταση αστάθειας, κυρίως με τα χρέη από τις πιστωτικές κάρτες, αφ' ετέρου ο πελάτης πληρώνει το κόστος της χρήσης του κομπιούτερ. Εν γένει, στις επιχειρήσεις που γίνεται βαριά χρήση του κομπιούτερ, η ποιότητα εξυπηρέτησης του καταναλωτή έπεσε και οι επιπτώσεις στην παραγωγικότητα, την υγεία και το μισθό των εργαζομένων στους κομπιούτερ ήταν αρνητικές. Η ίδια αστάθεια παρουσιάζεται και στα χρηματιστήρια όπου, σύμφωνα με στοιχεία του 1988, οι πράξεις αγοραπωλησίας μετοχών έχουν φτάσει τις 300 το δευτερόλεπτο. Η ταχύτητα αυτή διευκολύνει αποφασιστικά μεγάλα τμήματα του κεφαλαίου να παίξουν, τις τελευταίες δύο δεκαετίες, σχεδόν αποκλειστικά στον «τζόγο» του χρηματιστηρίου και όχι στις επενδύσεις στη βιομηχανία.

Για τον προσωπικό κομπιούτερ (τον PC), φαίνεται ότι οι μισοί από αυτούς που έχουν αγοράσει PC δεν τον χρησιμοποιούν ποτέ. Από αυτούς που τον χρησιμοποιούν, το 53% καταναλίσκουν το χρόνο τους για να μάθουν να τον χρησιμοποιούν ή να παίζουν παιχνίδια.

Όσο για το Ίντερνετ, μάλλον ισχύει η φράση του Τσόμσκυ: «Το Ίντερνετ είναι μια ελιτιστική οργάνωση. Το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της γης δεν έχει ποτέ κάνει ούτε ένα τηλεφώνημα». Τον PC τον χρησιμοποιούν κυρίως άνθρωποι ηλικίας μεταξύ 35 και 44 χρονών που έχουν εισόδημα (τουλάχιστον στις ΗΠΑ) πάνω από 50.000 δολάρια (περίπου 13 εκατομμύρια δραχμές) το χρόνο.

Ίσως αυτό που τελικά έχει ξεκαθαριστεί σχετικά με τη χρησιμοποίηση του κομπιούτερ είναι ότι ο μεγαλύτερος χρήστης του κομπιούτερ είναι οι στρατιωτικοί με τα σύγχρονα οπλικά τους συστήματα. Το 1980 το ποσοστό των δαπανών για ηλεκτρονικά

---

55. Hayes, Dennis, *Behind the Silicon Curtain*, South End Press, 1989, σελ. 33.

στον προϋπολογισμό του Πενταγώνου ήταν 30%, το 1997 εκτιμάται ότι θα είναι 41%. Το 1988 η δαπάνη των στρατιωτικών των ΗΠΑ για ηλεκτρονικά ήταν 81 δισ. δολάρια[56].

Για τις προηγμένες χώρες, ιδιαίτερα για την Αμερική, ο κομπιούτερ έκανε δυνατή τη μετάβαση της οικονομίας από τη βαριά βιομηχανία στις επιχειρήσεις που πουλούν υπηρεσίες (πέρα από τον τζόγο στο χρηματιστήριο, που ήδη αναφέραμε).

Στο σημείο αυτό, επειδή το παρόν κείμενο πλησιάζει στο κομμάτι που θα ασχοληθεί με το μέλλον, κρίναμε ότι θα πρέπει να επιμείνουμε στις επιπτώσεις του κομπιούτερ πάνω στον άνθρωπο, κυρίως στον άνθρωπο που κατασκευάζει σήμερα τον κομπιούτερ. Μια και σήμερα ο κομπιούτερ *«είναι»* το μέλλον.

Για τη χρήση του κομπιούτερ οι άνθρωποι που έχουν κλείσει τα 50 θεωρούνται ότι είναι «ανάπηροι» από οφθαλμολογική άποψη, γιατί δεν μπορούν να διακρίνουν καθαρά ορισμένα στοιχεία στην οθόνη του κομπιούτερ. Το πρόβλημα όμως δεν σταματάει εκεί· μερικές εταιρείες δεν προσλαμβάνουν ηλεκτρονικούς μηχανικούς που είναι πάνω από 23 ετών![57] Η Διεθνής Συνομοσπονδία Επεξεργασίας Πληροφοριών (IFIP, International Federation of Information Processing) πρότεινε οι πνευματικοί κίνδυνοι «που προκαλούνται από συστήματα κομπιούτερ τα οποία είναι σχεδιασμένα κατά απάνθρωπο τρόπο να θεωρούνται αξιόποινα αδικήματα ακριβώς όπως θα θεωρούνταν εάν έθεταν σε κίνδυνο τη σωματική ασφάλεια»[58].

Τα προβλήματα των ανθρώπων που εργάζονται χρησιμοποιώντας κομπιούτερ πρέπει να θεωρούνται μάλλον απλά σε σχέση με τα προβλήματα των ανθρώπων που εργάζονται κατασκευάζοντας κομπιούτερ.

Η παραγωγή του κομπιούτερ πρέπει να θεωρείται ένα από τα πιο επικίνδυνα επαγγέλματα[59].

Στην Ιστορία σπανίως συναντά κανείς «κοινωνικά πειράματα» να έχουν στηθεί σε πραγματική κλίμακα 1:1. Ένα τέτοιο «κοινωνικό πείραμα» που περιγράφει το μέλλον (αν δεν πάρουμε τη ζωή μας στα χέρια μας) άρχισε και συνεχίζεται εκεί που γεννήθηκε ο κομπιούτερ, στην Κοιλάδα του Πυριτίου (Silicon Valley), νοτιοανατολικά του Σαν Φρανσίσκο. Το τι έγινε και το τι γίνεται στην Κοιλάδα του Πυριτίου είναι περίπου το εξής:

Η καρδιά της βιομηχανίας του κομπιούτερ είναι ο «άσπιλος θάλαμος» (clean room). Δηλαδή οι θάλαμοι μέσα στους οποίους κατασκευάζονται τα μικροτσίπ (λεπτά δισκία από πυρίτιο πάνω στα οποία τοποθετούνται μυριάδες τρανζίστορ). Οι θάλαμοι αυτοί είναι καθαροί (άσπιλοι!) για να προστατεύονται όχι οι άνθρωποι που εργάζονται εκεί

---

56. Στο ίδιο, σημ. 5, σελ. 189.
57. Cooley, Mike, *Architect or Bee?*, South End Press, 1980, σελ. 26.
58. Στο ίδιο, σελ. 39.
59. Hayes, σελ. 65.

αλλά τα μικροτσίπ, ακόμη και από τα σωματίδια που βγαίνουν από την αναπνοή του ανθρώπου (συνήθως της εργάτριας). Πολλοί παρομοιάζουν τους θαλάμους αυτούς με τις «μονάδες εντατικής θεραπείας» των νοσοκομείων. Αυτή τη φορά, όμως, όχι για θεραπεία του ανθρώπου αλλά του μικροτσίπ.

Μέσα στους θαλάμους αυτούς υπάρχουν τοξικές ουσίες οι οποίες ήδη στην Κοιλάδα του Πυριτίου έχουν κάνει τις εργάτριες, που δουλεύουν μέσα σ' αυτούς τους θαλάμους, να γεννούν παιδιά με ελαττωματικές καρδιές, πνεύμονες και συκώτια, στους άντρες εργάτες προκαλούν ατροφικούς όρχεις, έχουν δημιουργήσει μια ασθένεια που καλείται «υπερευαισθησία στα χημικά», η οποία στην ουσία είναι μια μορφή AIDS (πράγμα που έχει θορυβήσει την ιατρική κοινότητα, της οποίας οι γνώσεις για το σύστημα ανοσίας βρίσκονται σε πρωτόγονο επίπεδο) και μια σειρά άλλες αρρώστιες. Μέσα στους θαλάμους αυτούς δουλεύουν, μόνο στην Κοιλάδα του Πυριτίου και σε άλλα μέρη της Αμερικής, γύρω στο ένα εκατομμύριο άνθρωποι, κυρίως γυναίκες. Ενώ και άλλες εκατοντάδες χιλιάδες γυναίκες δουλεύουν σε άλλες χώρες για αμερικανικές εταιρείες[60].

Η βιομηχανία του κομπιούτερ αντιμετώπισε το θέμα με έναν πολύ απλό τρόπο. Χαρακτήρισε τις *αρρώστιες*, που δημιουργούνταν από τη δουλειά μέσα στους θαλάμους, ως *τραυματισμούς* κατά την ώρα της εργασίας. Με τη βοήθεια ενός νόμου του Ρέιγκαν η λύση αυτή ήταν πλήρως «ικανοποιητική». Η βιομηχανία του κομπιούτερ (και οι δημιουργοί της) έχουν επιδείξει ζηλευτό ταλέντο σε σχέση με τη σημασία των λέξεων. Έτσι, για τη βιομηχανία του κομπιούτερ υπάρχουν «χημικοί παράγοντες», «χημικές ουσίες», «αέρια» ή «δραστικά υγρά». Οι ίδιες ουσίες για την υδρολογία (που είναι κλάδος του πολιτικού μηχανικού) ονομάζονται: «ρυπαντές», «δηλητήρια» και «τοξικά απόβλητα».

Όλα αυτά αποτελούν μια σύντομη καταγραφή των επιπτώσεων της διαδικασίας παραγωγής του κομπιούτερ πάνω στο ανθρώπινο σώμα. Επιπτώσεις που απαντιούνται, έστω και με μικρότερη ένταση, και σε άλλες βιομηχανίες.

Το «καινούργιο» στην Κοιλάδα του Πυριτίου είναι η ψυχολογική εξόντωση των ανθρώπων που εργάζονται εκεί. Η «ζωή» στην Κοιλάδα του Πυριτίου ξεκίνησε το 1980. Μέχρι το 1985 το 80% των απασχολουμένων στην Κοιλάδα του Πυριτίου έκαναν χρήση *ναρκωτικών ουσιών* (πέρα από το οινόπνευμα)[61]. Οι άνθρωποι της Κοιλάδας, από τους απλούς εργάτες μέχρι τα κορυφαία διοικητικά στελέχη, πληρώνουν γύρω στα 500 εκατομμύρια δολάρια το χρόνο για ναρκωτικά![62]

Η αφάνταστη συχνότητα των διαζυγίων και ο διαβόητος μαρασμός των σχέσεων

---

60. Στο ίδιο, σημ. 1, σελ. 178, 179.
61. Στο ίδιο, σελ. 116.
62. Στο ίδιο, σελ. 138.

μεταξύ των δύο φύλων δημιούργησαν ένα νέο όρο στην ψυχολογία, το «σύνδρομο του πυριτίου». Η κατάσταση αυτή περιγράφεται πλήρως από τα μηνύματα που είχαν τα μπλουζάκια (T-shirts) που μοίραζε η εταιρεία Apple το 1982 στους υπαλλήλους της, τα οποία έγραφαν: «Δουλεύω 90 ώρες τη βδομάδα και απολαμβάνω κάθε λεπτό απ' αυτές τις ώρες». (Υποτίθεται ότι ένας άνθρωπος δουλεύει, φυσιολογικά, 40 ώρες την εβδομάδα). Το 1988 η Apple έκανε δημοπρασία για την εγκατάσταση ψυχοθεραπευτικής μονάδας *μέσα* στον ίδιο το χώρο του εργοστασίου. Ήδη το 65% των υπαλλήλων της Apple είχαν ανάγκη ψυχοθεραπευτικής περίθαλψης[63].

Οι ψυχοθεραπευτές λένε ότι οι άνθρωποι της Κοιλάδας του Πυριτίου, αφού δεν μπορούν να ελέγξουν αυτά που γίνονται στη ζωή τους μέσα και έξω από το χώρο δουλειάς, τα μόνα πράγματα που τους μένουν να ελέγξουν είναι το φαΐ, η σωματική εξάσκηση (aerobics) και *τα ψώνια στα μαγαζιά* «μέχρι τελικής πτώσης». Το θέμα του αλόγιστου (ψυχαναγκαστικού) ψωνίσματος στα μαγαζιά έχει γίνει ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα στην Κοιλάδα του Πυριτίου. Από μια έρευνα που έγινε σε ένα δείγμα από 34.000 καταναλωτές στην Κοιλάδα, προέκυψε ότι μόνο το 25% πήγαν να ψωνίσουν για ένα συγκεκριμένο αντικείμενο. Μια άλλη μελέτη έδειξε ότι 4 στους 10 καταναλωτές, στην Κοιλάδα, αποθήκευαν στα σπίτια τους τα αντικείμενα που αγόραζαν *χωρίς καν να ανοίξουν τα κουτιά συσκευασίας*![64]

Τέλος, ένα από τα πιο αρνητικά χαρακτηριστικά της ζωής και της ποιότητας της ίδιας της δουλειάς (δηλαδή των προϊόντων) μέσα στην Κοιλάδα του Πυριτίου, ιδιαιτέρως αυτών που δουλεύουν για τους στρατιωτικούς, είναι η μέχρι παραλογισμού μυστικότητα. Στην Κοιλάδα ισχύει ο περίφημος κανόνας του «need-to-know» (πρέπει-να-ξέρει) των μυστικών υπηρεσιών (CIA, κ.λπ.). Ο κανόνας αυτός των μυστικών υπηρεσιών λέει: «...σε κανένα χαφιέ δεν εμπιστεύονται (τα αφεντικά του) περισσότερες πληροφορίες από αυτές που "πρέπει-να-ξέρει" για να φέρει σε πέρας τα επίσημα καθήκοντά του»[65].

Ο στόχος του κανόνα αυτού στην Κοιλάδα είναι να μην ξέρουν οι εργαζόμενοι ποια είναι *η τελική χρήση των ηλεκτρονικών υπολογιστών που σχεδιάζουν και κατασκευάζουν*! Αυτή είναι η δεύτερη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας που επιτυγχάνεται να κρατιέται μυστικό το αντικείμενο από τους ανθρώπους που *κατασκευάζουν αυτό το ίδιο* το αντικείμενο. Η πρώτη φορά ήταν η Επιχείρηση Μανχάταν για την κατασκευή της πρώτης ατομικής βόμβας. Στην επιχείρηση αυτή δούλεψαν 150.000 άτομα, αλλά μόνο μια δωδεκάδα άνθρωποι είχαν πλήρη εικόνα του τι κατασκευάζεται και για ποιο σκοπό.

Στο ερώτημα, πώς είναι δυνατό να κατασκευάζεις ένα αντικείμενο χωρίς να ξέρεις τι είναι αυτό το αντικείμενο και πού θα χρησιμοποιηθεί, η απάντηση είναι ότι απλώς

---

63. Στο ίδιο, σελ. 116.
64. Στο ίδιο, σελ. 145.
65. Ράπτης, Νίκος, *Ο εφιάλτης των πυρηνικών*, Καρρέ, 1986, σελ. 106.

κάνεις συμβιβασμούς ως προς την τελική ποιότητα του αντικειμένου. Πράγμα που έγινε και με την κατασκευή της πρώτης ατομικής βόμβας, η οποία χρειάστηκε πολύ περισσότερο χρόνο για να γίνει, αφού δεν υπήρχε επαφή μεταξύ των διάφορων ομάδων που προσπαθούσαν να λύσουν τα επιμέρους προβλήματα. Κανείς δεν ήξερε τι έκανε ο άλλος.

Έτσι οι κομπιούτερ από την Κοιλάδα του Πυριτίου, που μπαίνουν στις πυρηνικές κεφαλές, στους πυραύλους, στις «έξυπνες βόμβες» και λοιπά αντικείμενα των στρατιωτικών, είναι γεμάτοι από πάμπολλα ελαττώματα. Το ποιος θα υποστεί τις συνέπειες αυτών των ελαττωμάτων δεν είναι δύσκολο να το καταλάβει κανείς.

Αυτή είναι η εικόνα της σύγχρονης ηλεκτρονικής τεχνολογίας, όπως παρουσιάζεται αυτή στον τόπο που ξεκίνησε αυτή η τεχνολογία. Εν τούτοις αυτή «η ηλεκτρονική τεχνολογία έχει αποκτήσει τέτοια δύναμη, ώστε ο έλεγχός της να έχει γίνει απαραίτητος για την έκβαση οποιασδήποτε εκτεταμένης κοινωνικής αλλαγής»[66]. Δηλαδή η τεχνολογία του παρόντος, που δημιούργησε το τρανζίστορ και στη συνέχεια το μικροτσίπ, θα αποφασίσει ποιο θα είναι το μέλλον. Ή, για να είμαστε πιο ακριβείς, αυτοί που θα αποφασίσουν για την εξέλιξη της τεχνολογίας του παρόντος θα αποφασίσουν ποιο θα είναι το μέλλον.

(Το Μέλλον;)

Αν υποθέσουμε ότι θα υπάρξει μέλλον για την ανθρωπότητα, τότε παίρνοντας υπόψη τα βήματα που ήδη έχει κάνει ο άνθρωπος στην τεχνολογία μπορούμε να εκτιμήσουμε (όχι να προφητεύσουμε) ποιες θα είναι οι πιθανές τάσεις της τεχνολογίας κατά το (μάλλον) άμεσο μέλλον και κάτω από το κοινωνικό καθεστώς που τώρα πια έχει γίνει σχεδόν παγκόσμιο.

— Από την ήδη υπάρχουσα ιστορία του μικροτσίπ μπορεί κανείς να εκτιμήσει ότι η απόδοση (η ταχύτητα) του μικροτσίπ θα διπλασιάζεται κάθε 18 μήνες. Δηλαδή το 2.020 ένας μικρός κομπιούτερ θα ισοδυναμεί με το *σύνολο* των κομπιούτερ που υπάρχουν σήμερα στην Κοιλάδα του Πυριτίου[67]. Το θέμα, πού θα χρησιμοποιηθεί ο πανίσχυρος αυτός κομπιούτερ, μένει ανοιχτό.

Από όλους μας εξαρτάται να μη χρησιμοποιηθεί για τον «τζόγο» του χρηματιστηρίου ή για τις «έξυπνες βόμβες» του Πενταγώνου.

— Ήδη, όπως αναφέραμε παραθέτοντας τα λόγια του Τσόμσκυ, επιβεβαιώνεται ότι ο μισός πληθυσμός της γης δεν έχει κάνει ούτε ένα τηλεφώνημα.

Οι δορυφόροι σε συνδυασμό με τον πανίσχυρο κομπιούτερ θα κάνουν ακόμη πιο

---

66. Hayes, σελ. 99.

67. *Key Technologies for the 21st Century*, Scientific American — A Special Issue, W. H. Freeman and Company, 1996, σελ. 1, 11.

εύκολη τη διακίνηση των πληροφοριών. Το θέμα μένει πάλι ανοιχτό. Θα χρησιμοποιηθεί ο δορυφόρος για να κατακλύζει με προπαγάνδα, παραπληροφόρηση και «ψυχαγωγικά» σκουπίδια τη γη, όπως γινόταν με τις πιο παλιές τεχνολογίες του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης, ή θα επιδιωχθεί να μετέχουν της ανθρώπινης γνώσης κυρίως οι *φτωχές* χώρες, με μέσο το δορυφόρο;

— Αν εφαρμοστούν αυτά που οραματίζονται οι μεγάλες επιχειρήσεις κατασκευής αυτοκινήτων, δηλαδή την κατασκευή ενός αυτοκινήτου που «σκέφτεται», πάλι με τη βοήθεια του πιο γρήγορου κομπιούτερ, τότε ο κομπιούτερ αυτός «θα περιλάβει το είδος της τεχνολογίας και συγκέντρωσης πληροφοριών που κάποτε χρησιμοποιόταν στον τακτικό πόλεμο»[68]. Αν αφήσουμε αυτούς που σχεδιάζουν τέτοιου είδους τεχνολογίες να αποφασίσουν ότι δεν μας φτάνουν οι νεκροί μιας Χιροσίμα κάθε χρόνο πάνω στους αυτοκινητοδρόμους, τότε είμαστε άξιοι της τύχης μας.

Η εναλλακτική λύση των λογικών ανθρώπων που αποφασίζουν συλλογικά είναι *η μείωση της ανάγκης για μετακίνηση* και η συνειδητοποίηση του παραλογισμού της *αυτοκίνησης* των τελευταίων 100 χρόνων απέναντι στη δυνατότητα *απλής προσπέλασης* (με μαζικά μέσα μετακίνησης). Ακόμη, η αποδοχή της φιλοσοφίας της *νεο-παραδοσιακής* μικρής πόλης, που δειλά δειλά έχει ξεκινήσει, θα φέρει τεράστια κοινωνική αλλαγή στα γιγάντια γκέτο της πολυώροφης πολυκατοικίας.

— «Η κοινωνία μας μπήκε στην εποχή της πυρηνικής ενέργειας στα τυφλά και μπήκε στην εποχή του DDT και των άλλων φυτοφαρμάκων στα τυφλά. Όμως, δεν έχουμε τη δυνατότητα να μπούμε στην εποχή της γενετικής μηχανικής στα τυφλά. Αντίθετα, πρέπει να μπούμε στη συναρπαστική νέα εποχή με επίγνωση ότι η θεραπεία με βάση τα γονίδια μπορεί να χρησιμοποιηθεί για το κακό όπως και για το καλό»[69]. Ο άνθρωπος που λέει αυτά τα λόγια δεν είναι κανένας «αριστερίζων» διανοούμενος, αλλά ένας «παραδοσιακός» πανεπιστημιακός με 27 χρόνια προϋπηρεσία στο υπουργείο Υγείας των ΗΠΑ.

— Στις 11 Ιουνίου 1976 σε μια υποεπιτροπή της αμερικανικής Βουλής των Αντιπροσώπων έγινε συζήτηση με θέμα: «Μετατροπή της ηλιακής ενέργειας σε ηλεκτρισμό: μια πολύ μεγάλη ανακάλυψη;»

Η υποεπιτροπή ερεύνησε την πρόταση του Αμερικανού φυσικού Joseph C. Yater για τη μετατροπή της ηλιακής ενέργειας σε ηλεκτρικό ρεύμα. Πέρα από τη θεωρητική βάση της πρότασης, έμενε ν' αποδειχθεί στην πράξη η επαλήθευσή της με την κατασκευή μικροσυσκευών.

Από τα πρακτικά της συζήτησης στην υποεπιτροπή[70] βγήκε το συμπέρασμα ότι

---

68. Στο ίδιο, σελ. 49 (άρθρο του Robert Correro).

69. Στο ίδιο, σελ. 60 (άρθρο του W. French Anderson).

70. Committee on Government Operations, House of Representatives, 94th Congress, 2nd Session, June 11, 1976, «Converting Solar Energy Into Electricity: A Major Breakthrough?», (U.S. Government Printing Office, Washington, 1976).

«στους επιστήμονες του τελευταίου τετάρτου του εικοστού αιώνα υπάρχει η γνώμη ότι η λύση του προβλήματος της ενέργειας από τον ήλιο θα δοθεί μέσα από τη μικρο-ηλεκτρονική (πάλι το κομπιουτεράκι). Αυτό, ο φυσικός Richard Philips Feynman (Νόμπελ Φυσικής του 1965) το απέδωσε με τη φράση: "Υπάρχει πολλή ευρυχωρία στα χαμηλά". Τα "χαμηλά" είναι ο χώρος του μορίου και των μικροκυκλωμάτων (των κομπιούτερ, σ.σ.)»[71]. Αυτά γράφτηκαν το 1986. Σήμερα, το 1997, μόνο έντεκα χρόνια αργότερα, βλέπουμε ότι ήδη έχει αρχίσει η κατασκευή συσκευών που ονομάζονται Μικροηλεκτρομηχανικά συστήματα (MEMS, Microelectromechanical systems), οι οποίες συνδυάζουν μικροκατασκευασμένα ηλεκτρονικά και μηχανικά στοιχεία. Τα MEMS κατασκευάζονται με μεθόδους παρόμοιες με αυτές κατασκευής των μικροτσίπ. Ήδη έχουν κατασκευαστεί MEMS που έχουν διαστάσεις 200 μικρών, δηλαδή όσο πλάτος έχουν δύο ανθρώπινες τρίχες.

Συγχρόνως έχει ξεκινήσει και προχωράει η έρευνα των αποκαλούμενων «αυτοσυναρμολογούμενων» υλικών. Η έννοια της αυτοσυναρμολόγησης μπορεί να γίνει κατανοητή π.χ. παρατηρώντας το σχηματισμό μιας ψιχάλας της βροχής η οποία παίρνει ένα τέλειο σφαιρικό σχήμα μόνη της, με αυτοσυναρμολόγηση, ακολουθώντας τους νόμους της φυσικής. Η ιδέα για τις μικροσυσκευές είναι, επειδή ο άνθρωπος δεν μπορεί να φτιάξει μόνος του τόσο πολύπλοκες και τόσο μικροσκοπικές συσκευές, να χρησιμοποιηθεί η ιδιότητα της αυτοσυναρμολόγησης ώστε κατά κάποιο τρόπο οι ίδιες οι μικροσυσκευές να φτιάξουν τον εαυτό τους.

Το αν η τεχνολογία των MEMS θα χρησιμοποιηθεί για τη μετατροπή της ηλιακής ενέργειας σε ηλεκτρικό ρεύμα, όπως συζητιόταν στην υποεπιτροπή της Βουλής των Αντιπροσώπων, θα εξαρτηθεί από το ποιος θα παίρνει τις αποφάσεις για την τεχνολογία τις δεκαετίες που έρχονται. Αν τα πράγματα μείνουν ως έχουν, τότε, ίσως, επαληθευτούν οι υποψίες του προέδρου Ryan της υποεπιτροπής, όπως αυτές εκφράστηκαν προς το δόκτορα R. L. Hirsch που ήταν στέλεχος της ERDA (Διεύθυνση Ανάπτυξης και Έρευνας για την Ενέργεια) της κυβέρνησης των ΗΠΑ. Παραθέτουμε τα λόγια παρμένα από τα πρακτικά:

> Λέει ο πρόεδρος Ryan: «...εγώ έχω μια αρκετά καχύποπτη φύση, για να *πιστεύω ότι υπάρχουν στοιχεία (άνθρωποι) τα οποία μάλλον δεν θα 'θελαν να δουν την εφεύρεση του Yater να γίνεται πολύ πετυχημένη.* Και αυτό με οδηγεί στην επόμενη ερώτησή μου. Πιστεύετε ή αισθάνεστε ότι υπάρχουν έξωθεν πιέσεις που ασκούνται πάνω σας και πάνω στην υπηρεσία σας σε σχέση με τέτοιου είδους εφευρέσεις...»[72]

Βεβαίως, η απάντηση του (υπαλλήλου) Hirsch είναι κατηγορηματικά αρνητική.

---

71. Ράπτης, (1986), σελ. 350.
72. Στο ίδιο, σελ. 348, 349.

Πώς θα μπορούσε να ήταν και άλλη; Πώς θα μπορούσε να τολμήσει να κατηγορήσει τις εταιρείες του πετρελαίου;

Συμπέρασμα: και εδώ το θέμα για το ποιος θα αποφασίσει γι' αυτή την τεχνολογία μένει ανοιχτό.

— Το θέμα της μόλυνσης του περιβάλλοντος ίσως είναι το πιο δύσκολο θέμα που αντιμετωπίζει η ανθρωπότητα από την αρχή της ύπαρξής της στη γη.

Το αν θα μας εξαφανίσουν ως είδος οι *E. coli* μπορούμε κατά έναν τρόπο να το αποφύγουμε, με πολιτική και κοινωνική αντίσταση.

Το πρόβλημα για το οποίο δεν ξέρει τι να κάνει η ανθρωπότητα σήμερα είναι το θέμα της διάθεσης των *πυρηνικών αποβλήτων* που έχουν συσσωρευτεί στη γη από τις αρχές της δεκαετίας του 1940 μέχρι σήμερα. Κανείς δεν ξέρει τι να κάνει αυτά τα απόβλητα και απ' ό,τι φαίνεται δεν υπάρχει λύση.

Η ζημιά στη γη και στους ανθρώπους είναι *μη αναστρέψιμη*. Και είμαστε εμείς που επιτρέψαμε να γίνει αυτό.

Επίλογος

Παρατηρώντας κανείς την τεχνολογία στη διαδρομή της μέσα στην Ιστορία, βλέπει ότι μέχρι κάποιου σημείου (που μάλλον δεν μπορεί να προσδιοριστεί επακριβώς) υπήρχε κάποια λογική που καθοδηγούσε την τεχνολογία να ικανοποιεί τις βασικές ανάγκες του ανθρώπου. Από κάποια εποχή και πέρα την τεχνολογία άρχισε να τη χαρακτηρίζει ένα στοιχείο παραλογισμού (πυραμίδες, κ.λπ.). Μέχρι το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο η τεχνολογία ήταν ένας όχι τόσο σημαντικός παράγοντας στη ζωή της ανθρώπινης κοινωνίας. Αυτό μπορεί να το συμπεράνει κανείς από το γεγονός ότι η κοινωνία διέθετε ένα ελάχιστο ποσοστό των πόρων της για επιστημονική δραστηριότητα. Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο η τεχνολογία απέκτησε τεράστια επιρροή πάνω στην κοινωνία (κυρίως μέσα από τη σχέση της με το στρατιωτικο-βιομηχανικό σύμπλεγμα), γι' αυτό απορροφά ένα πολύ μεγάλο ποσοστό από τους πόρους της κοινωνίας.

Δηλαδή η *μεγάλη τεχνολογία* έχει ηλικία όχι πάνω από 50 χρόνια! Ο χαρακτηρισμός «μεγάλη» προσπαθεί να περιγράψει τις, γενικώς αποδεκτές ως «μεγάλες», τρεις κύριες ανακαλύψεις: τα πυρηνικά, το τρανζίστορ και το DNA. Αυτή η μεγάλη τεχνολογία εφαρμόστηκε «για να ικανοποιήσει τις ανάγκες μιας κοινωνίας που είναι πολεμοχαρής, ανταγωνιστική, ιεραρχημένη και άνιση»[73].

Σήμερα η ανθρωπότητα βρίσκεται σε ένα σταυροδρόμι (που είναι μια σπάνια ευ-

73. Arditti, σελ. 2.

καιρία) για να ξεκινήσει να αλλάξει αυτή τη σημερινή κοινωνία προς μια λογική κοινωνία χωρίς πολέμους, χωρίς ανταγωνισμό, χωρίς ιεραρχίες και χωρίς βάρβαρες ανισότητες. Μια κοινωνία βασισμένη π.χ. σε μια «περιεκτική δημοκρατία» όπως αυτή περιγράφεται μέσα από τις σελίδες του περιοδικού *Δημοκρατία και Φύση* και όπως αναπτύσσεται διεξοδικά από τον Τάκη Φωτόπουλο στο βιβλίο του *Προς μια περιεκτική δημοκρατία*[74]. Και αυτό ίσως για πρώτη φορά στην Ιστορία είναι εφικτό με τη λογική χρησιμοποίηση της υπάρχουσας (και της μελλοντικής) τεχνολογίας.

Το αν θα πετύχει κάτι τέτοιο εξαρτάται από όλους μας.

---

74. Fotopoulos, Takis, *Towards an Inclusive Democracy*, Cassell, London, 1997.

Hugh Lacey*

Η διαλεκτική της επιστήμης και της προηγμένης τεχνολογίας: Μια εναλλακτική προοπτική;**

Σύνοψη

Η επιστημονική έρευνα είναι διαποτισμένη με αξίες. Συγκεκριμένα, τόσο οι περιορισμοί που συνήθως θέτει στις αποδεκτές θεωρίες όσο και τα κριτήρια που αναπτύσσει για την επιλογή των σημαντικών δεδομένων απορρέουν από αρχικές παραδοχές, οι οποίες γίνονται κατανοητές μέσα από τη διαλεκτική σύνδεσή τους με την υιοθέτηση συγκεκριμένων κοινωνικών αξιών (ιδιαίτερα της αξίας του «ελέγχου»). Διερευνώ μία αντίληψη για την ανάπτυξη η οποία εκφράζει ένα ενοποιημένο όραμα κοινωνικής δικαιοσύνης και υλικής ανάπτυξης. Στις κοινωνικές αξίες της αντίληψης αυτής συμπεριλαμβάνονται η συνεργασία, η ευρεία συμμετοχή, η δέσμευση για κοινωνικά, οικονομικά, πολιτισμικά (καθώς και για ατομικά και πολιτικά) δικαιώματα, η αυτοδυναμία και ο σεβασμός στη φύση. Η εφαρμογή της αντίληψης αυτής απαιτεί τη διεξαγωγή κατάλληλης έρευνας, καθώς και την ανάπτυξη εναλλακτικών ερευνητικών θεσμών που να θεσμοποιούν την αλληλεπίδραση μεταξύ επιστήμης και «αυθεντικής ανάπτυξης». Στο άρθρο αυτό διατυπώνονται οι αρχικές παραδοχές και φωτίζονται οι μορφές της έρευνας που μπορούν να γίνουν κατανοητές μέσω της σύνδεσής τους με τις αξίες αυτές.

Η παράδοση της σύγχρονης επιστήμης εμφανίζεται από τις απαρχές της ως ανταποκρινόμενη σε δυο ιδανικά: στο καρτεσιανό ιδανικό μιας συνολικής κατανόησης της πραγματικότητας και στο βακωνικό ιδανικό του ελέγχου της φύσης που θα τη θέτει στην υπηρεσία της ανθρωπότητας. Η αλληλεπίδραση αυτών των δύο έχει βρει την αντανάκλασή της στην εξελισσόμενη διαλεκτική ανάμεσα στην επιστήμη και την προηγμένη τεχνολογία, μια διαλεκτική που έχει πλέον εδραιωθεί σε τέτοιο βαθμό και

---

* Ο Hugh Lacey είναι καθηγητής της φιλοσοφίας στο Κολέγιο του Swarthmore, PA, όπου διδάσκει φιλοσοφία της επιστήμης και λατινοαμερικάνικη θεολογία της απελευθέρωσης. Έχει διδάξει στη Βραζιλία, στο Πανεπιστήμιο του Sao Paulo και σε άλλα πανεπιστήμια. Έχει συνεργαστεί στην επιμέλεια του *Towards a Society That serves Its People: The Intellectual Contribution of El Salvador's Murdered Jesuits* (Washington, Georgetown University Press, 1991), και έχει συμμετάσχει στη συγγραφή του *Behaviorism, Science and Human Nature*, New York, Norton, 1981.

** Προηγούμενες εκδοχές του άρθρου αυτού παρουσίαστηκαν στην Τρίτη Διεθνή Συνδιάσκεψη του Διεθνούς Συνδέσμου για την Ηθική της Ανάπτυξης (International Development Ethics Association), Tegucigalpa, Honduras, 21-28 Ιουνίου, 1992, Centro Latinoamericano de Ecologva Social, Montevideo, Uruguay, 16 Οκτωβρίου, 1992 και στο Πανεπιστήμιο της Μελβούρνης, Αυστραλία, 8 Μαΐου, 1996. Τη μετάφραση του άρθρου έκανε η Βάσια Κόσσυβα και την επιμέλεια ο Νίκος Ράπτης

έχει γίνει τόσο περίπλοκη, ώστε να εμφανίζεται ως αναγκαιότητα ή ακόμα ως ένα ανα-πόσπαστο συστατικό της λογικής[1]. Στο άρθρο αυτό θα διερευνήσω μια εναλλακτική ερμηνεία της «συνολικής κατανόησης της πραγματικότητας», η οποία να συνδέεται όχι με το βακωνικό έλεγχο, αλλά με πιο απελευθερωτικές κοινωνικές και τεχνολογικές πρακτικές. Στις σύγχρονες βιομηχανικές χώρες μια τέτοια εναλλακτική ερμηνεία ήδη ωθείται στο περιθώριο, στις φτωχές όμως χώρες οι δυνατότητές της μπορούν να γίνουν σε ένα μικρό βαθμό αποδεκτές. Ως εκ τούτου, εγείροντας το ζήτημα της σχέσης που υπάρχει ανάμεσα στην επιστήμη και την ανάπτυξη, παρέχουμε ένα ευνοϊκό πλαίσιο μέσα στο οποίο θα μπορούσε να διερευνηθεί η εναλλακτική αυτή προοπτική καθώς και οι δυνατότητες της εφαρμογής της.

Οι όροι «ανάπτυξη» και «επιστήμη», όπως και οι όροι «ελευθερία» και «δημοκρατία», είναι όροι που περιλαμβάνονται στο σύγχρονο θεμελιώδες λεξικό της νομιμοποίησης. Χρησιμοποιούνται για να νομιμοποιούν διάφορους κοινωνικούς στόχους και για να επιβεβαιώνουν τη λογική, την πρακτική σημασία και το ρεαλισμό της πρακτικής και της πολιτικής όσων τους προωθούν[2]. Οι όροι «ανάπτυξη» και «επιστήμη», όμως, είναι και οι δύο όροι επίμαχοι, και μπορούν έτσι να αποτελέσουν πηγές αμφισημίας, παρανόησης, μάταιης αντιπαράθεσης και —κατά παράδοξο τρόπο— μπορούν να αποτελέσουν εκλογικεύσεις της διατήρησης και της εμβάθυνσης των συνθηκών οικολογικής και κοινωνικής καταστροφής[3].

Πιστεύω ότι οι θεμελιώδεις όροι του λεξικού της νομιμοποίησης είναι επίμαχοι, επειδή η λογική, η θωρητική και η μεθοδολογική τους δύναμη απορρέει από την πολύπλοκη αλληλεπίδραση μεταξύ τριών παραγόντων: 1) των ηθικών ιδανικών, 2) των συγκεκριμένων ενσαρκώσεων των ιδανικών αυτών —πραγματικές στρατηγικές, διαδικασίες, θεσμοί και πολιτικές που ενσαρκώνουν, περισσότερο ή λιγότερο, τα ιδανικά αυτά, και 3) των θεωρητικών εξιδανικεύσεων. Η ποικιλία στις ερμηνείες των όρων αυτών πολλές φορές συσκοτίζεται ή ακόμα και συγκαλύπτεται, από την ισχύ που διαθέτει η από καθ' έδρας ερμηνεία τους.

1. Ανάπτυξη

Σύμφωνα με την από καθ' έδρας ερμηνείας της, η «ανάπτυξη» αντιπροσωπεύει ηθικά ιδανικά, όπως η ατομική ελευθερία, και το ξεπέρασμα της φτώχειας θεωρείται ότι

---

1. Hugh Lacey, "The Rationality of Science", *Rationality, Relativism and the Human Sciences*, J. Margolis, *και άλλοι*, επιμ., Dordrecht, Nijhoff, 1986, σελ. 127-149.

2. Lacey, "Understanding Conflicts between North and South", *Cultural Relativism and Philosophy: North and Latin American Perspectives*, M. Dascal, επιμ., Leiden, Brill, 1991, σελ. 243-262.

3. V. Shiva, *The Violence of the Green Revolution: Third World Agriculture, Ecology and Politics*, London, Zed Books, 1991.

αποτελεί, ως έναν ικανοποιητικό βαθμό, χαρακτηριστικό των προηγμένων βιομηχανικών κοινωνιών, οι οποίες με τη σειρά τους χαρακτηρίζονται από τα θεωρητικά ιδεολογήματα του δημοκρατικού καπιταλισμού. Είναι δε καθαρό ότι, στην παρούσα ιστορική φάση, οι δυνάμεις που στηρίζουν την παραπάνω ερμηνεία έχουν αποκτήσει μια χωρίς προηγούμενο δύναμη. Παρ' όλ' αυτά, οι αντίπαλοι της ερμηνείας αυτής εξακολουθούν να υπάρχουν[4]. Αμφισβητούν αυτό το κατά βάση ατομικιστικό ιδανικό, χρησιμοποιώντας επιχειρήματα όπως το ότι οι συγκεκριμένες ενσαρκώσεις του στις προηγμένες βιομηχανικές κοινωνίες δεν μπορούν να παγκοσμιοποιηθούν, το ότι αντιπροσωπεύει την αξία της αυτονομίας χωρίς να την εξισορροπεί επαρκώς με την αξία της αλληλεγγύης, το ότι αποκόβει την ατομική ταυτότητα από την πολιτισμική ταυτότητα. Αμφισβητούν επίσης τα θεωρητικά ιδεολογήματα του δημοκρατικού καπιταλισμού, υποστηρίζοντας ότι δεν παρέχουν επαρκή μοντέλα που να εξηγούν τη σύγχρονη οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα, προτείνοντας, αντί γι' αυτό, διάφορες εκδοχές του εξαρτώμενου καπιταλισμού. Έτσι, συγκεκριμένα προγράμματα ανάπτυξης καπιταλιστικού προσανατολισμού που εφαρμόζονται στις φτωχές χώρες τα εκλαμβάνουν όχι ως μέσα για να ξεπεραστεί η φτώχεια, αλλά ως αιτίες της ίδιας της υπανάπτυξης. Η αντιπαράθεση με την «ανάπτυξη» είναι μάλλον αναπόφευκτη στις μέρες μας: από τη μια μεριά, η προοπτική του τρόπου ζωής που είναι χαρακτηριστικός στις προηγμένες βιομηχανικές κοινωνίες προφανώς ασκεί μια αποπλανητική γοητεία, από την άλλη μεριά, όμως, οι θεσμοί που στηρίζουν αυτό τον τρόπο ζωής είναι (και πιθανότατα θα παραμείνουν) άμεσα συνδεδεμένοι με τη βαθιά και πολυδιάστατη εξαθλίωση που βιώνει ίσως η πλεοψηφία των ανθρώπων που ζουν στις φτωχές χώρες.

2. Ανταγωνιστικές ερμηνείες της επιστήμης

Δεν έχει γίνει στον ίδιο βαθμό αποδεκτό το ότι η «επιστήμη» μπορεί να δεχτεί, παρομοίως με την ανάπτυξη, αμφισβήτηση. Η παράδοση της σύγχρονης επιστήμης, σύμφωνα με *τις συνηθέστερες ερμηνείες της*, έχει καθοδηγηθεί από τα δύο ιδανικά που αναφέρθηκαν στην αρχή του άρθρου και που απορρέουν αντίστοιχα από τον Ντεκάρτ και τον Bacon. Οι συγκεκριμένες ενσαρκώσεις της επιστήμης περιλαμβάνουν τα προϊόντα της και τους θεσμούς της. Στα προϊόντα της επιστήμης συγκαταλέγονται τόσο οι *θεωρίες* όσο και οι *τεχνικές*. Οι θεωρίες, σε υποδειγματικές περιπτώσεις, παρέχουν ανα-

---

4. Βλ., για παράδειγμα, άρθρα στο "The Expansion of the South", *Society and Nature 3*, No.1, 1995. Επίσης R.R. Fabian, "Comentarios criticos a las teorias de desarrollo predominantes: hacia otro concepto del desarrollo de las comunidades", *Realidad*, 4, El Salvador, 1991, σελ. 713-761. Lacey, "?Qui tipo de ciencia le sirve al desarrollo autintico?", *Realidad 8*, 1994, σελ. 369-382. Ορισμένοι συγγραφείς αμφισβητούν ακόμα και την ιδέα ότι υπάρχει ένα αποδεκτό ιδεώδες ανάπτυξης, π.χ., A. Escobar, *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World*, Princeton, Princeton University Press, 1995.

παραστάσεις των νόμων, των διαδικασιών και της δομής που διέπει τα φαινόμενα και, κατά συνέπεια, παρέχουν επίσης κωδικοποιήσεις των υλικών δυνατοτήτων που προσφέρουν οι διάφορες κατηγορίες φαινομένων. Οι τεχνικές εξυπηρετούν στο να πραγματοποιούν κάποιες από τις μέχρι τώρα απραγματοποίητες δυνατότητες (ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά καινούργια αντικείμενα με τεχνολογικές εφαρμογές), που βασίζονται σε ενεργές ανθρώπινες παρεμβολές τροφοδοτούμενες από τη θεωρία. Οι οργανισμοί της σύγχρονης επιστήμης είναι τα πανεπιστημιακά τμήματα, τα ερευνητικά ινστιτούτα, τα εργαστήρια των εταιρειών, κ.λπ. Συχνά θεωρείται δεδομένο ότι επιστήμη *είναι* ό,τι γίνεται στα πλαίσια των οργανισμών αυτών και ότι μια μορφή γνώσης δεν δικαιούται να ονομάζεται «επιστημονική», παρά μόνο αν αποτελεί προϊόν τους. Τέλος, οι θεωρητικές (φιλοσοφικές) περιγραφές της επιστήμης την εξιδανικεύουν ως απελευθερωμένη από κάθε αξία, εξιδανίκευση (που μπορεί να ικανοποιείται ή όχι, με διάφορους βαθμούς προσέγγισης) η οποία έχει τρεις συνιστώσες —η επιστήμη χαρακτηρίζεται από *εσωτερική συνοχή* (integrity): οι αποφάνσεις για το κατά πόσο είναι αποδεκτές οι θεωρίες απορρέουν αποκλειστικά από την κριτική αντιπαράθεση των θεωριών με τα εμπειρικά (πειραματικά) δεδομένα· *ουδετερότητα* (neutrality): η θεωρία που έχει γίνει αποδεκτή είναι ανοιχτή για εφαρμογή μέσα σε οποιοδήποτε αξιολογικό πλαίσιο· και *αυτονομία* (autonomy): η επιδίωξη της επιστήμης διαμορφώνεται από τον αντικειμενικό στόχο να κατακτώνται θεωρίες που επεκτείνουν σταθερά την κατανόηση της πραγματικότητας και ικανοποιούν τις απαιτήσεις για εσωτερική συνοχή και ουδετερότητα. Ας σημειωθεί ότι το να είναι η επιστήμη ανεξάρτητη από τις κοινωνικές αξίες με έναν τέτοιο τρόπο συμβαδίζει απόλυτα με το να καθοδηγούνται οι πρακτικές και οι θεσμοί της επιστήμης από τα αξιολογικά ιδανικά της ίδιας, με το να διατηρεί η πρακτική της επιστήμης τις δικές της εσωτερικές αξίες, ακόμα και με το να επιλέγονται συγκεκριμένα ερευνητικά προβλήματα υπό το πρίσμα των επιθυμητών εφαρμογών.

Προκειμένου να υπάρχει μια εποικοδομητική αμφισβήτηση αυτής της κοινής ερμηνείας της σύγχρονης επιστήμης, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η ιδανική εικόνα για την επιστήμη περιλαμβάνει η ίδια μια ένταση ανάμεσα στην καρτεσιανή και στη βακωνική έμφαση. Το καρτεσιανό στοιχείο υποκρύπτει επίσης μια σημαντική αμφισημία, όσο αφορά στην έννοια της «συνολικής κατανόησης της πραγματικότητας», μια αμφισημία ανάμεσα σε ό,τι ονομάζω «πλήρη» κατανόηση και «ευρέως φάσματος» κατανόηση[5]. Η ευρέως φάσματος κατανόηση αναζητά τις αρχές, τις βαθύτερες δομές, τις διαδικασίες και τους νόμους που διέπουν τα φαινόμενα, αρχές με όσο το δυνατό μεγαλύτερο φάσμα εφαρμογής σε πειραματικά, τεχνολογικά και φυσικά πεδία. Τέτοιου εί-

---

5. Lacey, "The Rationality of Science", *ό.π.*, όπου οι όροι «ευρέως φάσματος» και «πλήρης» ορίζονται και επίσημα. Βλέπε επίσης M. Tiles, "A Science of Mars or of Venus?", *Philosophy 62*, 1987, 293-306, E. Gudynas, "La reconstruccisn de las ciencias: una contribucisn desde la ecologia social", *Pensamiento Multidiverso*, No.1, Montevideo.

δους αρχές κωδικοποιούν τις υλικές δυνατότητες των πεδίων αυτών τα οποία, στο μεγαλύτερο μέρος τους, αποτελούν κλειστά συστήματα που οι οριακές τους συνθήκες είναι ανθρώπινα δημιουργήματα. Στην ευρέως φάσματος κατανόηση οι οριακές συνθήκες και τα φαινόμενα των πεδίων χαρακτηρίζονται πλήρως με τη χρήση φυσικαλιστικών (φυσικών, χημικών, βιολογικών) κατηγοριών, εντελώς αποκομμένων από τους ανθρώπινους, κοινωνικούς και οικολογικούς χαρακτηρισμούς που θα μπορούσαν επίσης να ταιριάζουν στα πεδία αυτά. Επιδιώκει να είναι μία κατανόηση απαλλαγμένη από τις περιβάλλουσες συνθήκες (context-free).

Αντίθετα, η πλήρης κατανόηση —που απορρέει από την προγενέστερη παράδοση του Αριστοτέλη— επιδιώκει να κατανοήσει τα φαινόμενα σε όλες τις διαστάσεις, τα χαρακτηριστικά, τη γνησιότητα και τις ιδιαιτερότητές τους. Δίνει την ίδια βάση: 1) στις υλικές δυνατότητες των πειραματικών, τεχνολογικών και φυσικών πεδίων, καθώς και στους ανθρώπινους και κοινωνικούς χαρακτηρισμούς των οριακών συνθηκών· 2) στις ανθρώπινες, κοινωνικές και οικολογικές συνέπειες των διαδικασιών που λαμβάνουν χώρα στα πεδία αυτά· και 3) στις ανθρώπινες και κοινωνικές δυνατότητες που μπορεί τα πεδία αυτά να υποκρύπτουν. Με την επιδίωξη της πλήρους κατανόησης θέτονται διάφορα ερωτήματα, τα οποία η παράδοση της σύγχρονης επιστήμης θεωρεί συνήθως ξεκαθαρισμένα. Είναι η ευρέως φάσματος επιστήμη γνήσια απαλλαγμένη από τις περιβάλλουσες συνθήκες; Μπορούν οι υλικές δυνατότητες των πειραματικών, τεχνολογικών και φυσικών πεδίων να διερευνηθούν και να καταγραφούν στο σύνολό τους όταν κανείς αποκόβει τις κοινωνικές συμβάσεις και πρακτικές που διαμορφώνουν τα εν λόγω πεδία; Ίσως κάποιες από τις οριακές συνθήκες που έχουν χαρακτηριστεί εξ ολοκλήρου με φυσικαλιστικές κατηγορίες, να μπορούν να προξενηθούν, στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης ιστορικής πρακτικής, μόνο κάτω από ιδιαίτερες κοινωνικές ρυθμίσεις. Ίσως νέες κοινωνικές ρυθμίσεις να προξενήσουν ασύλληπτες μέχρι σήμερα υλικές σχέσεις και φαινόμενα. Ίσως ακόμα η πολυπλοκότητα και πολυσημία των κοινωνικών ρυθμίσεων να επιπροστίθενται σε ένα βαθμό υλικής πολυπλοκότητας, ώστε να είναι πέρα από τις δυνατότητές μας να τη συλλάβουμε με φυσικαλιστικές κατηγορίες. Σε οποιοδήποτε από τα ενδεχόμενα αυτά, οι παραπάνω ερωτήσεις λαμβάνουν αρνητικές απαντήσεις.

Η πλήρης κατανόηση δεν αποσπά την επιστήμη ούτε από την κοινωνιολογία και την οικολογία, ούτε από τις πρακτικές και τους θεσμούς που τη γεννούν. Έτσι, η έρευνα που στοχεύει στην πλήρη κατανόηση έχει μια κριτική συνιστώσα, όταν απευθύνεται στις κυρίαρχες επιστημονικές πρακτικές, και μια θετική, διερευνητική συνιστώσα, που τροφοδοτείται ξεκάθαρα από κοινωνικές αξίες. Η κατανόηση της πραγματικότητας που προκύπτει μέσα από τους επιστημονικούς οργανισμούς εμπεριέχει στοιχεία τόσο της ευρέως φάσματος όσο και της πλήρους κατανόησης, αν και η ευρέως φάσματος κατανόηση τυχαίνει σε γενικές γραμμές προνομιακής μεταχείρισης. Αν κανείς δίνει έμφαση στην πλήρη κατανόηση, ενώ συγχρόνως αντλεί απλόχερα από τα αποτελέσμα-

τα της ευρέως φάσματος κατανόησης, τότε κανείς μπορεί να αμφισβητήσει ότι οι επιδιώξεις της έχουν τα χαρακτηριστικά ενός ανοιχτού συστήματος.

Η επιστήμη ως διαποτισμένη με αξίες

Η διάκριση ανάμεσα σε πλήρη και σε ευρέως φάσματος κατανόηση μας δίνει τη δυνατότητα να επαναδιατυπώσουμε κατά έναν ιδιαίτερα χρήσιμο τρόπο την εξιδανίκευση της ανεξαρτησίας της επιστήμης από τις αξίες. Υπάρχουν όντως αποφάνσεις στα πλαίσια της ευρέως φάσματος επιστήμης που επιδεικνύουν εσωτερική συνοχή, αλλά αυτές είναι του τύπου ότι μερικές αρχές προσφέρουν την καλύτερη κατανόηση των υλικών τάσεων και δυνατοτήτων μιας συγκεκριμένης κατηγορίας κλειστών πεδίων, αλλά όχι απαραίτητα της φύσης, δηλαδή ανοιχτών πεδίων[6]. Θα μπορούσε κανείς να υπερασπίσει ως ένα βαθμό την ουδετερότητα, με την έννοια ότι οι αρχές αυτές μπορούν να εφαρμοστούν σε *κάποια* κοινωνικά πλαίσια τα οποία αντικατοπτρίζουν αξίες διαφορετικές από εκείνες που έχουν πρωτεύοντα ρόλο στο κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο ανακαλύφθηκαν —αυτό όμως σε *γενικές γραμμές* δεν συμβαίνει στα κοινωνικά εκείνα πλαίσια στα οποία οι οριακές συνθήκες και τα προϊόντα (συμπεριλαμβανομένων των παραπροϊόντων που δεν υπήρχε πρόθεση να προκύψουν ούτε είχαν προβλεφθεί) των πειραματικών, τεχνολογικών και φυσικών πεδίων συγκρούονται με τους κοινωνικούς στόχους που είναι επιθυμητοί σ' αυτά τα κοινωνικά πλαίσια.

Μπορούμε να προσδιορίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια τα όρια της ουδετερότητας: σε γενικές γραμμές, η ουδετερότητα αντιβαίνει με τα κοινωνικά πλαίσια στα οποία, ανεξάρτητα από τις όποιες διαφορές υπάρχουν στις υπόλοιπες αξίες, αυτή που ονομάζω «αξία του ελέγχου» είναι κυρίαρχη, δηλαδή, όταν στις κοινωνικές και θεσμικές πρακτικές και δομές είναι βαθιά ενσωματωμένη η αντίληψη ότι η άσκηση ελέγχου πάνω στη φύση —με την επέμβαση της σύγχρονης τεχνολογίας— αποτελεί το βασικό τρόπο αλληλεπίδρασης με τη φύση[7]. Και καθώς στη σύγχρονη εποχή μια τέτοια αντίληψη θεωρείται σε μεγάλο βαθμό ότι αποτελεί οικουμενική αξία, ίσως δεν θα πρέπει να

---

6. Lacey, "Constraints upon Acceptable Theories", *Pacific Philosophical Quarterly 65*, 1984, σελ. 166-178. Εδώ είναι που η καρτεσιανή και η βακωνική έμφαση μπορεί να βρίσκονται σε ένταση μεταξύ τους. Η εφαρμοσμένη επιτυχία δεν χρειάζεται να στηρίζεται στη συνολική κατανόηση ούτε αποτελεί ένδειξη για το ότι η κατανόηση αυτή έχει επιτευχθεί. Βλέπε υποσημείωση 14.

7. Lacey, "Interpretation and Theory in the Natural and Human Sciences", *Journal for the Theory of Social Behavior 20*, 1990, σελ. 197-212. Στο άρθρο αυτό υποστηρίζω επίσης ότι υπάρχουν ισχυροί διαλεκτικοί δεσμοί ανάμεσα στις στρατηγικές περιορισμού και επιλογής της ευρέως φάσματος επιστήμης και στην αξία του ελέγχου. *Κάποιοι* απ' τους δεσμούς αυτούς είναι: 1) η ευρέως φάσματος επιστήμη συνήθως παράγει θεωρίες που τροφοδοτούν την πρακτική των κυρίαρχων τεχνολογιών, 2) η ανάπτυξη της ευρέως φάσματος επιστήμης εξαρτάται από συγκεκριμένες υλικές συνθήκες που γίνονται εφικτές μέσω της κυρίαρχης τεχνολογίας (όργανα, κ.λπ.) και από οικονομικές συνθήκες που γίνονται εφικτές χάρη στις πρακτικές εφαρμογές της κυρίαρχης τεχνολογίας.

μας εκπλήσσει το γεγονός ότι η περιορισμένη ουδετερότητα εκλαμβάνεται λανθασμένα ως απόλυτη ουδετερότητα. Η ευρέως φάσματος κατανόηση δεν συνιστά κατανόηση της φύσης όπως αυτή είναι στην πραγματικότητα, αλλά όπως αυτή φαίνεται υπό το πρίσμα ενός συγκεκριμένου τρόπου αλληλεπίδρασης, ακόμα κι αν πρόκειται για έναν τρόπο ευρείας αποδοχής που πιθανότατα δεν έχει αντιπάλους που να είναι βιώσιμοι, επιβεβαιωμένοι, σύγχρονοι και με σαφήνεια διαρθρωμένοι. Πρόκειται για τον τρόπο κατανόησης που αποκομίζουμε όταν υιοθετούμε τη σύγχρονη τεχνολογική στάση απέναντι στη φύση.

Αξίες και στρατηγικές περιορισμού και επιλογής

Αν η παραπάνω ανάλυση είναι σωστή, τότε η σύγχρονη επιστήμη είναι εξ ολοκλήρου διαποτισμένη με (ηθικές και κοινωνικές) αξίες[8], με περισσότερο αξιοσημείωτη την αξία του ελέγχου. Μέσα από την αξία του ελέγχου γίνονται κατανοητοί οι χαρακτηριστικοί *περιορισμοί* που επιβάλλονται στις αποδεκτές θεωρίες στα περισσότερα πεδία της σύγχρονης επιστήμης: ποσοτικές κατηγορίες, επεξηγηματικές αρχές ως νόμιμες μαθηματικές σχέσεις, μοριακός αναγωγισμός, αποκοπή από ανθρώπινα και οικολογικά πλαίσια. Ταυτόχρονα, η αξία του ελέγχου ευθύνεται για τα κριτήρια που εφαρμόζονται κατά την *επιλογή* του είδους των εμπειρικών δεδομένων που πρέπει να επιδιώκονται και να παράγονται ώστε να χρησιμοποιούνται αποτελεσματικά από τις θεωρητικές υποθέσεις: (δεδομένα) ποσοτικά, που απορρέουν συνήθως από πειράματα σε χώρους δημιουργημένους από τους ανθρώπους, συχνά σε χώρους που έχουν δημιουργηθεί με τη βοήθεια των πιο πρόσφατων τεχνολογικών συσκευών και ανακαλύψεων. Για να το θέσω διαφορετικά, η αξία του ελέγχου υποστηρίζει τις *στρατηγικές ελέγχου και επιλογής* της σύγχρονης επιστήμης, τις οποίες ονομάζω *φυσικαλιστικές στρατηγικές*[9].

Κάτι τέτοιο βρίσκεται σε απόλυτη συμφωνία με την τροποποιημένη ιδέα της εσωτερικής συνοχής, την οποία εισήγαγα παραπάνω. Οι θεωρίες που γίνονται αποδεκτές υπό τις φυσικαλιστικές στρατηγικές παρέχουν όντως τον καλύτερο δυνατό απολογισμό των υλικών τάσεων και δυνατοτήτων ενός ευρέως φάσματος κλειστών πεδίων, ιδιαίτερα των πειραματικών και των τεχνολογικών. Εφόσον αποδεχόμαστε τους περιορισμούς που τίθενται στις αποδεκτές υποθέσεις από τις φυσικαλιστικές στρατηγικές, η επιλογή της θεωρίας έχει να κάνει μόνο με τη σχέση που οι υποθέσεις αυτές διατηρούν με τα εμπειρικά δεδομένα που έχουν συλλεχθεί. Η σχέση αυτή περιλαμβάνει ζητήματα όπως η επάρκεια των δεδομένων, η συνέπεια, η οικονομία (σ.τ.μ.: parsimony, με την έννοια της μη ύπαρξης περιττών, δηλαδή αλληλοεπικαλυπτόμενων στοιχείων σε κάποια θεω-

---

8. Το επιχείρημα ότι η επιστήμη είναι διαποτισμένη με αξίες έχει εκφραστεί και έχει στηριχτεί με πολλούς τρόπους. Βρήκα ιδιαίτερα βοηθητική την εκδοχή του H. Longino, *Science as Social Knowledge: Values and Objectivity in Scientific Inquiry*, Princeton, Princeton University Press, 1990.

9. Για το λεπτομερή σχολιασμό, βλ. τις παραπομπές στις υποσημειώσεις 1 και 7.

ρητική υπόθεση), η ερμηνευτική και προβλεπτική ικανότητα, η ιδιότητα να οδηγεί σε επιπλέον έρευνα —ένα σύνολο *γνωστικές αξίες (cognitive values)*[10]. Όταν η επιλογή της θεωρίας ανταποκρίνεται στις φυσικαλιστικές στρατηγικές, τότε φυσιολογικά ανταποκρίνεται μόνο στις γνωστικές αξίες, οι οποίες διαχωρίζονται ως τέτοιες από τις ηθικές και τις κοινωνικές αξίες. Παρ' όλ' αυτά, η προσκόλληση αυτή καθ' αυτή σε φυσικαλιστικές και όχι σε κάποιου άλλου είδους στρατηγικές που θα μπορούσε κανείς να περιγράψει (βλέπε, για παράδειγμα, στο τμήμα 4 παρακάτω) δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνο με το γεγονός ότι ανταποκρίνονται στις γνωστικές αξίες. Για να εξηγήσουμε την προσκόλληση στις φυσικαλιστικές στρατηγικές θα πρέπει να ανατρέξουμε και στη διαλεκτική σχέση τους με την αξία του ελέγχου. Κατά συνέπεια, δεν υπάρχει κανένα βάσιμο γενικό επιχείρημα, εδραιωμένο στις γνωστικές αξίες, που να υποστηρίζει την άποψη ότι κατ' αρχήν η επιστήμη[11] δεν μπορεί γενικά να προχωρήσει με διαφορετικές στρατηγικές περιορισμού και επιλογής, οι οποίες να υποκινούνται (για παράδειγμα) από μια αντίληψη για την κοινωνική δικαιοσύνη που δεν δίνει ύψιστη προτεραιότητα στην αξία του ελέγχου. (Φυσικά, αν δεν υπάρχουν κάποιες θετικές εναλλακτικές προτάσεις, το επιχείρημα αυτό αποκτά μικρή σημασία —εκτός αν σκόπιμα καταστέλλεται η ανάπτυξη εναλλακτικών προτάσεων).

Οι αξίες και η σημαντικότητα των θεωριών

Η πρώτη επίπτωση των κοινωνικών (διαχωριζόμενων από τις γνωστικές) αξιών στην επιστήμη αφορά, λοιπόν, στις στρατηγικές ελέγχου και επιλογής. Η δεύτερη αφορά στη *σημαντικότητα* των θεωριών. Μόνο κάτω από τη σκιά της αξίας του ελέγχου έχει νόημα η γενική υπόθεση ότι οι καλά επικυρωμένες θεωρίες θα είναι και σημαντικές. Όταν δεν απομακρυνόμαστε από το ρόλο της κοινωνικής αυτής αξίας, τότε η αξιολόγηση μιας θεωρίας θα περιλαμβάνει ζητήματα επικύρωσης *και* σημαντικότητας. Η απαίτηση για σημαντικότητα συσχετίζει την επιστημονική θεωρία με τις επιθυμητές κοινωνικές δομές και τους επιθυμητούς κοινωνικούς στόχους: αναφορικά με την ερευνητική διαδικασία από την οποία παράγεται μια θεωρία, οι απαραίτητες γι' αυτή υλικές και κοινωνικές συνθήκες, *καθώς* και οι κοινωνικές και οικολογικές επιπτώσεις τής εφαρμογής της, είναι συμβατές με τους επιθυμητούς κοινωνικούς στόχους;

Επιδιώκοντας να απαντήσω στα παραπάνω ερωτήματα, υποστηρίζω (παρόλο που για λόγους οικονομίας χώρου δεν θα παραθέσω τα ανάλογα επιχειρήματα) ότι η σύγ-

---

10. T. Kuhn, "Objectivity, Value Judgment and Theory Choice", *The Essential Tension*, Chicago, Chicago University Press, 1977· Lacey, "Interpretation and Theory in the Natural and Human Sciences", *ό.π.*· Longino, *ό.π.*

11. Ένα πιθανό σημασιολογικό πρόβλημα πρέπει να αποφευχθεί στο σημείο αυτό. Κάποιοι λένε ότι επιστήμη *είναι* ό,τι παράγεται μετά από την υιοθέτηση των φυσικαλιστικών στρατηγικών. Χρησιμοποιώ τον όρο «επιστήμη», για να καλύψω όλες τις μορφές της συστηματικής, εμπειρικά θεμελιωμένης έρευνας, που ανταποκρίνεται στις γνωστικές της αξίες.

χρονη επιστήμη, με τον τρόπο που έχει θεσμιστεί, είναι διαλεκτικά συνδεδεμένη όχι μόνο με το κυρίαρχο τεχνολογικό έργο, αλλά επίσης, κατά το μεγαλύτερο μέρος της, με την καπιταλιστική οργάνωση της κοινωνίας. Αυτό δεν σημαίνει ότι πολλά επιστημονικά προϊόντα δεν είναι σημαντικά και έξω από τις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις, παρόλο που κάποια από αυτά σαφώς δεν είναι. Το ζήτημα αυτό θέτει μια πρόκληση σε όλους εκείνους που προτείνουν εναλλακτικά μοντέλα ανάπτυξης: να ξεκαθαρίσουν με ποιους τρόπους η σύγχρονη επιστήμη μπορεί να προσαρμοστεί στους σκοπούς τους και να οικοδομήσουν μορφές επιστημονικής εκπαίδευσης σύμφωνες με τους τρόπους αυτούς[12].

Οι αξίες και το «επιστημικό προνόμιο»

Οι κοινωνικές αξίες έχουν και μια τρίτη επίπτωση (που σημειώνεται συχνά σε φεμινιστικές κριτικές της σύγχρονης επιστήμης), η οποία εκφράζεται από το γεγονός ότι η επιστήμη παράγεται κατά κύριο λόγο στα πλαίσια θεσμών που αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι του κυρίαρχου κοινωνικο-οικονομικού συστήματος, όπως είναι τα πανεπιστήμια και τα ερευνητικά ινστιτούτα. Οι θεσμοί αυτοί ενδυναμώνουν συγκεκριμένες αξίες, στις οποίες περιλαμβάνονται η πρωταρχική σημασία της νοημοσύνης, ο ατομικισμός, ο ανταγωνισμός και η κατ' ουσία αποκλειστική αφοσίωση κάποιου στον επιστημονικό του κλάδο. Το να είναι κανείς επιστήμονας αποτελεί δέσμευση με «πλήρη απασχόληση», και η οικογένεια, οι κοινωνικές και άλλες υποχρεώσεις πρέπει να προσαρμόζονται σ' αυτό, διαφορετικά θα μείνει κανείς πίσω στον επιστημονικό ανταγωνισμό. Πρόκειται για έναν τρόπο ζωής που δύσκολα συνυπάρχει με ζωές που εκφράζουν κάποιες άλλες αξίες, για παράδειγμα αυτές που εκφράζονται από τη συμμετοχή σε προγράμματα για την κοινωνική αλλαγή (εκτός από αυτά που αφορούν στην «ανάπτυξη», όπως αυτή ορίζεται από τις εκσυγχρονιστικές ελίτ). Και όχι μόνο αυτό, αλλά πρόκειται για έναν τρόπο ζωής που υπάρχει η τάση να του παραχωρείται ένα είδος «επιστημικού προνομίου», για έναν προνομιακό χώρο για να γίνονται επίσημες κρίσεις πάνω στο τι είναι δυνατό και τι όχι· σε τέτοια έκταση είναι αποδεκτό ότι οι επιστημονικές θεωρίες παρέχουν τις καλύτερες κωδικοποιήσεις του δυνατού· για έναν προνομιακό χώρο που γεννά μη συμμετρικές σχέσεις, οι οποίες συμβάλλουν στην καθιέρωση πρακτικών κυριαρχίας ανάμεσα σ' εκείνους των οποίων οι πρακτικές είναι ενημερωμένες από την επιστημονική γνώση και σ' εκείνους που πρέπει να προσαρμόσουν τις ζωές τους έτσι ώστε να συμμορφώνονται με τις επιταγές της επιστημονικής γνώσης.

---

12. Η πρόκληση αυτή περιλαμβάνει ακόμα το ζήτημα της σχέσης ανάμεσα στην επιστημονική και την παραδοσιακή, τοπική γνώση. Ενδιαφέρουσες προσπάθειες για τη σύνθεση των δύο έχουν γίνει από το AGRUCO (Agroecologva Universidad Cochabamba, Bolivia) —βλ. F. Delgado, *La agroecologva en las estrategias del desarollo rural*, Cusco, Centro de estudios regionales andines. "Bartolomι de las Casas", 1992, F. Delgado, και άλλοι, *Agroecologva y saber andino*, Cochabamba, AGRUCO-PRATEC.

Αν δεν υιοθετεί κανείς τέτοιου είδους αξίες, τότε δεν θα είναι σε θέση να συμμετέχει στις πειραματικές και θεωρητικές πρακτικές της σύγχρονης επιστήμης, και έτσι δεν θα αποκτήσει τις απαραίτητες εμπειρίες που θα τον κάνουν «ειδικό» στο χώρο της επιστημονικής γνώσης. Αν όμως τις υιοθετεί, τότε πιθανότατα δεν θα είναι σε θέση να αναγνωρίσει τις πρακτικές εκείνες από τις οποίες θα μπορούσαν να αναπτυχθούν εναλλακτικές μορφές μετασχηματισμού της κοινωνίας. Έτσι, η υιοθέτηση των αξιών αυτών θα δώσει σε κάποιον τη δυνατότητα να αποκτήσει πρόσβαση σε όλο και περισσότερες *υλικές* δυνατότητες που μπορεί να πραγματοποιούνται μέσα από τεχνολογικές πρακτικές, αλλά θα τον αφήσει σε ουσιαστική άγνοια σε ό,τι αφορά τις νέες *κοινωνικές* δυνατότητες (και τις υλικές δυνατότητες που αυτές μπορεί να εισάγουν), τις οποίες πιθανόν να επιτρέπει η αληθινά υπάρχουσα πραγματικότητα σήμερα. Υπό το φως των διαλεκτικών σχέσεων στις οποίες έχω ήδη αναφερθεί, θα υποστήριζα —ως ζήτημα που προσφέρεται για περαιτέρω συζήτηση— ότι δεν υπάρχει τρόπος ζωής τέτοιος, και δεν υπάρχουν θεσμοί τέτοιοι, που να δίνουν τη δυνατότητα σε κάποιον να εξερευνήσει *και* το ευρύτερο δυνατό φάσμα των σύγχρονων τεχνολογικών δυνατοτήτων *και* τις δυνατότητες για ένα μετασχηματισμό της κοινωνίας ο οποίος θα εξυπηρετούσε επαρκώς τις φτωχές πλειοψηφίες των υπανάπτυκτων χωρών (έστω και αν η επαρκής εξυπηρέτηση μπορεί να κατανοηθεί με όρους κάλυψης των βασικών αναγκών, ενίσχυσης των δυνατοτήτων ή σεβασμού του συνόλου των ανθρώπινων δικαιωμάτων).

3. Επιστήμη και ανάπτυξη

Θα προσπαθήσω τώρα να φέρω σε αλληλεπίδραση το θέμα της «ανάπτυξης» με το θέμα της «επιστήμης». Για το σκοπό αυτό θα εισάγω, σε μια κάπως απλοποιημένη μορφή, μια διάκριση ανάμεσα στην «εκσυγχρονιστική ανάπτυξη» και στην «αυθεντική ανάπτυξη»[13]. Η ανάπτυξη, με όλες της τις σημασίες, αντιπροσωπεύει τόσο μια άρνηση της κατάστασης που επικρατεί σήμερα στις φτωχές χώρες όσο και μια διαδικασία μετασχηματισμού. Η άρνηση μπορεί να γίνει κατανοητή με διάφορους τρόπους, ανάλογα με το αν θεωρείται ότι η κατάσταση των φτωχών χωρών από πλευράς ανάπτυξης ή οι συνθήκες που επικρατούν σ' αυτές σήμερα είναι σωστά προσδιορισμένες ή όχι. Για την *εκσυγχρονιστική ανάπτυξη*, η κατάσταση από πλευράς ανάπτυξης είναι σωστά

13. Αντί για τον όρο «αυθεντική», τον οποίο δανείζομαι από συγκεκριμένες συζητήσεις στη Λατινική Αμερική, κάποιοι άλλοι έχουν χρησιμοποιήσει τους όρους «εναλλακτική», «κατάλληλη», «ακέραιη», «λαϊκή», κ.λπ. Κανένας απ' τους παραπάνω όρους δεν έχει κερδίσει τη γενική αποδοχή και όλοι έχουν τα μειονεκτήματά τους. Χρησιμοποιώ προσωρινά τον όρο «αυθεντική», γιατί θέλω να δώσω έμφαση στην επιδίωξη οικονομικών και κοινωνικών δομών οι οποίες να εξυπηρετούν τις αυθεντικές ανάγκες, τα αυθεντικά συμφέροντα και τις αυθεντικές αξίες ενός λαού. Κάποιοι θα υποστήριζαν ότι «αυθεντική ανάπτυξη» στην ουσία σημαίνει απόρριψη της ανάπτυξης ως κοινωνικού στόχου. Βλ. τις παραπομπές στην υποσημείωση 3.

προσδιορισμένη: εκφράζεται από τους θεσμούς και τις αξίες που είναι κυρίαρχες στις προηγμένες βιομηχανικές χώρες, και οι διαδικασίες της ανάπτυξης έχουν να κάνουν με την οικονομική μεγέθυνση, με την εκβιομηχάνιση, με τη μεταφορά της σύγχρονης τεχνολογίας, με την ενσωμάτωση στην παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία, κ.λπ. Στην περίπτωση αυτή, η κατάσταση που επικρατεί σήμερα στις φτωχές χώρες χαρακτηρίζεται ως «υπανάπτυξη». Η ανάπτυξη είναι η άρνηση της υπανάπτυξης (η άρνηση της άρνησης της ανάπτυξης).

Για την *αυθεντική ανάπτυξη*, αυτό που είναι σωστά προσδιορισμένο δεν είναι η ανάπτυξη, αλλά η κατάσταση στην οποία βρίσκονται οι φτωχές χώρες, η οποία χαρτογραφείται εμπειρικά και θεωρητικοποιείται με βάση όρους όπως η καταπίεση και η εξάρτηση. Γι' αυτή, η ανάπτυξη προσδιορίζεται από την άρνηση, μέσα από την πράξη, της πολυδιάστατης εξαθλίωσης που βιώνουν οι φτωχές χώρες. Μέτρο της δεν μπορούν να αποτελούν η υλική πρόοδος και η οικονομική μεγέθυνση ως τέτοιες, και οι σχετικά ανεξάρτητες και ανεμπόδιστες τεχνολογικές καινοτομίες δεν μπορούν να αποτελούν την κινητήρια δύναμή της. Η αυθεντική ανάπτυξη επιδιώκει την ενοποίηση της οικονομικής μεγέθυνσης με την επανάκτηση από τους λαούς των φτωχών χωρών του δικαιώματός τους για ανθρώπινη δράση, με την αποδέσμευση της δυνατότητάς τους να έχουν ένα μερίδιο ευθύνης στη διαμόρφωση των συνθηκών που δομούν τις ζωές τους. Δεν απαιτεί μια ριζική ρήξη με τους παραδοσιακούς πολιτισμούς, πολλές φορές μάλιστα αντλεί απ' αυτούς αντιλήψεις για την κοινωνική δικαιοσύνη που προσπαθούν να ενσωματώσουν αξίες όπως αυτή της συνεργασίας, της ευρείας συμμετοχής, της δέσμευσης στα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτισμικά δικαιώματα (καθώς και στα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα), της αυτοδυναμίας και του σεβασμού στη φύση. Είναι συμφιλιωμένη με τη διαφορετικότητα των πολιτισμών και με το γεγονός ότι από διαφορετικούς πολιτισμούς θα προκύψουν διαφορετικοί θετικοί ορισμοί για την ανάπτυξη. Ο σκοπός της αυθεντικής ανάπτυξης περιλαμβάνει τα μέσα της, τη γέννηση δηλαδή μιας διαδικασίας άρνησης της σημερινής φτώχειας, διαδικασία η οποία θα τροφοδοτείται από την ενεργή συμμετοχή των φτωχών λαών και την κατανόηση από τους ίδιους της κατάστασής τους. Έτσι, οι κύριες πρακτικές της αυθεντικής ανάπτυξης επικεντρώνονται στα κοινωνικά κινήματα των ίδιων των φτωχών λαών. Η «οικο-ανάπτυξη» και η «αυτο-διευθυνόμενη, αυτοσυντηρούμενη αγροτική ανάπτυξη» («autodesarollo campesino sostenido»[14]) μπορούν να θεωρηθούν ως συγκεκριμένες εκδοχές της αυθεντικής ανάπτυξης. Η «αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη», όπως παρουσιάστηκε στη συνδιάσκεψη του Ρίο (Παγκόσμια Συνδιάσκεψη Κορυφής του ΟΗΕ στο Rio de Janeiro, Ιούνιος 1992), είναι διφορούμενη και θα μπορούσε να ιδιοποιηθεί από εκδοχές τόσο της εκσυγχρονιστικής όσο και της αυθεντικής ανάπτυξης.

---

14. Delgado, *ό.π.*· Delgado, και άλλοι, *ό.π.*

Η θέση της επιστήμης στην εκσυγχρονιστική ανάπτυξη είναι αρκετά σαφής. Η ανάπτυξη αυτού του είδους απαιτεί τη διαθεσιμότητα μιας ευρέως φάσματος επιστημονικής γνώσης, τη διαθεσιμότητα επιστημονικών οργανισμών και τη διαλεκτική της επιστήμης και της προηγμένης τεχνολογίας. Επιπλέον, η ίδια η επιστημονική γνώση ευρέως φάσματος γίνεται αξία για την εκσυγχρονιστική ανάπτυξη, ακόμα και όταν υπερβαίνει τις δυνατές εφαρμογές της (π.χ. στην κοσμολογία). Παρ' όλ' αυτά, η σαφήνεια αυτή συνδυάζεται με μια αμφισημία στην περίπτωση των «αναπτυσσόμενων» κοινωνιών ως προς το αν χρειάζονται τους δικούς τους ανεξάρτητους οργανισμούς για να παράγουν (αντί να «εισάγουν» και να εφαρμόζουν) την επιστημονική γνώση, καθώς αναπτύσσονται. Στο σημείο αυτό πολλοί επικαλούνται την «ουδετερότητα» της επιστήμης, υποστηρίζοντας ότι ο τόπος προέλευσής της είναι άσχετος με την επιστημονική γνώση. Έτσι, στο όνομα της αποτελεσματικότητας και της άμεσης διαθεσιμότητας των πόρων, συνηγορούν υπέρ της συγκέντρωσης της βασικής επιστημονικής έρευνας στις βιομηχανικά προηγμένες κοινωνίες ή στους οργανισμούς που υποστηρίζονται απ' αυτές. Το αποτέλεσμα είναι ότι η επιστήμη γίνεται ακόμα ένα όργανο για την εδραίωση της εξάρτησης[15].

Υπάρχουν σοβαροί μεθοδολογικοί λόγοι για να κάνει κανείς τη *διάκριση* ανάμεσα σε καθαρή (βασική, θεμελιώδη) και σε εφαρμοσμένη έρευνα. Παρ' όλ' αυτά, εφόσον η επιστημονική έρευνα διεξάγεται μέσα σε οργανισμούς, ο *διαχωρισμός* ανάμεσα σε καθαρή και εφαρμοσμένη έρευνα δεν είναι ποτέ πλήρης. Όταν επικεντρωνόμαστε στην καθαρή έρευνα, αναφερόμαστε στους ορισμούς των ερευνητικών προβλημάτων —καθώς και του φάσματος των δυνατοτήτων που πρέπει να εξερευνηθούν— τα οποία απορρέουν από το εσωτερικό ξεδίπλωμα των ερευνητικών προγραμμάτων (παραδείγματα) (σ.τ.μ.: paradigms: ο όρος προέρχεται από τον Thomas Kuhn και αναφέρεται —μεταξύ άλλων— στο θεωρητικό πλαίσιο ή στην κοσμοθεωρία από την οποία περιβάλλεται και διακατέχεται κάθε επιστημονική θεωρία), δηλαδή σε πτυχές της επιστημονικής πρακτικής οι οποίες συνδέονται με τις διασαφηνισμένες ιδέες της εσωτερικής συνοχής και της ουδετερότητας που αναφέρθηκαν παραπάνω. Στην περίπτωση αυτή, η έρευνα διεξάγεται αποσπασμένη από το άμεσο ενδιαφέρον για εφαρμογή, χωρίς κάτι τέτοιο να υπονοεί την απουσία πραγματικών διαλεκτικών σχέσεων ανάμεσα στην έρευνα αυτή και στις δυνατότητες εφαρμογής της. Ιδιαίτερα η *εστίαση* της έρευνας (και όχι πάντα τα συγκεκριμένα αποτελέσματα) είναι αυτή που τις περισσότερες φορές καθορίζεται από ευρεία πρακτικά συμφέροντα, καθιστώντας έτσι το ιδανικό της αυτονομίας σπάνια προσεγγίσιμο. Προκύπτει λοιπόν το ερώτημα: ποιες είναι οι εναλλακτικές εκείνες μορφές επιστήμης (της καθαρής επιστήμης συμπεριλαμβανόμενης) που θα μπορούσαν να εφαρμοστούν στις φτωχές χώρες, έτσι ώστε η έρευνα να μπορεί να διεξάγεται με βά-

---

15. M. Bunge, *Ciencia y desarollo*, Buenos Aires, Ediciones Siglo Veinte, 1980. Lacey, "?Que tipo...", *ό.π.*· "A criatividade e a racionalidade cientifica", *Ciência e Cultura (Brasil) 33*, 1981, σελ. 213-217.

ση στρατηγικές ελέγχου και επιλογής που να μη συμφωνούν αποκλειστικά και μόνο με ιδανικά διαλεκτικά συνδεόμενα με την αξία του ελέγχου, αλλά να είναι σύμφωνες με τα ιδανικά της αυθεντικής ανάπτυξης; Τουλάχιστον στους τομείς της γεωργίας, των επικοινωνιών, της ενέργειας, της υγείας, των μεταφορών και των πληροφορικών, υπάρχει κατάλληλο πεδίο για τη διεξαγωγή ανεξάρτητης έρευνας στις φτωχές χώρες. Θα καταγράψω κάποιες σύντομες σκέψεις για την περίπτωση της γεωργίας.

4. Η αγροτική πρακτική και η γνώση που την τροφοδοτεί

Τι είδους γνώση, διαλεκτικά συνδεδεμένη με την αγροτική πρακτική, εξυπηρετεί τα συμφέροντα της αυθεντικής ανάπτυξης; Το προηγούμενο της πράσινης επανάστασης και οι προσδοκίες για την επανάσταση στη βιοτεχνολογία παρέχουν ένα σημαντικό πλαίσιο διερεύνησης του ερωτήματος αυτού.

Η επιστήμη που τροφοδοτεί την πράσινη επανάσταση έχει εστιάσει στην αύξηση της παραγωγικότητας σε καλλιέργειες όπως του σιταριού και του ρυζιού. Πολλές από τις εφαρμογές της έχουν πετύχει την εντυπωσιακή (συχνά δε μόνο βραχυπρόθεσμη) αύξηση της παραγωγής στις καλλιέργειες αυτές. Τα οφέλη όμως συνοδεύτηκαν από σημαντικό κόστος[16]. Κατά πρώτο, η παραγωγή έχει γίνει απείρως πιο απαιτητική σε κεφάλαιο και απαιτεί επίσης πολυέξοδους συντελεστές παραγωγής: υβριδικούς σπόρους, νερό (άρδευση), λιπάσματα, εντομοκτόνα, παρασιτοκτόνα, μηχανήματα και την ενέργεια που θα τα κινεί. Κατά δεύτερο, οι παρενέργειες της παραγωγής είναι προβληματικές. Από περιβαλλοντική άποψη και με διαφοροποιήσεις ανάλογα με κάθε περίπτωση, παρατηρούμε εξάντληση ή δηλητηριασμό του εδάφους, μείωση της ποικιλίας στη δεξαμενή των γονιδίων των καλλιεργήσιμων σπόρων, δυσαρμονία των ρευμάτων (και άλλες αρνητικές επιπτώσεις από την κατασκευή φραγμάτων), ερημοποίηση, αυξημένη εξάρτηση από τα λιπάσματα, τα εντομοκτόνα και τα παρασιτοκτόνα και μειωμένες ποσότητες στην παραγωγή παραδοσιακών καλλιεργειών. Από κοινωνική άποψη, παρατηρούμε την παρακμή της καλλιέργειας μικρής κλίμακας, τη μετανάστευση στις πόλεις, που συνεπάγεται τις ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης και την αύξηση του αριθμού των αστέγων, την αύξηση της ανεργίας και της υποαπασχόλησης, βλέπουμε την εξάρτηση από το διεθνές κεφάλαιο να γίνεται βαθύτερη (τόσο για τις εισαγωγές λιπασμάτων, τε-

---

16. Αναφερόμενη σε μία από τις πιο διάσημες εφαρμογές της πράσινης επανάστασης, η Shiva γράφει: «Αντί να μείνει γεμάτο με πλούτο, το Punjab έμεινε γεμάτο με αρρωστημένα εδάφη, με σοδειές κατακλυσμένες από παράσιτα, με μουλιασμένες από το νερό ερήμους και με καταχρεωμένους και δυσαρεστημένους αγρότες... με σύγρουση και βία" (Shiva, *ό.π.*, σελ. 12). Επίσης: «...η οικολογική και εθνοτική διάσπαση και κατάρρευση είναι βαθιά συνδεδεμένη και αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι μιας πολιτικής προσχεδιασμένης καταστροφής της διαφορετικότητας στη φύση και στον πολιτισμό, προκειμένου να δημιουργηθεί η ομοιομορφία που απαιτούν τα κεντρικά συστήματα διαχείρισης» (σελ. 24).

χνολογίας μεταφορών, κ.λπ., όσο και για τις αγορές) —με λίγα λόγια, παρατηρούμε την κοινωνική αποσύνθεση και την εδραίωση της οικονομίας της αγοράς, που έχει την τάση να αδιαφορεί για τις ανάγκες των φτωχών πλειοψηφιών και έχει ιδιαίτερα καταστρεπτικές συνέπειες για τις γυναίκες και τα παιδιά[17].

Ίσως το πιο εντυπωσιακό σύμβολο των αλλαγών που έφερε η πράσινη επανάσταση να είναι το γεγονός ότι ο σπόρος, που ήταν κάποτε η κοινή κληρονομιά της ανθρωπότητας, έγινε τελικά εμπόρευμα[18]. Η τάση αυτή προωθείται με τη χρήση των δικαιωμάτων ευρεσιτεχνίας και την επίκληση στα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας, στοιχεία που σημάδεψαν τη νέα βιοτεχνολογική επανάσταση[19]. Η επιστημονική έρευνα από την οποία έχει τροφοδοτηθεί η πράσινη επανάσταση —έρευνα που διεξήχθη με βάση τις στρατηγικές ελέγχου και επιλογής που ήταν απαραίτητες για τη διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στο μέγεθος της παραγωγής και στους φυσικούς και χημικούς συντελεστές της παραγωγής— οδήγησε, όταν εφαρμόστηκε, *τόσο* στη βραχυπρόθεσμη αύξηση της παραγωγής *όσο* και στην εμπορευματοποίηση του σπόρου. Δεν θα μπορούσε να συμβεί διαφορετικά, με δεδομένες τις υλικές και κοινωνικές συνθήκες διεξαγωγής της έρευνας αυτής. Εξυπηρέτησε τα συμφέροντα της αγοράς και όχι κάποιες άλλες αντιλήψεις για δίκαιες κοινωνικές σχέσεις.

Θα μπορούσε κανείς βέβαια να διαφωνήσει, υποστηρίζοντας πως το συμπέρασμα που βγήκε προηγουμένως αγνοεί το προφανές και επιτακτικό γεγονός ότι η αύξηση της

---

17. Σε σχέση με τα θέματα αυτά, προκύπτει επίσης ένα σημαντικό ζήτημα της επιστημονικής μεθοδολογίας. Έχω αλλού υποστηρίξει ("Constraints upon...", *ό.π.*) ότι η επαρκής δοκιμασία μιας θεωρίας πρέπει να περιλαμβάνει όχι μόνο την πειραματική επαλήθευσή της, αλλά και το αν η εξηγητική και προβλεπτική δύναμη της θεωρίας μπορεί να επεκταθεί σε τεχνολογικά και σε «φυσικά» πεδία. Επειδή τα πειραματικά και τα τεχνολογικά πεδία είναι σχετικώς κλειστά, το γεγονός ότι μια θεωρία εφαρμόζεται σ' αυτά δεν σημαίνει ότι εφαρμόζεται με την ίδια ένταση και στα φυσικά πεδία. Προκειμένου να εξακριβωθεί η καταλληλότητα μιας θεωρίας σε σχέση με ένα φυσικό πεδίο, είναι πάντοτε απαραίτητη η ανεξάρτητη εμπειρική χαρτογράφηση του πεδίου αυτού. Κάτι παρόμοιο μπορεί να υποστηριχθεί αναφορικά με το εφαρμόσιμο της πραγματικής αγροτικής πρακτικής με τις πειραματικές δοκιμές που διεξάγονται σε αγροτικούς σταθμούς. Η μετατόπιση από το πείραμα στην πρακτική εφαρμογή δεν μπορεί να γίνει αυτόματα, για πολλούς λόγους, ανάμεσα στους οποίους είναι το γεγονός ότι οι κοινωνικές συνθήκες κατά την πρακτική εφαρμογή είναι εντελώς διαφορετικές απ' αυτές που επικρατούν στους αγροτικούς σταθμούς και το γεγονός ότι το χρονικό πλαίσιο της πρακτικής εφαρμογής είναι πολύ μεγαλύτερο. Αν στόχος μας δεν είναι μόνο τα βραχυπρόθεσμα οφέλη σε παραγωγικότητα ή η προώθηση της μεγάλης κλίμακας και απαιτητικής σε κεφάλαιο γεωργίας, τότε η σωστή μεθοδολογία θα απαιτούσε τη διαμεσολάβηση ανάμεσα στο πείραμα και στην πρακτική εφαρμογή της πείρας των τοπικών καλλιεργητών. Έτσι, είναι βάσιμη ακόμα και μια μεθοδολογική κριτική της πράσινης επανάστασης, πέρα από την οικολογική και κοινωνική κριτική των εφαρμογών της.

18. Shiva, *ό.π.* Οι βιολογικές περιγραφές του σπόρου δεν θα μπορούσαν να έχουν προβλέψει την πιθανότητα να γίνει εμπόρευμα —ένα παράδειγμα για το πώς οι θεωρίες της ευρέως φάσματος επιστήμης δεν μπορούν να κωδικοποιήσουν όλες τις δυνατότητες (παρά μόνο τις υλικές) των αντικειμένων που ερευνούν.

19. *?Biotecnologia para el progreso de Mexico?*, B. Suárez, επιμ., Mexico City, Centro de Ecodesarollo, 1990. J. R. Kloppenburg, *First the Seed: The Political Economy of Plant Technology, 1492-2000*, Cambridge, Cambridge University Press.

παραγωγής ήταν απαραίτητη, προκειμένου να αποσοβηθεί το ενδεχόμενο της πείνας σε έναν κόσμο με ραγδαία αυξανόμενο πληθυσμό. Και έτσι, θα συνέχιζε να διαφωνεί κανείς λέγοντας ότι η πράσινη επανάσταση συνέβαλε στην κάλυψη της πιο βασικής ανθρώπινης ανάγκης, μιας οικουμενικής αξίας. Αν τεθεί κατ' αυτό τον τρόπο, η διαφωνία είναι απλοϊκή, αφού δεν λαμβάνει υπόψη τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στους μηχανισμούς και τους οργανισμούς της παραγωγής και σ' αυτούς της διανομής. Όμως, όπως και να θέσει κανείς το ζήτημα αυτό, στηρίζεται σε μια κρίσιμη *προϋπόθεση*: δεν υπάρχουν άλλοι μηχανισμοί πέρα από τις τεχνολογίες της πράσινης επανάστασης (ή τους βιοτεχνολογικούς διαδόχους τους) για να αυξηθεί η παραγωγή στις καλλιέργειες. Πιο συγκεκριμένα, οι παραδοσιακοί αγροτικοί μηχανισμοί δεν μπορούν να βελτιωθούν μέσα από την έρευνα, έτσι ώστε να γίνουν ικανοί για μια σημαντική αύξηση της παραγωγής. Δεν έχουν ούτε την παραμικρή πιθανότητα να προσεγγίζουν την αποτελεσματικότητα που επέφερε η πράσινη επανάσταση. Για να το θέσω διαφορετικά, η προϋπόθεση είναι ότι η πράσινη επανάσταση δεν υπήρξε η αιτία σημαντικών *χαμένων δυνατοτήτων*. Παρόλο που πρόκειται για εμπειρική προϋπόθεση, η πράσινη επανάσταση με την πολιτική και με την πρακτική της σχεδόν ποτέ δεν έχει επιδοθεί σε μια εμπειρική διερεύνησή της[20]. Επιπλέον, μερικοί σοβαροί ερευνητές έχουν υποστηρίξει ότι υπάρχουν *στοιχεία* που καταδεικνύουν ότι η προϋπόθεση αυτή είναι λανθασμένη[21].

Δεν είμαι σε θέση να κάνω εκτιμήσεις σε σχέση με τα τεχνολογικά ζητήματα που εμπλέκονται, οι ερευνητές όμως αυτοί παραθέτουν στοιχεία (όχι νοσταλγικό ρομαντι-

---

20. Η έρευνα που διεξάγεται στους κυρίαρχους επιστημονικούς θεσμούς πάνω στα ζητήματα αυτά αντικατοπτρίζει προειλημμένες πολιτικές αποφάσεις, και όχι το αντίστροφο. Το γεγονός ότι η διαπίστωση αυτή δεν είναι πλατιά αναγνωρισμένη δείχνει πόσο βαθιά ριζωμένη είναι η παραπάνω προϋπόθεση στη σκέψη που επικρατεί στις προηγμένες βιομηχανικές χώρες. Είναι κομμάτι της *a priori* σκέψης που βλέπει την ανάπτυξη (τον εκσυγχρονισμό) ως τη «λύση» σε όλα τα προβλήματα. Η σκέψη αυτή φαίνεται όμως να υποστηρίζεται από το προφανές γεγονός των επαναλαμβανόμενων πτώσεων στην παραγωγή τροφίμων στα χρόνια που ακολούθησαν το 2ο Παγκόσμιο Πόλεμο. Δεν καταμαρτυρεί το γεγονός αυτό την ανεπάρκεια των παραδοσιακών αγροτικών τεχνολογιών; Η Shiva (*ό.π.*, σελ. 26) υποστηρίζει ότι μια εναλλακτική εξήγηση για το γεγονός αυτό μπορεί να βρεθεί στην εμπορευματοποίηση της γεωργίας (που είναι προϊόν της αποικιοκρατίας) και στη διάρρηξη των δεσμών ανάμεσα στις παραδοσιακές τεχνολογίες και στις κοινωνικές τους σχέσεις. Τα συμπεράσματα από το επιχείρημα αυτό γίνονται πιο σαφή υπό το φως της διάκρισης που κάνει η Shiva —την οποία έχει δανειστεί από τον R. Bahro, *From Red to Green*, London, Verso, 1986— ανάμεσα σε δύο είδη φτώχειας: «φτώχεια ως στοιχειώδης συντήρηση» και «δυστυχία ως ανέχεια» (Shiva, *Staying Alive: Women Ecology and Development*, London, Zed Books, 1989). Η ανέχεια, για την οποία η ανάπτυξη θεωρείται ότι είναι η λύση, προκαλείται από την ίδια τη διαδικασία της ανάπτυξης.

21. Π.χ., Shiva, *The Violence of the Green Revolution*, *ό.π.*· D. Barkin & B. Suárez, "El impacto de la biotecnologia en la agricultura mexicana" στο Suárez, *ό.π.*· J. Trujillo, "Biotecnología o agroecología: seleccion de paradigma tecnologico para el desarollo campesino en México" στο Suárez, *ό.π.*· Kloppenburg, *ό.π.*· Ausburger, "Agroecología andina" στο Delgado, και άλλοι, *ό.π.*· J. San Martin, "Tecnologías andinas, su ética y desarollo" (εργασία που παρουσιάστηκε στην Τρίτη Διεθνή Συνδιάσκεψη για την Ηθική και την Ανάπτυξη (3rd International Conference of Ethics and Development), Tegucigalpa, 1991). S. Rist & J. San Martin, *Agroecología y saber campesino en la conservatión de suelos*, Cochabamba, AGRUCO. Delgado, *ό.π.*

σμό) για το ότι οι παραδοσιακές, οικολογικά σωστές και κοινωνικά ενισχυτικές αγροτικές τεχνολογίες είναι βιώσιμες, είναι ακόμα και απαραίτητες για να καλυφθούν οι βασικές ανάγκες πολλών φτωχών λαών, και ταυτόχρονα να γίνουν σεβαστά τα ανθρώπινα δικαιώματά τους. Προκύπτει, λοιπόν, ότι η κατανόηση και το βάθεμα της γνώσης που υποβόσκει στις τεχνολογίες αυτές, στις τεχνολογίες της «αγρο-οικολογίας»[22], καθώς και η δημιουργία ερευνητικών ινστιτούτων (από τα οποία το AGRUCO είναι ένα ενδιαφέρον παράδειγμα) για το σκοπό αυτό, αποτελεί κύριο ενδιαφέρον για την αυθεντική ανάπτυξη. Μια σημαντική, διεισδυτική ματιά στα θέματα αυτά μπορεί να βρει κανείς στα γραπτά της Shiva[23]. Η Shiva αμφισβητεί την αξίωση της ευρέως φάσματος (ή αναγωγιστικής) επιστήμης να έχει το μονοπώλιο πάνω στη γνώση, στρέφοντας το ενδιαφέρον στις δυνάμεις της τοπικής, παραδοσιακής, λαϊκής γνώσης η οποία, ακριβώς λόγω της τοπικότητάς της, λαμβάνει πολλές και ποικίλες μορφές. Τροφοδοτούμενη από τη γνώση αυτή, η παραδοσιακή καλλιέργεια έχει αναπτύξει πρακτικές που είναι οικολογικά σωστές (τη διατήρηση του γόνιμου εδάφους για χιλιετίες, καθώς και τον έλεγχο των παρασίτων και των ασθενειών μέσα από κατάλληλες διευθετήσεις και συνδυασμούς των καλλιεργειών, κ.λπ.), διαδικασίες επιλογής που έχουν παράγει ένα πολυποίκιλο απόθεμα από γονίδια, και μοντέλα κοινωνικής οργάνωσης που βρίσκονται σε αρμονία με τις φυσικές διαδικασίες.

Η γνώση αυτή έχει να κάνει με «τη διαφύλαξη και την επέκταση των διαδικασιών και των προτύπων της φύσης», έχει να κάνει με «την επιδιόρθωση των κύκλων της φύσης και με το να δουλεύουμε σε συνεργασία με τις διαδικασίες της φύσης», με «τις λεπτές ισορροπίες μέσα στο ίδιο το φυτό και με τις αόρατες σχέσεις ανάμεσα στο φυτό και στο περιβάλλον του»[24]. Η γνώση αυτή ενδιαφέρεται για τις σχέσεις των φυτών (και των ζώων) με τις τοπικές φυσικές συνθήκες, με τους άλλους βιολογικούς οργανισμούς, με τους ανθρώπους και την κοινωνική οργάνωση. Είναι προφανές ότι με το πέρασμα των αιώνων κάποιοι αυτόχθονες σπόροι (που προέκυψαν από την ελεύθερη γονιμοποίηση σε ανοιχτά χωράφια) έχουν βελτιωθεί ως αποτέλεσμα των πρακτικών επιλογής των τοπικών καλλιεργητών. Αυτή η γνώση τους μπορεί να γίνει αντικείμενο συστηματικής έρευνας, μέσω της οποίας να αρθρωθεί με σαφήνεια, να δοκιμαστεί εμπειρικά και να βελτιωθεί ακόμα περισσότερο[25]. Η παραδοσιακή αγροτική γνώση δεν είναι συν-

---

22. Τα έργα στα οποία παραπέμπει η προηγούμενη υποσημείωση· επίσης S. Rist, *Desarollo y participación: expiriencias con la revalorización del conocimiento campesino em Bolivia*, Cochabamba, AGRUCO, 1992.

23. Shiva, *ό.π.*· επίσης "Reductionist Science as Epistemological Violence", στο *Science, Hegemony and Violence: A Requiem for Modernity*, A. Nandy, επιμ., Delhi, Oxford University Press, 1988, σελ. 232-256. Βλ. επίσης *Dominating Knowledge: Development, Culture and Resistance*, F.A. & S.A. Marglin, επιμ., Oxford, Clarendon Press, 1990.

24. Τα αποσπάσματα είναι από τη Shiva, *The Violence...*, *ό.π.*, σελ. 26, 29, 97 αντίστοιχα.

25. Οι R. Levins & R. Lewontin, "Political Economy of Agricultural Research", στο *The Dialectical Biologist*, Cambridge, Harvard University Press, τονίζουν ότι λίγες είναι οι προσπάθειες που έχουν γίνει προς αυτή την κατεύθυνση. Βλ. σημείωση 21 για παραπομπές σε κάποια σχετική έρευνα.

δεδεμένη με τις μοριακές δομές και με τον «εσωτερικό μεταβολισμό»[26] των φυτών, έτσι δεν μπορεί να συνιστά ως τέτοια μια πλήρη κατανόησή τους. Παρ' όλ' αυτά, μέσα από την παραδοσιακή αγροτική γνώση έχουν παραχθεί τα γενετικά υλικά που αποτελούν τη θεμελιώδη και αναγκαία προϋπόθεση της έρευνας για τους υβριδικούς σπόρους και για τους σπόρους που προκύπτουν με τη βοήθεια της γενετικής μηχανικής.

Κατά παράδοξο τρόπο, η σύγχρονη επιστημονική έρευνα, ενώ προϋποθέτει τα αποτελέσματα της παραδοσιακής αυτής γνώσης, δρα ταυτόχρονα προς την κατεύθυνση της καταστροφής της (ή, τουλάχιστον, επιδιώκει σε κάθε περίπτωση να μην τη νομιμοποιεί ως γνώση[27]). Και αυτή η ίδια, όμως, δεν συνιστά πλήρη κατανόηση. Μια εναλλακτική προσέγγιση θα μπορούσε να είναι η ανάπτυξη μιας διαλεκτικής ανάμεσα στις δύο προσεγγίσεις στη γνώση, προκειμένου να επιτευχθεί μια εκδοχή πλήρους κατανόησης, η οποία ουσιαστικά θα περιλαμβάνει όχι μόνο τον επιστημονικό «ειδικό», αλλά και το χωρικό που ασχολείται με τη δουλειά αυτή[28].

Ο τρόπος κατά τον οποίο μπορεί ή πρέπει να επιτευχθεί η επεξεργασία της διαλεκτικής της λαϊκής γνώσης και της σύγχρονης επιστήμης σίγουρα δεν μπορεί να απορρέει από τις εννοιολογικές αναλύσεις του φιλοσόφου της επιστήμης. Η επεξεργασία της διαλεκτικής αυτής, όμως, αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της αυθεντικής ανάπτυξης. Και είναι κάτι που πρέπει να γίνει με λεπτό τρόπο και ρεαλιστικά, με πλήρη επίγνωση του ότι οι κυρίαρχες δομές της εξουσίας είναι αποφασιστικά ενάντιες στην αυθεντική ανάπτυξη, καθώς και με πλήρη επίγνωση των κοινωνικών σχέσεων ανάμεσα στην επιστημονική έρευνα και στην ανάπτυξη. Ιδιαίτερα δε είναι απαραίτητη η επίγνωση ότι η σύγχρονη (σε μεγάλο βαθμό ευρέως φάσματος) επιστήμη, όπως και το κεφάλαιο, δεν μπορεί να ελεγχθεί από κέντρα που βρίσκονται στις αναπτυσσόμενες χώρες, και ότι είναι διαλεκτικά συνδεδεμένη τόσο με την αξία του ελέγχου όσο και με το κεφάλαιο. Ενώ κάποιες από τις δυνατότητες που ενέχει η σύγχρονη επιστήμη μπορεί να είναι συμβατές με την αυθεντική ανάπτυξη, είναι αναμενόμενο ότι οι γενικότερες επιπτώσεις της συνδέονται με τα προγράμματα της εκσυγχρονιστικής ανάπτυξης. Υπό το φως της παραπάνω διαπίστωσης, είναι ζήτημα ύψιστης σημασίας να αντιπαραταχθούμε στην αξίωση της ευρέως φάσματος επιστήμης να είναι ο μοναδικός φορέας της ανώτατης γνώσης και να βρούμε τρόπους για να αναπτυχθούν τα θεσμικά εκείνα μέσα που θα επιτρέπουν την επιδίωξη μιας εκδοχής πλήρους κατανόησης, η οποία θα εδραιώνει μια κριτική των σημερινών στόχων και εφαρμογών της επιστήμης και η οποία μπορεί τελικά να τροφοδοτήσει μια εναλλακτική τεχνολογία.

---

26. M Kenney, *Biotechnology: The University- Industrial Complex*, New Haven, Yale University Press, 1986.

27. Marglin, *ό.π.*

28. H Shiva, *The Violence...*, *ό.π.*, σελ. 32, επισημαίνει κάποιες επιτυχημένες περιπτώσεις της προσέγγισης αυτής. Βλ. επίσης Delgado, *ό.π.*· Rist, *ό.π.*

5. Η βιοτεχνολογική επανάσταση

Η συζήτηση πάνω σε όλα αυτά τα ζητήματα πέρασε σε ένα νέο στάδιο με τον ερχομό της βιοτεχνολογικής επανάστασης. Κάποιοι από τους εισηγητές της έχουν υποστηρίξει ότι οι νέες βιοτεχνολογίες δεν υπόσχονται απλώς την ανάπτυξη ποικιλιών από καλλιέργειες που θα έχουν υψηλότερη απόδοση[29], αλλά εγγυώνται επίσης ότι δεν θα έχουν (και μπορεί ακόμα να αναστρέψουν) τις αρνητικές οικολογικές επιπτώσεις που προέκυψαν με την πράσινη επανάσταση. Και κάποιοι άλλοι έχουν υποστηρίξει ότι μπορούν να υπηρετήσουν ρεαλιστικά τα συμφέροντα της κοινωνικής δικαιοσύνης στις φτωχές χώρες, ιδιαίτερα στις χώρες εκείνες που αποτελούν την πηγή του μεγαλύτερου μέρους των γενετικών πόρων της ανθρωπότητας. Ο Kloppenburg[30] θέτει το ερώτημα με οξύ τρόπο:

> «Πιστεύω ότι, ως κοινωνία, θα θέλαμε να χρησιμοποιήσουμε τις αυξημένες ικανότητές μας να μεταχειριζόμαστε τον γενετικό κώδικα, ώστε να αναπτύξουμε νέες ποικιλίες φυτών με τρόπους που να είναι οικονομικά παραγωγικοί, κοινωνικά δίκαιοι και οικολογικά ήπιοι. Θα μπορέσουμε να κάνουμε κάτι τέτοιο;»

Θέτοντας το ερώτημα κατ' αυτό τον τρόπο, αποδεχόμαστε ότι η επιστήμη της γενετικής μηχανικής θα αναπτύξει τη δική της εσωτερική δυναμική. Εμείς, λοιπόν, είμαστε αντιμέτωποι με την ανάγκη να βρούμε τρόπους να χρησιμοποιήσουμε αυτή τη δυναμική έτσι ώστε να εξυπηρετήσει τα λαϊκά συμφέροντα και όχι τα συμφέροντα του κεφαλαίου. Η επιστήμη αυτή είναι απλώς μια ακόμα πραγματικότητα που πρέπει να αντιμετωπίσουμε, ας ελπίσουμε εποικοδομητικά· γεννά ερωτήματα σε σχέση με τη σημερινή αγροτική πολιτική. Θα έχει κάποιο ρόλο· το ζήτημα είναι ποιος θα είναι αυτός ο ρόλος. Ακολουθώντας αυτή τη λογική[31], συμπεραίνουμε ότι οι φτωχές χώρες θα χρειαστούν επιστημονικούς οργανισμούς που να απασχολούνται με ειδικά προσχεδιασμένη εφαρμοσμένη έρευνα στη βιοτεχνολογία, ή ακόμη και με εστιασμένη καθαρή έρευνα που να συνδέεται με τους εφαρμοσμένους αυτούς τομείς. Ο Kloppenburg, παρ' όλ' αυτά, είναι ιδιαίτερα ευαισθητοποιημένος στο ζήτημα των «χαμένων δυνατοτήτων» και στην προοπτική των βελτιώσεων στις παραδοσιακές τεχνολογίες· έτσι, προτείνει η έρευνα να κατευθυνθεί και προς τον τομέα αυτόν. Η λύση που προτείνει φαίνεται να είναι περισσότερο του τύπου «και το ένα... και το άλλο...» παρά μια διαλεκτική αλληλεπίδραση

---

29. Τα επιχειρήματα αυτά δεν έχουν ομόφωνη υποστήριξη. Βλ., για παράδειγμα, J. Weiner, "Plant Ecology in Agriculture", *Agroecology*, C. R. Caroll, J. H. Vandemeer & P. M. Rosset, επιμ., New York, McGraw-Hill, 1990, σελ. 235-262.

30. *Ό.π.*, σελ. xiv.

31. Βλ. επίσης F.H. Buttel, M. Kenney & J. Kloppenburg, "From Green Revolution to Biorevolution: Some Observations on the Changing Technological Bases of Economic Transformation in the Third World", *Economic Development and Cultural Change 34*, 1985, σελ. 31-55.

των δύο. Η βασική βιοτεχνολογική έρευνα θεωρείται σημαντική, με ιδιαίτερο τον εστιασμό των εφαρμογών της που πρέπει να κριθούν (και να συγκριθούν με τις παραδοσιακές μεθόδους) υπό των φως των οικονομικών, κοινωνιολογικών και οικολογικών προβληματισμών. Δεν αξιολογεί όμως τη σημαντικότητα του ερευνητικού προγράμματος της βιοτεχνολογίας υπό το φως των συμφερόντων της αυθεντικής ανάπτυξης (όπως θα έκανε κάποιος που επιδιώκει την πλήρη κατανόηση). Για τον Kloppenburg, ο χαρακτήρας της σύγχρονης επιστημονικής έρευνας, και πάνω απ' όλα οι στρατηγικές περιορισμού και επιλογής, προφανώς δεν αποτελούν αντικείμενο κριτικής αξιολόγησης.

Υπάρχει κάτι ελκυστικό στη θέση του τύπου «και το ένα... και το άλλο...» καθώς επιχειρεί να ανταποκριθεί τόσο στην πραγματικότητα της εξουσίας όσο και στα δικαιώματα των φτωχών, και θα πρότεινα να τη σκεφτούμε ακόμα περισσότερο. Μου φαίνεται όμως ότι, αν οι θεσμοί της βιοτεχνολογικής έρευνας δεν αλλάξουν ριζικά και η ερευνητική διαδικασία μέσα σε αυτούς δεν αναθεωρηθεί με βάση ένα πρόγραμμα πλήρους κατανόησης, τότε η βιοτεχνολογία θα εξυπηρετεί κατά το μεγαλύτερο μέρος της τα συμφέροντα της επεκτεινόμενης, απαιτητικής σε κεφάλαιο γεωργίας[32]. Η γενετική μηχανική προωθεί τη διαδικασία μετατροπής του σπόρου σε εμπόρευμα, αφού οι σπόροι που κατασκευάζονται με τη βοήθειά της μπορούν να αποκτήσουν δικαιώματα ευρεσιτεχνίας, και η κυριαρχία των αγροτικών επιχειρήσεων στην αγορά μπορεί να ασκεί πιέσεις στους αγρότες να χρησιμοποιούν τους νέους σπόρους. Σύμφωνα με τις διεθνείς εμπορικές συμφωνίες, η χρήση τέτοιων σπόρων περιορίζεται ανάλογα με τους νόμους των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Με δεδομένο το κόστος της βιοτεχνολογικής έρευνας, δεν είναι εύκολο για τις κοινότητες και τους οργανισμούς των φτωχών χωρών να απαιτήσουν αποτελεσματικά για τους εαυτούς τους τέτοιου είδους δικαιώματα. Στο σημείο αυτό σαφώς μειονεκτούν. Πρόκειται για μία κατάσταση η οποία όχι μόνο εντείνει την εξάρτηση και την ανισότητα στις εμπορικές σχέσεις, αλλά εξασθενεί επίσης τη δυνατότητα των φτωχών λαών να χρησιμοποιούν για τους δικούς τους σκοπούς έναν ανεκτίμητης αξίας φυσικό πόρο, τις πλούσιες και πολυποίκιλες γενετικές πηγές τους.

Η πολυπλοκότητα και το παράδοξο του όλου ζητήματος έφτασαν στο αποκορύφωμά τους κατά τη διάρκεια των συζητήσεων που έγιναν στη συνδιάσκεψη του Ρίο, σχετικά με την προτεινόμενη συνθήκη για τη βιοποικιλία. Στη γεωργία, η γενετική μηχανική προϋποθέτει να είναι διαθέσιμο το πλούσιο απόθεμα των γενετικών υλικών, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου βρίσκεται στις φτωχές, τροπικές χώρες. Τα περισσότερα από τα γενετικά αυτά υλικά είναι αποτέλεσμα των πρακτικών παραγωγής και επιλογής που έχουν ασκήσει οι τοπικοί καλλιεργητές στο πέρασμα των αιώνων, πρακτικών

32. Άρθρα στο Suárez, *ό.π.*

που τροφοδοτήθηκαν από την τοπική, παραδοσιακή γνώση.[33] Έχουν χαρακτηριστεί ως κοινή κληρονομιά της ανθρωπότητας. Όταν όμως επεμβαίνει η γενετική μηχανική μετασχηματίζοντας τα υλικά αυτά, τότε το προϊόν γίνεται ιδιωτική περιουσία. Έτσι, απλοποιώντας λίγο τα πράγματα, οι αγροτικές επιχειρήσεις δεν χρειάζεται να πληρώσουν για τους σπόρους που εκμεταλλεύονται από τις φτωχές χώρες, εκείνες όμως πρέπει να πληρώσουν (π.χ.) για γενετικά μετασχηματισμένους σπόρους.

Οι νέοι σπόροι είναι το αποτέλεσμα παρεμβάσεων που γίνονται από αναγνωρίσιμα άτομα, στα πλαίσια αναγνωρίσιμων οργανισμών, με τη χρήση της σύγχρονης επιστημονικής γνώσης· οι γηγενείς σπόροι είναι το αποτέλεσμα παρεμβάσεων που γίνονται στη διάρκεια πολλών χρόνων, από κοινότητες που χρησιμοποιούν την τοπική, παραδοσιακή γνώση. Και τα δύο αυτά είδη σπόρων είναι το αποτέλεσμα πρακτικών που τροφοδοτούνται από τη γνώση, ενώ η ύπαρξη νέων σπόρων προϋποθέτει να υπάρχουν από πριν, και να συνεχίζουν ακόμα να υπάρχουν, οι παλιοί σπόροι. Και η διατήρηση της τοπικής γνώσης είναι απαραίτητη για τη διαφύλαξη της βιοποικιλίας, από την οποία όλοι πρόκειται μακροπρόθεσμα να ωφεληθούμε. Επομένως, η παροχή νομικών και οικονομικών προνομίων σ' εκείνους που ελέγχουν τους νέους σπόρους δεν μπορεί να υποστηριχθεί με βάση τον ισχυρισμό ότι οι νέοι σπόροι *και μόνο* αντανακλούν την εισαγωγή γνώσης.

Πώς θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί η ανισότητα που απορρέει απ' αυτό το νομικό και οικονομικό προνόμιο; Φαίνεται ότι υπάρχουν τουλάχιστον δύο τρόποι: 1) Η παροχή (στις κοινότητες και στα έθνη, όπως επίσης και σε άτομα) δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας για τα εγχώρια γενετικά υλικά, καθώς και για τα προϊόντα της γενετικής μηχανικής. Ένας τρόπος για να εφαρμοστεί το παραπάνω θα ήταν να αποδίδονται δικαιώματα εκμετάλλευσης και να μοιράζονται τα κέρδη με το έθνος του οποίου η γενετική κληρονομιά παρήγαγε την πρώτη ύλη για μια συγκεκριμένη εξέλιξη στη βιοτεχνολογία. 2) Το να θεωρήσουμε ότι όλα τα γενετικά υλικά, τα γηγενή και τα τροποποιημένα από την τεχνολογία, αποτελούν κομμάτι της ελεύθερης, κοινής κληρονομιάς της ανθρωπότητας. Οι περισσότερες από τις λαϊκές οργανώσεις στις φτωχές χώρες φαίνεται ότι υποστηρίζουν εκδοχές της δεύτερης προσέγγισης. Η συνθήκη του Ρίο για τη βιοποικιλία περιέχει μια εκδοχή της πρώτης. Η κυβέρνηση των Η.Π.Α. δεν τη δέχτηκε και υπεραμύνθηκε του status quo, δηλαδή τα γηγενή γενετικά υλικά να ανήκουν στην κοινή κληρονομιά, αλλά τα τεχνολογικά μετασχηματισμένα υλικά να αποτελούν ιδιωτική περιουσία. Μόνο αν και όταν τα ζητήματα αυτά επιλυθούν με έναν ευνοϊκό για τις φτωχές χώρες τρόπο, υπάρχει κάποια πιθανότητα η έρευνα πάνω στη βιοτεχνολογία και οι εφαρμογές της να συνεισφέρουν σημαντικά στην αυθεντική ανάπτυξη.

---

33. Σε άλλους τομείς της βιοτεχνολογίας, π.χ. στη φαρμακευτική, τα γενετικά υλικά που χρησιμοποιούνται ως πρώτες ύλες βρίσκονται επίσης «φυσικά» στα τροπικά δάση, παρόλο που η επίγνωση της ύπαρξής τους και η πρόσβαση σ' αυτά απορρέει χαρακτηριστικά από την τοπική γνώση.

6. Κατάλληλη τεχνολογία

Η ευρέως φάσματος επιστημονική κατανόηση είναι η πιο αρμόδια για να τροφοδοτεί την προηγμένη τεχνολογία, το κεντρικό όργανο του βακωνικού ελέγχου. Ο έλεγχος της φύσης —όταν γίνεται υπό συγκεκριμένες συνθήκες, όταν αφορά σε κάποιες πλευρές της φύσης— ακριβώς λόγω της ουσιαστικής σωματικής διάστασης της φύσης μας, αποτελεί αξία σε όλους τους πολιτισμούς. Ο βακωνικός έλεγχος όμως θέτει τον έλεγχο ως κυρίαρχη στάση του ανθρώπου απέναντι στη φύση, ως τη στάση εκείνη που διαμορφώνει τις κεντρικές πτυχές και κοινωνικές μορφές της ζωής μας. Γι' αυτόν το λόγο ο βακωνικός έλεγχος εξυπηρετείται τόσο καλά από μια μορφή κατανόησης που μεταχειρίζεται τα φυσικά αντικείμενα εντελώς αποσπασμένα από τα ανθρώπινα, κοινωνικά και οικολογικά τους πλαίσια, τη μορφή κατανόησης στην οποία οδηγούν οι φυσικαλιστικές στρατηγικές περιορισμού και επιλογής.

Μια εκδοχή της πλήρους κατανόησης θα μπορούσε επίσης να τροφοδοτεί έναν τύπο τεχνολογίας, την *κατάλληλη τεχνολογία (appropriate technology).* Με τον όρο «κατάλληλη τεχνολογία» εννοώ κάθε τεχνολογία που εξυπηρετεί τα συμφέροντα της αυθεντικής ανάπτυξης. Ο όρος αναφέρεται σ' εκείνα τα υλικά αντικείμενα (μαζί με τις σχετικές τεχνικές και την τεχνογνωσία των τεχνικών αυτών) που έχουν κατασκευαστεί από τους ανθρώπους με σκοπό να ενισχυθούν οι μορφές εκείνες της ανθρώπινης εξουσίας πάνω στα φυσικά αντικείμενα, οι οποίες θα συνεισφέρουν στη μεγαλύτερη ευημερία (με κάθε διάσταση) όλων των ανθρώπων, ιδιαίτερα όμως της φτωχής πλειοψηφίας. Αυτό συνεπάγεται ότι οι χρήστες, σε μια κοινότητα, ενός τύπου κατάλληλης τεχνολογίας θα έχουν τον έλεγχο της παραγωγής και της χρήσης της, καθώς και τον έλεγχο των υλικών της συνθηκών (όπως είναι οι πρώτες ύλες που απαιτούνται για τη δημιουργία και τη λειτουργία της και οι υπηρεσίες που απαιτούνται για τη διατήρησή της), έτσι ώστε η παραγωγή και η χρήση της να κατευθύνονται προς την κάλυψη των αναγκών της κοινότητας. Συνεπώς, μια κατάλληλη τεχνολογία αλληλεπιδρά διαλεκτικά με παραγωγικές σχέσεις οι οποίες ενθαρρύνουν την καθολική συμμετοχή.[34]

Η κατάλληλη τεχνολογία δεν χρειάζεται να είναι «απλή»· μπορεί να είναι ιδιαίτερα περίπλοκη, μια προσαρμογή της υψηλής τεχνολογίας. Διαφέρει από την κυρίαρχη τεχνολογία κατά δύο συσχετιζόμενους μεταξύ τους τρόπους. Πρώτο, χαρακτηρίζεται από κοινωνικές σχέσεις που προωθούν διαλεκτικά την ευημερία της φτωχής πλειοψηφίας, και όχι από κοινωνικές σχέσεις που γεννούν ταξικές ανισότητες και έχουν την τάση να ευνοούν τα συμφέροντα ομάδων όπως οι πλούσιοι και οι στρατιωτικοί. Η κυ-

---

34. Ίσως κάποιος να θέλει να προσθέσει στον ορισμό ότι μια κατάλληλη τεχνολογία είναι οικολογικά ορθή. Πιστεύω ότι κάτι τέτοιο προκύπτει από τον ορισμό που υπάρχει στο κείμενο, αφού η διατήρηση της ανθρώπινης ευημερίας απαιτεί ένα οικολογικά αυτοσυντηρούμενο περιβάλλον. Αλλά χρειάζεται περισσότερη συζήτηση πάνω στο ζήτημα αυτό.

ρίαρχη τεχνολογία, αντίθετα με την άποψη των περισσοτέρων, δεν είναι ουδέτερη, αφού οι δυνατότητες για την άσκηση εξουσίας πάνω στα φυσικά αντικείμενα, οι οποίες γεννώνται απ' αυτή, ενισχύουν κάποιους ανθρώπους σε βάρος κάποιων άλλων. Τόσο οι κυρίαρχες όσο και οι κατάλληλες τεχνολογίες συνδέονται άμεσα και εννοιολογικά με κοινωνικές αξίες και συμφέροντα· η διαφορά έγκειται στις συγκεκριμένες αξίες και στα συγκεκριμένα συμφέροντα με τα οποία συνδέονται.

Δεύτερο, η κατάλληλη τεχνολογία τροφοδοτείται αποκλειστικά από εκδοχές της πλήρους κατανόησης, η οποία συχνά έχει να κάνει με την αλληλεπίδραση «τεχνικής» και τοπικής γνώσης ή με τη συστηματική ανάπτυξη της τοπικής γνώσης. Η κατάλληλη τεχνολογία απαντά σε ερωτήματα του τύπου, «Πώς μπορούμε να παράγουμε τρόφιμα, έτσι ώστε όλοι οι άνθρωποι σε μια δεδομένη περιφέρεια να μπορούν να έχουν μια ισορροπημένη δίαιτα;» και όχι σε ερωτήματα όπως, «Πώς μπορούμε να μεγιστοποιήσουμε την παραγωγή τροφίμων κάτω από "βέλτιστες" (optimal) υλικές συνθήκες;» Τα ερωτήματα που θέτει απαιτούν μια ερευνητική μέθοδο η οποία, σε αντίθεση με την ευρέως φάσματος έρευνα, ξεπερνά την ανάλυση της παραγωγής τροφίμων ως συνάρτησης μόνο μεταβλητών όπως η χρήση λιπασμάτων, εντομοκτόνων, νερού, μηχανημάτων, ειδών σπόρων, και άλλων τέτοιων. Οι κατάλληλες τεχνολογίες δεν αντιμετωπίζουν ξεχωριστά το τεχνικό, το βιολογικό και το κοινωνιολογικό, ή την παραγωγή και τη διανομή. Πιθανόν πολλές φορές να τροφοδοτούνται από τα αποτελέσματα της ευρέως φάσματος έρευνας, αλλά η επιδίωξη της ευρέως φάσματος έρευνας και το ενδιαφέρον γι' αυτή θα παραμένει υποταγμένο στους σκοπούς της αυθεντικής ανάπτυξης. Τα ερωτήματα όμως που επιχειρεί να απαντήσει η κατάλληλη τεχνολογία γεννούν καινούργια ερωτήματα όπως: Ποιες είναι οι κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες και οι κοινωνικές επιπτώσεις της αγροτικής παραγωγής; Ποιος ελέγχει την παραγωγική διαδικασία και το προϊόν (ή τα προϊόντα); Πώς χρησιμοποιούνται αυτά τα προϊόντα; Πώς γίνεται η διανομή τους; Πώς επηρεάζουν οι κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες της παραγωγής τη διανομή αυτή; Ποιες είναι οι επιπτώσεις της στην υγεία και στην οικολογία; Τέτοιου είδους ερωτήματα εφιστούν την προσοχή μας στο τοπικό και στο συγκεκριμένο: πρώτο, στις τοπικές συνθήκες του εδάφους, στα είδη των σπόρων, στις οικολογικά σωστές μεθόδους, στη διαθεσιμότητα «φυσικού» ελέγχου των παρασίτων, στις παραδοσιακές πρακτικές, κ.λπ.· δεύτερο, στις τοπικές κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις, στις ανάγκες, στις δυνατότητες, στις προσδοκίες, στην ιστορία, κ.λπ.

Η πλήρης κατανόηση δεν έχει την τάση να παράγει γενικές θεωρίες, αλλά τοπικά πορτρέτα, δομές και αφηγήσεις, ενώ οι γενικεύσεις συχνά περιορίζονται για να εφαρμοστούν σε τοπικό επίπεδο. Η παραγωγή της απαιτεί συμμετοχή από την τοπική βάση, σε αλληλεπίδραση με τον «ειδικό» επαγγελματία. Ως κατανόηση, δεν είναι ούτε υποταγμένη στην ευρέως φάσματος κατανόηση ούτε —σε γενικές γραμμές— υποδεέστερη σε κλάση από αυτή. Μόνο αν η πλήρης κατανόηση γίνει αντικείμενο έντονης προσοχής και δημιουργηθούν οι οργανισμοί που θα στηρίζουν τα ερευνητικά της προγράμματα, θα κατακτήσουμε τις συνθήκες για να σπάσει η διαλεκτική σχέση επιστήμης και προηγμένης τεχνολογίας.

Τάκης Φωτόπουλος*

Για μια δημοκρατική αντίληψη της επιστήμης και της τεχνολογίας

Σύνοψη

Η αντίληψη, η οποία επικράτησε στη Δύση από τον καιρό του Διαφωτισμού κατά το 18ο αιώνα, ότι η επιστήμη και η τεχνολογία επιτρέπουν τον ανθρώπινο έλεγχο της φύσης, σε μια αέναη διαδικασία προόδου και χειραφέτησης, έχει τεθεί σε σοβαρή δοκιμασία τα τελευταία τριάντα περίπου χρόνια. Αντικείμενο αμφισβήτησης έγινε όχι μόνο η αντικειμενικότητα και ουδετερότητα της επιστήμης αλλά, επίσης, η αυτονομία της τεχνολογίας. Εν τούτοις, ένα ακόμη σοβαρότερο θέμα που έχει τεθεί αφορά το δημοκρατικό χαρακτήρα της σημερινής επιστήμης και τεχνολογίας, της τεχνοεπιστήμης. Το θέμα ανέκυψε, όχι μόνο εξαιτίας των σημερινών επιθέσεων εναντίον της επιστήμης από τους ιρασιοναλιστές κάθε είδους (θρησκόληπτοι, το φρούτο των Ελληνορθοδόξων στα παρ' ημίν, μυστικιστές κ.λπ.) αλλά, επίσης, εξαιτίας των επιθέσεων κατά των υποτιθέμενων εγγενών αντιδημοκρατικών χαρακτηριστικών της ίδιας της τεχνολογίας. Ο σκοπός του άρθρου αυτού είναι η διερεύνηση, από δημοκρατική σκοπιά, των επιχειρημάτων και αντεπιχειρημάτων σχετικά με την ουδετερότητα, την αυτονομία και το δημοκρατικό χαρακτήρα της τεχνοεπιστήμης και η συναγωγή κάποιων συμπερασμάτων σχετικά με τα επιθυμητά χαρακτηριστικά μιας δημοκρατικής επιστήμης και τεχνολογίας.

Εισαγωγή

Η κρίση της τεχνοεπιστήμης ήρθε στην επιφάνεια περίπου 30 χρόνια πριν όταν, από τη μια μεριά, αμφισβητήθηκε η επιστημονική διαδικασία δημιουργίας «αντικειμενικών» αληθειών[1] και, από την άλλη, επισημάνθηκαν οι αρνητικές κοινωνικές και οικο-

---

* Ο Τάκης Φωτόπουλος είναι γενικός υπεύθυνος ύλης του περιοδικού *Δημοκρατία και Φύση/Democracy and Nature/Democracia y Natura* και τακτικός συνεργάτης στην *Ελευθεροτυπία*. Μεταξύ 1969 και 1989 ήταν καθηγητής Οικονομικών στο Πανεπιστήμιο του Β. Λονδίνου. Το τελευταίο του βιβλίο, με τίτλο *Toward An Inclusive Democracy-The Crisis of the Growth Economy and the need for a new liberatory project*, κυκλοφόρησε στην αρχή του χρόνου από τον εκδοτικό οίκο Cassell (Λονδίνο και Ν. Υόρκη). Είναι επίσης συγγραφέας των βιβλίων *Εξαρτημένη Ανάπτυξη: Η Ελληνική περίπτωση* (Εξάντας, 1985 & 1987), *Ο Πόλεμος στον Κόλπο, Η πρώτη μάχη στη σύγκρουση Βορρά-Νότου* (Εξάντας, 1991) και *Η Νεοφιλελεύθερη συναίνεση και η κρίση της οικονομίας ανάπτυξης* (Γόρδιος, 1993).

1. Βλ. π.χ.., Thomas S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions* (Chicago: University of Chicago Press, 1970), Imre Lakatos, *Criticism and the Growth of Knowledge* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), Paul Feyerabend, *Against Method* (London: Verso, 1975) και Derek Phillips, *Abandoning Method* (London: Jossey-Bass, 1973).

λογικές επιπτώσεις της σημερινής τεχνολογίας[2]. Η κρίση της επιστήμης είχε ιδιαίτερα καταστροφικές συνέπειες σε σχέση με την αληθοφάνεια των ερμηνειών που αφορούσαν κοινωνικά και οικονομικά φαινόμενα, όπως έδειξε η επακολουθήσασα άνοδος του μεταμοντερνιστικού κινήματος.

Η επιστήμη παίζει διπλό ρόλο σε σχέση με την αναπαραγωγή της *οικονομίας ανάπτυξης*, που την ορίζουμε ως το σύστημα οικονομικής οργάνωσης το οποίο συμπλέκεται είτε «αντικειμενικά» (καπιταλιστική οικονομία της αγοράς) είτε εσκεμμένα («σοσιαλιστική» σχεδιασμένη οικονομία) με την οικονομική ανάπτυξη[3]. Έτσι, η επιστήμη παίζει πρώτα ένα σημαντικό ιδεολογικό ρόλο σε σχέση με την «αντικειμενική» δικαίωση της οικονομίας ανάπτυξης —ρόλος που ετέθη σε σοβαρή δοκιμασία από την κρίση εμπιστοσύνης της επιστήμης. Όπως η θρησκεία έπαιζε ένα σημαντικό ρόλο στην «αντικειμενική» δικαίωση της φεουδαρχικής ιεραρχίας, αντίστοιχα, η επιστήμη παίζει έναν κρίσιμο ρόλο στη δικαίωση της σύγχρονης ιεραρχικής κοινωνίας. Στην πραγματικότητα, από τη στιγμή που η επιστήμη αντικατέστησε τη θρησκεία, ως η κυρίαρχη κοσμο-αντίληψη, δεν έπαψε να δικαιώνει «αντικειμενικά» την οικονομία ανάπτυξης, τόσο στην καπιταλιστική όσο και στη «σοσιαλιστική» εκδοχή της.

Όμως, η επιστήμη —και ιδιαίτερα η εφαρμοσμένη επιστήμη και οι τεχνολογικές εφαρμογές της— παίζει έναν εξίσου σημαντικό λειτουργικό ρόλο στην υλική αναπαραγωγή της οικονομίας ανάπτυξης, μέσω της αποφασιστικής συμβολής της στην προσπάθεια κυριάρχησης του φυσικού κόσμου και μεγιστοποίησης της ανάπτυξης. Η συνειδητοποίηση των αποτελεσμάτων της οικονομικής ανάπτυξης πάνω στη Φύση και συνακόλουθα στην ποιότητα ζωής έθεσε σε αμφισβήτηση το λειτουργικό ρόλο της επιστήμης στην προώθηση της Προόδου. Όταν, επιπρόσθετα, αμφισβητήθηκε και η ίδια η αξιοπιστία των επιστημονικών αληθειών, είτε οι αλήθειες αυτές είχαν πηγή προέλευσης την ορθόδοξη κοινωνική «επιστήμη»[4] είτε την εναλλακτική «επιστήμη» του σοσιαλισμού, το Μαρξισμό[5], τότε, έφθασε η στιγμή της αλήθειας για την ιδεολογία της ανάπτυξης. Σήμερα, η κεντρική φαντασιακή σημασία της οικονομίας ανάπτυξης, δηλαδή η ταύτιση της Προόδου με την ανάπτυξη και τη συνακόλουθη ιδέα της ανθρώπινης κυριαρχίας πάνω στη Φύση, είναι, για πρώτη φορά από τον καιρό του Διαφωτισμού, κάτω από μαζική επίθεση.

---

2. Βλ. για παράδειγμα, Herbert Marcuse, *One Dimensional Man* (London: Sphere books, 1968) και Murray Bookchin, *Post-scarcity anarchism* (London: Wildwood House, 1974).

3. Takis Fotopoulos, *Towards an Inclusive Democracy* (London & N.Y. Cassell, 1997), κεφ. 2.

4. Για την κρίση της οικονομικής μεθοδολογίας ιδιαίτερα, βλ. για παράδειγμα, Daniel Bell and Irving Kristol, *The Crisis in Economic Theory* (New York: Basic Books, 1981), Ken Kole et al., *Why Economists Disagree* (London & New York: Longman, 1983), Homa Katouzian, *Ideology and Method in Economics* (London: Macmillan, 1980), T. W. Hutchinson, *Knowledge and Ignorance in Economics* (Oxford: Blackwell, 1977).

5. Για εκτενή βιβλιογραφία πάνω στο θέμα βλ. Takis Fotopoulos, *Towards an Inclusive Democracy*, κεφ. 8.

Η κατάρρευση του σοσιαλιστικού κρατισμού και η άνοδος του νεοφιλελευθερισμού είχαν το αποτέλεσμα ότι η ριζοσπαστική κριτική που ασκήθηκε στον «επιστημονικό» σοσιαλισμό, τον κρατισμό και την εξουσιαστική πολιτική δεν λειτούργησε ως καταλύτης για την παραπέρα θεωρητική ανάπτυξη στο χώρο της αντι-εξουσιαστικής αριστεράς. Αντίθετα, οι μεταμοντέρνοι θεωρητικοί οικειοποιήθηκαν την κριτική του επιστημονισμού και τη μετέτρεψαν σε ένα γενικό σχετικισμό, ο οποίος αναπόφευκτα οδήγησε στην εγκατάλειψη κάθε αποτελεσματικής κριτικής του status quo και τη θεωρητικοποίηση του κομφορμισμού[6].

Όμως, δεν είναι η ίδια η επιστήμη και γενικά ο ορθολογισμός που ευθύνονται για τη σημερινή πολυδιάστατη κρίση, όπως ισχυρίζονται οι διάφορων ειδών ιρασιοναλιστές. Ο Paul Heelas, για παράδειγμα, καθηγητής Θεολογίας στο Παν. του Λάνκαστερ και συγγραφέας του βιβλίου *The New Age*, τονίζει ότι «δεν πιστεύουμε πια ότι ο ορθολογισμός και η επιστήμη είναι οι μότορες της ανθρώπινης προόδου, όπως υποσχόταν ο Διαφωτισμός... δεν υπάρχει πια καμιά αίσθηση αισιοδοξίας και ενθουσιασμού για το μέλλον... [Τα] σπιριτουαλιστικά κινήματα είναι η εξαίρεση. Είναι αισιόδοξα, αλλά σε ένα πολύ προσωπικό ατομικιστικό επίπεδο, στην προσπάθεια για την αυτο-τελείωσή τους. Σχεδόν το 50% των φοιτητών μου επιδίδονται στον παγανισμό ή το σαμανισμό και ενδιαφέρονται πολύ περισσότερο με την εξερεύνηση του εαυτού τους παρά για την αλλαγή του κόσμου»[7].

Εν τούτοις, όπως θα τονιστεί στη συνέχεια, η εφαρμοσμένη επιστήμη (όπως και η τεχνολογία) δεν είναι ουδέτερη στη λογική και τη δυναμική της οικονομίας της αγοράς. Παρ' όλα αυτά, η επιστήμη ανήκει στη παράδοση της αυτονομίας, από την άποψη των μεθόδων που χρησιμοποιεί για να συνάγει τα πορίσματά της και, μερικές φορές, ακόμη και από την άποψη του περιεχομένου της (π.χ. απομυστικοποίηση θρησκευτικών δοξασιών). Όπως, επομένως, προσπάθησα να δείξω αλλού[8], αυτό που χρειάζεται σήμερα δεν είναι η απόρριψη της επιστήμης ή, πολύ περισσότερο, του ίδιου του ορθολογισμού, στην ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων, αλλά η υπέρβαση του «αντικειμενικού» ορθολογισμού (δηλ. του ορθολογισμού που θεμελιώνεται σε «αντικειμενι-

---

6. Κ. Καστοριάδης, «Η εποχή του γενικευμένου κομφορμισμού», στο βιβλίο *Ο θρυμματισμένος κόσμος*, Ύψιλον, 1992.

7. Madeleine Bunting «Shopping for God» *The Guardian*, 16/12/96. Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί εδώ ότι μερικοί τ. αριστεροί εκμεταλλεύονται την άνθιση του New Age και επιδίδονται σε κερδοφόρες τουριστικές μπίζνες, όπως π.χ. ο εκδότης του βρετανικού περιοδικού New Age *Eye to Eye* Γιάννης Ανδρικόπουλος που ίδρυσε μια λίαν επικερδή επιχείρηση (όπως δείχνει η συνεχής επέκτασή της) New Age (στην οποία έδωσε αμέριστη προβολή ο Ν. Ντόκας στην *Ελευθεροτυπία* 23/2/97), όπου συνδυάζεται η διδασκαλία «εναλλακτικών τρόπων ζωής» με τον τουρισμό στα μαγευτικά νησιά της Ελλάδας και της Καραϊβικής και όπου «γκουρού», όπως ο Βρετανός σκηνοθέτης Κεν Ράσελ και οι συγγραφείς Μαρίνα Γουόρνερ, Σου Τάουνσεντ, Άλισον Λούρι και άλλοι, «διδάσκουν» συναφή τμήματα.

8. Takis Fotopoulos, *Towards an Inclusive Democracy*, κεφ. 8.

κούς νόμους» της φυσικής ή κοινωνικής εξέλιξης) και η ανάπτυξη ενός νέου είδους δημοκρατικού ορθολογισμού.

Είναι ουδέτερη η τεχνοεπιστήμη;

Η θέση που υποστηρίζεται στο άρθρο αυτό είναι ότι η σύγχρονη τεχνοεπιστήμη δεν είναι ούτε «ουδέτερη», με την έννοια ότι είναι απλώς ένα «μέσο» που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την πραγματοποίηση οποιουδήποτε σκοπού, ούτε αυτόνομη, με την έννοια ότι είναι ο μοναδικός ή ο πιο σημαντικός παράγοντας που καθορίζει τις κοινωνικές δομές, σχέσεις και αξίες. Αντίθετα, υποστηρίζεται ότι η τεχνοεπιστήμη καθορίζεται από τις εξουσιαστικές σχέσεις που συνεπάγεται το συγκεκριμένο σύμπλεγμα κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών θεσμών που χαρακτηρίζει την οικονομία ανάπτυξης και το *κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα*, δηλ. το σύστημα πεποιθήσεων, ιδεών και των αντίστοιχων αξιών που συνδέεται με αυτούς τους θεσμούς[9].

Ένα κρίσιμο στοιχείο του σημερινού κυρίαρχου κοινωνικού παραδείγματος είναι η *ιδεολογία της ανάπτυξης*, που μπορεί να οριστεί απλά ως η ιδεολογία που θεμελιώνεται στην κοινωνική φαντασιακή σημασία ότι «η απεριόριστη ανάπτυξη της παραγωγής και των παραγωγικών δυνάμεων είναι, *στην πραγματικότητα*, ο κεντρικός στόχος της ανθρώπινης ύπαρξης»[10]. Η ιδεολογία της ανάπτυξης έχει καθιερωθεί εδώ και 200 περίπου χρόνια, ως αποτέλεσμα της βιομηχανικής επανάστασης και της δυναμικής που εκφράζεται με το μότο «ανάπτυξη-ή-θάνατος» που ετέθη σε κίνηση από την οικονομία της αγοράς. Έτσι, από τον Άνταμ Σμιθ[11] μέχρι τον Καρλ Μαρξ[12], το βασικό πρόβλημα εθεωρείτο ότι είναι πώς θα μπορούσε το ανθρώπινο γένος, με τη βοήθεια της επιστήμης και των τεχνολογικών της εφαρμογών, να μεγιστοποιήσει την οικονομική ανάπτυξη. Στην πραγματικότητα, ο Μαρξ ήταν ακόμη περισσότερο εμφαντικός για τη σημασία της ταχείας ανάπτυξης. Όπως σημειώνεται σε πρόσφατη Μαρξιστική μελέτη:

---

9. Στην πραγματικότητα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η θέση στο κείμενο έχει και ιστορική βασιμότητα. Όσον αφορά, για παράδειγμα, την κλασική Ελλάδα, ο Murray Bookchin υποστηρίζει ότι «η ελληνική σκέψη, που σωστά συνέδεε τη χειροτεχνία με την τέχνη στο όνομα των *τεχνών*, συνέδεε, επίσης, και τις δυο με τα συστήματα αξιών και τους κοινωνικούς θεσμούς... οι τέχνες γίνονταν κατανοητές κατά ολιστικό τρόπο, με την έννοια που σήμερα περιγράφουμε ένα οικοσύστημα. Δεξιοτεχνίες και πρώτες ύλες συμπλέκονταν σε διαφορετικούς βαθμούς με το ορθολογικό, ηθικό και θεσμικό σύνολο που αποτελεί το υπόβαθρο μιας κοινωνίας, οι τέχνες αποτελούσαν τμήμα ενός ενιαίου συνόλου [Murray Bookchin, *The Ecology of Freedom* (Montreal: Black Rose, 1991), σ. 223].

10. Cornelius Castoriadis, *Philosophy, Politics, Autonomy* (Oxford: Oxford University Press, 1991), σ. 184.

11. Adam Smith, *The Wealth of Nations* (London: Harmondsworth, 1970), σ. 104.

12. Όπως σημειώνει ο Sean Sayers, με βάση το *Κεφάλαιο* του Μαρξ (τομ. 3) και την *Grundrisse*, «ο Μαρξ θεωρεί την πελώρια επέκταση της παραγωγής, στην οποία έχει οδηγήσει ο καπιταλισμός, ως την προοδευτική και "πολιτισμένη" πλευρά του». Sean Sayers, «Moral Values and Progress», *New Left Review*, αρ. 204 (Μαρτ-Απρ. 1994), σ. 67-85.

Η Μαρξιστική κριτική του καπιταλισμού συχνά ενείχε μία μετάβαση από το ένα είδος οικονομικού ορθολογισμού στο άλλο, από μια διαδικασία ανάπτυξης που χαρακτηριζόταν από συνεχείς κρίσεις σε μια που θα ήταν απαλλαγμένη από κρίσεις *και επομένως ταχύτερη* (δική μου η έμφαση), από έναν αναποτελεσματικό και σπάταλο καταμερισμό των παραγωγικών πόρων σε έναν καταμερισμό που θα στηριζόταν σε πιο ακριβείς και περιεκτικούς τρόπους υπολογισμού[13].

Δεν είναι, λοιπόν, εκπληκτικό ότι το σοσιαλιστικό κίνημα που αναδύθηκε στην Ευρώπη του 19ου αιώνα και, φυσικά, το Μαρξιστικό κίνημα, δεν αποτελούσαν παρά την υλοποίηση της σοσιαλιστικής κρατικιστικής άποψης, σύμφωνα με την οποία, ο στόχος του σοσιαλιστικού κινήματος πρέπει να είναι η κατάληψη της κρατικής εξουσίας, με νόμιμα ή επαναστατικά μέσα, ως αναγκαία συνθήκη για τη ριζοσπαστική κοινωνική αλλαγή, δηλ. ως προϋπόθεση για τη χρησιμοποίηση της γνώσης μας για τη Φύση και την κοινωνία με στόχο τη διαμόρφωση του φυσικού περιβάλλοντος και της πορείας της κοινωνικής εξέλιξης. Η άποψη αυτή ενείχε μια πορεία γραμμικής (ή διαλεκτικής) Προόδου προς το μέλλον. Η Πολιτική θεμελιώνεται στην επιστήμη, σε μια αποτελεσματική γνώση, ανεξάρτητα από τη συλλογική, δημιουργική και αυτοθεσμίζουσα δραστηριότητα των κοινωνικών ατόμων. Η σοσιαλιστική κρατικιστική άποψη άνθισε κυρίως στο πρώτο τέταρτο του αιώνα μετά το τέλος του 2ου παγκόσμιου πόλεμου, ως αποτέλεσμα της τεράστιας εξάπλωσης της «σοσιαλιστικής» οικονομίας ανάπτυξης στην Αν. Ευρώπη και της κατάληψης της εξουσίας από τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα στη Δυτική Ευρώπη.

Η σοσιαλιστική κρατικιστική άποψη, ρητά ή σιωπηρά, υιοθετούσε τη θέση της ουδετερότητας της τεχνοεπιστήμης, σύμφωνα με την οποία, η τεχνοεπιστήμη είναι ένα «μέσο» το οποίο μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την καπιταλιστική ή σοσιαλιστική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Στο Μαρξιστικό κίνημα, μόνο η Σχολή της Κριτικής Θεωρίας της Φρανκφούρτης απέρριπτε τη θέση της ουδετερότητας της τεχνολογίας υποστηρίζοντας ότι, μολονότι η τεχνολογία εξυπηρετεί δημιουργικούς στόχους όπως η αύξηση της ανθρώπινης εξουσίας πάνω στη Φύση, ο σχεδιασμός και οι εφαρμογές της εξυπηρετούν την κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στον άνθρωπο και, με αυτή την έννοια, τα μέσα (τεχνολογία) δεν είναι πραγματικά άμοιρα αξιών, αλλά περιλαμβάνουν μέσα στην ίδια τη δομή τους το στόχο της προώθησης μιας συγκεκριμένης κοινωνικής οργάνωσης (Georg Lucaks, Adorno, Marcuse κ.ά.).

Δεν ήταν επομένως περίεργο ότι ο «υπάρχων σοσιαλισμός» υιοθέτησε πλήρως τη δυτική βιομηχανική τεχνοδομή (ίδια εργοστάσια, παραγωγικά συστήματα κ.λπ.). Ο Λένιν, ήδη από το 1918, είχε εισαγάγει τον Τεϊλορισμό, ο Στάλιν μιλούσε για την «επιστημονικο-τεχνική επανάσταση», ενώ ο Τρότσκι τόνιζε ότι «ο Μαρξισμός ξεκινά από την

---

13. John Grahl, *New Left Review*, αρ. 214 (Νοεμ.-Δεκ. 1995), σ. 155.

ανάπτυξη της τεχνικής ως τη θεμελιακή πηγή προόδου, και κτίζει το κομμουνιστικό πρόγραμμα πάνω στη δυναμική των παραγωγικών δυνάμεων»[14]. Έτσι, η αρχή της οικονομικής αποτελεσματικότητας ήταν πάντα το κριτήριο για τη μέτρηση της επιτυχίας της «σοσιαλιστικής» οικονομίας ανάπτυξης σε σχέση με το στόχο της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Ο στόχος στη διαδικασία σχεδιασμού της τεχνολογίας και οργάνωσης της παραγωγής ήταν, από τη μια μεριά, η μεγιστοποίηση της αποτελεσματικότητας και, από την άλλη, η εξασφάλιση της διατήρησης και αναπαραγωγής των ιεραρχικών δομών. Αυτός ήταν ο λόγος για τον οποίο ένα σύγχρονο Σοβιετικό εργοστάσιο, ακόμη και τον καιρό του Λένιν (με την ενθάρρυνσή του), δεν διέφερε σε τίποτα —όσο αφορά την εσωτερική του λειτουργία, την ιεραρχική οργάνωση της παραγωγής κ.λπ.— από ένα αντίστοιχο καπιταλιστικό, πράγμα που απλά ανατανακλούσε τη σοσιαλιστική πίστη στην «ουδετερότητα της τεχνολογίας». Έτσι, όπως η τεχνολογία εθεωρείτο από τους κρατικιστές σοσιαλιστές ως ουδέτερο *μέσο*, που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί από *οποιοδήποτε* κοινωνικό σύστημα για την επίτευξη συγκεκριμένου στόχου, έτσι και η αποτελεσματικότητα εθεωρείτο ως ένα ουδέτερο μέσο για την επίτευξη του στόχου της ανάπτυξης.

Η ιδεολογία της ανάπτυξης επομένως συμπλήρωνε τη *φιλελεύθερη* ιδεολογία της καπιταλιστικής οικονομίας ανάπτυξης και τη *σοσιαλιστική* ιδεολογία της «σοσιαλιστικής» οικονομίας ανάπτυξης. Με αυτή την έννοια, η ιδεολογία της ανάπτυξης αποτελούσε την απώτατη ιδεολογική θεμελίωση τόσο για την καπιταλιστική όσο και για τη «σοσιαλιστική» οικονομία ανάπτυξης, παρά τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους διαρθρώνονται οι ιεραρχικές δομές συγκέντρωσης δύναμης στους δυο τύπους οικονομίας ανάπτυξης. Ακόμη, η ιδεολογία της ανάπτυξης, με μια έννοια, λειτούργησε ως η απώτατη ιδεολογία, η ιδεολογία «σε τελική ανάλυση», εφόσον καθόρισε τελικά την κυρίαρχη ιδεολογία. Και αυτό, διότι η οικονομική αποτυχία της «σοσιαλιστικής» οικονομίας ανάπτυξης (δηλ. η αποτυχία της να δημιουργήσει μια δυτικού τύπου καταναλωτική κοινωνία) ήταν η κύρια αιτία η οποία οδήγησε στην κατάρρευση αυτού του τύπου οικονομίας ανάπτυξης και στη σημερινή επικράτηση της καπιταλιστικής οικονομίας ανάπτυξης και της ιδεολογίας της (φιλελευθερισμός).

Επιπρόσθετα, το γεγονός ότι η «σοσιαλιστική» οικονομία ανάπτυξης υιοθέτησε τον ίδιο ορισμό οικονομικής αποτελεσματικότητας όπως και η καπιταλιστική (δηλ. έναν ορισμό που βασίζεται πάνω σε στενά τεχνοοικονομικά κριτήρια που δεν περιλαμβάνουν το οικολογικό κόστος της ανάπτυξης) μπορεί επίσης να εξηγήσει το γεγονός ότι και οι δυο τύποι οικονομίας ανάπτυξης συνδέονται με έναν παρόμοιο βαθμό επιδείνωσης του περιβάλλοντος. Έτσι, παρά το γεγονός ότι στη «σοσιαλιστική» οικονομία ανάπτυξης η διαδικασία ανάπτυξης δεν ήταν συνδεδεμένη με την αγοραιοποίηση της

---

14. Leon Trotsky, *The Revolution Betrayed* (New York: Merit, 1965), σ. 45.

οικονομίας, εν τούτοις, η οικολογική βλάβη ήταν αντίστοιχη (αν όχι χειρότερη, εξαιτίας του χαμηλότερου τεχνολογικού επιπέδου) με τη δυτική. Στο βαθμό, επομένως, που η σημερινή συγκέντρωση δύναμης δεν μπορεί ν' αναχθεί απλώς στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, όπως ισχυρίζονται οι Μαρξιστές, σε ανάλογο βαθμό η ίδια η οικολογική κρίση δεν μπορεί ν' αναχθεί απλώς στις καπιταλιστικές σχέσεις και συνθήκες παραγωγής, όπως διατείνονται οι οικο-Μαρξιστές[15]. Είναι άλλωστε φανερό ότι μια ανάλυση της οικολογικής κρίσης με βάση τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής δεν είναι σε θέση να εξηγήσει την ύπαρξη μιας ακόμη σοβαρότερης οικολογικής κρίσης στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού», παρά την απουσία καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής με την έννοια της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Εάν, λοιπόν, θα ήταν λάθος ν' αποδοθεί η οικολογική κρίση μόνο στην ιδεολογία ανάπτυξης, όπως κάνουν οι περιβαλλοντιστές και οι διάφοροι «ρεάλος» μέσα στο Πράσινο κίνημα, παραγνωρίζοντας το θεσμικό πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς και τις συνακόλουθες εξουσιαστικές σχέσεις, δεν θα ήταν μικρότερο λάθος ν' αποδοθεί η κρίση βασικά στις καπιταλιστικές συνθήκες παραγωγής (όπως προσπαθούν να κάνουν οι οικο-Μαρξιστές), αγνοώντας τη σημασία της ιδεολογίας ανάπτυξης σε σχέση με τη θεωρία και πρακτική του σοσιαλιστικού κρατισμού.

Σε αυτή την προβληματική, το διαφορετικό θεσμικό πλαίσιο των δυο τύπων οικονομίας ανάπτυξης (καπιταλιστική και «σοσιαλιστική») καθώς και το κοινό ιδεολογικό πλαίσιο (ιδεολογία ανάπτυξης) είναι εξίσου σημαντικά στην ανάλυση των στόχων των ελίτ που ελέγχουν την οικονομία ανάπτυξης και των συνεπειών αυτών των στόχων σε σχέση με τις οικολογικές επιπτώσεις της ανάπτυξης. Έτσι:

— στην περίπτωση της καπιταλιστικής οικονομίας ανάπτυξης, αυτοί που ελέγχουν τα μέσα παραγωγής (κεφάλαιο, εργασία και «γη») δεν έχουν άλλη επιλογή, στο πλαίσιο της διαδικασίας αγοραιοποίησης, παρά την επιδίωξη της ελαχιστοποίησης των κοινωνικών ελέγχων πάνω στις αντίστοιχες αγορές —είτε οι έλεγχοι αυτοί έχουν σχεδιαστεί με στόχο την προστασία της εργασίας είτε την προστασία του περιβάλλοντος,

— στην περίπτωση της «σοσιαλιστικής» οικονομίας ανάπτυξης, οι υπεύθυνοι για το κεντρικό πλάνο, θεωρητικά, ήταν σε θέση να λάβουν υπόψη τους οικολογικούς παράγοντες στη διαδικασία σχεδιασμού. Στην πράξη, όμως, αυτό θα συνεπαγόταν τη μη μεγιστοποίηση της ανάπτυξης και της αποτελεσματικότητας, με συνέπεια τη διεύρυνση του ανοίγματος με την καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης.

Ειναι επομένως φανερό ότι και στις δυο εκδοχές της οικονομίας ανάπτυξης η λογική του συστήματος, που απορρέει από το θεμελιακό στόχο της μεγιστοποίησης της ανάπτυξης και τον ενδιάμεσο στόχο της αύξησης της οικονομικής αποτελεσματικότητας, οδηγεί είτε στην εκτόπιση του περιβάλλοντος από τους υπολογισμούς για το κό-

15. Βλ. James O'Connor, «Καπιταλισμός, Φύση, Σοσιαλισμός», *Κοινωνία και Φύση*, αρ. 2 (1992).

στος της ανάπτυξης είτε σε μια αδίστακτη προσπάθεια να χρησιμοποιηθεί η Φύση ως μέσο για την επίτευξη του παραπάνω στόχου.

Η τεχνολογία δεν ήταν ποτέ «ουδέτερη» σε σχέση με τη λογική και τη δυναμική της οικονομίας της αγοράς. Εν τούτοις, αυτό δεν εμποδίζει όχι μόνο τους κρατικιστές σοσιαλιστές αλλά ακόμη και τους περιβαλλοντιστές να υποθέτουν, ρητά, ή συνήθως σιωπηρά, ότι η τεχνολογία είναι κοινωνικά ουδέτερη και ότι απλώς πρέπει να τη χρησιμοποιούμε για τους σωστούς στόχους για να λύσουμε όχι μόνο το οικολογικό αλλά και γενικότερα το κοινωνικό πρόβλημα. Είναι φανερό ότι η προσέγγιση αυτή αγνοεί την κοινωνική θέσμιση της επιστήμης και της τεχνολογίας και το γεγονός ότι ο σχεδιασμός και ιδιαίτερα η υλοποίηση των νέων τεχνικών συνδέεται άμεσα με την κοινωνική οργάνωση γενικά και την οργάνωση της παραγωγής ειδικότερα[16]. Σε μια *κοινωνία της αγοράς*, όπως και σε κάθε κοινωνία, η τεχνολογία ενσωματώνει συγκεκριμένες σχέσεις παραγωγής, την ιεραρχική της οργάνωση και, φυσικά, τον πρωταρχικό στόχο της ο οποίος, στη περίπτωση της οικονομίας της αγοράς, αναφέρεται στη μεγιστοποίηση της οικονομικής ανάπτυξης και αποτελεσματικότητας με κίνητρο το κέρδος. Επομένως, η τεχνολογία σχεδιάζεται πάντοτε (ή τουλάχιστον εκείνες μόνο οι τεχνολογίες εισάγονται), κατά τρόπο που ικανοποιεί καλύτερα τους αντικειμενικούς στόχους της οικονομίας της αγοράς/ανάπτυξης.

Παρ' όλα αυτά, μερικές οικο-φεμινίστριες, όπως η Carolyn Merchant, προσπαθούν να εξηγήσουν τη σημερινή οικολογική κρίση με αναφορά στη «νέα μηχανικιστική φιλοσοφία των μέσων του 17ου αιώνα (η οποία) επανένωσε τον κόσμο, την κοινωνία και το άτομο με όρους μιας νέας μεταφοράς —της μηχανής... ο ορθολογικός έλεγχος πάνω στη Φύση, την κοινωνία και το άτομο επετεύχθη με την επαναθεώρηση της πραγματικότητας μέσω της νέας μηχανικιστικής μεταφοράς»[17]. Όμως, το γεγονός που δεν είναι σε θέση να αφομοιώσει αυτή η αντίληψη της Ιστορίας είναι ότι «η μηχανιστική αντίληψη της Φύσης» δεν ήταν παρά το υπο-προϊόν της ανάδυσης, περίπου 400 χρόνια πριν, μιας διαδικασίας διαχωρισμού της οικονομίας από την κοινωνία[18], η οποία αποκορυφώθηκε, δυο αιώνες πριν, με την άνοδο της οικονομίας της αγοράς που κατέληξε στη σημερινή μορφή οικονομίας ανάπτυξης. Με άλλα λόγια, η άνθηση της μηχανιστικής αντίληψης της Φύσης ήταν απλώς αδιάσπαστο τμήμα του νέου κοινωνικού πα-

---

16. Για κριτική της θέσης που υποστηρίζει την ουδετερότητα της τεχνολογίας βλ. Cornelius Castoriadis, *Philosophy, Politics, Autonomy*, σ. 192. Βλ. ακόμη τη μελέτη της Frances Stewart, η οποία δείχνει ότι ο τρόπος με τον οποίο γίνονται στην πράξη οι τεχνολογικές επιλογές είναι κάθε άλλο παρά «ουδέτερος» [Frances Stewart, *Technology and Underdevelopment* (London: Macmillan, 1978), κεφ. 1].

17. Carolyn Merchant, *The death of Nature*, (San Francisco: Harper and Row, 1980), στο βιβλίο *Questioning Technology, Tool, Toy or Tyrant*? επιμ. John Zerzan & Alice Carnes (Philadelphia, PA: New Society Publishers, 1991), σ. 36.

18. Henry Teune, *Growth* (London: Sage, 1988), σ.13.

δείγματος που έγινε κυρίαρχο στους τελευταίους δυο αιώνες και ιδιαίτερα της ιδεολογίας της ανάπτυξης που εξιδανίκευε τη δυναμική της οικονομίας της αγοράς. Δεν είναι επομένως η ίδια η τεχνολογία που είναι υπεύθυνη για τη σημερινή οικολογική κρίση, όπως συνήθως ισχυρίζονται οι βαθείς οικολόγοι. Αντίστοιχα, δεν είναι ο βιομηχανισμός γενικά και η θεωρητική του εξιδανίκευση που δημιούργησαν τη σημερινή καταστρεπτική για το περιβάλλον μορφή οικονομικής οργάνωσης αλλά, αντίθετα, υπεύθυνος είναι ο συγκεκριμένος τύπος βιομηχανικής κοινωνίας που αναπτύχθηκε τους τελευταίους δυο αιώνες στο πλαίσιο της οικονομίας αγοράς/ανάπτυξης. Επομένως, η απώτατη αιτία της οικολογικής κρίσης είναι η οικονομία της αγοράς και το παρακλάδι της, η οικονομία ανάπτυξης, και όχι τα συμπτώματά της, δηλ. ο σημερινός τύπος τεχνολογίας και βιομηχανικής κοινωνίας.

Γενικά, ο τύπος τεχνοεπιστήμης που αναπτύχθηκε τους τελευταίους δυο αιώνες δεν αποτελεί ένα αυτόνομο πολιτιστικό φαινόμενο αλλά ένα υπο-προϊόν των εξουσιαστικών σχέσεων και του κυρίαρχου κοινωνικού παραδείγματος που αναδύθηκε σε συνδυασμό με την άνοδο της οικονομίας της αγοράς. Όπως προσπάθησα να δείξω αλλού[19], δεν ήταν μόνο η εισαγωγή της μηχανικής παραγωγής και η υιοθεσία μιας «μηχανιστικής αντίληψης της Φύσης» που οδήγησαν στο σημερινό τύπο τεχνοεπιστήμης. Αντίθετα, ήταν το γεγονός ότι η μηχανική παραγωγή εισήχθηκε κάτω από συνθήκες ατομικής ιδιοκτησίας και ελέγχου των μέσων παραγωγής που, από τη μια μεριά, οδήγησε στην *αγοραιοποίηση* και, από την άλλη, *στην οικονομική ανάπτυξη*. Η αγοραιοποίηση ήταν το αποτέλεσμα της προσπάθειας αυτών που έλεγχαν την οικονομία της αγοράς να ελαχιστοποιήσουν τους κοινωνικούς ελέγχους πάνω στις αγορές. Η οικονομική ανάπτυξη ήταν το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας, η οποία, στο μικρο-οικονομικό επίπεδο, ενείχε την επιδίωξη του κέρδους με τη συνεχή βελτίωση της αποτελεσματικότητας (μέσω των επενδύσεων σε νέες τεχνικές, μεθόδους παραγωγής, προϊόντα κ.λπ.) και των πωλήσεων. Τόσο η Μαρξιστική όσο και η ορθόδοξη οικονομική θεωρία θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για να δείξουν ότι η μεγιστοποίηση της οικονομικής ανάπτυξης και της αποτελεσματικότητας εξαρτώνται αποφασιστικά από τον παραπέρα καταμερισμό εργασίας, την εξειδίκευση και την επέκταση του μεγέθους της αγοράς. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η σύγχρονη τεχνολογία πάντα σχεδιαζόταν με στόχο τη μεγιστοποίηση της οικονομικής αποτελεσματικότητας (με την έννοια που την ορίσαμε παραπάνω), πράγμα που σήμαινε παραπέρα επέκταση του καταμερισμού εργασίας και του βαθμού εξειδίκευσης, ανεξάρτητα από τις γενικότερες οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις που συνεπαγόταν η αναπόφευκτη απομάκρυνση από την αρχή της αυτοδυναμίας: ανεργία, φτώχεια, οικονομικές κρίσεις στην οικονομία της αγοράς και οικονομικός ανορθολογισμός στη «σοσιαλιστική» οικονομία ανάπτυξης, αποσύνθεση των κοινωνικών δεσμών και αξιών, οικολογικές επιπτώσεις κ.λπ.

---

19. Takis Fotopoulos, *Towards an Inclusive Democracy*, σ. 7-14.

Επομένως, η πρακτική των βαθιών οικολόγων και των συνοδοιπόρων τους να χρησιμοποιούν τον όρο «βιομηχανισμός» για την περιγραφή του σημερινού κοινωνικο-οικονομικού συστήματος, αντί για οικονομία της αγοράς ή καπιταλισμός, δεν έχει νόημα. Ο Roy Morrison, για παράδειγμα, ισχυρίζεται ότι ο βιομηχανισμός «δεν είναι απλώς» καπιταλισμός. Αντίθετα, ο βιομηχανισμός ορίζεται ως «ένα σύστημα μεγιστοποίησης της παραγωγής και της κατανάλωσης, που είναι όμως συγχρόνως και κάτι άλλο: ο βιομηχανισμός είναι ένας πολιτισμός»[20]. Στη συνέχεια, πληροφορούμαστε ότι ο βιομηχανισμός χαρακτηρίζεται παντού «από δυο κεντρικές προσταγές: πρώτον, τη μεγιστοποίηση της παραγωγής και της κατανάλωσης, δεύτερον, τη μεγιστοποίηση του κέρδους και της δύναμης... η ιεραρχία, η πρόοδος και η τεχνική συμπλέκονται για να σχηματίσουν το ατσάλινο τρίγωνο του βιομηχανισμού»[21].

Ο παραπάνω ορισμός κάνει σαφές ότι ο συγγραφέας δεν μιλά στην πραγματικότητα για το θεσμικό πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς και τη συνακόλουθη οικονομία ανάπτυξης αλλά για έναν «πολιτισμό», με άλλα λόγια για ένα πολιτιστικό φαινόμενο και όχι για ένα κοινωνικο-οικονομικό σύστημα και το διαπλεκόμενο με αυτό σύστημα αξιών και την ιδεολογία. Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι ο Morrison θεωρεί τη μεγιστοποίηση της παραγωγής και της κατανάλωσης, καθώς και τη μεγιστοποίηση του κέρδους, ως δυο κεντρικές προσταγές που χαρακτηρίζουν το βιομηχανικό πολιτισμό και όχι ως επιταγές που απορρέουν αντίστοιχα από τη δυναμική της οικονομίας της αγοράς και τις καπιταλιστικές σχέσεις ιδιοκτησίας. Ακόμη, με το να συγχέει την οικονομία ανάπτυξης με την ιδεολογία ανάπτυξης βάζει «στο ίδιο τσουβάλι» τις οικονομίες της αγοράς και τα χρεοκοπήσαντα καθεστώτα του «υπαρκτού σοσιαλισμού», παρά το γεγονός ότι οι εξουσιαστικές δομές στους δυο τύπους οικονομίας ανάπτυξης ήταν πολύ διαφορετικές. Ο τρόπος με τον οποίο περιγράφει την ιεραρχία ο συγγραφέας επιβεβαιώνει την υποψία ότι δεν αναφέρεται σε ένα κοινωνικο-οικονομικό σύστημα, αλλά σε έναν πολιτισμό[22]. Έτσι, η ιεραρχία περιγράφεται ως «η βασική οργανωτική αρχή της βιομηχανίας. Οι βιομηχανικές ιεραρχίες δεν θεμελιώνονται πάνω στην τάξη ή την κάστα αλλά στην επιτυχία ως προς την εκτέλεση των βιομηχανικών προσταγών»[23]. Το γεγονός, επομένως, ότι οι βιομηχανικές ιεραρχίες, οι οποίες ελέγχουν τα μέσα παραγωγής, επιδιώκουν τους ίδιους στόχους με αυτούς στους οποίους στοχεύουν οι ελίτ που έχουν την ιδιοκτησία πάνω σε αυτά αγνοείται από το συγγραφέα, που φαίνεται να υιοθετεί το μύθο (σήμερα ξεπερασμένο) του δήθεν διαχωρισμού της ιδιοκτησίας από τον έλεγχο στη βιομηχανία.

Όμως, αυτή η προβληματική δεν παρουσιάζει καμιά πρωτοτυπία. Είναι φανερό ότι

---

20. Roy Morrison, *Ecological Democracy* (Boston: South End Press, 1995), σ. 25.
21. Roy Morrison, *Ecological Democracy*, σ. 8-9.
22. Roy Morrison, *Ecological Democracy*, σ. 25.
23. Roy Morrison, *Ecological Democracy*, σ. 9.

οι βαθείς οικολόγοι σήμερα συνάγουν τα λογικά συμπεράσματα της προσέγγισής τους που πάντοτε τόνιζε, σε σχέση με την ερμηνεία της οικολογικής κρίσης, τη σημασία των συστημάτων αξιών αντί για τη σημασία των θεσμών, και της τεχνοεπιστήμης αντί για το σύστημα της αγοράς. Δεν είναι επομένως εκπληκτικό ότι τώρα δεν ασχολούνται καθόλου με την οικονομία της αγοράς. Έτσι, όπως τονίζει η Janet Biehl σε βιβλιοκριτική πρόσφατου βιβλίου για τη βιομηχανική επανάσταση, «ο Kirkpatrick Sale ρητά ορίζει το βιομηχανισμό ως "το ήθος που συνοψίζει τις αξίες και τεχνολογίες του δυτικού πολιτισμού". Αυτή η υποκειμενοποίηση του βιομηχανισμού ως "ήθους" αποκλείει την καπιταλιστική συνιστώσα στο βιομηχανισμό του Sale»[24].

Είναι σαφές ότι οι βαθείς οικολόγοι και ο Morrison, χρησιμοποιώντας μια απλοϊκή «ιστορική» ανάλυση που δεν διακρίνει μεταξύ βασικών εννοιών όπως, από τη μια μεριά, οι καπιταλιστικές σχέσεις ιδιοκτησίας, η οικονομία της αγοράς και η οικονομία ανάπτυξης και, από την άλλη, η ιδεολογία ανάπτυξης, καταλήγουν σε ένα γενικό ανακάτεμα που ονομάζουν «βιομηχανισμό», το οποίο υποτίθεται είναι η αιτία όλων των δεινών μας! Το γεγονός ότι η βιομηχανική επανάσταση έλαβε χώρα σε μια κοινωνία όπου τα μέσα παραγωγής ήταν κάτω από ιδιωτικό έλεγχο απλώς αγνοείται στην προσέγγιση αυτή. Το ίδιο αγνοείται το γεγονός ότι τα καταρρεύσαντα καθεστώτα του «υπαρκτού σοσιαλισμού», στην πραγματικότητα, είχαν τη δυνατότητα να μην υιοθετήσουν την οικονομία ανάπτυξης αλλά δεν το έπραξαν. Όχι διότι σκόπευαν να γίνουν βιομηχανικές κοινωνίες και έπρεπε επομένως να υιοθετήσουν το περιεκτικό σύστημα κοινωνικών σχέσεων που έχει διαμορφώσει η βιομηχανική πραγματικότητα, όπως φαίνεται να υποστηρίζει ο Morrison. Ούτε καν εξαιτίας των «αντικειμενικών» παραγόντων που προφανώς απαιτούσαν κάποιο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης για να είναι δυνατή η ικανοποίηση των αναγκών των λαών τους. Μολονότι όλοι αυτοί οι παράγοντες πράγματι έπαιξαν ένα ρόλο, η κύρια αιτία που οι χώρες του «υπαρκτού» υιοθέτησαν την οικονομία ανάπτυξης ήταν ένας «υποκειμενικός» παράγοντας: το γεγονός ότι η ταυτοποίηση της Προόδου με την οικονομική ανάπτυξη ήταν βασικό τμήμα της ιδεολογίας τους[25].

Σήμερα, βέβαια, λίγοι πιστεύουν ακόμη στην ταυτοποίηση της Προόδου με την οικονομική ανάπτυξη, ή ακόμη και στην ίδια την ιδέα της Προόδου. Για παράδειγμα, ελάχιστοι θα ισχυριστούν σήμερα, ιδιαίτερα μετά την εμπειρία του αιώνα μας, ότι υπάρχει κάποιο είδος αιτιακής σχέσης μεταξύ Προόδου στην τεχνοεπιστήμη και του βαθμού αυτονομίας που έχει επιτευχθεί στο πολιτικό και οικονομικό επίπεδο. Ακόμη, αρκετοί ερευνητές σημειώνουν ότι το ανθρώπινο γένος γίνεται όλο και περισσότερο

---

24. Βλ. τη βιβλιοκριτική της Janet Biehl για το βιβλίο του Kirkpatrick Sale, *Rebels Against the Future: The Luddites and Their War on the Industrial Revolution, Lessons for the Computer Age* (Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1995), στο περιοδικό *Green Perspectives*, αρ. 36 (Φεβρ. 1996), σ. 8.

25. Takis Fotopoulos, *Towards an Inclusive Democracy*, κεφ. 2.

τρωτό εξαιτίας του γεγονότος ότι στηρίζεται, σε παγκόσμιο επίπεδο, στην ίδια τεχνολογία και διότι η αυξανόμενη τεχνολογική πολυπλοκότητα συνοδεύεται από ολοένα μεγαλύτερη έλλειψη ευκαμψίας και προσαρμοστικής ικανότητας[26]. Όμως, θα μπορούσε κανένας σχετικά να προτείνει το αντεπιχείρημα ότι, εάν δεχθούμε τη θέση για τη μη ουδετερότητα της τεχνολογίας, τότε, η ομογενοποίηση της τεχνολογίας δεν είναι μια «ανεξάρτητη μεταβλητή» αλλά απλώς το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της αγοραιοποίησης της οικονομίας.

Η μη ουδετερότητα της τεχνοεπιστήμης είναι πιο φανερή σήμερα από ό,τι στο παρελθόν. Έτσι, όσον αφορά, πρώτα, την τεχνολογία, όπως σημειώνει ο Ian Reinecke σε σχέση με την ηλεκτρονική τεχνολογία:

> «Οι αξίες που ενυπάρχουν σε πολλά ηλεκτρονικά συστήματα επεκτείνονται πέρα από τα γραφεία και τα εργοστάσια και αντανακλούν ολόκληρη την κοινωνία. Τα συστήματα αυτά τονίζουν την προτεραιότητα του ελέγχου και της παραγωγής που κινείται με βάση το κέρδος. Εξυπηρετούν το συμφέρον αυτών που παράγουν την τεχνολογία, αυτών στους οποίους την πωλούν, και αυτών οι οποίοι ωφελούνται από αυτή. Ένα τεστ για την υποτιθέμενη ουδετερότητα της τεχνολογίας είναι το κατά πόσο ο σχεδιασμός της είναι ανεπηρέαστος από την κοινωνία που την περιβάλλει... η ουδετερότητα μιας τεχνολογίας δεν εξαρτάται από τη θεωρητική της δυνατότητα να κάνει καλό ή κακό αλλά από το πώς είναι σχεδιασμένη να χρησιμοποιηθεί. Εάν στην πραγματικότητα χρησιμοποιείται μόνο σαν απειλή, ως ένα όργανο ελέγχου, ως μέσο καθυπόταξης των πολλών από τους λίγους, τότε ο τίτλος της ως ουδέτερης είναι κίβδηλος»[27].

Ακόμη, όσον αφορά τη σημερινή επιστήμη, ο μη ουδέτερος χαρακτήρας της έχει γίνει περισσότερο φανερός παρά ποτέ στο παρελθόν, μετά την ιδιωτικοποίηση της επιστημονικής έρευνας, ως αποτέλεσμα της συρρίκνωσης του δημόσιου τομέα γενικά και των δημόσιων δαπανών ειδικότερα στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης φάσης της αγοραιοποίησης της οικονομίας[28]. Όπως τονίζει η Stephanie Pain, μια από τους διευθυντές του περιοδικού *New Scientist* (που δεν φημίζεται για τη ριζοσπαστικότητά του), επιστήμη και μεγάλες επιχειρήσεις έχουν τελευταία αναπτύξει πολύ στενότερους δεσμούς:

> Ενώ κάποτε η έρευνα ήταν κατά το πλείστον ουδέτερη, τώρα, πρέπει να ικανοποιεί μια ολόκληρη σειρά από χρηματοδότες. Τα ερευνητικά πορίσματα, αντί να είναι αμερόληπτα, χειραγωγούνται διακριτικά και «μαλάζονται», ή ακόμη και κλειδώνονται στα συρτάρια εάν δεν εξυπηρετούν τα σωστά συμφέροντα. Το πατρονάρισμα σπανίως έρχεται χωρίς όρους[29].

---

26. Βλ. π.χ., John M. Gowdy, «Progress and Environmental Sustainability», *Environmental Ethics*, τομ. 16, αρ. 1 (Άνοιξη 1994).

27. Ian Reinecke, *Electronic Illusions* (New York: Penguin, 1984), στο *Questioning Technology*, σ. 214-15.

28. Takis Fotopoulos, *Towards an Inclusive Democracy*, σ. 33-46.

29. Stephanie Pain, «When the price is wrong», *The Guardian*, 27/2/97.

Στην πραγματικότητα, όπως υποστηρίζει η ίδια, ακόμη πιο βλαβερή είναι η αυτολογοκρισία στην οποία υποβάλλονται οι επιστήμονες σε μια προσπάθεια να εξασφαλίσουν τη μη διακοπή της ροής των συμβολαίων —προσπάθεια που είναι ζωτική για την επιβίωσή τους μετά τη νεοφιλελεύθερη θεσμοποίηση των προηγούμενων άτυπων δεσμών μεταξύ επιχειρήσεων και επιστήμης. Στη Βρετανία, για παράδειγμα, ένας νόμος του 1993 για την επιστήμη τονίζει την ανάγκη να επικεντρωθεί η έρευνα σε θέματα που βοηθούν την «οικονομία», ενώ η βιομηχανία καλείται να στηρίξει εκείνες τις επιστημονικές έρευνες που είναι πιθανό να δημιουργήσουν πλούτο στο μέλλον. Το αποτέλεσμα των τυπικών και άτυπων δεσμών που έχουν δημιουργηθεί μεταξύ επιχειρήσεων και επιστήμης είναι ότι σήμερα, όχι μόνο δεν είναι δυνατόν να μιλούμε για την ουδετερότητα ή «αντικειμενικότητα» των κοινωνικών επιστημών —όπως άλλωστε συνέβαινε και στο παρελθόν[30]— αλλά γίνεται ολοένα και πιο δύσκολο να μιλούμε ακόμη και για την ουδετερότητα των φυσικών επιστήμων.

Θ' αναφερθώ σε δυο παραδείγματα που δείχνουν καθαρά τους κοινούς στόχους και δεσμούς μεταξύ, από τη μια μεριά, αυτών που ελέγχουν τη βιομηχανία στη σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς και, από την άλλη, αυτών που ελέγχουν την επιστημονική έρευνα. Το πρώτο παράδειγμα αφορά την αγρο-βιομηχανική έρευνα και το δεύτερο το αποτέλεσμα του θερμοκηπίου.

Όσον αφορά την αγρο-βιομηχανική έρευνα, όπως ανέφερε μερικά χρόνια πριν το περιοδικό *The Ecologist*:

> «Η βιομηχανία, μέσω της στρατηγικής τοποθέτησης των χρημάτων της σε ερευνητικά σχέδια, μπορεί να κατευθύνει σημαντικά κονδύλια σε έρευνα που εξυπηρετεί κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο τη δική της μακροπρόθεσμη ατζέντα. Η διαδικασία αυτή έχει ήδη αποκτήσει τη δική της ταχύτητα και τα πανεπιστήμια υιοθετούν κορπορατίστικα οράματα για τη μεγιστοποίηση των κερδών. Στις ΗΠΑ, τα δημόσια πανεπιστήμια κατανέμουν σπάνιους οικονομικούς πόρους σε έρευνα η οποία ελπίζεται ότι θα αποδώσει πατενταρισμένες διαδικασίες και προϊόντα που θ' αποτελέσουν τμήμα της "μελλοντικής προίκας" τους. Έτσι, η βιοτεχνική έρευνα προσπορίζεται σημαντικά κονδύλια, ενώ αντίθετα η έρευνα για τις περιβαλλοντικές και κοινωνικές επιπτώσεις της βιομηχανικής γεωργίας παραμελείται ή εξαφανίζεται»[31].

Το δεύτερο παράδειγμα αφορά το κρίσιμο πρόβλημα του «αποτελέσματος του θερμοκηπίου» και τις προσπάθειες της βιομηχανίας φυσικών καυσίμων να υποσκάψει τις διαπραγματεύσεις για μια κλιματική συνθήκη που θα εμπόδιζε την παγκόσμια άνοδο της θερμοκρασίας. Όπως αναφέρει η Stephanie Pain, οι ειδικοί επιστήμονες για πολλά χρόνια είχαν προσπαθήσει να συσχετίσουν την κλιματική μεταβολή με την καύση των

---

30. Takis Fotopoulos, *Towards an Inclusive Democracy*, σ. 340-42.
31. *The Ecologist*, τομ. 22 αρ. 4, Ιουλ.-Αυγ. 1992, σ. 157-58.

φυσικών καυσίμων (πετρέλαιο, άνθρακας, φυσικό αέριο). Τελικά, το 1995, περισσότεροι από 2.500 κλιματολόγοι κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι ο πλανήτης έχει οριστικά αρχίσει να υφίσταται τις συνέπειες μιας γενικής ανόδου της θερμοκρασίας, ως αποτέλεσμα ανθρώπινων δραστηριοτήτων, δηλ. της καύσης φυσικών καυσίμων και της συνακόλουθης δημιουργίας εκπομπών θερμοκηπίου, οι οποίες είναι υπεύθυνες για την πλανητική άνοδο της θερμοκρασίας. Παρ' όλα αυτά, μια ισχυρή ομάδα πίεσης από τις ενεργειακές βιομηχανίες, με τη βοήθεια μιας χούφτας επιστημόνων, έκανε λυσσώδη αγώνα για να αποτρέψει τη συναγωγή του παραπάνω συμπεράσματος, με το επιχείρημα ότι η παγκόσμια άνοδος της θερμοκρασίας είναι ένας μύθος που στοχεύει να εκφοβίσει τις κυβερνήσεις και να τις ωθήσει στην παραχώρηση σημαντικών ερευνητικών κονδυλίων για τη σχετική έρευνα. Οι επιστήμονες αυτοί «κατάφεραν να κωλλυσιεργήσουν τις διαπραγματεύσεις και συνέβαλαν αποφασιστικά ώστε οι ενεργειακές βιομηχανίες να κερδίσουν αναστολή για μια περίπου δεκαετία»[32]. Και αυτό, τη στιγμή που υπολογίζεται ότι για κάθε χρόνο αυτής της αναστολής, άλλα 6 δισ. τόνοι διοξειδίου του άνθρακα θα εκπέμπονται στην ατμόσφαιρα, συμβάλλοντας στην περαιτέρω αύξηση της θερμοκρασίας της Γης. Περιττό να προστεθεί ότι «ένα δίκτυο διαπλεκόμενων συμφερόντων υπάρχει μεταξύ ερευνητών στα πανεπιστήμια των ΗΠΑ, κυβερνήσεων (Κουβέιτ) και ομάδων πίεσης από τις ενεργειακές και ενεργοβόρες βιομηχανίες (μεταξύ των μελών τους είναι οι Shell, Exxon, Texaco, η British Coal και η Ford)»[33].

Είναι αυτόνομη η τεχνολογία;

Συχνά, το θέμα της μη ουδετερότητας της τεχνοεπιστήμης συγχέεται με το θέμα της αυτονομίας της. Ο David Watson, για παράδειγμα, ισχυρίζεται ότι «η ιδέα πως η τεχνολογία δεν είναι ουδέτερη συνεπάγεται λογικά όχι μόνο ότι οι αντιλήψεις μας διαμορφώνουν και καθορίζουν την τεχνολογία, αλλά και ότι οι τεχνολογικές σχέσεις και οι επιταγές της τεχνολογίας διαμορφώνουν, με τη σειρά τους, τις αντιλήψεις μας και τις κοινωνικές σχέσεις»[34].

Όμως, η λογική αυτή συνέπεια μπορεί να συναχθεί μόνο εάν υποθέσουμε ότι η τεχνολογία είναι όχι μόνο μη ουδέτερη αλλά και αυτόνομη, πράγμα που δεν είναι. Αυτόνομη τεχνολογία σημαίνει ότι η τεχνολογία έχει την ικανότητα να καθορίζει το θεσμικό πλαίσιο καθώς και το κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα, είτε ως ο μόνος είτε ως ο πιο σημαντικός παράγοντας. Όμως μια τέτοια προσέγγιση αμέσως γεννά ερωτήματα του τύπου: πώς εξηγείται ότι, ιστορικά, παρόμοιες, αν όχι οι ίδιες, τεχνολογίες στήριζαν

---

32. Stephanie Pain, «When the price is wrong».
33. Polly Ghazi, *The Observer*, 10/3/1997.
34. David Watson, *Beyond Bookchin* (New York: Fifth Estate, 1996), σ. 119-20.

εντελώς διαφορετικές πολιτικές και κοινωνικές δομές, από τη δημοκρατική Αθήνα και την ολιγαρχική Σπάρτη μέχρι μια «σχετικά δημοκρατική ομοσπονδία όπως οι Iroquois και μια πολύ δεσποτική αυτοκρατορία όπως οι Ίνκας»;[35]

Άλλοι υιοθετούν ρητά τη θέση ότι «η τεχνολογία είναι αυτόνομη». Έτσι, ο Michael Shallis, αναφερόμενος στη γνωστή φράση του Marshall McLuhan's «το μέσο είναι το μήνυμα», υποστηρίζει την αυτονομία της τεχνολογίας, μια αυτονομία την οποία, όπως υποστηρίζει, συνήθως αγνοούμε, όταν δεν βλέπουμε το μέσο αλλά μόνο το περιεχόμενο. Ο Shallis αναφέρεται στην τεχνολογία του ρολογιού και τονίζει ότι το ρολόι μεταμόρφωσε την κοινωνία και επέβαλε σε όλους την τυραννία του χρόνου, ενώ συγχρόνως έκανε δυνατή τη χρονική αφαίρεση, έξω από κάθε ανθρώπινη εμπειρία. Παρόμοια, αναφερόμενος στην τεχνολογία των κομπιούτερ, ο ίδιος συγγραφέας ισχυρίζεται ότι αυτό που έχει σημασία δεν είναι το πώς χρησιμοποιούμε τον κομπιούτερ, αλλά το γεγονός ότι «η ανωνυμία του κομπιούτερ, το απρόσωπο, συμβολίζει την απώλεια της πίστης και της ίδιας της προσωπικότητας του ανθρώπου, την ανωνυμία του σε ένα μηχανικό κόσμο»[36].

Θα μπορούσε όμως εδώ να υποστηρίξει κανένας τη θέση ότι το θέμα δεν είναι εάν το ρολόι η ο κομπιούτερ μεταμόρφωσαν την κοινωνία, πράγμα που κανένας δεν αμφισβητεί. Το πραγματικό ερώτημα είναι εάν η υιοθέτηση αυτών των τεχνολογιών αντανακλά σημαντικές καινούργιες ανάγκες του κοινωνικο-οικονομικού συστήματος (δηλ. εκείνων στην άρχουσα ελίτ που το ελέγχουν), οπότε βέβαια η τεχνολογία δεν μπορεί να χαρακτηριστεί αυτόνομη. Από την άποψη αυτή δεν είναι τυχαίο ότι, μολονότι το πρώτο μηχανικό δημόσιο ρολόι κατασκευάστηκε και ανεγέρθηκε στο Μιλάνο το 1335 και τα πρώτα ατομικά ρολόγια εμφανίστηκαν λίγο μετά το 1500, εν τούτοις, μόλις στο τέλος του 18ου αιώνα έγινε δυνατό η τεχνολογία του ατομικού ρολογιού να προχωρήσει τόσο πολύ ώστε η μαζική επέκταση της χρήσης του να συμβαδίσει πλήρως με την παράλληλη επέκταση του εργοστασιακού συστήματος. Με άλλα λόγια, δεν ήταν η εφεύρεση του ρολογιού που επέβαλε την τυραννία του χρόνου, αλλά η ανάδυση της οικονομίας της αγοράς που την έκανε αναγκαία. Αντίστοιχα, δεν ήταν η άφιξη του κομπιούτερ που έφερε την απώλεια της προσωπικότητας και την ανωνυμία του ατόμου σε ένα μηχανικό κόσμο, αλλά η ανάδυση των τεράστιων αστικών κέντρων στη σημερινή μετα-βιομηχανική κοινωνία (όπου συγκεντρώνεται σχεδόν το μισό του παγκόσμιου πληθυσμού)[37] και η συνακόλουθη παρακμή των κοινοτήτων που την έκανε αναπόφευ-

---

35. Murray Bookchin, *The Ecology of Freedom*, σ. 246.

36. Michael Shallis, *The Silicon Idol*, N.Y. Schoken, 1984, in *Questioning Technology*, σ. 31.

37. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Διεθνούς Τράπεζας, το 1994, ο αστικός πληθυσμός αποτελούσε, κατά μέσο όρο, το 45% του παγκόσμιου πληθυσμού. Όμως, στις «οικονομίες μέσου εισοδήματος» ο αστικός πληθυσμός ήταν το 61% του συνολικού και στις «υψηλού εισοδήματος οικονομίες» ήταν 77%! World Bank, *World Development Report 1996* (Oxford University Press), Πίν. 9.

κτη. Η πληροφορική τεχνολογία απλώς αντανακλούσε τις ανάγκες της νεο-αναδυθείσας διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς για ταχύτερη επεξεργασία των στοιχείων και ευκολότερη επικοινωνία.

Από τη σκοπιά αυτή, ακολουθώντας τη Frances Stewart[38], θα εισάγουμε μια σημαντική διάκριση μεταξύ της *διαθέσιμης τεχνολογίας* και της *τεχνολογίας-εν-χρήσει*. Έτσι, ξεκινώντας με έναν ευρύ ορισμό της τεχνολογίας που καλύπτει «όλες τις δεξιοτεχνίες, γνώσεις και διαδικασίες για την κατασκευή και χρήση χρήσιμων πραγμάτων», μπορούμε να περιγράψουμε την τεχνολογία ως ένα σύνολο τεχνικών, όπου η κάθε τεχνική συνδέεται με ένα σύνολο χαρακτηριστικών. Η διαθέσιμη τεχνολογία μπορεί να οριστεί ως το σύνολο όλων εκείνων των γνωστών τεχνικών που έχουν εξελιχθεί ιστορικά, ενώ η τεχνολογία-εν-χρήσει είναι απλώς ένα υποσύνολο, δηλ. ένα (μικρό) τμήμα της διαθέσιμης τεχνολογίας, το οποίο προσδιορίζεται σε δεδομένη ιστορική στιγμή από τη φύση της διαθέσιμης τεχνολογίας και την επιλογή που γίνεται μεταξύ των διαθέσιμων τεχνικών. Με βάση αυτή τη διάκριση, όπως σημειώνει η Stewart, η ανάπτυξη τεχνικών είναι μια ιστορική διαδικασία. Η κατάσταση της επιστημονικής και τεχνολογικής γνώσης θέτει το πλαίσιο ή παρέχει το σημείο εκκίνησης για νέες εξελίξεις, όπου η μια τεχνική με συγκεκριμένο σύνολο χαρακτηριστικών αντικαθιστά την άλλη, ανάλογα με τις ιστορικές και οικονομικές συνθήκες της εποχής.

Όσον αφορά, πρώτα, τις ιστορικές συνθήκες, τα χαρακτηριστικά των τεχνικών που υιοθετούνται σε συγκεκριμένη στιγμή εξαρτώνται από τις ιστορικές περιστάσεις του τόπου όπου εισάγονται οι τεχνικές αυτές. Έτσι, εξαιτίας του γεγονότος ότι το μεγαλύτερο τμήμα της τεχνολογικής εξέλιξης, από τότε που αναδύθηκε η οικονομία της αγοράς κατά τη διάρκεια της βιομηχανικής επανάστασης, έλαβε χώρα στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, η διαθέσιμη τεχνολογία σήμερα στηρίζεται στα χαρακτηριστικά των τεχνικών που αναπτύχθηκαν στις χώρες αυτές, τα οποία, με τη σειρά τους, εξαρτώνται από τις ιστορικο-οικονομικές περιστάσεις των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών κατά την περίοδο της βιομηχανικής επανάστασης (εργοστασιακό σύστημα, μεγάλος βαθμός καταμερισμού εργασίας και εξειδίκευσης, υψηλά επίπεδα παραγωγικότητας και εισοδήματος κ.λπ.).

Δεύτερον, όσον αφορά τις οικονομικές συνθήκες, όπως σημειώνει η Stewart, «εκείνες μόνο οι τεχνικές αναπτύσσονται και υιοθετούνται που πιστεύεται ότι είναι ζωτικές στην οικονομία στην οποία εισάγονται»[39]. Με άλλα λόγια, το συγκεκριμένο υποσύνολο, από το σύνολο των διαθέσιμων τεχνικών, που θα επιλεγεί σε οποιαδήποτε στιγμή, εξαρτάται από την οικονομική οργάνωση της κοινωνίας και τους μηχανισμούς επιλογής που έχει καθιερώσει. Επομένως, «η επιλογή που πράγματι γίνεται σε συγκεκριμένη

38. Frances Stewart, *Technology and Underdevelopment*, σ. 3.
39. Frances Stewart, *Technology and Underdevelopment*, σ. 3.

στιγμή εξαρτάται από τους στόχους που έχουν εκείνοι οι οποίοι παίρνουν τις αποφάσεις, τις οικονομικές περιστάσεις της συγκεκριμένης χώρας και τα χαρακτηριστικά των διάφορων τεχνικών»[40]. Είναι λοιπόν φανερό ότι για να εξηγήσουμε την εισαγωγή, για παράδειγμα, του ρολογιού ή του κομπιούτερ, δεν είναι αρκετό απλώς ν' αναφερθούμε στις σχετικές εφευρέσεις, ως αυτόνομες τεχνο-επιστημονικές εξελίξεις, αλλά ότι θα πρέπει ν' αναφερθούμε σε ολόκληρη την κοινωνικο-οικονομική δομή της κοινωνίας και τις αξίες της. Το συμπέρασμα αυτό αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα αν πάρουμε υπόψη τα παρακάτω στοιχεία: πρώτον, ότι σε κάθε τεχνική αντιστοιχεί συγκεκριμένη κατανομή ωφελημάτων, δεύτερον, ότι η κάθε τεχνική σχεδιάζεται για συγκεκριμένο οικονομικο-τεχνικό περιβάλλον και είναι «αποτελεσματική» μόνο στο πλαίσιο του περιβάλλοντος αυτού και, τρίτον, ότι «οι μηχανισμοί επιλογής είναι και οι ίδιοι τμήμα του τεχνολογικού συστήματος, πράγμα που σημαίνει ότι το σύστημα αναπαράγεται μέσω της δημιουργίας τέτοιων μηχανισμών επιλογής, οι οποίοι είναι συμβατοί με αυτό»[41]. Όλα αυτά μπορούν να εξηγήσουν το «παράδοξο» στο οποίο αναφέρεται ο Bookchin, ότι «ενώ ο καπιταλισμός έχει στραφεί στην τεχνολογία με μια ορμή που είναι άγνωστη σε οποιαδήποτε προηγούμενη κοινωνία, είναι πασίγωστο ότι οι καπιταλιστές έχουν αγνοήσει πολύ σημαντικές τεχνολογίες και έχουν επιλέξει ν' αναπτύξουν εκείνες ακριβώς τις τεχνολογίες που ευνοούν τη θεμελιακή επιταγή για ανάπτυξη και τη συνακόλουθη πελώρια όρεξη για κέρδος»[42].

Συμπερασματικά, μολονότι οι τεχνολογικές εφευρέσεις μπορεί πράγματι ν' αντανακλούν ένα σημαντικό βαθμό αυτονομίας —πράγμα που συνέβαινε ιδιαίτερα σε παλιότερους καιρούς, όταν η επιστημονική και τεχνολογική έρευνα δεν διεξαγόταν, όπως σήμερα, μέσα σε πελώρια και πολυέξοδα ερευνητικά ιδρύματα— η ίδια η τεχνολογία, με την έννοια της τεχνολογίας-εν-χρήσει που υιοθετούν αυτοί που ελέγχουν την παραγωγική διαδικασία, αποτελούσε πάντοτε ένα αδιάσπαστο τμήμα των εξουσιαστικών σχέσεων που απορρέουν από τους υπάρχοντες κοινωνικο-οικονομικούς θεσμούς και τις αξίες που είναι συμβατές με το κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα.

Επομένως, αντίθετα με την άποψη του Καστοριάδη («μια αυθεντική επιλογή απαιτεί την καθιέρωση *κριτηρίων* και *προτεραιοτήτων*... για ποια κριτήρια και τι προτεραιότητες [μιλούμε εδώ];... και αυτές οι επιλογές, εάν υποθέσουμε ότι υπήρχαν, είναι επιλογές από ποιον;»)[43] θα μπορούσε κανένας να υποστηρίξει ότι πράγματι γίνονται επιλογές με βάση συγκεκριμένα κριτήρια. Όμως, ούτε οι επιλογές ούτε τα κριτήρια καθορίζονται από την κοινωνία γενικά, και πολύ περισσότερο από τους επιστήμονες. Με αυτή την έννοια, η τεχνοεπιστήμη δεν είναι αυτόνομη, όπως υποστηρίζει ο Καστοριά-

---

40. Frances Stewart, *Technology and Underdevelopment*, σ. 22.
41. Frances Stewart, *Technology and Underdevelopment*, σ. 87.
42. Murray Bookchin, *Re-enchanting Humanity*, σ. 155.
43. Cornelius Castoriadis, *Philosophy, Politics, Autonomy*, σ. 250-51 & 255.

δης, ακολουθώντας τον Jaques Ellul[44]. Εάν όμως η τεχνολογία δεν θεωρηθεί αυτόνομη, το ερώτημα που τίθεται είναι πώς μπορούμε να εξηγήσουμε τη σημερινή κατάσταση που είναι φανερό ότι εξελίσσεται σε πλήρη αντίφαση με τους ίδιους τους στόχους της οικονομίας της αγοράς, κυρίως εξαιτίας της συνεχιζόμενης καταστροφής του περιβάλλοντος; Στην πραγματικότητα, αυτό ακριβώς το χαρακτηριστικό της σημερινής τεχνολογίας οδήγησε τον Καστοριάδη να ισχυριστεί ότι η τεχνολογία είναι σήμερα ανεξέλεγκτη, χωρίς κατεύθυνση και στόχους[45].

Κατά τη γνώμη μου, όμως, η άποψη για το ανεξέλεγκτο της τεχνολογίας θα ήταν βάσιμη μόνο εάν δούμε την τεχνολογία μακροπρόθεσμα. Βραχυπρόθεσμα και μεσοπρόθεσμα, η τεχνολογία ελέγχεται αποφασιστικά από τους θεσμούς που χρηματοδοτούνται από το σύστημα της οικονομίας της αγοράς/ανάπτυξης και κατευθύνεται ουσιαστικά από τις αξίες με τις οποίες είναι διαποτισμένο το σύστημα αυτό. Εάν, λοιπόν, μακροπρόθεσμα, η τεχνολογία φαίνεται να είναι χωρίς κατεύθυνση και αντιφάσκουσα προς τους ίδιους τους στόχους του συστήματος, αυτό οφείλεται στο ότι είναι έξω από τη λογική της οικονομίας της αγοράς για αυτούς που την ελέγχουν να σκέφτονται τις μακροπρόθεσμες επιπτώσεις των επιλογών τους. Μολονότι, επομένως, οι τεχνολογικές επιλογές φαίνονται ανορθολογικές, δεν παύουν να είναι απόλυτα συμβατές με τις αξίες και τους στόχους αυτών που ελέγχουν την οικονομία της αγοράς και, σαν τέτοιες, είναι ορθολογικές. Ακόμη, στο βαθμό που οι νέες «πράσινες» τεχνολογίες ικανοποιούν τις μακροπρόθεσμες ανάγκες του συστήματος από την άποψη των οικολογικών τους επιπτώσεων και, συγχρόνως, είναι συμβατές με τους στόχους της μεγιστοποίησης της αποτελεσματικότητας, της ανάπτυξης και των κερδών, οι τεχνολογίες αυτές δεν απορρίπτονται. Είναι μάλιστα ακριβώς η μερική υιοθέτηση παρόμοιων «πράσινων» τεχνολογιών (π.χ. «πράσινα» ψυγεία) που τρέφει την περιβαλλοντιστική μυθολογία[46] ότι ο «πράσινος» καπιταλισμός είναι εφικτός.

Ο Murray Bookchin, επίσης, απορρίπτει τη θέση ότι «η τεχνολογία είναι αυτόνομη»:

> Η ιδέα ότι η επιστήμη και η τεχνολογία είναι αυτόνομες από την κοινωνία και ότι, αντίθετα, οι ίδιες αποτελούν βασικούς παράγοντες που την κατευθύνουν, ίσως είναι μια από τις πιο ύπουλες φαντασιώσεις του καιρού μας. Είναι βέβαια αληθές ότι η επιστήμη και η τεχνική καθοδηγούν την έρευνα και δημιουργούν οράματα προς νέες εξελίξεις, όμως αυτές οι εξελίξεις καθοδηγούνται αυστηρά από την κρατούσα κοινωνία της αγοράς και όχι αντίστροφα... η τεχνολογία είναι ένα ετερόνομο ή εξαρτημένο φαινόμενο... ο οικομυστικισμός τείνει να τονίζει την αυτονομία της τεχνολογίας από την κοινωνία και το μυστηριακό περιεχόμενο μιας «τεχνολογικής επιταγής», συσκοτίζοντας ωμά τους βα-

---

44. Cornelius Castoriadis, *Philosophy, Politics, Autonomy*, σ. 271.

45. Cornelius Castoriadis, *Philosophy, Politics, Autonomy*, κεφ. 10.

46. Βλ. για τα παρ' ημίν τη σχετική μυθολογία που αναπτύσσει το ελληνικό τμήμα της Γκρίνπις, ο Μιχ. Μοδινός της *Νέας Οικολογίας* κ.λπ.

θύτατα κοινωνικούς παράγοντες που προωθούν ή παρεμποδίζουν την τεχνολογική καινοτομία[47].

Εν τούτοις, μολονότι ο Bookchin αναφέρεται όχι μόνο στο μη αυτόνομο αλλά και στο μη ουδέτερο χαρακτήρα της τεχνολογίας, συγχρόνως, φαίνεται να δέχεται το διαχωρισμό μεταξύ μέσων και σκοπών σε σχέση με τις χρήσεις της τεχνολογίας, πράγμα που ουσιαστικά σημαίνει την άρνηση της θέσης της μη ουδετερότητας: «στις ταξικές κοινωνίες, η χρήση τεχνολογιών για την αντικατάσταση της εργασίας από μηχανές, για την αποψίλωση πελώριων εκτάσεων του πλανήτη, για την εκμετάλλευση των χαμηλομίσθων του Τρίτου Κόσμου —όλα αυτά θέτουν ακριβώς το κοινωνικό θέμα των τρόπων με τους οποίους χρησιμοποιείται η τεχνολογία»[48].

Κατά τη γνώμη μου, η μη ουδετερότητα της τεχνοεπιστήμης δεν προκύπτει ούτε από κάποια φαντασιακή αυτονομία ούτε από έναν υποτιθέμενο διαχωρισμό μεταξύ μέσων και σκοπών και τη συνακόλουθη «αλήθεια» ότι η τεχνοεπιστήμη είναι «ένα καλό εργαλείο που έχει πέσει σε κακά χέρια». Η ιδέα της αυτονομίας της τεχνοεπιστήμης οδηγεί σε απλοϊκούς ντετερμινισμούς, σύμφωνα με τους οποίους η κατάσταση της τεχνολογίας (των παραγωγικών δυνάμεων) καθορίζει τη μορφή κοινωνικής οργάνωσης, μέσω του προσδιορισμού, άμεσα, των παραγωγικών σχέσεων και, έμμεσα, της οικονομικής οργάνωσης και της «υπερδομής». Από την άλλη μεριά, η ιδέα ότι η τεχνολογία έχει πέσει σε κακά χέρια, εξαιτίας του γεγονότος ότι κάποιοι κακοί άνθρωποι την απομακρύνουν από τους αυθεντικούς σκοπούς της, οδηγεί σε έναν απατηλό διαχωρισμό «σκοπών» και «μέσων». Όμως, σκοποί και μέσα είναι αδιάσπαστα τμήματα του κυρίαρχου κοινωνικού παραδείγματος, το οποίο καθορίζει επιλογές, κριτήρια και προτεραιότητες. Με αυτή την έννοια, η τεχνοεπιστήμη δεν είναι ούτε ουδέτερη αλλά ούτε και αυτόνομη. Ακόμη, ακριβώς λόγω του ετερόνομου χαρακτήρα της τεχνοεπιστήμης, μπορούμε να ελπίζουμε ότι σε μια περιεκτική δημοκρατία το κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα θα περιέχει ένα εντελώς διαφορετικό σύνολο αξιών, που θα συνεπάγεται μια αντίστοιχα διαφορετική και δημοκρατική επιστήμη και τεχνολογία.

Επομένως, μια δημοκρατική αντίληψη της τεχνοεπιστήμης πρέπει ν' αποφύγει και τις δυο μορφές ντετερμινισμού, τόσο τον *τεχνολογικό* ντετερμινισμό όσο και τον *κοινωνικό* ντετερμινισμό. Σύμφωνα με τον πρώτο, που συνήθως υιοθετούν οι περισσότερο απλοϊκές μορφές του Μαρξισμού, η τεχνολογία καθορίζει την κοινωνία. Από την άλλη μεριά, σύμφωνα με τον κοινωνικό ντετερμινισμό, η κοινωνία καθορίζει την τεχνολογία. Όπως σημειώνει ο David Pepper, αυτός είναι ο τύπος ντετερμινισμού σύμφωνα με τον οποίο «τεχνολογίες τόσο διαφορετικές όσο οι λάμπες των ανθρακωρύχων, η γεωρ-

47. Murray Bookchin, *Re-enchanting Humanity* (London: Cassell, 1995), σ. 154-56.
48. Murray Bookchin, *Re-enchanting Humanity*, σ. 157.

γία της πράσινης επανάστασης και η πληροφορική τεχνολογία αναπτύχθηκαν από τις καπιταλιστικές επιχειρήσεις και τη βιομηχανία για να ικανοποιήσουν το συγκεκριμένο στόχο της συσσώρευσης κεφαλαίου, σαν να μην επρόκειτο οι τεχνολογίες αυτές ν' αναπτυχθούν σε μια μη καπιταλιστική κοινωνία»[49]. Νομίζω ότι ο μόνος τρόπος για ν' αποφύγουμε τις δυο αυτές μορφές ντετερμινισμού είναι, όπως προσπάθησα να δείξω παραπάνω, να δούμε την τεχνολογία ως ένα αδιάσπαστο τμήμα μιας ολότητας, η οποία καθορίζεται από τις εξουσιαστικές σχέσεις που συνεπάγονται οι συγκεκριμένοι κοινωνικο-οικονομικοί θεσμοί και το κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα. Όμως, το κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ότι καθορίζεται στενά από τις σχέσεις ιδιοκτησίας και τον αντίστοιχο έλεγχο των οικονομικών θεσμών, όπως συνήθως υποθέτουν οι Μαρξιστές. Το σύστημα αξιών που χαρακτηρίζει το κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα της οικονομίας ανάπτυξης, είτε καπιταλιστικού είτε «σοσιαλιστικού» τύπου, είναι σχεδόν πανομοιότυπο, παρά τις διαφορές στους οικονομικούς και κοινωνικούς θεσμούς και τις συνακόλουθες διαφορές στις εξουσιαστικές δομές.

Συμπερασματικά, ο μη ουδέτερος και ετερόνομος χαρακτήρας της τεχνοεπιστήμης σήμερα προκύπτει από τις θεμελιακές οργανωτικές αρχές που χαρακτηρίζουν την οικονομία ανάπτυξης και τις αξίες που συνεπάγεται το διαπλεκόμενο με αυτή κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα.

Η αντιδημοκρατική φύση της τεχνοεπιστήμης

Ο χαρακτήρας της τεχνοεπιστήμης ως δημοκρατικός ή ολιγαρχικός εξαρτάται από το βαθμό στον οποίο οι πολίτες είναι σε θέση ν' ασκήσουν έλεγχο πάνω στο περιεχόμενό του. Εάν δεχθούμε την υπόθεση που κάναμε παραπάνω, ότι η τεχνοεπιστήμη δεν είναι ούτε ουδέτερη ούτε αυτόνομη και ότι η φύση της καθορίζεται αποφασιστικά από τις εξουσιαστικές σχέσεις που απορρέουν από το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο και το διαπλεκόμενο με αυτό κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα, τότε θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η τεχνοεπιστήμη δεν είναι δημοκρατική. Ο υψηλός βαθμός συγκέντρωσης δύναμης που χαρακτηρίζει τη σημερινή κοινωνία συνεπάγεται έναν ολιγαρχικό έλεγχο πάνω στην τεχνοεπιστήμη, ο οποίος εκδηλώνεται στο περιεχόμενό της, το οποίο, με τη σειρά του, εκφράζει τις υπάρχουσες εξουσιαστικές σχέσεις και το κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα.

Η συγκέντρωση οικονομικής δύναμης στα χέρια των ελίτ που ελέγχουν την οικονομική διαδικασία στην οικονομία της αγοράς ήταν το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της επιδίωξης του κέρδους, μέσω της μεγιστοποίησης της οικονομικής αποτελεσματικότητας και του μεγέθους της αγοράς. Θα μπορούσε να δειχθεί, όπως επιβεβαίωσε πρόσφατη με-

---

49. David Pepper, *Modern Environmentalism* (London: Routledge, 1996), σ. 93.

λέτη, ότι «υπάρχει μια ισχυρή θετική στατιστική συσχέτιση μεταξύ της βιομηχανικής κερδοφορίας και της συγκέντρωσης της αγοράς»[50]. Αυτό αποτελεί μια ένδειξη ότι η επιδίωξη του κέρδους από αυτούς που ελέγχουν την οικονομία της αγοράς πράγματι οδηγεί στη συγκέντρωση. Σε ένα πρώιμο στάδιο αγοραιοποίησης, η συγκέντρωση οικονομικής δύναμης ήταν το αποτέλεσμα της «μαζικοποίησης» της παραγωγής, δηλ. της συγκέντρωσης της παραγωγικής διαδικασίας σε μεγάλες παραγωγικές μονάδες, οι οποίες εξασφάλιζαν «οικονομίες κλίμακας» και οικονομική αποτελεσματικότητα. Σήμερα, οι καπιταλιστικές επιχειρήσεις, για να επιβιώσουν στον ανταγωνισμό μέσα στη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, είναι υποχρεωμένες «να παράγουν μικρές ποσότητες προϊόντων υψηλής ποιότητας και προδιαγραφών, απομακρύνοντας έτσι τις οικονομίες κλίμακας από τη θέση τους στην κεντρική δυναμική του ανταγωνισμού»[51]. Επομένως, η συγκέντρωση οικονομικής δύναμης συμπίπτει σήμερα με μια παράλληλη διαδικασία «απο-μαζικοποίησης» της παραγωγής και διαφοροποίησης, η οποία είναι συνεπής με τις απαιτήσεις της μετα-βιομηχανικής κοινωνίας και της σύγχρονης τεχνολογίας. Όμως, αυτή η «απο-μαζικοποίηση» της παραγωγής, μολονότι επηρεάζει το μέγεθος της παραγωγικής μονάδας, δεν έχει κανένα αποτέλεσμα όσον αφορά το βαθμό συγκέντρωσης οικονομικής δύναμης στο επίπεδο της επιχείρησης. Αυτό είναι σαφές, για παράδειγμα, από το γεγονός ότι οι μεγαλύτερες 500 πολυεθνικές ελέγχουν σήμερα τα δύο τρίτα του παγκόσμιου εμπορίου (40% από αυτό γίνεται *μεταξύ* πολυεθνικών) και από το ότι όλες αυτές οι επιχειρήσεις (εκτός από τις νοτιο-κορεάτικες) έχουν έδρα το Βορρά[52].

Αντίθετα, λοιπόν, με την άποψη που υποστηρίζεται από τους κλασικούς αναρχικούς και μερικούς από τους σύγχρονους[53], στην προσπάθειά τους να δείξουν ότι υπάρχουν *φυσικές* τάσεις που οδηγούν σε μια αποκεντρωμένη αναρχική κοινωνία (παρόμοιος ισχυρισμός προβάλλεται σήμερα από τους υποστηρικτές του βιο-ρετζιοναλισμού), θα μπορούσε να δειχθεί ότι υπάρχει μια μακροπρόθεσμη τάση που οδηγεί στη συνεχή συγκέντρωση οικονομικής δύναμης, ακόμη και όταν η τάση αυτή συνοδεύεται από μια παράλληλη φυσική αποκέντρωση της παραγωγικής διαδικασίας, σαν τη σημερινή. Αυτή η αυξανόμενη συγκέντρωση μπορεί να δειχθεί τόσο στο διακρατικό μακροοικονομικό επίπεδο όσο και στο διεπιχειρησιακό μικρο-οικονομικό επίπεδο[54].

---

50. Martin J. Conyon, «Industry profit margins and concentration: evidence from UK manufacturing», *International Review of Applied Economics*, τομ. 9, αρ. 3 (1995), σ. 288.

51. P. Nolan and K. O'Donnell, «Restructuring and the politics of industrial renewal: the limits of flexible specialisation», στο βιβλίο του A. Pollert (επιμ.) *Farewell to Flexibility?* (Oxford: Blackwell, 1991), σ. 161.

52. Tim Lang and Colin Hines, *The New Protectionism: Protecting the Future Against Free Trade* (London: Earthscan, 1993), σ. 34.

53. Βλ. π.χ., Petr Kropotkin, *Fields, Factories and Workshops Tomorrow* (London: Hutchinson, 1899) και τα επιπρόσθετα σχόλια και στοιχεία του Colin Ward στην έκδοση 1974 (London: Allen & Unwin). Βλ. ακόμη, Kropotkin, *The Conquest of Bread* (London: Penguin, 1972), κεφ. 16.

54. Takis Fotopoulos, *Towards an Inclusive Democracy*, σ. 67-73.

Η συγκέντρωση οικονομικής δύναμης δεν είναι βέβαια ένα νέο φαινόμενο. Σε κάθε ιεραρχική κοινωνία, η συγκέντρωση πλούτου πάντοτε συνόδευε τη συγκέντρωση πολιτικής και στρατιωτικής δύναμης στα χέρια των διάφορων ελίτ —γεγονός που συνήθως «δικαιώνεται» μέσω ενός συστήματος κοινωνικών κανόνων που βασίζονται στη θρησκεία. Το καινούργιο στοιχείο στην οικονομία ανάπτυξης είναι το γεγονός ότι σήμερα η ίδια η αναπαραγωγή του κοινωνικού συστήματος, καθώς και η δύναμη της ελίτ που το ελέγχει, εξαρτάται αποφασιστικά από την υλοποίηση του στόχου της ανάπτυξης η οποία, με τη σειρά της, «δικαιώνεται» μέσω της ταυτοποίησής της με την Πρόοδο. Επομένως, η οικονομική ανάπτυξη λειτουργεί όχι μόνο ως ένας βασικός κοινωνικός και οικονομικός στόχος, αλλά επίσης ως ένα βασικό μέσον για την αναπαραγωγή των δομών της άνισης κατανομής της οικονομικής και πολιτικής δύναμης, η οποία χαρακτηρίζει τη σύγχρονη ιεραρχική κοινωνία, καθώς και ως κεντρικό στοιχείο της ιδεολογίας που τη στηρίζει. Η ιεραρχική κοινωνία πήρε μια νέα μορφή με την άνοδο της οικονομίας της αγοράς στη Δύση και της σχεδιασμένης οικονομίας στην Ανατολή. Στη νέα αυτή μορφή, η ελίτ έλκει τη δύναμή της όχι μόνο, όπως στο παρελθόν, από τη συγκέντρωση πολιτικής, στρατιωτικής ή, γενικά, κοινωνικής δύναμης, αλλά, πρωταρχικά, από τη συγκέντρωση οικονομικής δύναμης, είτε η συγκέντρωση αυτή γίνεται μέσω του μηχανισμού της αγοράς είτε μέσω του κεντρικού πλάνου.

Θα πρέπει όμως να τονιστεί ότι η συγκέντρωση και η οικολογική αποσύνθεση δεν αποτελούν απλώς *συνέπειες* της επικράτησης της οικονομίας ανάπτυξης αλλά, επίσης, θεμελιακές *προϋποθέσεις* για την αναπαραγωγή της. Αντίθετα με τους ισχυρισμούς μερικών από τους οπαδούς της τάσης για την «κοινωνία πολιτών» που, υιοθετώντας τη θεωρία της κρίσης υποκατανάλωσης, ελπίζουν ότι οι ελίτ της Τριάδας (NAFTA, Ε.Ε., Άπω Ανατολή), μπροστά στην απειλή μιας ανεπαρκούς συνολικής ζήτησης, εξαιτίας της διευρυνόμενης ανισότητας, θα παρακινηθούν να εισάγουν μια παγκόσμια μικτή οικονομία[55], στην πραγματικότητα φαίνεται ότι συμβαίνει το αντίθετο. Η οικονομία ανάπτυξης στο Βορρά, όχι μόνο δεν απειλείται από τη διευρυνόμενη ανισότητα της σημερινής διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς, αλλά, αντίθετα, εξαρτάται από αυτή. Έτσι, όπως ακριβώς η παραγωγή της οικονομίας ανάπτυξης δεν είναι δυνατή χωρίς τη λεηλασία της Φύσης, έτσι και η φυσική της αναπαραγωγή είναι εξίσου αδύνατη χωρίς την παραπέρα συγκέντρωση οικονομικής δύναμης.

Είναι, επομένως, φανερό ότι η σημερινή συγκέντρωση οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής δύναμης στα χέρια των ελίτ που ελέγχουν την οικονομία ανάπτυξης δεν είναι απλώς ένα πολιτιστικό φαινόμενο που μπορεί να εξηγηθεί με βάση τις αξίες που καθιέρωσε η βιομηχανική επανάσταση, όπως αφελώς πιστεύουν σημαντικά ρεύματα μέσα στο οικολογικό κίνημα. Επομένως, η πραγματοποίηση της οικολογικής ισορρο-

---

55. Paul Hirst and Grahame Thompson, *Globalisation in Question* (Cambridge: Polity Press, 1996), σ. 163.

πίας δεν είναι απλώς θέμα αλλαγών στα συστήματα αξιών (εγκατάλειψη της αναπτυξιακής λογικής και του καταναλωτισμού) που θα οδηγούσαν σε ένα φιλικό προς το περιβάλλον τρόπο ζωής. Στην πραγματικότητα, η συγκέντρωση δύναμης συνιστά το αναπόφευκτο αποτέλεσμα μιας ιστορικής διαδικασίας, η οποία άρχισε με την επικράτηση των ιεραρχικών κοινωνικών δομών και της συνακόλουθης ιδεολογίας της κυριαρχίας του ανθρώπου πάνω στον άνθρωπο και τη Φύση[56] και κορυφώθηκε τους τελευταίους δυο αιώνες με την ανάπτυξη της οικονομίας της αγοράς και του παρακλαδιού της, της οικονομίας ανάπτυξης.

Η οικονομία της αγοράς/ανάπτυξης και η συγκέντρωση οικονομικής δύναμης αποτελούν τις δυο όψεις του ίδιου νομίσματος. Αυτό σημαίνει ότι ούτε η συγκέντρωση οικονομικής δύναμης ούτε οι οικολογικές συνέπειες της οικονομίας ανάπτυξης είναι δυνατόν ν' αποφευχθούν μέσα στο παρόν θεσμικό πλαίσιο της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς/ανάπτυξης. Από την άλλη μεριά, όμως, η αύξηση της συγκέντρωσης οικονομικής δύναμης οδηγεί στη συνειδοτοποίηση ότι η Πρόοδος, με την έννοια της βελτίωσης της ευημερίας μέσω της ανάπτυξης, έχει έναν αναγκαστικό *μη καθολικό* χαρακτήρα.

Επομένως, με δεδομένο τον ολιγαρχικό έλεγχο πάνω στην τεχνοεπιστήμη που αναπόφευκτα ακολουθεί τη συγκέντρωση δύναμης που επιφέρει η οικονομία της αγοράς/ανάπτυξης, το ερώτημα που ανακύπτει είναι εάν η επιστήμη και η τεχνολογία έχουν κάποια εγγενή χαρακτηριστικά τα οποία επηρεάζουν το δημοκρατικό ή ολιγαρχικό χαρακτήρα τους. Όσον αφορά πρώτα την επιστήμη, θα μπορούσε κανένας να υποστηρίξει τη θέση ότι, από τη δημοκρατική σκοπιά, η ουσία της επιστήμης δεν βρίσκεται στο περιεχόμενό της, μολονότι, φυσικά, οι φυσικές επιστήμες, προωθώντας μια μη μεταφυσική προσέγγιση της πραγματικότητας, έπαιξαν ένα σημαντικό απελευθερωτικό ρόλο στο να υποσκάψουν τις θρησκευτικές και μεταφυσικές πεποιθήσεις και δοξασίες. Θα μπορούσαμε λοιπόν να υποστηρίξουμε τη θέση ότι η ουσία της επιστήμης βρίσκεται στη συνεχή αμφισβήτηση της αλήθειας, δηλ. στις διαδικασίες που χρησιμοποιεί για να συνάγει τις αλήθειες της. Επομένως, η επιστήμη, μολονότι από τη σκοπιά του περιεχομένου της (καθώς και των τεχνολογικών εφαρμογών της) μπορεί να ενδυναμώνει είτε την αυτονομία είτε την ετερονομία (κυρίως την τελευταία, δεδομένης της συνήθως ετερόνομης θέσμισης της κοινωνίας που καθορίζει το περιεχόμενο της επιστήμης), από τη σκοπιά των διαδικασιών που χρησιμοποιεί, ιστορικά, αποτελούσε πάντοτε μια έκφραση της αυτονομίας. Με άλλα λόγια, το ίδιο το γεγονός ότι η επιστήμη συνεχώς ερευνά για νέες αλήθειες προς αντικατάσταση των παλιών και δεν δέχεται την ύπαρξη μόνιμων αληθειών είναι μια ένδειξη του δημοκρατικού της χαρακτήρα. Ο χα-

---

56. Βλ. π.χ. το έργο του Murray Bookchin και, ιδιαίτερα, τα βιβλία *Remaking Society* (Montreal: Black Rose, 1990), *The Ecology of Freedom*, and *From Urbanisation to Cities* (London: Cassell, 1992 & 1995).

ρακτήρας αυτός οφείλεται δηλαδή στην κρίσιμη διαφορά όσον αφορά τις διαδικασίες που χρησιμοποιούν οι επιστήμονες όταν συνάγουν τις επιστημονικές τους «αλήθειες», σε σχέση με τις μεθόδους που χρησιμοποιούν οι προφήτες, οι πατέρες της εκκλησίας και οι γκουρού διάφορων ειδών για να διατυπώσουν δόγματα, μυστικιστικές «αλήθειες» κ.λπ. Το ίδιο το γεγονός ότι οι επιστημονικές διαδικασίες για την ανεύρεση και την αξιολόγηση «αληθειών» έχουν αλλάξει τόσο δραστικά στην πάροδο του χρόνου είναι μια σαφής ένδειξη του δημοκρατικού χαρακτήρα της επιστημονικής μεθόδου. Οι επιστημονικές «αλήθειες», καθώς και οι διαδικασίες που χρησιμοποιούνται για τη συναγωγή τους, αντίθετα με τις μυστικιστικές, διαισθητικές και ανορθολογικές «αλήθειες» και διαδικασίες, υπόκεινται σε συνεχή αμφισβήτηση και κριτική αξιολόγηση.

Αντίστοιχα, το γεγονός ότι η αυτονομία δεν είναι μια «ατομική» υπόθεση και ότι «καθορίζεται αποφασιστικά από τη θέσμιση της κοινωνίας»[57] συνεπάγεται ότι το πρόταγμα της αυτονομίας μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο μέσω της αυτόνομης ανθρώπινης δραστηριότητας, μέσα σε μια διαδικασία δημιουργίας κοινωνικών θεσμών που επιτρέπουν την αυτόνομη σκέψη, και όχι μέσω κάποιου είδους σπιριτουαλιστικής διαδικασίας «αυτο-συνειδητοποίησης»[58], όπως, για παράδειγμα, συνιστούν οι βαθείς οικολόγοι. Στη πραγματικότητα, μια τέτοια διαδικασία αυτο-συνειδητοποίησης θα κατέληγε μόνο στο να ενισχύσει ακόμη περισσότερο την ιδιώτευση και την απόσυρση από την κοινωνική διαδικασία που θεσμίζει την κοινωνία. Μια ιεραρχική κοινωνία που βασίζεται στην κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στον άνθρωπο θα μπορούσε κάλλιστα να επιβιώσει την «αυτο-μεταμόρφωση» (συνήθως της μεσαίας τάξης της) μέσω της Βουδιστικής φώτισης, του «αναγεννημένου» Χριστιανισμού στη Δύση, ή της αναβάπτισης στην Ελληνορθοδοξία στην «καθ' ημάς Ανατολή». Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι η αυτο-μεταμόρφωση εκατομμυρίων Αμερικανών και Δυτικο-Ευρωπαίων την προηγούμενη δεκαετία ήταν πλήρως συμβατή με μια από τις πιο άγριες επιθέσεις των ελίτ που πήρε τη μορφή των νεοφιλελεύθερων πολιτικών (Ρηγκανόμικς, Θατσερισμός), ούτε είναι εκπληκτικό ότι κάτι αντίστοιχο επιχειρείται σήμερα στην Ελλάδα με τη μαζική προβολή από τα ΜΜΕ των «διανοουμένων» της Ελληνορθοδοξίας και των σκοταδιστικών ανοησιών τους.

Όμως, παρά το γεγονός ότι η επιστημονική έρευνα, από μόνη της, είναι δημοκρατική, είναι φανερό ότι μια δημοκρατική, από τη σκοπιά του περιεχομένου και του ελέγχου πάνω σε αυτή, επιστήμη δεν είναι δυνατή στο πλαίσιο των εξουσιαστικών σχέσεων και του κυρίαρχου κοινωνικού παραδείγματος της σημερινής ολιγαρχικής κοινωνίας.

---

57. Κ. Καστοριάδης, «Η κρίση του Μαρξισμού και η κρίση της πολιτικής», *Κοινωνία και Φύση*, αρ. 2 (1992).

58. Σύμφωνα με τον Naess, τον πατέρα της βαθιάς οικολογίας, «όσο μεγαλύτερη η αυτό-συνειδητοποίηση που επιτυγχάνει κανένας τόσο ευρύτερη και βαθύτερη η ταυτοποίησή του με τους άλλους», Arne Naess, *Ecology, Community and Lifestyle* (MA: Cambridge University Press, 1989), σ. 196.

Ο μη ουδέτερος και γενικά ετερόνομος χαρακτήρας της σημερινής επιστήμης αποκλείει μια αληθινά δημοκρατική επιστήμη.

Αλλά, ας έρθουμε τώρα στο θέμα της δημοκρατικότητας της τεχνολογίας. Το πρώτο ερώτημα που προκύπτει σχετικά αναφέρεται στον ορισμό της δημοκρατικής τεχνολογίας. Από όσα ελέχθησαν παραπάνω για την επιστήμη, είναι σαφές ότι το κριτήριο που προτείνεται εδώ για την ταξινόμηση ενός συνόλου τεχνικών ως δημοκρατικών είναι το ποιος ελέγχει τη διαδικασία η οποία καθορίζει, όχι τη διαθέσιμη τεχνολογία γενικά που όπως είδαμε παραπάνω είναι μια ανεξέλεγκτη διαδικασία, αλλά την τεχνολογία-εν-χρήσει. Με βάση την παραπάνω ανάλυση, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η διαδικασία η οποία καθορίζει την τεχνολογία-εν-χρήσει καθορίζεται αποφασιστικά από τις εξουσιαστικές δομές που απορρέουν από το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο και το αντίστοιχο κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα. Επομένως, με δεδομένη τη σημερινή συγκέντρωση δύναμης, η τεχνολογία-εν-χρήσει ελέγχεται αποφασιστικά από τις ελίτ που ελέγχουν την οικονομία της αγοράς και, επομένως, δεν είναι δημοκρατική.

Το κριτήριο που εισαγάγαμε παραπάνω για να ορίσουμε τη δημοκρατική τεχνολογία είναι διαφορετικό από τα συνηθισμένα κριτήρια που χρησιμοποιούνται για το σκοπό αυτό. Ο Lewis Mumford, για παράδειγμα, διακρίνει μεταξύ αυταρχικής και δημοκρατικής τεχνικής ως ακολούθως:

> Απο την ύστερη Νεολιθική εποχή στην Εγγύς Ανατολή, μέχρι τις ημέρες μας, δυο τεχνολογίες συνυπήρχαν επανειλημμένα: η μια αυταρχική, η άλλη δημοκρατική, η μια συστημική-κεντρική και πολύ δυνατή, αλλά εγγενώς ασταθής, η άλλη ανθρωπο-κεντρική και σχετικά αδύνατη, αλλά εφευρετική και σταθερή... αυτό που ονομάζω δημοκρατική τεχνική είναι η μικρής κλίμακας μέθοδος παραγωγής, που στηρίζεται κυρίως στην ανθρώπινη δεξιοτεχνία και τη ζωική ενέργεια αλλά η οποία, ακόμη και όταν χρησιμοποιεί μηχανές, παραμένει πάντοτε κάτω από την ενεργό καθοδήγηση του χειροτέχνη ή του αγρότη[59].

Στη συνέχεια, ο Mumford ισχυρίζεται ότι η αυταρχική τεχνική είναι ένα πολύ πιο πρόσφατο φαινόμενο που εμφανίζεται περίπου την τέταρτη χιλιετηρίδα. Η νέα συγκεντρωτική τεχνική στηριζόταν στο βάναυσο φυσικό καταναγκασμό, την αναγκαστική εργασία και τη δουλεία και δημιούργησε πολύπλοκες ανθρώπινες μηχανές —το στρατό, τον εργατικό στρατό, τη γραφειοκρατία. Η αυταρχική τεχνική επανήλθε σήμερα, σύμφωνα με τον Mumford, σε μια άπειρα μεγεθυμένη και τελειοποιημένη μορφή, όπου «οι εφευρέτες των πυρηνικών βομβών, των διαστημικών πυραύλων και των κομπιούτερ είναι οι πυραμιδοποιοί της εποχής μας... η αυταρχική τεχνική, μέσω της μηχανοποίη-

---

59. Lewis Mumford, «Authoritarian and Democratic Technics» (from *Technology and Culture*, τομ. 5, αρ. 1), στο βιβλίο *Questioning Technology*, σ. 14-15.

σης, της αυτοματοποίησης και της κυβερνητικής, έχει καταφέρει σήμερα να υπερβεί επιτέλους την πιο σοβαρή της αδυναμία: την αρχική της εξάρτηση από συχνά ανυπάκουους σερβο-μηχανισμούς»[60].

Είναι, επομένως, φανερό ότι, για τον Mumford, το κύριο χαρακτηριστικό που διαφοροποιεί τις δημοκρατικές από τις αυταρχικές τεχνικές είναι η κλίμακα. Όμως, μολονότι είναι αληθές ότι η μικρή κλίμακα είναι εγγενής σε ιστορικές μορφές δημοκρατικών τεχνικών (και αντίστροφα όσον αφορά τις ιστορικές μορφές αυταρχικών τεχνικών), εν τούτοις, η κλίμακα δεν πρέπει να είναι το διαφοροποιητικό χαρακτηριστικό μεταξύ των δυο τεχνολογικών τύπων. Εάν οι χειροτέχνες στην αρχαιότητα ή στη φεουδαρχία ήταν σχετικά ανεξάρτητοι και συγχρόνως είχαν τη δυνατότητα, στο πλαίσιο της μικρής κλίμακας παραγωγής, να ελέγχουν την παραγωγική διαδικασία και το ίδιο τους το προϊόν, αυτό δεν ήταν το αποτέλεσμα μιας δημοκρατικής μορφής κοινωνικής οργάνωσης, στο πολιτικό ή το οικονομικό επίπεδο, αλλά συνέπεια του γεγονότος ότι η παραγωγική διαδικασία στα συστήματα πριν από την οικονομία της αγοράς δεν απαιτούσε παραγωγή μαζικής κλίμακας και το εργοστασιακό σύστημα. Τα δυο βασικά χαρακτηριστικά της οικονομίας της αγοράς, η αγοραιοποίηση και η ανάπτυξη, ήταν απόντα στα συστήματα αυτά και έκαναν «αντικειμενικά» δυνατή τη δημοκρατική τεχνική. Το κατά πόσο, σε δεδομένη χρονική στιγμή, η αντικειμενικά δημοκρατική τεχνολογία απορριπτόταν προς όφελος μιας αυταρχικής τεχνικής συνήθως καθοριζόταν είτε από αντικειμενικούς αλλά εξω-οικονομικούς παράγοντες (κλίμα, γεωλογία κ.λπ.), είτε από τέτοιους «υποκειμενικούς» παράγοντες όπως οι στόχοι της ελίτ που μονοπωλούσε την εξουσία (πυραμίδες κ.λπ.).

Στην πραγματικότητα, η εισαγωγή του εργοστασιακού συστήματος κατά τη διάρκεια της βιομηχανικής επανάστασης σηματοδότησε τη μετάβαση σε μια κατάσταση που έκανε «αντικειμενικά» δυνατή την αυταρχική τεχνική, με την έννοια ότι η αναπαραγωγή της οικονομίας αγοράς/ανάπτυξης που ανέκυψε την ίδια περίοδο δεν ήταν πια συμβατή με τις δημοκρατικές τεχνικές. Εν τούτοις, δεν ήταν οι νέες αξίες που θα έπρεπε να θεωρηθούν υπεύθυνες, όπως υποστηρίζουν οι βαθείς οικολόγοι και άλλοι, για την εισαγωγή του εργοστασιακού συστήματος, την παραγωγή μαζικής κλίμακας, το εργοστασιακό σύστημα κ.λπ. Εκείνο που έκανε όχι μόνο δυνατό αλλά και επιθυμητό το εργοστασιακό σύστημα, την παραγωγή μαζικής κλίμακας και την αυταρχική τεχνολογία ήταν, όπως προσπάθησα να δείξω αλλού[61], η «εθνικοποίηση» της αγοράς και η χρησιμοποίηση της κρατικής μηχανής για την αγοραιοποίηση της εργασίας και της γης. Στην προβληματική αυτή, η προσπάθεια των εμπόρων να μεγιστοποιήσουν την αποτελεσματικότητα ήταν αναπόφευκτο να τους οδηγήσει, όπως σημειώνει ο Sidney

---

60. Lewis Mumford, «Authoritarian and Democratic Technics», στο *Questioning Technology*, σ. 17.
61. Takis Fotopoulos, *Towards an Inclusive Democracy*, σ. 10-14.

Pollard[62], «στην αναζήτηση νέων τρόπων παραγωγής και στην επιβολή των δικών τους πρακτικών μάνατζμεντ στον παραγωγικό τομέα», πράγμα που μετέτρεπε την εισαγωγή του εργοστασιακού συστήματος σε θέμα πειθαρχίας, «έτσι ώστε οι εργάτες να μπορούν να ελεγχθούν αποτελεσματικά υπό την επίβλεψη του επιστάτη»[63]. Επομένως, η αγοραιοποίηση και η ανάπτυξη, καθώς και τα αποτελέσματά τους στον αγροτικό τομέα (κίνημα περίφραξης της γης) και το βιομηχανικό τομέα (εργοστάσια), οδήγησαν σε μια κατάσταση όπου, όπως σημειώνει ο Christopher Hill, «εκείνο που χάθηκε με τα εργοστάσια και τις περιφράξεις ήταν η ανεξαρτησία, η ποικιλία και η ελευθερία που απολάμβαναν οι μικροί παραγωγοί»[64].

Εάν η παραπάνω ανάλυση είναι σωστή, τότε δεν χρειάζεται να καταργήσουμε τη μεσαίας ή ακόμη τη μεγάλης κλίμακας παραγωγή σε μια μελλοντική περιεκτική δημοκρατία —πράγμα που θα σήμαινε, για παράδειγμα, την εγκατάλειψη της σημερινής ιατρικής τεχνολογίας. Όμως, παρά τις αδυναμίες της σύγχρονης ιατρικής, με τη μη ολιστική προσέγγισή της και την παραμέληση των προληπτικών μεθόδων, λίγοι θα αρνιόνταν τη σημασία, για παράδειγμα, σύγχρονων τεχνικών για την αποκατάσταση της όρασης εκατομμυρίων ανθρώπων, για να μην αναφέρω την ορθοπεδική μικροχειρουργική κ.λπ.

Ο ορισμός της δημοκρατικής τεχνολογίας με βάση την έμφαση στην κλίμακα παραγωγής επικεντρώνει τη συζήτηση στις τεχνικές και οργανωτικές πλευρές της παραγωγής, αντί για τις εξουσιαστικές σχέσεις και δομές στις οποίες θεμελιώνεται πραγματικά η τεχνολογία. Δεν είναι, επομένως, εκπληκτικό ότι η στάση του Schumaher υπέρ της μικρής κλίμακας τεχνολογίας[65] στερείται, επίσης, από οποιοδήποτε σημαντικό κοινωνικό περιεχόμενο, μη επικεντρώνοντας την ανάλυση στη σχέση της τεχνολογίας με την κυριαρχία, την εκμετάλλευση, το γραφειοκρατικό έλεγχο, το ρατσισμό, το σεξισμό και το μιλιταρισμό. Όπως σωστά παρατηρούν γνωστοί οικο-Μαρξιστές, «η ανάλυση του Schumacher επικεντρώνεται στις τεχνικές συνέπειες της παραγωγής και ελάχιστα στις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που καθορίζουν την εισαγωγή και ανάπτυξη της τεχνολογίας»[66].

Η περιθωριοποίηση του κινήματος «εναλλακτικής τεχνολογίας», το οποίο, επίσης, επικεντρώνει την κριτική του στις τεχνικές και οργανωτικές πλευρές της παραγωγής, είναι άλλο ένα παράδειγμα για το γεγονός ότι κοινωνικά κινήματα, τα οποία δεν συ-

---

62. Sidney Pollard, *The Genesis of Modern Management* (αναφέρεται από τους John και Paula Zerzan στο *Questioning Technology*, σ. 202).

63. Αναφορά των John και Paula Zerzan στον ιστορικό N. S. B. Gras (*Questioning Technology*, σ. 202).

64. Αναφορά των John και Paula Zerzan στον Christopher Hill (*Questioning Technology*, σ. 207).

65. E. F. Schumacher, *Small is beautiful: Economics as if people mattered* (London: Sphere Books, 1973).

66. M.Goldman, James O'Connor at al, «Ideologies of environmental crisis: Technology and its discontents», *Capitalism, Nature, Socialism*, αρ. 1, Φθιν. 1988, σ. 96.

νειδητοποιούν ότι η τεχνολογία θεμελιώνεται στις εξουσιαστικές δομές και σχέσεις που απορρέουν από το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο και το κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα, είναι καταδικασμένα σε αποτυχία. Οι οικο-κεντρικοί, για παράδειγμα, θεωρούν το ανθρώπινο γένος ως τμήμα ενός παγκόσμιου οικοσυστήματος που υπόκειται σε οικολογικούς νόμους και τάσσονται υπέρ «εναλλακτικών» τεχνολογιών, δηλ. αποκεντρωμένων τεχνολογιών μικρής κλίμακας που χρησιμοποιούν ανανεώσιμη ενέργεια. Είναι όμως ενδιαφέρον να σημειωθεί εδώ ότι η στάση τους υπέρ των εναλλακτικών τεχνολογιών στηρίζεται όχι μόνο σε περιβαλλοντικές εκτιμήσεις αλλά και σε αντίστοιχες «δημοκρατικές». Έτσι, συνιστούν τις εναλλακτικές τεχνολογίες «διότι είναι δυνητικά δημοκρατικές (με την έννοια) ότι, αντίθετα με την υψηλή τεχνολογία, μπορούν να τις κατέχουν, καταλαβαίνουν, διατηρούν και χρησιμοποιούν άτομα και ομάδες με μικρή οικονομική ή πολιτική δύναμη»[67]. Όμως, είναι φανερό ότι το επιχείρημά τους αγνοεί το γεγονός ότι η δημοκρατία δεν είναι απλώς μια διαδικασία αλλά ένας τρόπος κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής οργάνωσης[68] και ότι επομένως η τεχνολογία δεν μπορεί να αποχωριστεί από το κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα που συνεπάγεται η συγκεκριμένη οργάνωση της κοινωνίας.

Επομένως, η ενθάρρυνση εναλλακτικών τεχνολογιών, όχι μόνο δεν πρόκειται να κάνει την υπάρχουσα κοινωνικο-οικονομική δομή περισσότερο δημοκρατική ή οικολογική, αλλά, όπως η εμπειρία των κινημάτων εναλλακτικής τεχνολογίας έχει ήδη δείξει, είναι πολύ πιο πιθανόν να οδηγήσει στην περιθωριοποίηση των τεχνικών αυτών. Αυτή είναι, ιδιαίτερα, η κατάληξη τεχνολογιών που είναι ασύμβατες με τη λογική και τη δυναμική της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς. Από την άλλη μεριά, όσον αφορά τις τεχνολογίες που είναι συμβατές με την οικονομία της αγοράς, αυτές απλώς τείνουν να συμπληρώνουν αντί να θέτουν σε αμφισβήτηση τις υπάρχουσες τεχνολογίες και κοινωνικές σχέσεις, όπως σωστά τονίζει και ο David Pepper:

> Σήμερα, η Ομάδα για την Ανάπτυξη της Εναλλακτικής Τεχνολογίας, που ιδρύθηκε από τον Schumacher το 1966, βλέπει τους χειρότερους φόβους μερικών οικοκεντρικών να πραγματοποιούνται... συνήθως λειτουργεί σε ένα πλαίσιο όπου αυτού του είδους η ανάπτυξη απλώς συμπληρώνει παρά αντικαθιστά τη μεγάλης κλίμακας και εντάσεως κεφαλαίου οικονομική ανάπτυξη που χρηματοδοτείται από εξωγενείς πηγές και υπόκειται στη Δυτική επιρροή και έλεγχο... η συνιστώσα της ενδιάμεσης τεχνολογίας, επομένως, δεν αποτελεί τμήμα ριζικά διαφορετικών κοινοτικών σχέσεων, αλλά, βασικά, παρέχει το φυτώριο για ένα συμπληρωματικό καπιταλισμό μικρής κλίμακας, από τον οποίο τείνει ν' αναπτύσσεται ο καπιταλισμός μεγάλης κλίμακας: είναι, επομένως, τμήμα του προβλήματος και όχι η θεραπεία[69].

---

67. David Pepper, *Eco-socialism* (London: Routledge, 1993), σ. 33.
68. Βλ. Κ. Καστοριάδης, «Η δημοκρατία ως διαδικασία και ως πολίτευμα», *Δημοκρατία και Φύση*, αρ. 1.
69. David Pepper, *Modern Environmentalism*, σ. 97.

Συμπερασματικά, ο χαρακτήρας της τεχνολογίας ως δημοκρατικός ή, εναλλακτικά, ως αυταρχικός δεν προκύπτει από κάποια εγγενή χαρακτηριστικά της, αλλά από τις εξουσιαστικές σχέσεις που απορρέουν από το υπάρχον κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο και το διαπλεκόμενο κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα.

Επιστήμη και Τεχνολογία στην περιεκτική δημοκρατία

Θα ήθελα να κλείσω το άρθρο αυτό με μερικές σκέψεις για τη σημασία και τη φύση της επιστήμης και της τεχνολογίας στην περιεκτική δημοκρατία. Ο κίνδυνος, ακόμη και για τη σημερινή «δημοκρατία», εξαιτίας της εξάπλωσης των αυταρχικών τεχνικών είχε σαφώς τονιστεί από τον Lewis Mumford:

> Ο κίνδυνος για τη δημοκρατία δεν προκύπτει από οποιεσδήποτε συγκεκριμένες επιστημονικές ανακαλύψεις... ο κίνδυνος προκύπτει από το γεγονός ότι, από τον καιρό του Γαλιλαίου και του Φράνσις Μπέικον... οι μεγάλες φυσικές μεταμορφώσεις πραγματοποιήθηκαν από ένα σύστημα το οποίο εσκεμμένα εξαφανίζει ολόκληρη την ανθρώπινη προσωπικότητα... υπερτονίζει το ρόλο της αφηρημένης ευφυΐας και ανάγει τον έλεγχο πάνω στη Φύση, τελικά τον έλεγχο πάνω στον ίδιο τον άνθρωπο, ως τον κύριο σκοπό ύπαρξης... Όταν η αυταρχική τεχνική θα έχει παγιώσει τη δύναμή της, με τη βοήθεια των νέων μορφών συλλογικού ελέγχου που έχει αναπτύξει και την πανοπλία της σε ηρεμιστικά, καταπραϋντικά και αφροδισιακά, θα είναι δυνατό για οποιαδήποτε μορφή δημοκρατίας να επιβιώσει;[70]

Όμως, ο Mumford μιλούσε για τα εγγενή χαρακτηριστικά της τεχνολογίας σε σχέση με τις τεχνικές και οργανωτικές πλευρές της παραγωγής και όχι για το γενικό χαρακτήρα και κατεύθυνση της τεχνολογίας, που, όπως είδαμε, καθορίζονται αποφασιστικά από τις εξουσιαστικές δομές και σχέσεις και το κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα. Αλλά, είναι ο γενικός χαρακτήρας και κατεύθυνση της τεχνολογίας που καθορίζει τα τεχνικά και οργανωτικά χαρακτηριστικά της παραγωγής και όχι το αντίστροφο. Αυτό, επομένως, που χρειάζεται σε μια περιεκτική δημοκρατία είναι η ανασύσταση της τεχνολογίας και της επιστήμης κατά τρόπο που να θέτει την ανθρώπινη προσωπικότητα και τις ανάγκες της (αντί, όπως σήμερα, τις αξίες και τις ανάγκες αυτών που ελέγχουν την οικονομία της αγοράς/ανάπτυξης) στο κέντρο κάθε σταδίου στη διαδικασία, σε κάθε τεχνική χωριστά. Αυτό προϋποθέτει μια νέα μορφή κοινωνικο-οικονομικής οργάνωσης όπου οι πολίτες, ως παραγωγοί αλλά και ως καταναλωτές, ελέγχουν αποτελεσματικά τις τεχνολογικές μορφές που υιοθετούνται, εκφράζοντας το γενικό, αντί, όπως σήμερα, το μερικό συμφέρον.

---

70. Lewis Mumford, «Authoritarian and Democratic Technics», στο *Questioning Technology*, σ. 18-19.

Μια σημαντική συνέπεια της διαδικασίας εκδημοκρατισμού της τεχνοεπιστήμης με την παραπάνω έννοια είναι ότι μια τέτοια διαδικασία δεν έχει σχέση με την πολυδιαφημιζόμενη «πρόσβαση στις πληροφορίες», την οποία υποτίθεται ότι εξασφαλίζει η σύγχρονη τεχνολογία της πληροφορικής. Όπως σημειώνει ο Herbert Schiller[71], «ιστορικά, αλλά και σήμερα, αποτελεί μύθο η ελεύθερη ροή των πληροφοριών. Αυτοί που επιλέγουν και ελέγχουν εξακολουθούν και σήμερα, όπως πάντα, να φιλτράρουν και να διαμορφώνουν τα μηνύματα που κυκλοφορούν στην κοινωνία. Είναι πάντοτε θέμα ποιοι είναι αυτοί που επιλέγουν και ποιον αντιπροσωπεύουν —πράγμα που αποτελεί ταξικό θέμα». Ακόμη, όπως τονίζει ο Langdon Winner[72], οι σύγχρονες εμπειρικές μελέτες, όχι μόνο δεν επιβεβαιώνουν την υπόθεση ότι η τεχνολογία της πληροφορικής διαχέει τη δύναμη, αλλά αντίθετα οδηγούν στο αντίθετο συμπέρασμα: η τεχνολογία της πληροφορικής οδηγεί σε μια αύξηση της δύναμης αυτών που ήδη έχουν μεγάλη δύναμη, στην ενίσχυση της δυνατότητας ελέγχου αυτών που ήδη βρίσκονται σε θέσεις ελέγχου και σε μια μεγέθυνση του πλούτου αυτών που ήδη κατέχουν συγκεντρωμένο πλούτο.

Τα συμπεράσματα των Schiller και Winner δεν είναι βέβαια εκπληκτικά. Μολονότι η πρόσβαση των πολιτών στις πληροφορίες είναι μια σημαντική προϋπόθεση της περιεκτικής δημοκρατίας, η προϋπόθεση αυτή αφορά τις πληροφορίες που αναφέρονται στη λήψη πολιτικών και οικονομικών αποφάσεων και όχι απλώς στην ατελείωτη χειραγώγηση, στην καλύτερη περίπτωση, «τεράστιων ποσοτήτων από στοιχεία τα οποία έχουν τύχει της κατάλληλης μάλαξης από τα ηλεκτρονικά μέσα, για τη διευκόλυνση των συναλλαγών μεγάλων και πολύπλοκων οργανισμών»[73] ή, στη χειρότερη, στη χειραγώγηση συχνά άσχετων και άχρηστων στοιχείων. Με άλλα λόγια, δεν υπάρχει αυτόματη διαπλοκή μεταξύ γνώσης, ιδιαίτερα της γνώσης που χειραγωγεί η τεχνολογία της πληροφορικής, και πολιτικής και κοινωνικής δύναμης.

Ακόμη, ο εκδημοκρατισμός της επιστήμης και της τεχνολογίας δεν θα πρέπει να συσχετίζεται με την ουτοπική κατάργηση του καταμερισμού εργασίας, όπως για παράδειγμα προτείνει ο Thomas Simon. Για τον Simon, ο εκδημοκρατισμός της τεχνολογίας σημαίνει την κατάργηση των επαγγελματιών και των ειδικών: «ο βαθμός στον οποίο δεν χρειάζεται πια ένας επαγγελματίας/ειδικός είναι, μερικώς τουλάχιστον, ο βαθμός στον οποίο μια διαδικασία έχει εκδημοκρατιστεί. Είναι ο βαθμός στον οποίο είμαστε σε θέση να μετατρέψουμε ένα επαγγελματικό πεδίο σε μια στοχαστική συνέλευση»[74]. Όμως, μολονότι είναι αλήθεια ότι η σημερινή άκρα εξειδίκευση και κατανομή εργα-

---

71. Herbert I. Schiller, *Who knows: Information in the Age of Fortune 500*, Norwood, NJ: Ablex, 1981, στο *Questioning Technology*, σ. 174.

72. Langdon Winner, «Mythinformation», *Whole Earth Review*, Jan. 1985, στο *Questioning Technology*, σ. 165.

73. Langdon Winner, «Mythinformation», σ. 166-67.

74. Thomas W. Simon, «Beyond technological things», στη συλλογή άρθρων *Renewing the Earth*, επιμ. John Clark (London: Greenprint, 1990), σ. 112.

σίας έγινε αναγκαία από τις ανάγκες «αποτελεσματικότητας» που επιβάλλει η δυναμική της οικονομίας ανάπτυξης, εν τούτοις, υπάρχουν μερικά σαφή όρια στο κατά πόσο είναι δυνατό και επιθυμητό να μειωθεί ο βαθμός εξειδίκευσης ώστε να μη διακινδυνεύσουμε την επανεμφάνιση προβλημάτων που έχουν λυθεί προ πολλού (ιατρικά προβλήματα, αποχετευτικά προβλήματα κ.λπ.). Και αυτό μας φέρνει στο θέμα εάν υπάρχει τμήμα της υπάρχουσας τεχνολογίας (και ποιο) που θα πρέπει να εξακολουθήσει να υπάρχει σε μια περιεκτική δημοκρατία, καθώς και στο συναφές θέμα της επιλογής.

Η επιλογή είναι αναγκαίο στοιχείο της περιεκτικής δημοκρατίας γενικά και της οικονομικής δημοκρατίας ειδικότερα. Στην πραγματικότητα, η περιεκτική δημοκρατία θα πρέπει ν' αποκαταστήσει την πιθανότητα τεχνολογικής επιλογής. Όπως υποστηρίζει ο Jacques Ellul:

> Η ύπαρξη επιλογής φαίνεται ότι ήταν ένας από τους πιο σημαντικούς ιστορικούς παράγοντες που σημάδεψαν την τεχνολογική εξέλιξη και επανάσταση. Η εξέλιξη, επομένως, δεν ήταν απλώς μια λογική ανακάλυψης ή μια αναπόφευκτη λιτανεία τεχνικών. Ήταν μια αλληλεπίδραση τεχνικής αποτελεσματικότητας και αποτελεσματικής ανθρώπινης απόφασης... (σήμερα) η τεχνική έχει γίνει αντικειμενική και μεταδίδεται σαν ένα φυσικό πράγμα, οδηγώντας έτσι σε μια πολιτισμική ενότητα, ανεξάρτητα από το περιβάλλον της χώρας στην οποία λειτουργεί. Είμαστε αντιμέτωποι με τα ακριβώς αντίθετα χαρακτηριστικά από αυτά που υπήρχαν πριν[75].

Έχω σκιαγραφήσει αλλού[76] ένα μοντέλο οικονομικής δημοκρατίας το οποίο στοχεύει στην κάλυψη των βασικών αναγκών όλων των πολιτών και στην εξασφάλιση της ελευθερίας επιλογής σε μια κοινωνία σπάνης χωρίς αγορά, χρήμα και κράτος. Σε μια περιεκτική δημοκρατία θα υπάρξει πραγματική επιλογή τεχνολογίας, με βάση τις αποφάσεις των συνελεύσεων των πολιτών, και όχι απλώς αυτό που ο Ellul περιγράφει ως «τεχνικό αυτοματισμό». Είναι σαφές ότι η αλλαγή στους στόχους του οικονομικού συστήματος, που θα επιφέρει η εισαγωγή της οικονομικής δημοκρατίας, θα εκφραστεί στις τεχνολογίες που θα υιοθετηθούν από την κοινότητα και τον τόπο δουλειάς. Αυτό βέβαια δεν αποκλείει την πιθανότητα ότι οι τεχνολογίες που θα εισάγουν οι συνελεύσεις των πολιτών μπορεί να περικλείουν τμήματα της υπάρχουσας τεχνολογίας, εφόσον βέβαια οι τεχνολογίες αυτές είναι συμβατές με τους πρωταρχικούς στόχους της περιεκτικής δημοκρατίας.

Έτσι, όσον αφορά τις αγροτικές τεχνικές, θα μπορούσε κανένας να υποστηρίξει ότι η τεχνολογία της «πράσινης» επανάστασης δεν θα πρέπει ν' αποτελεί τμήμα της τεχνο-

---

75. Jacques Ellul, *The Technological Society* (New York: Vintage Books, 1964), στο *Questioning Technology*, σ. 41-42.

76. Βλ. Τ. Φωτόπουλος, «Σχεδίασμα οικονομικού μοντέλου για την οικονομική δημοκρατία», *Δημοκρατία και Φύση*, αρ. 2. Βλ. ακόμη Takis Fotopoulos, *Towards an Inclusive Democracy*, κεφ. 6.

λογίας που θα υιοθετήσει η περιεκτική δημοκρατία. Όχι μόνο διότι η τεχνολογία αυτή έχει συνδεθεί με την εντατική γεωργία και ό,τι αυτό σημαίνει, δηλ. καταστροφή του περιβάλλοντος, βλάβη στην υγεία ανθρώπων και ζώων κ.λπ. Αλλά, επίσης, διότι, όπως τονίζει ο George Bradford, η πράσινη επανάσταση κατέστρεψε την αυτοδυναμία, καθώς και την κουλτούρα:

> Η πράσινη επανάσταση, η οποία υπετίθετο ότι θα έφερνε επανάσταση στη γεωργία των «καθυστερημένων» χωρών και θα παρήγαγε μεγαλύτερες σοδειές, αποτέλεσε θαύμα μόνο για τις τράπεζες, τις μεγάλες επιχειρήσεις και τις στρατιωτικές δικτατορίες που την υπερασπίζονται. Η μαζική εισροή λιπασμάτων, τεχνολογίας, εντομοκτόνων και γραφειοκρατίας διέλυσε παμπάλαιες αγροτικές οικονομίες που στηρίζονταν στην αυτοδύναμη γεωργία, δημιουργώντας μια τάξη πλουσιότερων αγροτών που είναι εξαρτημένοι από τις δυτικές τεχνολογίες για την παραγωγή εξαγωγικών προϊόντων όπως ο καφές, το βαμβάκι και τα δημητριακά, ενώ η μεγάλη πλειοψηφία των αγροτικών κοινοτήτων καταστράφηκαν από τον καπιταλιστικό ανταγωνισμό της αγοράς και προμηθεύουν τους πρόσφυγες που πλημμυρίζουν τα εξογκούμενα αστικά κέντρα[77].

Αντίστοιχα, όσον αφορά τις βιομηχανικές τεχνικές, όλες εκείνες οι τεχνικές που είναι βλαβερές στο περιβάλλον και τη ζωή, συμπεριλαμβανομένων των αλλοτριωτικών τεχνικών, δεν θα πρέπει να υιοθετηθούν από την περιεκτική δημοκρατία, ακόμη και αν είναι «αποτελεσματικές» σύμφωνα με τους ορισμούς οικονομικής αποτελεσματικότητας των τεχνοκρατών. Εν τούτοις, δεν είναι η ίδια η βιομηχανία που θα πρέπει να φύγει, όπως υποστηρίζουν αφελώς μερικοί οικολόγοι, αλλά ο σημερινός τύπος βιομηχανίας ο οποίος, όπως είδαμε παραπάνω, είναι ένα ενιαίο τμήμα της οικονομίας ανάπτυξης (καπιταλιστικής ή «σοσιαλιστικής»). Επομένως, η επιλογή που θα πρέπει να γίνει δεν είναι απλώς μια επιλογή κουλτούρας, όπως οι βαθείς οικολόγοι και άλλοι υποστηρίζουν, αλλά μια επιλογή κοινωνικο-οικονομικού συστήματος, καθώς και κουλτούρας: θέλουμε μια ολιγαρχική και ιεραρχική κοινωνία που βασίζεται στην καπιταλιστική ή «σοσιαλιστική» οικονομία ανάπτυξης και το διαπλεκόμενο κοινωνικό παράδειγμα ή μια δημοκρατική κοινωνία που θεμελιώνεται στην περιεκτική δημοκρατία και το δημοκρατικό παράδειγμα;

Σε μια δυναμική οικονομική δημοκρατία, οι επενδύσεις στις τεχνολογικές καινοτομίες, καθώς και στην έρευνα και την τεχνολογική ανάπτυξη γενικότερα, θα πρέπει ν' αποτελούν κύριο τμήμα των διαβουλεύσεων των συνομοσπονδιοποιημένων κοινοτικών συνελεύσεων. Οι συστάσεις των συνελεύσεων στους τόπους δουλειάς, καθώς και αυτές των συνδέσμων καταναλωτών, προφανώς θα παίζουν κρίσιμο ρόλο στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Επομένως, ο εκδημοκρατισμός της τεχνολογίας, όχι μόνο δεν θα οδηγήσει στη στασιμότητα, αλλά θα έχει το αντίθετο αποτέλεσμα. Όπως τονίζει ο Ellul,

---

77. George Bradford, We All Live in Bhopal (Fifth Estate, Winter 1985), στο *Questioning Technology*, σ. 48.

όποτε στην Ιστορία έλειπε η αποτελεσματική ανθρώπινη δραστηριότητα, το αναπόφευκτο αποτέλεσμα ήταν η κοινωνική και ατομική στασιμότητα. Αυτό συνέβη και στην εκλείψασα «σοσιαλιστική» οικονομία ανάπτυξης, όπου η γραφειοκρατία και το κεντρικό πλάνο έπνιγαν κάθε αυθορμητισμό και προσωπική δημιουργία και τελικά οδήγησαν σε μια τεχνολογική καθυστέρηση που προκάλεσε την κατάρρευση αυτού του τύπου οικονομίας ανάπτυξης[78]. Κάτι αντίστοιχο όμως συμβαίνει και στην καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης, η οποία, μολονότι πιο εύκαμπτη από τη «σοσιαλιστική», είναι επίσης «ανίκανη να απορροφήσει την τεχνική πρόοδο. Η αντικατάσταση μηχανών στο ρυθμό της τεχνικής προόδου είναι εντελώς αδύνατη για την καπιταλιστική επιχείρηση εφόσον δεν υπάρχει επαρκής χρόνος για την απόσβεση μιας μηχανής πριν να εμφανιστεί η καινούρια... η αντίδραση των καπιταλιστών είναι γνωστή: αγοράζουν τις πατέντες των νέων μηχανών και κατόπιν δεν τις θέτουν ποτέ σε λειτουργία»[79].

Ένα σημαντικό υποπροϊόν του εκδημοκρατισμού της τεχνολογίας θα είναι η αποκατάσταση του μη ομοιογενούς χαρακτήρα της, δηλ. της διαφοροποίησής της σύμφωνα με το τοπικό περιβάλλον. Αυτό θα είναι ένα πολύ σημαντικό βήμα όχι μόνο για να επανενσωματώσει τον άνθρωπο στη Φύση, αλλά και διότι θα δώσει τη δυνατότητα στις τοπικές κουλτούρες (και στις αντίστοιχες κοινότητες) ν' ανθίσουν, τη στιγμή μάλιστα που φθίνουν συνεχώς, κάτω από μια ισοπεδωτική ομοιογενή τεχνολογία.

Εν τούτοις, θα πρέπει να γίνει σαφές ότι η φύση της τεχνολογίας που θα υιοθετηθεί από μια δημοκρατική κοινωνία δεν εξαρτάται απλώς από το ποιος είναι ιδιοκτήτης της ή ακόμη και από το ποιος την ελέγχει. Όχι μόνο, όπως έχει δείξει η Ιστορία, είναι πολύ πιθανό ότι οι «σοσιαλιστές» γραφειοκράτες μπορεί να υιοθετήσουν τεχνικές οι οποίες είναι τόσο βλαβερές στο περιβάλλον και τη ζωή (αν όχι περισσότερο) όσο και αυτές που υιοθετούν οι καπιταλιστές, αλλά και δεν είναι απίθανο ότι οι συνελεύσεις των πολιτών μπορεί, επίσης, να υιοθετήσουν παρόμοιες τεχνικές. Επομένως, η κατάργηση της ολιγαρχικής ιδιοκτησίας και ελέγχου πάνω στην τεχνολογία, σε μια οικονομία χωρίς αγορά, κράτος και χρήμα, που βασίζεται στην περιεκτική δημοκρατία, είναι μόνο η αναγκαία θεσμική συνθήκη για μια εναλλακτική, φιλική προς τη ζωή και το περιβάλλον, τεχνολογία. Η επαρκής συνθήκη εξαρτάται, όπως πάντοτε, από το σύστημα αξιών που θ' αναπτύξει η δημοκρατική κοινωνία και το επίπεδο συνειδητοποίησης των πολιτών της. Το μόνο λοιπόν που μπορούμε να κάνουμε είναι να ελπίζουμε ότι η αλλαγή στο θεσμικό πλαίσιο, μαζί με τη δημοκρατική *Παιδεία* (που δεν είναι απλώς εκπαίδευση αλλά ανάπτυξη χαρακτήρα και σφαιρική μόρφωση στη γνώση και τις δεξιοτεχνίες, δηλ. η εκπαίδευση του ατόμου ως πολίτη), θα παίξουν κρίσιμο ρόλο στη διαμόρφωση αυτού του νέου συστήματος αξιών και στην ανύψωση του επιπέδου συνειδητοποίησης.

---

78. Takis Fotopoulos, *Towards an Inclusive Democracy*, σ. 73-85.
79. Jacques Ellul, in *Questioning Technology*, σ. 45.

Εν τούτοις, σε τελική ανάλυση, όπως σημειώνει ο Καστοριάδης, το θέμα της κατεύθυνσης της επιστήμης παραμένει άλυτο: «μια αληθινά δημοκρατική κοινωνία, που έχει απαλλαχθεί από κάθε οικονομική, πολιτική και άλλη ολιγαρχία, θα έρθει επίσης αντιμέτωπη με αυτό το θέμα (εφόσον)... στην ελληνο-δυτική ιστορία, η δημιουργία της ελευθερίας δεν μπορεί να διαχωριστεί από την ανάδυση της αμφισβήτησης και της ορθολογικής έρευνας»[80].

Τέλος, μια δημοκρατική (ή απελευθερωτική) τεχνολογία δεν προϋποθέτει μια οικονομία μετα-σπάνης, όπως οπαδοί της διαλεκτικής, σαν τον Μαρξ και τον Bookchin, πιστεύουν. Δεν υπάρχει μια «αντικειμενική ποσοτική βάση» για την απελευθερωτική κοινωνία ή οποιεσδήποτε υλικές προϋποθέσεις της ελευθερίας[81]. Ο Μαρξ πίστευε ότι η ανθρωπότητα θα περάσει από το βασίλειο της ανάγκης στο βασίλειο της ελευθερίας μέσω της ορθολογικής και κοινωνικά υπεύθυνης εφαρμογής της προχωρημένης τεχνολογίας που δημιούργησε ο καπιταλισμός. Όμως η τεχνολογία η ίδια δεν έχει μια εγγενή δυνατότητα προς μια απελευθερωτική κοινωνία, με την έννοια ότι μειώνει δραστικά τον ανθρώπινο μόχθο, οδηγώντας από το βασίλειο της ανάγκης στο βασίλειο της ελευθερίας. Η ουσία μιας απελευθερωτικής τεχνολογίας δεν είναι ο «αντικειμενικός» χαρακτήρας της αλλά το υποκειμενικό νόημα που της δίνει η δημοκρατική κοινωνία.

Στην πραγματικότητα, η πρόοδος της τεχνολογίας δεν μείωσε τον ανθρώπινο μόχθο. Όπου οι αγορές εργασίας «ελευθερώθηκαν», αυτοί που (ακόμη) εργάζονται, εργάζονται περισσότερο! Στις ΗΠΑ και τη Βρετανία, οι εύκαμπτες αγορές σήμερα σημαίνουν μεγαλύτερα ωράρια από ό,τι 15 χρόνια πριν[82] —σαφής ένδειξη ότι δεν είναι η ίδια η τεχνολογία που είναι υπεύθυνη για τη μείωση ή αύξηση του μόχθου αλλά η κοινωνικο-οικονομική οργάνωση. Η υψηλή τεχνολογία μπορεί να είναι τόσο απελευθερωτική όσο και καταπιεστική και δεν είναι απλώς ο χρήστης της, αλλά οι εξουσιαστικές σχέσεις, που απορρέουν από τους κοινωνικο-οικονομικούς θεσμούς και το αντίστοιχο κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα, οι οποίες καθορίζουν το χαρακτήρα της. Μια απελευθερωτική δημοκρατική τεχνολογία θα είναι το υποπροϊόν ενός νέου απελευθερωτικού προτάγματος και ένα τέτοιο πρόταγμα δεν προϋποθέτει μια κοινωνία μετα-σπάνης. Η άποψη ότι μια απελευθερωτική τεχνολογία θα μπορούσε να θεμελιωθεί μόνο σε μια κοινωνία μετα-σπάνης προϋποθέτει μια ιδέα Προόδου που δεν είναι συμβατή, τόσο με τη δημοκρατική αρχή ότι δεν υπάρχουν «νόμοι» (κοινωνικοί ή φυσικοί) οι οποίοι «σε τελική ανάλυση» καθορίζουν την κοινωνική αλλαγή, όσο και με την Ιστορική εμπειρία. Από τη δημοκρατική σκοπιά, η διάκριση μεταξύ μιας τεχνολογίας για το βασίλειο της ανάγκης (κοινωνία σπάνης) και μιας άλλης για το βασίλειο της ελευθερίας (κοινωνία μετα-σπάνης) όχι μόνο δεν έχει νόημα αλλά, επίσης, στην πραγματικότητα, αποκλείει

---

80. Cornelius Castoriadis, *Philosophy, Politics, Autonomy*, σ. 245-46.
81. Takis Fotopoulos, *Towards an Inclusive Democracy*, σ. 197-99.
82. See, for instance, S. Milne, *The Guardian*, 24/1/95 και D. Brindle, *The Guardian*, 4/11/96.

την πιθανότητα της ίδιας της απελευθερωτικής τεχνολογίας, εφόσον η κοινωνία μετασπάνης είναι απλώς ένας μύθος, ιδιαίτερα αν πάρουμε υπόψη τους οικολογικούς περιορισμούς της οικονομικής ανάπτυξης.

Συνοπτικά, η δημοκρατική επιστήμη και τεχνολογία προϋποθέτει:

— πρώτον, πολιτική δημοκρατία, ώστε να είναι δυνατή η καθιέρωση αποτελεσματικού ελέγχου των πολιτών πάνω στην επιστημονική έρευνα και την τεχνολογική καινοτομία,

— δεύτερον, οικονομική δημοκρατία, ώστε να μπορεί να εκφραστεί αποτελεσματικά στην έρευνα και την τεχνολογική ανάπτυξη το γενικό οικονομικό συμφέρον των συνομοσπονδιοποιημένων κοινοτήτων, αντί για το μερικό συμφέρον των οικονομικών ελίτ,

— τρίτον, οικολογική δημοκρατία, ώστε οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις της επιστήμης και τεχνολογίας να παίρνονται πράγματι υπόψη στην επιστημονική έρευνα και τεχνολογική ανάπτυξη και, τέλος,

— δημοκρατία στο κοινωνικό πεδίο, δηλ. ίση συμμετοχή στη διαδικασία λήψης αποφάσεων στο εργοστάσιο, το γραφείο, το νοικοκυριό, το επιστημονικό εργαστήριο κ.λπ., ώστε η εξαφάνιση των ιεραρχικών σχέσεων στην παραγωγή, την έρευνα και την τεχνολογική ανάπτυξη να εξασφαλίζει όχι μόνο ένα δημοκρατικό περιεχόμενο για την επιστήμη και την τεχνολογία, αλλά και δημοκρατικές διαδικασίες στην επιστημονική και τεχνολογική ανάπτυξη και συλλογικό έλεγχο από τους επιστήμονες και τεχνολόγους.

Με άλλα λόγια, η δημοκρατική επιστήμη και τεχνολογία προϋποθέτει την περιεκτική δημοκρατία.

Muhammed Ahmad*

Οι φυλετικές επιπτώσεις της Επιστημονικής-Τεχνολογικής (Ε-Τ) Επανάστασης**

Σύνοψη

Το άρθρο διερευνά το εύρος και το ρυθμό της επιστημονικής-τεχνολογικής επανάστασης και τον αντίκτυπό της για τον κόσμο. Ο συγγραφέας αναλύει τους λόγους που οδήγησαν στην περικοπή του εργατικού προσωπικού [με απολύσεις, σ.τ.μ.] των επιχειρήσεων των Η.Π.Α., στην ένταση του ρατσισμού στο δυτικό καπιταλιστικό κόσμο και τις συνέπειες που έχει η επιστημονική-τεχνολογική επανάσταση για τους Αφρο-Αμερικανούς. Το άρθρο περιγράφει τις διάφορες πλευρές του φαινομένου των μερικώς απασχολούμενων εργατών, του ιμπεριαλισμού και της νέας τάξης πραγμάτων, του προγράμματος της κυρίαρχης ιδεολογίας στο εσωτερικό της Αμερικής και του εργατικού δυναμικού που υπόκειται σε αλλαγές.

Ο συγγραφέας εγείρει ερωτήματα σχετικά με τις διαστάσεις της διαδικασίας παγκοσμιοποίησης, μιας παγκόσμιας ηλεκτρονικής αγοράς εργασίας που εξωθεί το έθνος-κράτος στα όριά του, και σχετικά με την αναγκαιότητα του έθνους-κράτους γι' αυτή τη διαδικασία.

Εισαγωγή

Η επιστημονική-τεχνολογική επανάσταση, που προχωρά με ξέφρενους ρυθμούς τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια, έχει εντείνει τη φυλετική διαστρωμάτωση στην παγκόσμια αγορά εργασίας. Έχει πολώσει και αναπτύξει, σε παγκόσμιο επίπεδο, μια κοινωνία δύο βαθμίδων, που βασίζεται σ' ένα σύστημα τεχνολογικού «ηλεκτρονικού» απαρτχάιντ.

---

* Ο Muhammad Ahmad είναι ένας Αφρο-Αμερικανός ακτιβιστής, δάσκαλος και συγγραφέας. Γράφει άρθρα για το *Independent Political Action Bulletin* και είναι μέλος της εθνικής διευθυντικής επιτροπής του National Committee for Independent Political Action. Έχει γράψει τρία βιβλία: *Jihad One, Basic Tenets of Revolutionary Black Nationalism, Toward Black Liberation Part One·* και σαράντα οχτώ δημοσιευμένα άρθρα. Ο Ahmad υπήρξε οργανωτής/θεμελιωτής του Revolutionary Action Movement το 1962, συνεργάτης του Malcom X και μέλος του OAAU (Organization of Afro-American Unity) (1964-65), εκδότης της επιθεώρησης *Black America* (1963-65), οργανωτής του New York Black Panter Party (1966), οργανωτής της οργάνωσης νέων Black Guards (1967) και πρόεδρος του African People's Party στη δεκαετία του 1970. Στη δεκαετία του 1980 ο Ahmad ίδρυσε το Institute of African-American Studies, στο οποίο είναι διευθύνων επί ερευνητικών θεμάτων.

**Το άρθρο αυτό γράφτηκε ειδικά για το *Δημοκρατία και Φύση*. Η μετάφραση είναι του Νίκου Βούλγαρη και η επιμέλεια του Νίκου Ράπτη.

Την ίδια στιγμή, η αναδιάρθωση αυτή έχει οδηγήσει στην «περικοπή» των αριστοκρατικών προνομίων που το δυτικό προλεταριάτο είχε κάποτε σε σχέση με τον Τρίτο Κόσμο. Αυτή η πλευρά του διεθνούς ταξικού πολέμου των καπιταλιστών ενάντια στο προλεταριάτο συνίσταται στις ταξικές διαστάσεις της επιστημονικής-τεχνολογικής επανάστασης. Ταυτόχρονα όμως η επιστημονική-τεχνολογική επανάσταση επιδεινώνει και εντείνει τις φυλετικές επιπτώσεις του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος, οδηγώντας στη φτώχεια το σύνολο της εργατικής τάξης και υποβάλλοντας τις περιφερειακές σφαίρες των φυλετικά διαφορετικών και του Τρίτου Κόσμου σε υπερεκμετάλλευση. Η διαδικασία αυτή διεξάγει επίσης έναν εκτός νόμου, οικονομικό, γενοκτονικό πόλεμο ενάντια στην εργατική φυλετική υποτάξη στο εσωτερικό των δυτικών καπιταλιστικών κοινωνιών.

Ο οικονομικός πλούτος στην καπιταλιστική οικονομία συγκεντρώνεται όλο και πιο πολύ σε όλο και μικρότερους κύκλους μονοπωλιακού κεφαλαίου:

> Στις Ηνωμένες Πολιτείες το 94% του συνολικού οικονομικού πλούτου κατέχεται από το 20% στην κορυφή της πυραμίδας του πληθυσμού (το 48% από το 1% στην κορυφή της πυραμίδας) αφήνοντας μόνο το 6% για το 80% στη βάση της πυραμίδας. Οι κύριοι μηχανισμοί με τους οποίους αυξάνεται ο πλούτος των πλουσίων είναι οι επιχειρήσεις. Οι 200 κορυφαίες βιομηχανικές επιχειρήσεις στις Ηνωμένες Πολιτείες κατέχουν περισσότερο από το 60% του συνόλου των βιομηχανικών περιουσιακών στοιχείων[1].

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990, οι 600 κορυφαίες επιχειρήσεις των Η.Π.Α. έγιναν αποδέκτες πάνω από 80% του συνόλου των εσόδων από πωλήσεις στην οικονομία των Η.Π.Α.

> Οι 300 μεγαλύτερες επιχειρήσεις του κόσμου ελέγχουν τώρα το 70% των διεθνών άμεσων επενδύσεων και το 25% των παγκόσμιων αποθεμάτων κεφαλαίου[2].

Περικοπή εργατικού προσωπικού: από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 υπάρχει μια σταθερή πίεση προς μείωση των καθαρών ωριαίων απολαβών χιλιάδων Αμερικανών εργατών. Με την εξέλιξη της τεχνολογίας, αυξήθηκε η παραγωγικότητα των υπερεθνικών επιχειρήσεων που έχουν τη βάση τους στις Η.Π.Α. Η ανάγκη για υψιλόμισθους, με μικρή εξειδίκευση εργάτες μειώθηκε, καθώς οι υπερεθνικές επιχειρήσεις ήταν ικανές να περνούν τα εθνικά σύνορα χάρη στις εμπορικές συμφωνίες. Οι εμπορικές συμφωνίες NAFTA και GATT επιτρέπουν στις υπερεθνικές επιχειρήσεις να μετακινούν το κεφάλαιο και τις θέσεις εργασίας οπουδήποτε υπάρχουν φτηνότερα εργατικά χέρια. Την

---

1. Michael Dawson and John Bellamy Foster, "Virtual Capitalism: The Political economy of the Information Highway", *Monthly Review, τόμος 48, αριθμός 3, Ιούλιος-Αύγουστος 1996*, σελ. 43.
2. Στο ίδιο, σελ. 43.

ίδια στιγμή, οι υπερεθνικές χρησιμοποιούν τα ενθικά σύνορα ή το έθνος-κράτος προκειμένου να κρατούν, προς το συμφέρον τους, τους μισθούς σε χαμηλά επίπεδα.

Ένας από τους λόγους της «περικοπής εργατικού προσωπικού», στην οποία προβαίνουν οι επιχειρήσεις, είναι η αναβάθμιση της γραφειοκρατικής πλευράς των υπερεθνικών, ώστε να ανταπεξέλθουν στη νέα ρευστότητα του παγκόσμιου κεφαλαίου στο ηλεκτρονικό, επιστημονικό-τεχνολογικό στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Στην πραγματικότητα, ο χαρακτήρας της πιο ευλύγιστης και πιο νευρώδους (leaner and meaner) επιχείρησης δεν είναι άλλος παρά αυτός της πιο παχιάς και πιο μοχθηρής επιχείρησης. Οι καπιταλιστές επιδιώκουν σχεδόν «με κάθε απαραίτητο μέσο» να οικειοποιηθούν τη μεγαλύτερη δυνατή υπεραξία στο λιγότερο δυνατό χρόνο. Εκατοντάδες χιλιάδες Αμερικανοί εργάτες είναι αντιμέτωποι με ένα αβέβαιο μέλλον, καθώς οι υπερεθνικές επιχειρήσεις που έχουν τη βάση τους στις Η.Π.Α. προβαίνουν σε περικοπές του εργατικού τους δυναμικού. Ταυτόχρονα, έχει σημασία να κατανοήσουμε τη ρευστότητα, τη διεθνή συμμαχία του κεφαλαίου που προκαλεί η επιστημονική-τεχνολογική επανάσταση.

Οι επιπτώσεις της Επιστημονικής-Τεχνολογικής Επανάστασης σ' ολόκληρο τον κόσμο

Υπάρχει μια βαθιά και σημαντική σχέση μεταξύ των αναταραχών στη Ρωσία (τέως Σοβιετική Ένωση) και στην Ανατολική Ευρώπη, της προσωρινής ανάσχεσης της σε πλήρη εξέλιξη κρίσης στα καπιταλιστικά κέντρα, της εντεινόμενης διαμάχης Βορρά-Νότου και τις επιδεινούμενες συνθήκες που αντιμετωπίζουν οι Αφρο-Αμερικανοί. Η σχέση αυτή είναι η επανάσταση των παραγωγικών δυνάμεων που συμβαίνει σε παγκόσμιο επίπεδο.

Η επιστημονική και τεχνολογική επανάσταση επικεντρώνεται σε μια εντυπωσιακή μετατόπιση στην ηλεκτρονική, βασισμένη στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές, παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών («ηλεκτρονική εκβιομηχάνιση»). Συμβαίνει στην καπιταλιστική Δύση τα τελευταία 30 χρόνια και αναδιαμορφώνει τις κοινωνικές, τις πολιτικές και τις οικονομικές σχέσεις σ' ολόκληρο τον πλανήτη[3].

Οι δυτικές υπερεθνικές επιχειρήσεις αποδείχτηκαν πάρα πολύ ευέλικτες στο να προσαρμοστούν και να χρησιμοποιήσουν την επιστημονική και τεχνολογική επανάσταση προκειμένου να επιτύχουν τους στόχους τους που αφορούν στην επίτευξη κέρδους. Η πορεία τους προς την ηλεκτρονική εκβιομηχάνιση έχει αυξήσει την παραγωγι-

---

3. Paolo Guerrieri and Carlo Milana, "Changes and Trends in The World trade in high-technology products", *Cambridge Journal of Economics 1995, 19*, σελ. 226.

κότητα της εργασίας και προκάλεσε ταυτόχρονα μια υψηλή αύξηση της ανεργίας. Εκατοντάδες χιλιάδες ή εκατομμύρια εργάτες έχασαν τις δουλειές τους και το επίπεδο ζωής της εργατικής τάξης έχει υποστεί πτώση.

Παγκόσμια Υποτάξη:

Κατά τη διαδικασία της παγκόσμιας αναδιάρθωσης, εκατομμύρια άνθρωποι στον Τρίτο Κόσμο φτάνουν σε επίπεδα απόλυτης φτώχειας.

> Η τεχνολογία που αντικαθιστά την εργασία προκαλεί έναν παγκόσμιο κορεσμό της εργασίας, τόσο της ειδικευμένης όσο και της ανειδίκευτης. Η ανθρώπινη εργασία χάνει την αξία της. Ως αποτέλεσμα, οι μισθοί μειώνονται. Η μικρή, υψηλής εξειδίκευσης παγκόσμια εργατική δύναμη, που θα προκύψει εν τέλει από τις αλλαγές που βρίσκονται αυτή τη στιγμή σε εξέλιξη, δεν θα είναι αρκετά μεγάλη για να αγοράσει όλα τα αγαθά που παράγει το σύστημα. Καθώς η παραγωγή εκσυγχρονίζεται προκειμένου να είναι ανταγωνιστική στην παγκόσμια αγορά, προκύπτει μια τεράστια και μόνιμη αύξηση της ανεργίας, με όλες τις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνέπειες[4].

Ο παγκόσμιος κορεσμός προκαλεί στασιμότητα στο διεθνές καπιταλιστικό σύστημα και ιδιαίτερα στο κέντρο του, τις Ηνωμένες Πολιτείες. Η στασιμότητα, δηλαδή ο επιβραδυνόμενος ρυθμός του κέρδους, μπορεί να διαπιστωθεί στην επιβράδυνση της οικονομίας των Η.Π.Α. Η οικονομία των Η.Π.Α. έπεσε από το 4,4% που βρισκόταν στη δεκαετία του 1960, στο 3,2% στη δεκαετία του 1970, στο 2,8 στη δεκαετία του 1980 και στο 1,7 την περίοδο μεταξύ 1990 και 1994, μια πτώση της τάξης του 60% περίπου μεταξύ της δεκαετίας του 1960 και του 1990[5].

Αν και το κεφάλαιο έχει ανάγκη από έναν εφεδρικό στρατό ανέργων προκειμένου να απειλεί τους εργαζομένους σε περιπτώσεις απεργιών και άλλων εκδηλώσεων της ταξικής πάλης, εξαιτίας της αυξημένης παραγωγικότητας που επιτεύχθηκε με λιγότερους εργάτες χάρη στη χρήση του αυτοματισμού, μεγάλο μέρος του πληθυσμού καθίσταται περιττό για το παγκόσμιο σύστημα της αγοράς.

> Αυτή τη στιγμή, το 30% του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού είναι είτε άνεργοι είτε υποαπασχολούμενοι. 120 εκατομμύρια άνεργοι και 700 εκατομμύρια υποαπασχολούμενοι, συνολικά 820 εκατομμύρια εργάτες ζουν στο περιθώριο της παγκόσμιας οικονομίας[6].

Ο Διεθνής Οργανισμός Εργασίας (International Labor Organization - ILO) προβλέπει

---

4. "Draft Political Resolution", *Rally, Comrades! Φεβρουάριος 1995*, σελ. 3.
5. Όπως παρατίθεται στο Dawson and Foster, (Monthly Review) σελ. 45.
6. "Unemployment: Capitalism's Achilles Heel: Review of the Month", *Monthly Review, τόμος 46, αριθμός 7, Δεκέμβριος 1994*, σελ. 7.

ότι ως το τέλος του 1994 η υποαπασχόληση θα φτάσει το 8,6% μόνο στα εκβιομηχανισμένα έθνη, το υψηλότερο ποσοστό ανεργίας από την Οικονομική Ύφεση της δεκαετίας του 1930[7].

Έξω από τα κύρια καπιταλιστικά κέντρα στις Η.Π.Α., τη Δυτική Ευρώπη και την Ιαπωνία, η ευέλικτη χρήση της επιστημονικής και τεχνολογικής επανάστασης από τις υπερεθνικές επιχειρήσεις βοήθησε στη δημιουργία μιας κατηγορίας «πρόσφατα εκβιομηχανισμένων χωρών» (των NIC). Η γρήγορη ανάπτυξη των πρόσφατα εκβιομηχανισμένων χωρών διεύρυνε την κυκλοφορία των εμπορευμάτων στην παγκόσμια αγορά καθώς και στις αγορές των ίδιων των χωρών αυτών. Τα έθνη αυτά άρχισαν να ανταγωνίζονται για σφαίρες επιρροής σε μια αναδιαρθωμένη παγκόσμια καπιταλιστική αγορά. Η ταχεία αύξηση του επιπέδου ζωής σε πρόσφατα εκβιομηχανισμένες χώρες, όπως η Ταϊβάν, η Νότια Κορέα και η Σιγκαπούρη, συνετέλεσε στην επιδείνωση των αντιθέσεων στο εσωτερικό των χωρών που βρίσκονταν πριν υπό το σοσιαλιστικό σύστημα.

Η παρούσα κρίση στην Ανατολική Ευρώπη και τη Ρωσία (μέχρι πρότινος Σοβιετική Ένωση) πηγάζει από δυο κύριους παράγοντες. Ο ένας είναι η απροθυμία εφαρμογής της σοσιαλιστικής δημοκρατίας μετά την ήττα του φασισμού στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο άλλος είναι η απροθυμία επικέντρωσης της προσοχής στο να υπάρξει η μέγιστη δυνατή χρήση της επιστημονικής και τεχνολογικής επανάστασης στον κοινωνικό (μη-στρατιωτικό) τομέα.

Περικυκλωμένη από τον ιμπεριαλισμό των Η.Π.Α. και από έναν εχθρικό καπιταλιστικό κόσμο, η Σοβιετική Ένωση αναγκάστηκε να αναπτύξει ένα στρατιωτικό-βιομηχανικό σύμπλεγμα προκειμένου να ανταποκριθεί στον ανταγωνισμό με τις Ηνωμένες Πολιτείες. Στη δεκαετία του 1960, η σοβιετική ηγεσία υποτίμησε το μέγεθος του πιθανού αντικτύπου που θα είχε η τεχνολογία των ηλεκτρονικών υπολογιστών στην ανύψωση του οικονομικού επιπέδου της κοινωνίας. Αντί να επικεντρώσει τις προσπάθειές της στην εσωτερική ανάπτυξη τεχνολογίας ηλεκτρονικών υπολογιστών, η σοβιετική κυβέρνηση θεώρησε ότι θα μπορούσε να αγοράσει την τεχνολογία αυτή στην παγκόσμια αγορά. Η Ουάσιγκτον όμως ξεκίνησε ένα σε παγκόσμια κλίμακα τεχνολογικό μπλοκάρισμα ενάντια στην ΕΣΣΔ. Το αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν πως, παρά το ότι οι Σοβιετικοί κατάφεραν να κρατήσουν μια ισορροπία απέναντι στις Η.Π.Α. στο στρατιωτικό τομέα μεταξύ της δεκαετίας του 1960 και της δεκαετίας του 1980, η οικονομία της ΕΣΣΔ άρχισε να παρουσιάζει μια σοβαρή στασιμότητα.

Στο μεταξύ, η επιστημονική και τεχνολογική επανάσταση προκαλούσε πολύ μεγάλες αλλαγές στον υπόλοιπο κόσμο. Η οικονομική δύναμη και το επίπεδο ζωής στις πρό-

---

7. Robert A. Issak, *Managing World Economic Change International Political Economy*, (Englewood Cliffs, New Jersey Prentice Hall, 1995), σελ. 200-201.

σφατα εκβιομηχανισμένες χώρες αυξάνονταν. Η Ιαπωνία και η Γερμανία βρίσκονταν σε άνοδο, ανταγωνιζόμενες για την οινομομική ηγεσία του καπιταλιστικού κόσμου. Στη Δύση, αναπτύσσονταν με γοργούς ρυθμούς η «υψηλής τεχνολογίας» παραγωγή και τα συστήματα πληροφοριών.

Από την άλλη, λόγω της οικονομικής τους καθυστέρησης, το επιπέδο ζωής στην Ανατολική Ευρώπη και τη Σοβιετική Ένωση παρέμενε στάσιμο. Παρόλο που στις κοινωνίες αυτές υπήρχε δωρεάν πανεπιστημιακή εκπαίδευση, περίθαλψη κτλ., το γενικό επίπεδο ζωής (η διατροφή, η στέγαση, η ένδυση, οι μεταφορές κτλ.) άρχισε να παρουσιάζει πτώση, σύμφωνα με τα δεδομένα του βιομηχανικού κόσμου.

Στην Ανατολική Ευρώπη και τη Σοβιετική Ένωση δεν υπήρχαν επίσης δημοκρατικές πολιτικές διαδικασίες. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με υπονομευτικές επιχειρήσης των δυτικών μυστικών υπηρεσιών, οδήγησε στην ανάπτυξη ενός μαζικού αισθήματος δυσαρέσκειας μεταξύ των πληθυσμών τους[8].

Παρ' όλ' αυτά, η βάση που βρισκόταν κάτω από τις γοργές αλλαγές στην Ανατολική Ευρώπη και τη Σοβιετική Ένωση (καθώς και από τον παρόντα ενθουσιασμό τους για τη Δύση) ήταν η επείγουσα ανάγκη για επιστημονική και τεχνολογική αναγέννηση των παραγωγικών τους δυνάμεων.

Ο καπιταλισμός είναι κι αυτός αντιμέτωπος με μια δομική κρίση. Λόγω της ικανότητάς του να παράγει περισσότερα με λιγότερους εργάτες, επιδεικνύει ένα σταθερό σύστημα υπερπαραγωγής, υποκατανάλωσης και υψηλής ανεργίας. Η πραγματική όμως ανάδυση της κρίσης έχει αναβληθεί. Ένας βασικός παράγοντας γι' αυτή την καθυστέρηση είναι το μέγεθος του κέρδους που επιτυγχάνουν οι υπερεθνικές επιχειρήσεις από τις οικονομικές εκρήξεις που προκαλούνται από στρατιωτικές επιχειρήσεις στον Τρίτο Κόσμο. Αλλά, παρά την καθυστέρηση, σύντομα θα εμφανιστεί μια κρίση.

Για να μπορέσει ο καπιταλισμός να επιβιώσει, πρέπει να επεκταθεί. Ο καπιταλισμός όμως εξαντλεί γρήγορα τις διόδους της ανάπτυξής του. Κατά συνέπεια, η καπιταλιστική Δύση έχει ανάγκη από τις αγορές των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης, της Σοβιετικής Ένωσης και της Κίνας —και αυτές οι χώρες έχουν ανάγκη με τη σειρά τους την τεχνολογία της καπιταλιστικής Δύσης. Η αμοιβαία αυτή ανάγκη έχει προκαλέσει μια αλληλεξάρτηση των οικονομιών όλων των εθνών. Η πολιτική του Γκορμπατσόφ από το 1985 συνίστατο στο να προχωρήσει η Σοβιετική Ένωση στο «σοσιαλισμό της αγοράς» και να μειώσει τις περιφερειακές συγκρούσεις. Αυτή η πολιτική είχε ως αποτέλεσμα διάφορες διευθετήσεις μετά από διαπραγματεύσεις και την απόσυρση των κουβανικών και σοβιετικών στρατευμάτων από την Αιθιοπία, την Αγκόλα, τη Ναμίμπια και το

---

8. Michael Parenti, *The Sword and The Dollar: Imperialism, Revolution and the Arms Race*, New York: St. Martin's Press, 1989, σελ. 135.

Αφγανιστάν[9]. Η Σοβιετική Ένωση επέτρεψε επίσης να συμβούν δημοκρατικές επαναστάσεις ή αντεπαναστάσεις στην Ανατολική Ευρώπη το 1989.

Η απόφαση των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης και της Σοβιετικής Ένωσης να εγκαθιδρύσουν «σοσιαλιστικές οικονομίες της αγοράς», η αποτυχία τους να κάνουν κάτι τέτοιο και η αλληλεξάρτηση από την τεχνολογία της καπιταλιστικής Δύσης μετατόπισαν την κύρια επαναστατική αντίθεση στον κόσμο. Σήμερα αυτή η αντίθεση φανερώνεται με τον ιμπεριαλισμό των Ηνωμένων Πολιτειών, που ηγούνται (στρατιωτικά) της καπιταλιστικής Δύσης, να εναντιώνεται στα συμφέροντα των λαών του Τρίτου Κόσμου. Για να το θέσουμε διαφορετικά, είναι οι βιομηχανικές χώρες, τόσο του Βορρά όσο και του Νότου, που στέκονται ενάντια στις υπανάπτυκτες χώρες του Νότου, μια αντίθεση που κυριαρχείται από φυλετικούς απόηχους.

Χωρίς την εναντίωση μιας ισχυρά διεθνιστικής, μη ρατσιστικής, ανθρωπιστικής Σοβιετικής Ένωσης, οι πιθανότητες για μια φυλετική διαστρωμάτωση της διεθνούς αγοράς εργασίας αυξάνονται. Έχει ανοίξει ο δρόμος για την εκδήλωση μιας πιο εκλεπτυσμένης μορφής ρατσισμού. Το κύριο βάρος του αντιιμπεριαλισμού πέφτει σε χώρες όπως η Κούβα, η Λιβύη, το Βιετνάμ, η Κίνα και η Βόρεια Κορέα, οι οποίες αποτελούν πια τα πραγματικά σοσιαλιστικά παραδείγματα στο σημερινό κόσμο. Η συγκέντρωση της τεχνολογίας στο Βορρά επιτείνει την εξάρτηση του Νότου από το Βορρά.

Οι συνέπειες για τους Αφρο-Αμερικανούς

Η οικονομική αναδιάρθωση στις Ηνωμένες Πολιτείες έχει επιπτώσεις για όλους τους τομείς. Οι Αφρο-Αμερικανοί όμως υπέστησαν ένα ιδιαίτερα σκληρό πλήγμα.

> Η ανεργία των ανειδίκευτων εργατών (στις Η.Π.Α.) αυξήθηκε στα μεταπολεμικά χρόνια, επειδή το κόστος της ανειδίκευτης εργασίας αυξήθηκε περισσότερο από το κόστος του κεφαλαίου και λόγω της ανειδίκευτης εργασίας και των εισαγωγών προϊόντων της ανειδίκευτης εργασίας στις αναπτυσσόμενες χώρες[10].

> Επειδή οι Αφρο-Αμερικανοί αποτελούσαν ήδη το περιθωριακό τμήμα της βιομηχανικής εργατικής τάξης στις Ηνωμένες Πολιτείες, απομακρύνονται σε μεγαλύτερα νούμερα καθώς οι υπερεθνικές επιχειρήσεις αποκτούν υψηλή τεχνολογία (αυτοματισμός) και/ή μεταφέρουν τα εργοστάσιά τους σ' άλλες χώρες[11]. Υπάρχει επίσης μια πολύ συνειδητή

---

9. I. Meszanos, *Beyond Capital: Towards a Theory of Transition*, New York: Monthly Review Press, 1995, σελ. 771-772

10. David Schwartzman "Unemployment, Capital and Unskilled Labor", στο John Eatwell (επιμ.) *Global Unemployment: Loss of Jobs in the 90's*, Armonk, New York: M.E. Sharpe, 1996, σελ. 79-80.

11. Donald Tamaskovie-Devey, *Gender & Racial Inequality at Work: The Sources and Consequences of Job Segregation*, Ithaca, New York: ILR Press, 1993, σελ. 63.

διάσταση σ' αυτή τη διαδικασία: η καπιταλιστική τάξη κάνει ό,τι μπορεί για να οικοδομήσει μια ομογενή, σταθερή και πειθήνια εργατική τάξη. Απομακρύνει σκοπίμως τους Αφρο-Αμερικανούς από τους πιο στρατηγικούς τομείς της οικονομίας[12].

Ο καπιταλισμός επιδίδεται σε μια «δημιουργική καταστροφή» ξεριζώνοντας παλιές σχέσεις, έθιμα, κοινότητες και καθιερώνοντας νέες. Στην αφρο-αμερικανική κοινότητα, η παγκόσμια αναδιάρθωση, με την έμφαση που δίνει στην αντικατάσταση των ανειδίκευτων μηχανικών/βιομηχανικών εργατών από ειδικευμένους στην υψηλή τεχνολογία εργάτες, ξεριζώνει και σχεδόν αποσυνθέτει την αφρο-αμερικανική οικογένεια. Είναι η μεταπολεμική αλματώδης ανάπτυξη των βιομηχανιών (μετάλλου, αυτοκινήτων) στις αστικές περιοχές που ανάγκασε εκατομμύρια Αφρο-Αμερικανών να μεταναστεύσουν βόρεια για να εξασφαλίσουν δουλειές με «καλύτερες αποδοχές». Αυτό συνέβη ταυτόχρονα με τη μηχανοποίηση της αγροτικής καλλιέργειας στο Νότο με τη χρήση μηχανικών συλλεκτών βαμβακιού που άρχισε το 1944. Συγκεντρωμένοι στα κατώτερα στρώματα της ανειδίκευτης μηχανικής/βιομηχανικής εργατικής δύναμης, οι Αφρο-Αμερικανοί ήρθαν αντιμέτωποι με την απομάκρυνση από τη βιομηχανία πρώτοι αυτοί και σε μεγαλύτερα νούμερα λόγω της χρήσης ρομπότ, της κυβερνητικής και του αυτοματισμού στη βιομηχανία. Η διαδικασία αυτή εντάθηκε καθώς η μηχανική εκβιομηχάνιση μεταφέρθηκε σ' άλλες χώρες για να εκμεταλλευτεί το φτηνό ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό. Η καταστροφική αυτή διαδικασία έφερε την αφρο-αμερικανική κοινότητα στο χάος, καθώς η ιεραρχία των φυλών, των τάξεων και των φύλων στην παγκόσμια αγορά διαστρωματώθηκε σε μεγαλύτερο βαθμό σε φυλετική βάση και εξαπέλυσε οικονομικό πόλεμο ενάντια στους Αφρο-Αμερικανούς άρρενες.

Ο Michael C. Dawson, στο *Behind the Mule: Race and Class in African-American Politics*, καταδεικνύει πώς στη δεκαετία του 1980 η φυλετική ιεραρχία στην αγορά εργασίας αναδιαθρώθηκε σε πιο άκαμπτες μορφές. Η προηγούμενη ιεραρχία με βάση τη φυλή, την τάξη και το φύλο πριν από τη δεκαετία του 1980, όσο αφορούσε την απασχόληση και το μισθολόγιο, ήταν λευκός άντρας, μαύρος άντρας, λευκή γυναίκα, μαύρη γυναίκα. Από τη δεκαετία του 1980 οι λευκές γυναίκες έχουν υποσκελίσει τους μαύρους άντρες όσο αφορά τις διοικητικές θέσεις και τους μισθούς. Η διαστρωμάτωση τώρα έχει ως εξής: λευκός άντρας, λευκή γυναίκα, μαύρος άντρας, μαύρη γυναίκα. Ενώ η καπιταλιστική πειθαρχία επικεντρώνεται στην οικονομική υπανάπτυξη των Αφρο-Αμερικανών γυναικών, οι Αφρο-Αμερικανοί άντρες είναι αντιμέτωποι με τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας από όλους τους άλλους Αμερικανούς εργάτες από το 1984. Έτσι η επιστημονική-τεχνολογική επανάσταση, επιδρώντας στην ανειδίκευτη εργασία στη μηχανοποιημένη βιομηχανία (αυτοκινήτων, μετάλλου), έχει οδηγήσει σε μια θεσμική

---

12. Michael C. Dawson, *Behind the Mule: Race and Class in African-American Politics*, Princeton, New Jersey, 1994, σελ. 24.

οικονομική γενοκτονία και σε μια διαδικασία περιθωριοποίησης των Αφρο-Αμερικανών αντρών.

Παρ' όλο ότι μερικές ομάδες υποστηρίζουν ότι η ηλεκτρονική επανάσταση έχει συνέπειες για όλες τις κοινωνικές ομάδες, καθώς προκαλεί την ανάπτυξη μιας υποτάξης λευκών, πράγμα που είναι αλήθεια, είναι πεποίθηση του γράφοντος ότι οι τέσσερις μορφές καταπίεσης του σύγχρονου καπιταλισμού, η φυλή, η τάξη, το φύλο και η εθνικότητα (κουλτούρα) είναι αυτές που κάνουν την ηλεκτρονική επανάσταση, σε συνδυασμό με την καταστροφική δράση των ναρκωτικών (για τα οποία ο Nelson Perry υποστηρίζει ότι αποτελούν την τρίτη πολυεθνική βιομηχανία πίσω από την αυτοκινητοβιομηχανία και τη βιομηχανία μετάλλου) τα οποία ξεπλένουν κέρδη που προέρχονται από το σύστημα και που το στηρίζουν αναστέλλοντας την εκδήλωση μιας παγκόσμιας κρίσης, να έχει γενοκτονικές συνέπειες για τους Αφρο-Αμερικανούς. Πρώτο, επειδή οι Αφρο-Αμερικανοί ήταν οι τελευταίοι που μπήκαν στην εκμηχανισμένη βιομηχανία, κατείχαν στις μεγάλες βιομηχανίες (αυτοκινήτου, μετάλλου, άνθρακα) κυρίως θέσεις ανειδίκευτης ή ημιειδικεύμενης εργασίας, από τις οποίες οι περισσότερες έχουν πια αυτοματοποιηθεί. Οι κεντροδυτικές πολιτείες (των Η.Π.Α.) είχαν κάποτε το υψηλότερο μέσο οικογενειακό εισόδημα για τους Αφρο-Αμερικανούς, το οποίο από το 1986 είναι το χαμηλότερο, σε συνδυασμό με τον υψηλότερο δείκτη ανεργίας λόγω του αυτοματισμού. Αυτό επιδρά πρώτα στο πιο περιθωριοποιημένο τμήμα του παλιού βιομηχανικού προλεταριάτου (όσο αφορά τη ρατσιστική συμπεριφορά χτυπάει κυρίως τους Αφρο-Αμερικανούς). Εξαιτίας της γεωγραφικής συγκέντρωσης αυτών των στρωμάτων στα κέντρα των πόλεων (από άποψη πυκνότητας πληθυσμού), αυτή η διαδικασία έχει καταστροφικές συνέπειες, συντελώντας στην επιδείνωση των συνθηκών ζωής στις γειτονιές αυτές[13]. Καθώς η ανεργία αυξάνεται σ' αυτές τις πυκνοκατοικημένες περιοχές, τα ναρκωτικά αντικαθιστούν τη νόμιμη αγορά, αυξάνοντας σε τέτοιο βαθμό τα εγκλήματα μεταξύ μαύρων που φτάνουν τα όρια μιας «αυτοκαταστροφικής» γενοκτονίας. Κατά συνέπεια, οι Αφρο-Αμερικανοί, αποτελώντας μια εθνική μειονότητα που καταπιέζεται από τέσσερις απόψεις, εξολοθρεύονται από την ηλεκτρονική επανάσταση, τα ναρκωτικά και την εγκληματικότητα που είναι αποτέλεσμα και των δυο αυτών παραγόντων (π.β., ένα εκατομμύριο Αφρο-Αμερικανοί άντρες βρίσκονται στη φυλακή).

Η διαδικασία αυτή βρίσκεται πίσω από τον υποβιβασμό ενός μεγάλου τμήματος της αφρο-αμερικανικής κοινότητας στο επίπεδο μιας μόνιμα άνεργης «υποτάξης».

Σε δομικό επίπεδο, το εκπληκτικά υψηλό και σταθερό επίπεδο ανεργίας μεταξύ της μαύρης νεολαίας είναι αποτέλεσμα ορισμένων συγκλίνοντων παραγόντων, όπως η μετα-

---

13. Douglas S. Massey & Nancy A. Denton, *American Apartheid Segregation and the Making of the Underclass*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1993, σελ. 132.

κίνηση του κεφαλαίου σε ξένα εδάφη, από τις πόλεις στα προάστια και από τις πόλεις του Βορρά σε επιλεγμένες περιοχές της Λωρίδας του Ήλιου [Sunbelt: από την Καλιφόρνια μέχρι τη Φλόριντα στο Νότο των Η.Π.Α.]. Άλλοι παράγοντες είναι 1) η αλλαγή στη φύση της εργασίας όπως εκδηλώνεται με τη μείωση του μεταποιητικού τομέα και την αύξηση των επαγγελμάτων στον τομέα των προηγμένων υπηρεσιών... και 2) η αλλαγή στις μορφές μετανάστευσης της τελευταίας δεκαετίας, που έχει οδηγήσει σ' ένα ορισμένο είδος ανταγωνιστικής απασχόλησης[14].

Ένας στους πέντε Αφρο-Αμερικανούς ηλικίας 18-21 χρονών δεν έχει απολυτήριο λυκείου, που αποτελεί βασική προϋπόθεση για να βρει κανείς εργασία για πρώτη φορά [χωρίς προϋπηρεσία], να μπει στο στρατό ή να αποκτήσει πρόσβαση σε προγράμματα μαθητείας, για να μην αναφέρουμε τις πανεπιστημιακές σπουδές. Κατά συνέπεια, πολλοί Αφρο-Αμερικανοί νέοι γίνονται μέλη μιας μόνιμα άνεργης «υποτάξης» και συχνά στρέφονται στην πώληση και τη χρήση ναρκωτικών ως ένα μέσο οικονομικής επιβίωσης[15]. Αυτή η αυξημένη παράνομη δραστηριότητα καθιστά όλο και περισσότερους Αφρο-Αμερικανούς νέους θύματα της εγκληματικότητας, καθώς πλήθη από αυτούς διογκώνουν τον πληθυσμό των φυλακών. Καθώς τα εναπομείναντα επαγγέλματα στο δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα απαιτούν μετεκπαίδευση ή τεχνική ειδίκευση, πολλοί Αφρο-Αμερικανοί νέοι αποκλείονται από τη διαδικασία. Οι λίγες δουλειές που είναι διαθέσιμες είναι συχνά δουλειές χαμηλών αποδοχών, γεγονός που μειώνει το μέσο εισόδημα της αφρο-αμερικανικής οικογένειας και ωθεί την κοινότητα σε μια κατάσταση υπανάπτυξης. Όλοι αυτοί οι παράγοντες παίρνουν διαστάσεις γενοκτονίας για την αφρο-αμερικανική κοινότητα.

Δουλεία κατόπιν συμφωνητικού στην υψηλή τεχνολογία

Ο Vijay Rrashad στο άρθρο του «Contract Labor: The Latest Stages of Illiberal Capitalism» (*Monthly Review*, vol. 6, no. 5, Οκτώβριος 1994), εξετάζει πώς ο σύγχρονος καπιταλισμός εξαλείφει τα παραδοσιακά προνόμια της διανοητικής εργασίας και δημιουργεί μια «δουλεία κατόπιν συμφωνητικού στην υψηλή τεχνολογία». Αναφέρεται στο εργατικό δυναμικό των μεταναστών, που αποτελεί πλέον ουσιώδες μέρος της παγκόσμιας ταξικής διαστρωμάτωσης. Εξετάζει το ότι οι διανοητικοί εργάτες από τον Τρίτο Κόσμο έρχονται αντιμέτωποι με αυτές τις σχέσεις παραγωγής (μεροκάματα), με την έλλειψη ασφάλισης κτλ. που επιβάλλονται στους χειρώνακτες στα βιομηχανικά

---

14. Troy Duster, "Social Implications of the 'New' Black Underclass", *The Black Scholar, Μάιος-Ιούνιος 1988*, σελ. 3.

15. Douglas G. Glasgow, *The Black Underclass: Poverty, Unemployment and Entrapment of Ghetto Youth*, New York: Vintage Books, 1981, σελ. 55.

έθνη. Ο Prashad δείχνει πώς η (προσωρινή) εργασία με σύμβαση έχει γινεί η κυρίαρχη μορφή εργασιακών σχέσεων και ότι από το 1992 οι προσωρινές θέσεις εργασίας έχουν αυξηθεί κατά 250% στις Ηνωμένες Πολιτείες, γεγονός που οδηγεί εκατομμύρια εργάτες σε βαθμιαία κοινωνικοοικονομική περιθωριοποίηση σε σχέση με την αγορά εργασίας.

> Η εργασία με σύμβαση έχει γίνει συνηθισμένος τρόπος για να αποσπούν οι εταιρείες μέγιστο κέρδος από την εργασία, είτε στον τομέα της μεταποίησης είτε στον τομέα των υπηρεσιών... οι εργάτες είναι μ' αυτό τον τρόπο δεσμευμένοι με συμφωνητικό εργασίας και χωρίς καμιά ελπίδα να πετύχουν ό,τι υπήρξε ελάχιστο δεδομένο για τον καπιταλισμό του κράτους πρόνοιας. Δεν είναι μόνο οι χειρωνακτικές δουλειές που προσφέρονται με συμφωνητικό, αλλά και οι διανοητικές εργασίες από τους/τις γραμματείς ως τους προγραμματιστές ηλεκτρονικών υπολογιστών και τους σχεδιαστές γραφικών. Παρόλο που τόσο η διανοητική όσο και η χειρωνακτική εργασία υπόκεινται στην ίδια μορφή συμβολαιικής εργασίας, οι ταξικές και εθνοτικές διαφοροποιήσεις που υπάρχουν ανάμεσα σε διάφορες καταστάσεις δέσμευσης εργασίας με συμφωνητικό δεν μπορούν να παραβλεφθούν[16].

Ο Prashad συνεχίζει λέγοντας ότι, παρόλο που η οικονομία των Η.Π.Α. παρουσιάζεται να βρίσκεται σε «ανάκαμψη» με μια υποτιθέμενη πτώση της ανεργίας, το Μάιο του 1994, στο 6%, οι περισσότερες από τις νέες θέσεις εργασίας είναι θέσεις χαμηλών αποδοχών, ενώ συχνά οι κατώτατες αποδοχές που προσφέρονται είναι μόλις 90 σεντς περισσότερα απ' ό,τι ήταν το 1974. Τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια, οι κατώτατες αποδοχές έχασαν το 23% της αξίας τους. Πολλές δουλειές είναι προσωρινές, γεγονός που καταργεί την εξασφάλιση της θέσης εργασίας και αποτρέπει τους εργάτες από την οργάνωση συνδικάτων[17].

Αιτίες της έντασης του ρατσισμού στην παρούσα περίοδο

Η οικονομική (κυριαρχία) ηγεμονία των Η.Π.Α. στην παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία αμφισβητείται από την Ιαπωνία, τη Δυτική Ευρώπη και ιδιαίτερα τη Γερμανία. Ο κόσμος είναι διαιρεμένος σε τρεις σφαίρες επιρροής, με την Ιαπωνία να κυριαρχεί στη σφαίρα της Ασίας και με την Κίνα να αποτελεί πλέον μια μεγάλη αναπτυσσόμενη σοσιαλιστική αγορά. Η Γερμανία στην Ενωμένη Ευρώπη και οι Ηνωμένες Πολιτείες στη Βόρεια και τη Νότια Αμερική, με τις Ηνωμένες Πολιτείες να διατηρούν την πολιτική ηγεμονία σ' ολόκληρο τον κόσμο λόγω της στρατιωτικής τους ανωτερότητας.

---

16. Vijay Prashad, "On Contract Labor: The latest Stage of Liberal Capitalism", *Monthly Review, Οκτώβριος 1994. τόμος 4. αριθμός 5-6*, σελ. 19.

17. Στο ίδιο, σελ. 20.

Η πρώτη τάση που παρατηρείται σ' αυτή τη νέα περίοδο είναι ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες έχουν χάσει την οικονομική ηγεμονία επί του καπιταλιστικού κόσμου από την Ιαπωνία και τη Γερμανία. Διατηρούν όμως την «πολιτική ηγεμονία» καταφεύγοντας σε στρατιωτικές ενέργειες, «παίζοντας το ρόλο του χωροφύλακα της οικουμένης» προς το συμφέρον της διεθνούς καπιταλιστικής τάξης. Ταυτόχρονα, προστατεύουν και προωθούν τα συμφέροντα των υπερεθνικών τους επιχειρήσεων. Αν και υπάρχει μεγαλύτερη «αλληλεξάρτηση» μεταξύ των κοινωνικο-οικονομικών συστημάτων όλων των χωρών, λόγω του νέου καταμερισμού και της νέας διαστρωμάτωσης της εργασίας σε διεθνές επίπεδο, ο ανταγωνισμός μεταξύ των καπιταλιστών έχει γίνει πιο έντονος. Οι επενδύσεις μεταξύ των ίδιων των ιμπεριαλιστικών χωρών και των υπερεθνικών επιχειρήσεων έχουν δημιουργήσει μια νέα παγκόσμια οικονομική τάξη πραγμάτων.

Ενώ συγχρόνως τα ιμπεριαλιστικά/μονοπωλιακά καπιταλιστικά έθνη, των οποίων ηγείται ο ιμπεριαλισμός των Η.Π.Α., έχουν τον κόσμο υπό την κυριαρχία τους εξαιτίας της δομικής κρίσης του παγκόσμιου καπιταλισμού. Αποτυγχάνοντας να αποσπάσει αρκετή υπεραξία από τον Τρίτο Κόσμο, εξαιτίας του εντεινόμενου διεθνούς ανταγωνισμού για νέες αγορές, της μη επέκτασης των αγορών, του χρέους του Τρίτου Κόσμου, της υπερπαραγωγής και της υποκατανάλωσης, η καπιταλιστική τάξη της Ευρώπης, των Ηνωμένων Πολιτειών και του Καναδά ωθεί τις χώρες της σε μια μορφή «δημοκρατικού νεοφασισμού». Αυτή είναι η αντίδραση του ιμπεριαλισμού στη δομική του κρίση. Αυτό είναι ό,τι ο Malcom X αποκάλεσε διεθνή δομή εξουσίας της δυτικής καπιταλιστικής τάξης.

Παρατηρούμε το ρατσισμό να εντείνεται στη Γερμανία, τη Γαλλία, τη Βρετανία, τις Ηνωμένες Πολιτείες και τον Καναδά. Λόγω του έντονου ανταγωνισμού για σφαίρες επιρροής, έθνη, ηπείρους του πλανήτη, οι ιμπεριαλιστικές δυνάμεις αντιμετωπίζουν μια κρίση υπερπαραγωγής και υποκατανάλωσης στα βιομηχανικά κέντρα. Ο μονοπωλιακός καπιταλισμός πρέπει να αποσπά μεγαλύτερη υπεραξία (κέρδη από την εργατική δύναμη) από την εγχώρια εργατική τάξη, πράγμα που θα επιφέρει πτώση του βιοτικού επιπέδου στις βιομηχανικές καπιταλιστικές χώρες (downsizing). Αυτό σημαίνει ότι οι κυβερνήσεις στα [βιομηχανικά] κέντρα «πρέπει να μετακινηθούν προς τα δεξιά» στην εσωτερική τους πολιτική για να περιστείλουν τα ανθρώπινα δικαιώματα, επειδή οι αντιφάσεις στις σχέσεις παραγωγής έχουν ενταθεί στο εσωτερικό μέτωπο. Κατά συνέπεια, οι χώρες των καπιταλιστικών κέντρων γίνονται περισσότερο σωβινιστικές και εθνικιστικές, ενισχύουν δηλαδή τον αστικό εθνικισμό, προωθώντας ιδιαίτερα συμφέροντα σε κάθε στρώμα των κοινωνιών τους, που εξυπηρετούν τα συμφέροντα του αστικού, ευρω-αμερικανικού, «λευκού», ρατσιστικού εθνικισμού τους. Αυτό σημαίνει ότι, καθώς η καταπίεση των έγχρωμων κοινοτήτων στα καπιταλιστικά κέντρα εντείνεται, ο ρατσισμός δείχνει το άσχημο πρόσωπό του. Επειδή ο ιμπεριαλισμός των Η.Π.Α. αντιμετωπίζει έντονο ανταγωνισμό από τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και συναντά μεγαλύτερες δυσκολίες στο να εισχωρήσει στην ευρωπαϊκή αγορά, κερδίζοντας έτσι μικρότε-

ρα κέρδη, αποκομίζοντας επίσης μικρότερο ποσοστό κέρδους ανά μονάδα εμπορεύματος, και με τον ανταγωνισμό που δέχεται από την ασιατική αγορά, ο ρατσισμός στα καπιταλιστικά κέντρα και η ιμπεριαλιστική επιθετικότητα στον Τρίτο Κόσμο αποκτά μεγαλύτερη σημασία.

Από τις μισθολογικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των αποδοχών των λευκών και των Αφρο-Αμερικανών εργατών (διάκριση στην αγορά εργασίας) στις Ηνωμένες Πολιτείες, οι Αμερικανοί καπιταλιστές αποκομίζουν κάθε χρόνο 50 δισεκατομμύρια δολάρια κέρδος. Άλλα 40 με 50 δισεκατομμύρια δολάρια κερδίζουν από τις χαμηλότερες αποδοχές των λατινικής καταγωγής Αμερικανών, των ιθαγενών Αμερικανών και των Ασιατών[18]. Από τις χώρες του Τρίτου Κόσμου, αφού αφαιρεθεί η διεθνής βοήθεια, κερδίζονται άλλα 50 δισεκατομμύρια και από την υπερεκμετάλλεση των Αφρο-Αμερικανών αθλητών και καλλιτεχνών από τους Αμερικανούς σιωνιστές άλλα 50 δισεκατομμύρια. Έτσι προκύπτει η εκτίμησή μας ότι οι Αμερικανοί ιμπεριαλιστές και οι σιωνιστές σύμμαχοί τους αποσπούν κάθε χρόνο 250-300 δισεκατομύρια δολάρια από τους ανθρώπους με διαφορετικό χρώμα σ' ολόκληρο τον κόσμο.

Η νέα καπιταλιστική τάξη πραγμάτων, μετά την κατάρρευση του ευρωπαϊκού και του σοβιετικού σοσιαλισμού, θα επιφέρει μεγαλύτερη νεο-αποικιακή επιθετικότητα από την πλευρά του ιμπεριαλισμού και του σιωνισμού. Όταν πάνω από τις Ηνωμένες Πολιτείες διαγράφεται μια οικονομική ύφεση ή μια οικονομική κρίση, τότε οι Η.Π.Α. προβαίνουν σε στρατιωτική επιθετικότητα στον Τρίτο Κόσμο, προκειμένου να διευρυνθεί ο χώρος επέκτασης των υπερεθνικών τους επιχειρήσεων. Η σχέση μεταξύ του κέρδους των υπερεθνικών επιχειρήσεων των Η.Π.Α. σε καιρούς ύφεσης και του ρόλου του αμερικανικού στρατού, της αμερικανικής βιομηχανίας και των αμερικανικών μυστικών υπηρεσιών στη διεύρυνση ή στη δημιουργία [οικονομικών] μπουμ στην καπιταλιστική τάξη πραγμάτων, χάρη στη στρατιωτική επιθετικότητα και τις στρατιωτικές δαπάνες, δεν θα πρέπει να υποτιμηθεί. Πρέπει να γίνει αντιληπτό ότι το σιωνιστικό κράτος του Ισραήλ εξυπηρετεί το στόχο της αποσταθεροποίησης του αραβικού, του αφρικανικού και του Τρίτου Κόσμου και ότι αποτελεί ένα προγεφύρωμα του ιμπεριαλισμού των Η.Π.Α. στη Μέση Ανατολή. Ο σιωνισμός ως κίνημα αποτελεί εχθρό κατά των ανθρώπων του Τρίτου Κόσμου ή των ανθρώπων με διαφορετικό χρώμα, επειδή αποτελεί μια μορφή «πολιτικού ρατσισμού». Η πρωταρχική αντίθεση στο σημερινό κόσμο είναι η πόλωση μεταξύ Βορρά και Νότου, μεταξύ του ιμπεριαλισμού των Η.Π.Α. και των σιωνιστών συμμάχων του και του Τρίτου Κόσμου. Ο σιωνισμός είναι ένα κίνημα για την εγκαθίδρυση ενός λευκού καπιταλιστικού αποικιακού κράτους στη Μέση Ανατολή χρησιμοποιώντας το πρόσχημα της θρησκείας. Είναι σημαντικό για τους ανθρώπους του Τρίτου Κόσμου να ενώσουν τις δυνάμεις τους και να κάνουν μια πολιτι-

---

18. Victor Perlo, *Economics of Racism*, New York: International Publishers, 1975, σελ. 84

κή επίθεση ενάντια στο σιωνισμό, καθιστώντας γνωστούς στις μάζες τούς δεσμούς μεταξύ των διάφορων επιχειρήσεων, των τραπεζών και της υποδομής του συστήματος. Επειδή οι Ηνωμένες Πολιτείες υποστηρίζουν το σιωνιστικό κράτος του Ισραήλ και αποτελούν ένα κύριο κέντρο της παγκόσμιας αντίδρασης, είναι σημαντικό να επηρεάσουν όλοι οι αντισιωνιστές το πολιτικό μέλλον των Η.Π.Α. Οι αντισιωνιστές και οι αντιιμπεριαλιστές του Τρίτου Κόσμου πρέπει να ενωθούν με τους ανθρώπους διαφορετικού χρώματος στις Η.Π.Α. για να παλέψουν ενάντια στην προς τα δεξιά μετατόπιση των Ηνωμένων Πολιτειών.

Ο ιμπεριαλισμός και η Νέα Τάξη Πραγμάτων

Ο ιμπεριαλισμός, τα αντιιμπεριαλιστικά και σοσιαλιστικά κινήματα: Τι είναι ο ιμπεριαλισμός; Ο ιμπεριαλισμός είναι το υψηλότερο στάδιο του καπιταλισμού. Ιμπεριαλισμός είναι όταν ένα έθνος επιτίθεται ενάντια σε ένα άλλο έθνος για να επηρεάσει ή να ελέγξει την πολιτική, την οικονομική, την πολιτισμική ή τη στρατιωτική πολιτική του έθνους αυτού και/ή να αποκτήσει τον έλεγχο των φυσικών πλουτοπαραγωγικών του πηγών. Ιστορικά, καθώς ο καπιταλισμός εδραιώθηκε στην Ευρώπη και την Αμερική και επεκτάθηκε, εξασφαλίζοντας αποικίες στην Αφρική, την Ασία και τη Νότια Αμερική, εξελίχθηκε στο σύστημα του ιμπεριαλισμού.

> Η ιδιωτική ιδιοκτησία που βασίζεται στην εργασία του μικρο-ιδιοκτήτη, ο ελεύθερος ανταγωνισμός, η δημοκρατία, όλα τα συνθήματα με τα οποία οι καπιταλιστές και ο Τύπος τους εξαπατούν τους εργάτες και τους αγρότες, είναι πράγματα του μακρινού παρελθόντος. Ο καπιταλισμός έχει εξελιχθεί σε ένα παγκόσμιο σύστημα αποικιακής εκμετάλλευσης και οικονομικού στραγγαλισμού της συντριπτικής πλειονότητας του παγκόσμιου πληθυσμού από μια χούφτα «προηγμένων» χωρών[19].

Οι εργάτες στα δυτικά έθνη καρπώθηκαν ένα μέρος από τα κέρδη που προήλθαν από την υπερεκμετάλλευση των αποικιών. Αυτό το «χάιδεμα» της εργατικής τάξης της Ευρώπης και της Αμερικής παρέχει την υλική βάση για την «ψευδή ταξική συνείδηση», μια συνείδηση του δυτικού προλεταριάτου που το κάνει να ταυτίζεται με τα συμφέροντα της αστικής τάξης. Αυτό συνέβη στις Ηνωμένες Πολιτείες και τη Δυτική Ευρώπη.

> Αν προσεγγίσουμε το πρόβλημα της εργατικής αριστοκρατίας σε παγκόσμια κλίμακα, πρέπει να θεωρήσουμε ότι οι περισσότεροι Αμερικανοί βιομηχανικοί εργάτες σχηματίζουν μια εργατική αριστοκρατία σε σύγκριση με τους εργάτες σ' άλλες χώρες[20].

---

19. V. I. Lenin, *Imperialism: The Hihgest Stage of Capitalism*, Peking: Foreign Languages Press, 1975, σελ. 5.

20. Y. Varega, *Politico-Economic Problems of Capitalism*, Moscow: Progress Publishers, 1968, σελ. 130. Ο συγγραφέας έχει αντικαταστήσει τη λέξη νέγρος του πρωτοτύπου με τη λέξη μαύρος.

Η καπιταλιστική αστική τάξη εγγυήθηκε στη δυτική εργατική τάξη πρόσθετες παροχές από το σύστημα. Ο Λένιν σωστά διέβλεψε αυτή την ανάπτυξη ενός προνομίου «λευκού δέρματος» και κάλεσε τους σοσιαλιστές να αγωνιστούν ενάντια στον εθνικό σωβινισμό της αστικής τάξης. Αντίθετα, οι περισσότεροι εργάτες στις δυτικές χώρες υποστήριξαν την αστική τους τάξη στον πρώτο ιμπεριαλιστικό πόλεμο.

> Ήδη από το 1915 ο Λένιν κατέληξε στο συμπέρασμα ότι την εποχή του ιμπεριαλισμού μια σοσιαλιστική επανάσταση θα μπορούσε να είναι νικηφόρα κατ' αρχήν σε μερικές ή σε μία μόνο χώρα και ότι η ταυτόχρονη νίκη της σοσιαλιστικής επανάστασης σ' όλες τις καπιταλιστικές χώρες ήταν αδύνατη[21].

Η Μεγάλη Οκτωβριανή Επανάσταση στη Ρωσία εισήγαγε μια νέα εποχή. Ο Λένιν υποστήριξε στις αρχές της δεκαετίας του 1920 ότι η παγκόσμια σοσιαλιστική επανάσταση θα ήταν ένας συνδυασμός αντιιμπεριαλιστικών επαναστάσεων στις αποικίες με εργατικές επαναστάσεις στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες[22].

> Σε κάποιες από τις πιο αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, η ωρίμανση των δυνάμεων της σοσιαλιστικής επανάστασης επιβραδύνεται επειδή η αστική τάξη έχει επιτύχει τη διάσπαση του κινήματος της εργατικής τάξης και τη δημιουργία μιας αριστοκρατίας και μιας γραφειοκρατίας της εργατικής τάξης[23].

Σε κάποια από τα λιγότερο αναπτυγμένα καπιταλιστικά έθνη, η εργατική τάξη και κομμάτια του λαού υπόκεινται σε διπλή και τριπλή καταπίεση. Οι ταξικές αντιθέσεις και η πάλη των τάξεων προϋποθέτουν περισσότερο οξυμένες μορφές, γεγονός που σημαίνει ότι οι χώρες αυτές είναι πιο ώριμες πολιτικά για την επανάσταση. Αυτό οδηγεί στο σχηματισμό αδύνατων κρίκων στην αλυσίδα του ιμπεριαλισμού, κρίκων που μπορούν να σπάσουν νωρίτερα από άλλους. Από το δεύτερο ιμπεριαλιστικό πόλεμο και μετά, οι αδύνατοι δεσμοί στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα έσπασαν από τις αντιιμπεριαλιστικές και σοσιαλιστικές επαναστάσεις στην Αφρική, την Ασία και τη Νότια Αμερική.

Στη δεκαετία του 1980, ο ιμπεριαλισμός των Η.Π.Α. πολέμησε τους Σαντινίστας ώσπου κατάφερε να αναχαιτίσει τα κέρδη της επανάστασης στη Νικαράγουα και οδήγησε σε αδιέξοδο την επανάσταση στο Ελ Σαλβαδόρ. Την ίδια περίοδο, ο ιμπεριαλισμός των Η.Π.Α. έκανε εισβολές στη Γρανάδα και στη Λιβύη και στη δεκαετία του 1990 στον Παναμά, στη Σομαλία, στην Αϊτή και στο Ιράκ. Ο ιμπεριαλισμός των Η.Π.Α. επιβάλλει οικονομικό αποκλεισμό στη σοσιαλιστική Κούβα.

---

21. USSR *The Fundamentals of Marxist-Leninist Philosophy*, Moscow: Progress Publishers, 1974, σελ. 457.

22. Στο ίδιο, σελ. 456.

23. V. I. Lenin, "A Caricature of Marxism and Imperialist Economism", *Collected Works, τόμος 19*, Moscow: Progress Publishers, 1972, σελ. 242.

Επίσης, από το 1945 και μετά, ο ιμπεριαλισμός των Η.Π.Α. παίζει το ρόλο του χωροφύλακα της οικουμένης για λογαριασμό της καπιταλιστικής τάξης με όργανο την εργατική αριστοκρατία. Οι εργάτες των καπιταλιστικών δυτικών χωρών πολέμησαν ενάντια στις επαναστάσεις των Κορεατών, των Αλγερινών και των Βιετναμέζων.

Στην τρέχουσα περίοδο, ο ιμπεριαλισμός καταδικάζει στη φτώχεια τους εργάτες σ' ολόκληρο τον κόσμο και οι αντικειμενικές συνθήκες για μια διεθνή σοσιαλιστική εργατική επανάσταση ωριμάζουν.

Στον σημερινό κόσμο, ο ιμπεριαλισμός παίρνει συνήθως τη μορφή της επίθεσης ενός λευκού δυτικού καπιταλιστικού έθνους ενάντια σε κάποιο υπανάπτυκτο έθνος του Τρίτου Κόσμου και αυτό αποτελεί μια μορφή «διεθνούς πολιτικού ρατσισμού»· οι έχοντες ενάντια στους μη έχοντες. Αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο οι Η.Π.Α. σχεδιάζουν να αναζωογονήσουν την αμερικανική οικονομία, επιτιθέμενες δηλαδή σε κάποια χώρα του Τρίτου Κόσμου.

Η εγχώρια πλευρά της αμερικανικής τάξης πραγμάτων

Η καπιταλιστική τάξη των Ηνωμένων Πολιτειών, προκειμένου να αποσπάσει μεγαλύτερη υπεραξία από τους βορειο-Αμερικανούς εργάτες και να μειώσει τους μισθούς των Καναδών και των Αμερικανών εργατών, δημιούργησε τη Βορειοαμερικανική Συμφωνία Ελεύθερου Εμπορίου (NAFTA), με την οποία θα υπερεκμεταλλευθεί τη φτηνή εργασία των Μεξικανών και νοτιο-Αμερικανών εργατών. *Σε συνθήκες έντονου ανταγωνισμού μεταξύ των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών, η καπιταλιστική κυρίαρχη τάξη των δυτικών χωρών επιλέγει μια μετατόπιση προς τα δεξιά και η προσπάθειά της είναι να απομονώσει, να ουδετεροποιήσει ή να καταστρέψει κάθε αντίσταση των εργατών στις δυτικές χώρες και ιδιαίτερα των εργατών διαφορετικού χρώματος.*

Η στρατηγική του ιμπεριαλισμού των Η.Π.Α. διευρύνεται με μια περαιτέρω επέκταση των πολυεθνικών επιχειρήσεων στον Τρίτο Κόσμο (στις υπανάπτυκτες χώρες της Αφρικής, της Ασίας και της Λατινικής Αμερικής), αποσπώντας τεράστια κέρδη από τη φτηνή εργασία.

Είναι περισσότερο προσοδοφόρο για τις πολυεθνικές επιχειρήσεις να παράγουν βιομηχανικά προϊόντα στον Τρίτο Κόσμο (λόγω των χαμηλών μισθών) και να τα μεταφέρουν στις Ηνωμένες Πολιτείες για συναρμολόγηση και για να τα πουλήσουν στον αμερικανικό λαό σε υψηλές τιμές. Επίσης, οι υπερεθνικές επιχειρήσεις πουλούν τα ολοκληρωμένα προϊόντα τους πίσω στα έθνη (αγορές) του Τρίτου Κόσμου αποκομίζοντας εκπληκτικά κέρδη. Το προλεταριάτο των Η.Π.Α. (η εργατική τάξη) υποβιβάζεται γοργά σ' ένα καταναλωτικό προλεταριάτο, ένα προλεταριάτο που αγοράζει προϊόντα που παράγονται σε άλλες χώρες αλλά πωλούνται στην αγορά των Η.Π.Α. Αυτή η εξωτερική

επέκταση των ιμπεριαλισμού των Η.Π.Α. προκαλεί εσωτερικές αντιφάσεις με τη μορφή ύφεσης, καθώς μεγαλύτερο μέρος της εγχώριας εργατικής δύναμης απομακρύνεται από την παραγωγική διαδικασία.

Τα πραγματικά μεροκάματα των Αμερικανών εργατών έχουν σταθερά μειωθεί από τα χρόνια του μπουμ των μέσων της δεκαετίας του 1960. Από το 1969 υπάρχει μια σταθερή μετακίνηση από τη σχετική φτώχεια στην απόλυτη φτώχεια για διάφορα στρώματα του αμερικανικού προλεταριάτου. Η συνέχιση της ύφεσης του 1974 οφείλεται στη δομική κρίση που αντιμετωπίζει ο καπιταλισμός στην τρέχουσα εποχή.

Την ίδια στιγμή, η εργατική γραφειοκρατία της AFL-CIO [Αμερικανική Ομοσπονδία Εργασίας-Συνέλευση Βιομηχανικών Οργανώσεων], που με την πολιτική της για τη συνεργασία των τάξεων υποστηρίζει τον ιμπεριαλισμό των Η.Π.Α., βοηθά στο να αποτραπούν οι εργάτες στο εσωτερικό του ιμπεριαλιστικού κράτους να διαμορφώσουν ταξική συνείδηση, παλεύοντας απλώς για υψηλότερους μισθούς εντός του συστήματος. Η εργατική αριστοκρατία πίεσε τους Αμερικανούς εργάτες να κάνουν υποχωρήσεις ακόμα και σε σχέση με απαιτήσεις για αύξηση των αποδοχών και για εξασφάλιση της εργασίας. Αντί να παλέψει ενάντια στη διαφυγή του αμερικανικού κεφαλαίου προς τον Τρίτο Κόσμο, η συνδικαλιστική γραφειοκρατία έχει ασπαστεί τον εθνικό σωβινισμό θεωρώντας ότι ο λόγος που οι Αμερικανοί εργάτες χάνουν τη δουλειά τους είναι οι ξένοι εργάτες και τα προϊόντα που παράγουν.

Αντί να διαπαιδαγωγεί τους εργάτες για να παλέψουν ενάντια στο ιμπεριαλιστικό σύστημα, η εργατική αριστοκρατία υποστηρίζει ενεργά το σχέδιο της κυβέρνησης των Η.Π.Α. για το νεο-αποικισμό του Τρίτου Κόσμου.

> Σε οικονομικό επίπεδο, η διαφορά είναι ότι τμήματα της εργατικής τάξης στα έθνη που ασκούν καταπίεση παίρνουν κάποια ψίχουλα από τα υπερ-κέρδη που η αστική τάξη αυτών των εθνών αποκομίζει από τη μεγαλύτερη εκμετάλλευση των εργατών των καταπιεζόμενων εθνών[24].

Η Αφρική έχει γίνει ο χώρος όπου επικεντρώνεται η αμερικανική ιμπεριαλιστική επέκταση τα τελευταία χρόνια. Έγιναν αναρίθμητες ανατροπές προοδευτικών κυβερνήσεων στην Αφρική, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν υπό την επιτήρηση της CIA. Η ουσία του καπιταλισμού σήμερα είναι ο αγώνας του να ενσωματώσει πλήρως την Αφρική στην καπιταλιστική σφαίρα.

Οι φυσικές πλουτοπαραγωγικές πηγές της Αφρικής γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης για νέες αγορές που προκύπτουν από την επέκταση. Ο δεύτερος απελευθερωτικός πόλεμος που έκανε η Λαϊκή Δημοκρατία της Αγκόλας ενάντια στις αντιδραστικές

---

24. Στο ίδιο, σελ. 243.

αγκολιανές δυνάμεις που συμμάχησαν με την Ένωση της Νότιας Αφρικής είχε την πλήρη υποστήριξη του ιμπεριαλισμού των Η.Π.Α. Ο ιμπεριαλισμός των Η.Π.Α. υποστήριξε την οικονομία της Νότιας Αφρικής μέσω των επενδύσεών του και της λειτουργίας των υπερεθνικών επιχειρήσεων. Για αρκετά χρόνια, η αμερικανική βιομηχανία χάλυβα παρουσίαζε γοργή πτώση. Μεταξύ του 1974 και του 1982 η εγχώρια παραγωγή χάλυβα έπεσε κατά 10%.

> Την ίδια περίοδο, η αμερικανική βιομηχανία χάλυβα αντλούσε τα εγχώρια κέρδη και τα επανεπένδυε στα έθνη του Τρίτου Κόσμου, όπου εξουσιαστικά καθεστώτα εγγυώνται χαμηλούς μισθούς απέναντι σε μια μη-οργανωμένη εργατική δύναμη. Σήμερα, οι εισαγωγές από ξένα έθνη που παράγουν χάλυβα ξεπερνούν το ένα πέμπτο της εγχώριας αγοράς. Από το 1975, οι εισαγωγές των Η.Π.Α. σε νοτιοαφρικανικό χάλυβα έχουν αυξηθεί κατά 5.000%[25].

Επειδή η Νότια Αφρική είναι ένα βιομηχανικό έθνος που αποσπά μεγάλη υπεραξία από την εργασία των Αφρικανών, οι οποίοι παράγουν διαμάντια, χρυσό και μια ποικιλία πολύτιμων προϊόντων για την παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία, γίνεται προσπάθεια να χρησιμοποιηθεί η απελευθέρωσή της στην επέκταση του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος.

Η ήττα των νοτιοαφρικανικών μονάδων στη μάχη του Cuito Cuanewala το 1988 στη Νότια Αγκόλα από τις ενωμένες δυνάμεις του MPLA (Αγκολέζοι), του SWAPO (Ναμιμπιανοί), της Κούβας και του ANC (South African Freedom Fighters· Νοτιο-Αφρικανοί πολεμιστές για την ελευθερία) άνοιξε το δρόμο για τις ελεύθερες εκλογές, τις οποίες κέρδισε το SWAPO, μια νίκη που οδήγησε στην ανεξαρτησία της Ναμίμπια και στην απελευθέρωση του Νέλσον Μαντέλα ύστερα από 27 χρόνια στη φυλακή. Έθεσε επίσης σε κίνηση τις δημοκρατικές διαδικασίες για μια ελεύθερη πολυ-εθνική Νότια Αφρική, που οδήγησαν στις δημοκρατικές εκλογές του 1994[26].

Μετά από δεκαετίες αγώνα για την απελευθέρωση της Παλαιστίνης, ο ιμπεριαλισμός των Η.Π.Α. (εξακολουθεί να) υποστηρίζει το αποικιακό, ρατσιστικό κράτος του Ισραήλ. Η υποστήριξη που παρέχει στο Ισραήλ έχει ως αποτέλεσμα τη διατήρηση ενός καπιταλιστικού προγεφυρώματος στη Μέση Ανατολή για την εξουδετέρωση του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα του αραβικού λαού.

Στο εσωτερικό των Ηνωμένων Πολιτειών, οι πολυεθνικές επιχειρήσεις, προκειμένου να αποφύγουν τις απαιτήσεις της οργανωμένης σε συνδικάτα εργασίας για αύξηση των μισθών, μεταφέρουν τη βάση τους νότια και νοτιοδυτικά. Αυτή η εσωτερική επέ-

---

25. Manning Marable, "Along the Color Line", *The Vindicaton, τόμος 15, αριθμός 8, 31 Μαΐου 1985*, σελ. 8.

26. David Deutschmann (επιμ.) *Angola and Namibia: Changing the History of Africa*, Australia: Ocean Press, 1989, σελ. 120-125.

κταση έχει σχεδιαστεί για να διευκολύνει την εκμετάλλευση της ανοργάνωτης σε συνδικάτα εργατικής δύναμης στον υπανάπτυκτο Νότο. Ακόμα και σ' αυτή την επέκταση, οι εταιρείες μεταφέρονται σε κοινότητες και πόλεις που κατοικούνται κατά κύριο λόγο από λευκούς. Αυτή η εξέλιξη στο εσωτερικό της χώρας αποτελεί μια μεγάλη αντίφαση σ' εθνικό επίπεδο για τον καπιταλισμό των Η.Π.Α. Ενέχει την εισαγωγή εργατών στην εργατική δύναμη με φτηνότερο κόστος και την ταυτόχρονη απομάκρυνση εργατών από την εργατική δύναμη στις βορειοανατολικές και βορειοκεντρικές περιοχές.

Το παραδοσιακό βιομηχανικό προλεταριάτο σ' αυτές τις περιοχές έχει απογυμνωθεί. Οι άνθρωποι χάνουν τις δουλειές τους συχνά χωρίς ελπίδα να βρουν κάποια άλλη δουλειά και μερικές φορές χάνουν τα σπίτια τους και τις οικονομίες μιας ζωής.

Καθώς η καπιταλιστική επέκταση εντείνεται στο Νότο, περισσότεροι μαύροι του Νότου θα γίνουν μέρος του μαύρου βιομηχανικού προλεταριάτου. Η διαδικασία αυτή έχει ήδη οδηγήσει σε μια ανύψωση της ταξικής συνείδησης και σε ένταση της πάλης των τάξεων σε πολλές περιοχές του Νότου. Το γεγονός αυτό έχει οδηγήσει τους μαύρους εργάτες να οργανώνονται για να διεκδικήσουν δικαιοσύνη στο Νότο.

Ταυτόχρονα, η τεχνολογική επανάσταση στην ηλεκτρονική βιομηχανία (υψηλή τεχνολογία) απομακρύνει ολοένα και περισσότερους εργάτες από την παραγωγική διαδικασία. Εργάτες με δεκαπέντε ή είκοσι χρόνια πείρα απομακρύνονται από την εργατική δύναμη καθώς οι βιομηχανίες εγκαταλείπουν τις βορειοανατολικές και κεντροδυτικές περιοχές της χώρας. Ολόκληρες βιομηχανίες, όπως η υφαντουργική βιομηχανία, εξαλείφονται, επειδή δεν μπορούν να συναγωνιστούν τις εισαγωγές από το εξωτερικό που πωλούνται φτηνότερα, επειδή οι ξένοι εργάτες δουλεύουν με μικρότερα μεροκάματα. Οι εργάτες στις Ηνωμένες Πολιτείες υποχρεώνονται είτε να μείνουν μόνιμα άνεργοι είτε να μετεκπαιδευτούν στις βιομηχανίες υψηλής τεχνολογίας. Οι εξελίξεις αυτές είναι σίγουρο ότι θα οδηγήσουν σε μια εσωτερική κρίση του ιμπεριαλισμού των Η.Π.Α.

Έχουν ακόμα οι Αφρο-Αμερικανοί στρατηγική σημασία για την αμερικανική και την παγκόσμια σοσιαλιστική επανάσταση;

> Ο διακεκριμένος μαύρος κοινωνικός επιστήμονας και πολιτικός ακτιβιστής C.L.R. James υποστηρίζει ότι σε κάθε κρίσιμη περίοδο κοινωνικής κρίσης στην Αμερική έχει εμφανιστεί ένα ανεξάρτητο μαύρο κίνημα και έχει αναζωογονήσει το εργατικό κίνημα[27].

Η πορεία ενός εκατομμυρίου ανθρώπων στις 16 Οκτωβρίου 1995 κατέδειξε τη δυναμική του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα των Αφρο-Αμερικανών προς την παγκόσμια

---

27. Melvin M. Leiman, *The Political Economy of Racism: A History*, London: Pluto Press, 1993, σελ. 318.

σοσιαλιστική επανάσταση. Όπως η γενική απεργία των Γάλλων εργατών το 1995 ενάντια στα σχέδια λιτότητας της γαλλικής κυβέρνησης, η πορεία ενός εκατομμυρίου ανθρώπων, που ισοδυναμούσε με γενική απεργία των Αφρο-Αμερικανών, έθεσε τη βάση για μια πραγματικά μαζική κινητοποίηση που μπορεί εν τέλει να οδηγήσει στη μεταβίβαση της εξουσίας στην εργατική τάξη (βλ. Muhammad Ahmad, «The Great Million March», *Independent* Political Action Bulletin, Χειμώνας 1996, τ. #12, σελ. 5-8).

Η σημαντικότερη επίδραση των Αφρο-Αμερικανών σε σχέση με την αμερικανική επανάσταση θα σημειωθεί σε περιοχές όπου βρίσκονται σε μεγαλύτερο ποσοστό στα τεχνολογικά συμπλέγματα και στις υπηρεσίες της αμερικανικής καπιταλιστικής αυτοκρατορίας. Ακόμα και σχετικά με μια στρατηγική της εργατικής τάξης του μαύρου Νότου, δηλαδή από την πλευρά των σκέτων αριθμών σε σχέση με την εργατική δύναμη, οι Αφρο-Αμερικανοί είναι περιορισμένοι, εκτός αν παίξουν καταλυτικό ρόλο στην κινητοποίηση των εβδομήντα πέντε ή περισσότερων εκατομμυρίων λευκών Αμερικανών εργατών στον παραγωγικό τομέα προς μια προοδευτική κατεύθυνση, βοηθώντας ταυτόχρονα στη ριζοσπαστικοποίηση των 17,5 εκατομμυρίων κρατικών υπαλλήλων και των 17,5 εκατομμυρίων που εργάζονται στο μη-παραγωγικό τομέα των υπηρεσιών του ιδιωτικού τομέα.

Χάρη στην επιστημονική-τεχνολογική επανάσταση με τα πλαστικά, για παράδειγμα (κατασκευή σκληρών και ανθεκτικών πλαστικών που έχουν την αντίσταση του χάλυβα, ανάπτυξη μέσω της διαστημικής βιομηχανίας), να αντικαθιστούν σε μεγάλο βαθμό το χάλυβα στα βιομηχανικά προϊόντα, και ιδιαίτερα στα αυτοκίνητα, είναι ευκολότερη και πιο οικονομική η μεταφορά εξαρτημάτων μηχανών με φορτηγά παρά με το σιδηρόδρομο ή με πλοίο στο εσωτερικό των Η.Π.Α. Τα εργοστάσια συναρμολόγησης έχουν μεταφερθεί σε διασταυρώσεις διαπολιτειακών αυτοκινητόδρομων έξω από τις κεντρικές πόλεις, επειδή τα συναρμολογημένα μέρη μπορούν εύκολα να μεταφερθούν με φορτηγά παντού (σύστημα δρόμων ταχείας κυκλοφορίας). Αστικά χωριά που κατοικούνται από λευκούς διάφορων εθνικοτήτων έχουν αναδυθεί γύρω από τα εργοστάσια συναρμολόγησης παντού στις Η.Π.Α. Γύρω από τα αστικά χωριά έχουν αναπτυχθεί εμπορικά συγκροτήματα, εμπορικά κέντρα και καταστήματα λιανικής πώλησης προϊόντων που τα τελευταία δέκα χρόνια έχουν μετατρέψει την οικονομική μεγέθυνση στα αστικά χωριά γύρω από μεγάλες κεντρικές πόλεις ανάλογη με την αστική οικονομική κατάσταση στα χωριά Bantu [με αμιγώς μαύρους κατοίκους, σ.τ.μ.] στη Νότια Αφρική. Αναδύεται ένα υψηλής τεχνολογίας σύστημα απαρτχάιντ, μια νέα μορφή διαχωρισμού των τόπων κατοικίας και δομικής ανεργίας[28].

Όταν οι περισσότεροι Αμερικανοί ριζοσπάστες σκέφτονται μια επανάσταση στις Ηνωμένες Πολιτείες, οραματίζονται τις καταπιεσμένες μάζες, τους εργάτες, τους μαύρους,

---

28. Christopher B. Lemberger and Charles Lockwood, "How Business is Reshaping America", *The Atlantic Monthly, Οκτώβριος 1986*, σελ. 45.

τις γυναίκες να ξεσηκώνονται για να σαρώσουν την αστική τάξη και να θεμελιώσουν μια νέα σοσιαλιστική κοινωνία. Είναι τόσο προκατειλημμένοι με τις κοινωνικές δυνάμεις που είναι απαραίτητες για κάθε επανάσταση, που τους διαφεύγει ο επαναστατικός ρόλος που πρέπει να παίξουν επαναστάτες θεωρητικοί στη δημιουργία των νέων, διαφορετικών και ανατρεπτικών ιδεών, χωρίς τις οποίες κανένας μαζικός ξεσηκωμός δεν μπορεί να υπερβεί τα όρια της εξέγερσης και να γίνει επανάσταση. Ή πιστεύουν ότι η τελευταία λέξη σχετικά με την επανάσταση γράφτηκε από τον Μαρξ και τον Ένγκελς στην Ευρώπη του 19ου αιώνα ή από τον Λένιν και τον Τρότσκι στη Ρωσία του εικοστού αιώνα[29].

Τεχνολογία, η μεταβαλλόμενη φύση της εργατικής δύναμης και η προλεταριακή ταξική πάλη

Η επανάσταση υψηλής τεχνολογίας που συμβαίνει στον (κεντρικό) δυτικό καπιταλιστικό κόσμο αυξάνει την εξάρτηση, τον τεχνολογικό νεοαποικισμό, την υπανάπτυξη και τις άνισες συναλλαγές μεταξύ του Τρίτου Κόσμου και της καπιταλιστικής Δύσης. Ταυτόχρονα, προκειμένου να εκμεταλλευτεί περαιτέρω τον Τρίτο Κόσμο, η διεθνής καπιταλιστική τάξη εκβιομηχανίζει γοργά τον Τρίτο Κόσμο καθιστώντας τον ένα αποκεντρωμένο προλεταριάτο (καμιά χώρα ή περιφέρεια στον Τρίτο Κόσμο δεν εκτελεί το σύνολο της διαδικασίας παραγωγής και διαχείρισης των βιομηχανικών προϊόντων). Παράλληλα με αυτή τη διαδικασία, οι καπιταλιστές αλλάζουν τη φύση της εργασίας στη Δύση. Η εργασία δεν στηρίζεται πια στη μηχανική βιομηχανική εργασία (ανειδίκευτη/ελαφρά ειδικευμένη). Για τη διεύθυνση των «βιομηχανικών» περιφερειών (Τρίτος Κόσμος) του κόσμου είναι απαραίτητη η νέα υψηλής τεχνολογίας (ηλεκτρονική) εργασία, η οποία συνίσταται περισσότερο σε υπαλληλική εργασία (γραφείου), που ως αντικείμενο έχει την επεξεργασία δεδομένων της παραγωγής. Αυτό είναι απαραίτητο για τη διαχείριση της οικουμενικής «οικονομικής διασύνδεσης και της διεθνοποίησης, δηλαδή της διαχείρισης μιας "παγκόσμιας αυτοκρατορίας" της νέας τάξης πραγμάτων».

Καταστροφή του λευκού βιομηχανικού προλεταριάτου και αστικοποίηση του κατώτερου στρώματος του προλεταριάτου υπαλλήλων γραφείου του τομέα ηλεκτρονικών υπηρεσιών

Ενώ το κεφάλαιο των Η.Π.Α. καταστρέφει κάποια τμήματα του αγγλο-αμερικανικού προλεταριάτου εξωθώντας πολλούς βιομηχανικούς εργάτες στην υποαπασχόληση και στην ανεργία, ταυτόχρονα επεκτείνει ένα προλεταριάτο που αποτελείται από επαγ-

---

29. James and Grace Lee Boggs, "A Critical Reminicence" στο Paul Buhle, *C.L.R. James: His Life and Work*, London: Allison & Busley, 1986, σελ. 177-179.

γελματίες στις τεχνολογικές ηλεκτρονικές υπηρεσίες, δηλαδή από υπαλλήλους γραφείου, που έχουν μέτριες αποδοχές, το οποίο ταυτίζει τον εαυτό του με τα ανώτερα στρώματα των μικροαστών ή της ανώτερης μεσαίας τάξης.

Στην παρούσα φάση, αυτοί οι επαγγελματίες στις ηλεκτρονικές υπηρεσίες δεν μπορούν να επιτύχουν τις υλικές συνθήκες και το επίπεδο ζωής του ανώτερου μεσο-μικροαστικού στρώματος, αλλά ελπίζουν ή προσδοκούν ότι θα φτάσουν εν τέλει τα ανώτερα μεσαία στρώματα έχοντας την ψευδαίσθηση της προς τα πάνω πορείας. Τέτοιες προσδοκίες, που βασίζονται στον «οικονομισμό», την «προσωπική συσσώρευση αγαθών», τους κάνουν να συντηρούν την «ψευδή ταξική συνείδησή» τους, να έχουν αστικοποιημένη σκέψη και να κυνηγούν το «Αμερικάνικο Όνειρο».

Ο συνδυασμός της συγκέντρωσης της βιομηχανίας υψηλής τεχνολογίας στις μεγάλες πόλεις του Νότου και στα μεγάλα αστικά κέντρα του Βορρά καθιστά την αφροαμερικανική εργατική δύναμη που είναι συγκεντρωμένη στην υψηλή τεχνολογία ένα κεντρικό σημείο στην αμερικανική επαναστατική διαδικασία. Ουσιώδης όμως για αυτή την εξέλιξη είναι η οργάνωση της υπαλλήλων γραφείου αφρο-αμερικανικής γυναικείας εργατικής δύναμης (προγραμματιστές υπολογιστών, επεξεργαστές δεδομένων). Τους επαναστάτες πρέπει να τους απασχολήσει η μαζική είσοδος των γυναικών στην εργατική δύναμη υψηλής τεχνολογίας. Ολοένα και περισσότερες Αφρο-Αμερικανίδες εργάζονται στην επεξεργασία δεδομένων και σε σχετικά πεδία.

Κοινωνικοί σχηματισμοί και αξία στην κοινωνία υψηλής τεχνολογίας

Ο Samir Amin στο βιβλίο του *Unequal Development* γράφει ότι οι κοινωνικοί σχηματισμοί είναι οργανωμένες δομές που χαρακτηρίζονται από έναν κυρίαρχο τρόπο παραγωγής και από τρόπους παραγωγής που είναι υποδεέστεροι από αυτόν. Στον 21ο αιώνα, με την ηλεκτρονική επανάσταση υψηλής τεχνολογίας και με τα ρομπότ να αντικαθιστούν ένα μεγάλο μέρος της μηχανικής-χειρωνακτικής εργασίας στη διαδικασία παραγωγής, η αντίθεση μεταξύ πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας εντείνεται. Το προλεταριάτο μετασχηματίζεται στο σύνολό του. Συγκεκριμένα (στα δυτικά κέντρα) το προλεταριάτο γίνεται κυρίως ένα προλεταριάτο παροχής «διανοητικών» υπηρεσιών. Η υπεραξία που αποσπάται από το νέο προλεταριάτο υψηλής τεχνολογίας θα σχετίζεται με τη «διανοητική» του εργασία που θα παρέχει υπηρεσίες στο σύστημα και που θα είναι παραγωγική βοηθώντας τους καπιταλιστές σ' ολόκληρο τον κόσμο να έχουν συνεχώς νέες ιδέες, να επεκτείνονται και να αποφεύγουν την κρίση και την κατάρρευση σε ένα μακροοικονομικό επίπεδο. Οι αποδοχές αυτού του «διεθνούς» προλεταριάτου υψηλής τεχνολογίας θα επαρκούν ώστε να μπορούν τα μέλη του να αγοράζουν τα προϊόντα που παράγονται με λιγότερη χειρωνακτική εργασία, δημιουργώντας παράλληλα μεγαλύτερη παραραγωγικότητα. Ο ελεύθερος χρόνος αυτού του προλεται-

ριάτου υψηλής τεχνολογίας θα χρησιμοποιείται κυρίως για την κατανάλωση της παγκόσμιας μαζικής καπιταλιστικής κουλτούρας, πράγμα που θα συντηρεί τον αλληλένδετο με αυτή τομέα της διασκέδασης και των σπορ.

Ένας τοπικός δάσκαλος λέει ότι, στα προηγμένα στάδια της τεχνοκρατίας, η ανθρώπινη (χειρωνακτική, μηχανική, βιομηχανική) εργασία και οι πρώτες ύλες χάνουν αξία. Η ηγεμονία και ο έλεγχος του κεφαλαίου εξαρτώνται από τον έλεγχο της πνευματικής ιδιοκτησίας, η οποία εξ ορισμού δεν έχει γεωγραφικά σύνορα. Τα εργατικά συνδικάτα και οι υποστηρικτές των δικαιωμάτων των εργατών μπορεί να κερδίζουν μάχες, αλλά θα χάσουν σίγουρα τον πόλεμο αν οι προσπάθειές τους επικεντρώνονται στον κριτικό έλεγχο της παραγωγής με προσωρινά μέσα όπως η καταπολέμηση της NAFTA και της GATT. Ο τόπος διεξαγωγής της πραγματικής μάχης έχει λίγο να κάνει με οικονομικές πολιτικές που βασίζονται στη γεωγραφία και σε άλλα τεχνητά σύνορα που δημιουργήθηκαν από τους καπιταλιστές κατά τους δυο μεγάλους παγκόσμιους πολέμους. Η πνευματική ιδιοκτησία, δηλαδή η γνώση, η πληροφόρηση, η δημιουργικότητα, έχει δημιουργήσει ένα νέο συναλλαγματικό μέσο που δεν έχει σχέση με τη διαθεσιμότητα της γης ή της εργασίας, μια και η τελευταία βρίσκεται σε αφθονία σ' ολόκληρο τον κόσμο και έχει παύσει να αποτελεί καθοριστικό παράγοντα.

Ολοένα και μεγαλύτερο μέρος της μηχανικής (χειρωνακτικής) εργασίας κατά τον 21ο αιώνα θα μετατρέπεται σε υπηρεσίες ή μη παραγωγική εργασία στη νέα τάξη πραγμάτων. Η αξία από την άλλη θα γίνει ο χρόνος της «διανοητικής» εργασίας που περιέχεται στις τεχνικές πλευρές της παραγωγής εμπορευμάτων. Αυτό θα προκαλέσει με τη σειρά του μεγαλύτερη αλλοτρίωση του «νέου» προλεταριάτου. Η εργασία των προλεταρίων θα είναι σε ατομικό επίπεδο μια ασήμαντη συνιστώσα στην παραγωγική διαδικασία και έτσι η αποξένωσή τους από το παραγόμενο προϊόν θα είναι μεγαλύτερη και από αυτή την ίδια την παραγωγική διαδικασία ή το παγκόσμιο σύστημα.

Ο τοπικός δάσκαλος που αναφέραμε πιο πάνω, ασκώντας κριτική στις υποθέσεις του Ahmad σχετικά με τη μαζική εισροή των Αφρο-Αμερικανίδων στο σύστημα των πληροφοριών μέσω της επεξεργασίας δεδομένων, του υπενθυμίζει ότι η δομική ιεραρχία της υψηλής τεχνολογίας εξακολουθεί να κυριαρχείται από λευκούς άντρες και αποτελεί μια περιοχή όπου χρειάζεται να υπάρξει πρόσβαση βασισμένη σε δράση για βελτίωση των συνθηκών εργασίας για τις μειονότητες (affermative action access).

> «Η εργασία υψηλής τεχνολογίας δεν αναφέρεται στην επεξεργασία δεδομένων ή σε κάποιον επαγγελματικό τομέα που κυριαρχείται συνήθως από γυναίκες. Οι τομείς αυτοί εξαρτώται από την ηλεκτρονική, αλλά η υψηλή τεχνολογία έχει να κάνει με την ανάπτυξη software, με το σχεδιασμό, τη συντήρηση και τη λειτουργία προηγμένου αυτοματοποιημένου εξοπλισμού (ρομποτική). Όλοι αυτοί οι τομείς εξακολουθούν να κυριαρχούνται από λευκούς άντρες. Η υψηλή τεχνολογία περιλαμβάνει επίσης το πεδίο της βιοϊατρικής, προηγμένες επιστήμες των πολυμερικών υλικών, συστήματα ελέγχου του περιβάλλοντος, την αγροτική τεχνολογία κ.λπ. Η επιφάνεια επαφής του χρήστη, δηλαδή ο

χειρισμός υπολογιστών, δεν είναι ουσιαστικά υψηλή τεχνολογία, αλλά υπηρεσία του μηχανισμού υψηλής τεχνολογίας...»[30]

Ο Τάκης Φωτόπουλος, στο άρθρο του «Το έθνος-κράτος και η αγορά», γράφει ότι η σημερινή παρακμή του έθνους-κράτους συνδέεται στενά με την παρούσα διεθνοποιημένη φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης. Υποστηρίζει ότι η κρατικιστική περίοδος του ενεργού κρατικού ελέγχου της οικονομίας και της παρεμβατικότητας στον αυτορυθμιζόμενο μηχανισμό της αγοράς, που διήρκεσε 50 περίπου χρόνια, έχει εξαντλήσει τα όριά της. Ο Φωτόπουλος πηγαίνει πιο μακριά λέγοντας: «από τη στιγμή που εγκαθίσταται η οικονομία της αγοράς, η δική της δυναμική, που συνοψίζεται στο μότο "ανάπτυξη ή θάνατος", τείνει να υπονομεύει κάθε σοβαρή προσπάθεια δημιουργίας κάποιου μηχανισμού αυτοπροστασίας της κοινωνίας απέναντι στην ηγεμονία της αγοράς και μετασχηματίζει την ίδια την κοινωνία σε μια κοινωνία της αγοράς»[31].

Η κοινωνία διαμορφώνεται στη βάση της ενότητας των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής. Οι σχέσεις παραγωγής είναι οι νόμοι που ορίζουν την ιδιοκτησία και τη σχέση των ανθρώπων με την ιδιοκτησία στη διαδικασία παραγωγής. Η διαρκής, αυτοπροκαλούμενη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων διασπά εν τέλει την ενότητα. Μια εποχή κοινωνικής επανάστασης δημιουργεί νέες σχέσεις παραγωγής που αντανακλούν το επίπεδο των νέων παραγωγικών δυνάμεων και είναι συμβατές με αυτές.

Όσο αφορά στις νέες σχέσεις παραγωγής, αναφερόμαστε στην αυξανόμενη χρήση της εργασίας με συμφωνητικό και στην αναγκαστική παγκόσμια μετανάστευση της πνευματικής εργασίας. Οι πρόσφατα αναπτυγμένες παραγωγικές δυνάμεις είναι η επανάσταση της υψηλής τεχνολογίας, της τεχνολογίας και των ηλεκτρονικών υπολογιστών που αυξάνει την παραγωγικότητα με λιγότερους εργάτες[32].

Ο Φωτόπουλος υποστηρίζει ότι η εντεινόμενη σήμερα διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς στηρίζεται στην επέκταση της παγκόσμιας αγοράς και όχι, όπως συνέβαινε στο παρελθόν, στη μεγέθυνση των εσωτερικών αγορών, πράγμα που έχει σημαντικές συνέπειες σε σχέση με τον οικονομικό ρόλο του κράτους[33].

Η διεθνοποίηση της αγοράς και των υπερεθνικών οργανισμών

Ο Φωτόπουλος συνεχίζει λέγοντας ότι σήμερα δεν είναι το έθνος-κράτος το οποίο

---

30. Προσωπική συζήτηση με κάποιον τοπικό δάσκαλο, Cleveland, Ohio 1995.

31. Τάκης Φωτόπουλος, Το έθνος-κράτος και η αγορά, *Κοινωνία και Φύση*, Τόμος 2, αριθμός 2, σελ. 49 (της ελληνικής έκδοσης του *Κοινωνία και Φύση*).

32. Nelson Perry, *African-American Liberation and Revolution in the United States*, Chicago, Illinois: Workers Press, 1992, σελ. 21.

33. Όπως σημ. 31, σελ. 72.

ικανοποιεί τις ανάγκες της οικονομικής ελίτ στα πλαίσια της προσανατολισμένης στην προσφορά οικονομίας (supply side), αλλά μάλλον η διεθνοποίηση της διαδικασίας αγοραιοποίησης που οδηγεί στη δημιουργία μεγάλων οικονομικών μπλοκ. Ο οικονομικός ρόλος του έθνους-κράτους προοδευτικά συρρικνώνεται εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, της NAFTA και του άτυπου Μπλοκ της Άπω Ανατολής (Ιαπωνία, Κορέα, Ταϊβάν, Μαλαισία, Ταϊλάνδη, Χονγκ Κονγκ και Σιγκαπούρη)[34].

Ο Φωτόπουλος, όπως ο Anthony Giddens στο *The Class Structure of the Advanced Societes*, περιγράφει μια νέα ταξική διαστρωμάτωση που έχει δημιουργηθεί στη μεταβιομηχανική κοινωνία.

> Στη μεταβιομηχανική κοινωνία αναδύεται μια νέα τάξη εξειδικευμένων και καλά αμειβόμενων εργατών σε τομείς υψηλής τεχνολογίας, οι οποίοι, μαζί με σημαντικό τμήμα των απασχολουμένων στον επεκτεινόμενο τομέα των υπηρεσιών, αποτελούν την εκλογική πελατεία της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης. Οι ίδιες κοινωνικές ομάδες αποτελούν επίσης την πλειοψηφία της «κοινωνίας των δύο τρίτων». Οι ομάδες αυτές είναι εχθρικές απέναντι σε κάθε επέκταση του κρατισμού και προσελκύονται όλο και περισσότερο από την ιδεολογία της ιδιωτικής παροχής υπηρεσιών σε τομείς όπως η υγεία, η παιδεία, οι συντάξεις κτλ. Το υπόλοιπο «ένα τρίτο» αποτελείται από τους ανέργους, απ' αυτούς που έχουν μερική απασχόληση, από τους χαμηλόμισθους κ.λπ., δηλαδή απ' όλους εκείνους που αποτελούν σήμερα την «υπο-τάξη», η οποία είτε απέχει ολοσχερώς από την εκλογική διαδικασία ή υποστηρίζει ακροδεξιά κινήματα[35].

Η νεοφιλελεύθερη συναίνεση (για μια διεθνοποίηση της αγοράς) έχει αντικαταστήσει τη σοσιαλδημοκρατική (κρατιστές) συναίνεση ως η κύρια στρατηγική των διεθνών οργανισμών που ελέγχουν την παγκόσμια οικονομία (ΔΝΤ, Παγκόσμια Τράπεζα κ.λπ.). Η ανάγκη ελαχιστοποίησης του κοινωνικο-οικονομικού ρόλου του κράτους στην παρούσα φάση της διεθνοποίησης της διαδικασίας αγοραιοποίησης δεν είναι πια ζήτημα επιλογής γι' αυτούς που ελέγχουν την παραγωγή, αλλά αντίθετα αποτελεί αναγκαία συνθήκη επιβίωσης.

Πολύ σημαντικό ρόλο στη διεθνοποίηση της αγοράς ως ένα νέο φαινόμενο παίζει ο διεθνής ηλεκτρονικός πολιτισμικός ιμπεριαλισμός. Ο διεθνής ηλεκτρονικός πολιτισμικός ιμπεριαλισμός συμβαίνει σε ένα ηλεκτρονικό περιβάλλον όπου το 75% της ροής πληροφοριών ελέγχεται από ένα μικρό αριθμό πολυεθνικών, που καθιστά τον πολιτισμικό εθνικισμό (σε εθνικό επίπεδο) σχεδόν χωρίς καμιά σημασία. Στην ουσία, μια νέα διεθνής καπιταλιστική κουλτούρα διοχετεύεται σε όλες τις περιοχές του κόσμου μέσω των ηλεκτρονικών μέσων, η οποία είναι συχνά, όχι όμως πάντοτε, ευρωκεντρική. Εξιδανικεύει το ρόλο του ατόμου, τον αχαλίνωτο ατομισμό, το σεξισμό, τα στερεότυπα,

---

34. Στο ίδιο, σελ. 77.
35. Στο ίδιο, σελ. 80.

την πλούσια καπιταλιστική τάξη, τον πολιτικό της στρατό (αστυνομία) και τη μυστική πολιτική αστυνομία και την αόρατη κυβέρνηση (FBI, στρατός, CIA, Interpol κ.λπ.). Ο πολιτισμικός ιμπεριαλισμός δεν χρειάζεται πια τη διπλωματία των κανονιοφόρων για να ενσωματώσει και να αφομοιώσει διαφορετικές κουλτούρες, επειδή η αγοραιοποίηση των μαζικών επικοινωνιών σε παγκόσμιο επίπεδο θέτει την προϋπόθεση για την «αναίρεση» της πολιτισμικής διαφορετικότητας.

Η ταξική πάλη για τα νέα στρώματα προλεταρίων που θα αποτελέσουν εν τέλει την πλειονότητα της εργατικής δύναμης στην καπιταλιστική Δύση (Αμερική, Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία κ.λπ.) και θα αντικαταστήσουν σε μαζικό βαθμό τους βιομηχανικούς εργάτες σε «στρατηγικές» βιομηχανίες και θα γίνουν η κύρια προλεταριακή δύναμη (τόσο από πλευράς αριθμών όσο και από πλευράς στρατηγικής σημασίας) θα πάρει μια νέα μορφή. Αντί του παραδείγματος του 19ου αιώνα, σύμφωνα με το οποίο οι βιομηχανικοί εργάτες θα αποκτούσαν τον έλεγχο της βιομηχανίας σε εθνικό επίπεδο μέσω μαζικής γενικής απεργίας και το πρωτοποριακό κόμμα θα έπαιρνε τον έλεγχο της εξουσίας, οι επαναστάτες πρέπει να διερευνήσουν τις παραμέτρους ενός στρώματος της εργατικής τάξης που εργάζεται στην υψηλή τεχνολογία (ηλεκτρονικοί υπολογιστές) σε διάφορους τομείς του κράτους, σε επιχειρήσεις, σε τράπεζες, στις ένοπλες δυνάμεις κ.λπ. και που έχει ταξική συνείδηση, το οποίο θα εμπλακεί σε ένα σαρωτικό «διεθνή» «ιό των ηλεκτρονικών υπολογιστών», σαμποτάροντας την ηλεκτρονική διαδικασία, πράγμα που τον 21ο αιώνα θα ισοδυναμεί με μια γενική απεργία και θα οδηγεί σε μια κρίση του συστήματος. Αυτό σε συνδυασμό με μαζικές «εξεγέρσεις» δημοκρατίας στους δρόμους μπορεί να αποτελεί τη νέα μορφή ταξικής πάλης και οργάνωσης στον 21ο αιώνα.

Εκτίμηση της οικονομικής κρίσης και της αδιαφορίας

Οι αντιθέσεις της καπιταλιστικής τάξης των Η.Π.Α. (ιμπεριαλισμός) δημιουργούν μια ενδιαφέρουσα δυναμική σε σχέση με τη δομική κρίση του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Μια από τις κύριες αντιθέσεις στις Ηνωμένες Πολιτείες είναι ότι οι καπιταλιστές, στην αναζήτησή τους για μεγαλύτερα κέρδη, αυξάνουν τη μη παραγωγική εργασία που σχετίζεται με τις υπηρεσίες στον κρατικό τομέα και προκαλούν τον περιορισμό της παραγωγικής εργασίας στο βιομηχανικό τομέα. Η καπιταλιστική τάξη των Η.Π.Α., η οποία εξακολουθεί να έχει την ηγεμονία ολόκληρου του καπιταλιστικού κόσμου, επενδύει σε βιομηχανικό κεφάλαιο στις χώρες του Τρίτου Κόσμου, λόγω της φτηνής εργασίας, των χαμηλών φόρων και των επικερδών και υποκείμενων σε εκμετάλλευση φυσικών μεταλλευτικών πλουτοπαραγωγικών πόρων. Οι Αμερικανοί καπιταλιστές επενδύουν αυτό το βιομηχανικό κεφάλαιο σε βάρος της εθνικής ανάπτυξης των Ηνωμένων Πολιτειών. Έτσι, η ρήση του Μαρξ ότι «οι καπιταλιστές δεν γνωρίζουν καμιά πατρίδα» έχει γίνει υλική πραγματικότητα.

Οι Ηνωμένες Πολιτείες κατά συνέπεια μετατρέπονται σε μια οικονομία υπηρεσιών υψηλής τεχνολογίας με ένα μη παραγωγικό προλεταριάτο υπαλλήλων γραφείου που παρέχει υπηρεσίες στο διεθνές κεφάλαιο παρά παράγει κεφάλαιο.

Παγκοσμιοποίηση: Το κεφάλαιο μπορεί να μετακινείται σε ασύλληπτες ποσότητες με μεγάλη ταχύτητα μέσω διεθνών δικτύων τηλεπικοινωνιών.

> Το κεφάλαιο δεν είναι πια περιορισμένο από το χρόνο ή το χώρο ή την εργασία. Μπορεί να παράγει ad hoc σύμφωνα με τις ανάγκες του πελάτη, «στο τσακ». Τα εργοστάσιά του δεν βρίσκονται σταθερά σ' ένα μέρος ούτε χρειάζεται να συγκεντρώνουν χιλιάδες εργάτες στον ίδιο όροφο. Μπορεί αντίθετα να παίρνει το εργοστάσιό του και να το πηγαίνει σε κάθε μέρος του κόσμου όπου η εργασία είναι φτηνή, δέσμια και άφθονη, μετακινούμενο από μια δεξαμενή εργατικού υλικού σε μια άλλη, αποσπώντας απόλυτη υπεραξία...[36]

Ποιος είναι ο στόχος της παγκοσμιοποίησης του διεθνούς κεφαλαίου;

Οι καπιταλιστές των Η.Π.Α. και της Δυτικής Ευρώπης έχουν κατά νου την περαιτέρω εκμετάλλευση του Τρίτου Κόσμου. Αυτό το κάνουν οικοδομώντας μια βιομηχανική εργατική τάξη στο εξωτερικό, η οποία είναι εξαρτημένη από την καπιταλιστική τεχνολογία που είναι συγκεντρωμένη στις Η.Π.Α. και στη Δυτική Ευρώπη. Από τη διαδικασία της επέκτασης του κεφαλαίου (βιομηχανίες) στον Τρίτο Κόσμο, οι καπιταλιστές αποσπούν μεγάλα κέρδη από τη φτηνή εργασία. Στόχος των καπιταλιστών είναι η ανάπτυξη μιας βιομηχανικής εργατικής τάξης στον Τρίτο Κόσμο που θα είναι εξαρτημένη από τη Δύση για την παροχή ηλεκτρονικών, επιστημονικών και τεχνολογικών υπηρεσιών και η οποία θα μπορεί να καταναλώνει την πλημμύρα εμπορευμάτων στην παγκόσμια αγορά. Η μακροπρόθεσμη στρατηγική των καπιταλιστών είναι η «αστικοποίηση» (bourgeoisification) του προλεταριάτου του Τρίτου Κόσμου με τη δημιουργία μιας εργατικής αριστοκρατίας στον Τρίτο Κόσμο (ένα στρώμα που επωφελείται από την επέκταση της βιομηχανικής παραγωγής στον Τρίτο Κόσμο). Το στρώμα αυτό είναι διαφορετικό από την αστική τάξη των πρακτόρων (μεσαζόντων) που ελέγχει τα περισσότερα κράτη του Τρίτου Κόσμου.

Αυτή θα είναι μια δύσκολη διαδικασία για την καπιταλιστική τάξη, επειδή ο Τρίτος Κόσμος έχει ήδη περάσει την πρώτη φάση της δημοκρατικής εθνικοαπελευθερωτικής επανάστασης και σε κάποιες περιπτώσεις το πρώτο στάδιο της οικοδόμησης του σοσιαλισμού. Σκοπός της καπιταλιστικής τάξης είναι η «επαναμεσαζοντοποίηση» του Τρίτου Κόσμου.

---

36. A. Swanendan, συνέντευξη, "Heresies and Prophecies: the social and political fall-out of the technological revolution", *Race and Class, τόμος 37, Απρίλιος-Ιούνιος 1974, αριθμός 4*, σελ. 2.

Σημείωση: Υπάρχει μια πλημμύρα εμπορευμάτων στην παγκόσμια αγορά λόγω της υπερπαραγωγής και της υποκατανάλωσης που προκαλεί ο αυτοματισμός, δηλαδή η ικανότητα μεγαλύτερης παραγωγής με λιγότερους εργάτες.

Τρεις σημασίες της «τεχνικής παγκοσμιοποίησης»

> Μια τέτοια σημασία είναι ότι ένας αυξανόμενος αριθμός τεχνολογικών καινοτομιών γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης στις διεθνείς αγορές: αυτό το ονομάζουμε παγκόσμια εκμετάλλευση της τεχνολογίας. Δεύτερο, υπάρχει μια διεθνής συνεργασία μεταξύ εταιρειών που μοιράζονται τεχνογνωσία με ανταγωνίστριες εταιρείες από άλλες χώρες καθώς και μια παράλληλη διαδικασία διεθνούς συνεργασίας μεταξύ κυβερνήσεων και ακαδημαϊκών οργανισμών: αυτό το ονομάζουμε παγκόσμια τεχνολογική συνεργασία. Μια τρίτη σημασία, προσφιλής ιδιαίτερα σε φοιτητές πολυεθνικών επιχειρήσεων, είναι ότι οι εταιρείες εντείνουν την ενοποίηση της Έρευνας και Ανάπτυξης και των τεχνολογικών δραστηριοτήτων: αυτό το ονομάζουμε παγκόσμια γέννεση της τεχνολογίας[37].

Συνεπώς το έθνος-κράτος καθίσταται ένα κύριο όργανο στη διαδικασία παγκοσμιοποίησης των πολυεθνικών επιχειρήσεων που έχουν τη βάση τους στο έδαφός του.

Με την αστικοποίηση και τη μεσαζοντοποίηση του Τρίτου Κόσμου ελπίζεται ότι θα καταναλωθεί η πληθώρα των εμπορευμάτων στην παγκόσμια αγορά και ότι θα αποφευχθεί η παγκόσμια δομική κρίση του καπιταλιστικού συστήματος. Η δευτερεύουσα πλευρά της καπιταλιστικής επέκτασης είναι η επανενσωμάτωση της Ρωσίας, της Κίνας και της Ανατολικής Ευρώπης στην παγκόσμια αγορά ως μια αρένα καπιταλιστικής επέκτασης και κερδοσκοπίας.

Οι καπιταλιστές προχωρούν με γοργούς ρυθμούς στο να καταστήσουν κυρίως τις Η.Π.Α. και τη Δυτική Ευρώπη παγκόσμια κέντρα παροχής ηλεκτρονικών, επιστημονικών, τεχνολογικών υπηρεσιών. Το νέο προλεταριάτο επιστημονικών-τεχνολογικών υπηρεσιών είναι κατά βάση ανοργάνωτο και οι καπιταλιστές έχουν προσωρινά απέναντί τους μια εργατική δύναμη που έχει οπισθοχωρήσει. Η δυτική εργατική δύναμη έχει «αστικοποιηθεί» με την ύπαρξη μιας ισχυρής εργατικής αριστοκρατίας από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά. Με την έντονη όμως δομική κρίση του καπιταλιστικού συστήματος από το 1974 και μετά, με χαρακτηριστικά την υπερπαραγωγή και την υποκατανάλωση που προκάλεσε η επιστημονική-τεχνολογική επανάσταση (αυτοματισμός και κυβερνητική), οι καπιταλιστές έπρεπε να μειώσουν τις αποδοχές του δυτικού προλεταριάτου στα επίπεδα των αποδοχών των εργατών του Τρίτου Κόσμου, σε μια

---

37. Daniele Archibugi and Jonathan Michie, "The Globalization of Technology: A New Taxonomy", *Cambridge Journal of Economics, 1995*, σελ. 125.

προσπάθεια να αποσπάσουν μεγαλύτερη υπεραξία από τους δυτικούς εργάτες. Οι καπιταλιστές αναγκάζονται να μειώσουν το «προνόμιο του αστού» και τα κίνητρα υπέρ των εργατών της Δύσης εξαιτίας της πλημμύρας που προκάλεσε η επιστημονική-τεχνολογική ηλεκτρονική επανάσταση.

Στο εσωτερικό των Ηνωμένων Πολιτειών, το καταναλωτικό χρέος (που οφείλεται στον κορεσμό της αγοράς τους) δεν μπορεί να καταβληθεί από τους περισσότερους καταναλωτές. Αυτό σε συνδυασμό με το κρατικό χρέος των Ηνωμένων Πολιτειών καθιστά την οικονομία τους εξαιρετικά ασταθή.

Με δεδομένη την παγκόσμια συμμαχία του κεφαλαίου και των υπερεθνικών που επιδιώκουν τη μέγιστη υπεραξία ανεξάρτητα από εθνικά σύνορα στο μικρότερο δυνατό χρόνο, χρησιμοποιώντας τηλεπικοινωνίες, η εργατική δύναμη πρέπει να σκέφτεται με οικουμενικούς όρους. Παρόλο που, στο βαθμό που ο ρατσισμός υφίσταται, εξακολουθεί να υπάρχει αναγκαιότητα για ανεξάρτητες ριζοσπαστικές οργανώσεις μαύρων, προκειμένου να είναι αποτελεσματικές η μαύρη και η λευκή εργατική δύναμη πρέπει να είναι ενωμένες. Μια διεθνής επαναστατική ιδεολογία είναι πιο κατάλληλη για τη «νέα» κατάσταση από μια εθνική ιδεολογία, μαύρη ή λευκή. Με τη δημιουργία του Αμερικανικού Εργατικού Κόμματος κάτι τέτοιο μπορεί να είναι εφικτό. Αλλά ακόμα και το Εργατικό Κόμμα πρέπει να καταβάλει έντονη προσπάθεια να ενσωματώσει την εργατική δύναμη διαφορετικού χρώματος στο εσωτερικό των Ηνωμένων Πολιτειών. Πρέπει να έχει μια «διεθνιστική» στρατηγική για να αντιμετωπίσει το νέο στάδιο του διεθνούς καπιταλισμού και τις υπερεθνικές επιχειρήσεις που χρησιμοποιούν ως βάση τους το έθνος-κράτος των Η.Π.Α. Η δυτική εργατική δύναμη, που αρχίζει να οργανώνει τον τομέα των υπηρεσιών, βρίσκεται τώρα μπροστά στην επιλογή να κινηθεί προς την οικοδόμηση ενός μαζικού επαναστατικού σοσιαλιστικού κινήματος ή να εισέλθει στο νέο στάδιο του νεοφασισμού και της παγκόσμιας καταστροφής του διεθνούς προλεταριάτου.

Κωνσταντίνος Καβουλάκος*

Φύση, επιστήμη και τεχνική στον Habermas**

Σύνοψη

Το άρθρο αποτελεί μια συστηματική διερεύνηση και κριτική αποτίμηση της γνωσιοθεωρητικής στάσης της κριτικής θεωρίας του Juergen Habermas έναντι της φύσης, των αντιλήψεων του τελευταίου γύρω από τη σύγχρονη τεχνική, καθώς και της διαπλοκής της «κριτικής γνωσιοθεωρίας» με συγκεκριμένες κοινωνιοθεωρητικές και πολιτικοοικονομικές τοποθετήσεις του Γερμανού στοχαστή.

Για τον Habermas η μόνη έγκυρη γνώση της φύσης παρέχεται από την αντικειμενοποιητική σκοπιά της θετικής επιστήμης, η οποία καθορίζεται από το διαφέρον του ανθρώπινου είδους για εργαλειακό έλεγχο των φυσικών διαδικασιών. Η κριτική αποτίμηση των αντινομιών που δημιουργούνται γύρω από αυτή τη βασική γνωσιοθεωρητική επιλογή επιτελείται μέσω της αναδρομής σε τρεις σταθμούς του χαμπερμασιανού έργου: Πρόκειται, πρώτο, για την αντιπαράθεση του Habermas με τις απόψεις του H. Marcuse, η οποία ταλανίζεται από την αντίφαση της ταυτόχρονης επιλογής υπέρ μιας εξελικτικιστικής και μιας ιστορικής ερμηνείας της επιστημονικής-τεχνικής προόδου. Δεύτερο, πρόκειται για την «κριτική γνωσιοθεωρία» που ο Habermas παρουσίασε στα τέλη της δεκαετίας του '60 και τις αντινομίες μεταξύ υλισμού και υπερβατολογισμού που την ταλαιπωρούν. Τέλος, για την ώριμη θεωρία του κοινωνικού εξορθολογισμού, η οποία αποκαλύπτεται ως εθνοκεντρική και περιοριστική σε ό,τι αφορά τον τρόπο με τον οποίο συλλαμβάνει τη σχέση μεταξύ κοινωνίας και φύσης.

Η κριτική της χαμπερμασιανής θεωρίας υποδεικνύει ορισμένες βασικές κατευθύνσεις μιας σύγχρονης εναλλακτικής-οικολογικής τοποθέτησης απέναντι στο πρόβλημα της επιστήμης και της τεχνικής, την οποία μένει να επεξεργαστούμε.

Την ώρα που η οικολογική κρίση των τελευταίων δεκαετιών συνεχίζεται και ενδεχομένως οξύνεται, οι διάφορες κριτικές στην απεριόριστη οικονομική ανάπτυξη, στη λογική της σύγχρονης τεχνικής, στο σύγχρονο καταναλωτικό ήθος κ.λπ. μάς υποδεικνύουν ότι δεν μπορούμε να συνεχίσουμε να έχουμε την ίδια στάση απέναντι στη φύση εντός της οποίας κατοικούμε. Εν όψει της επαπειλούμενης ολοκληρωτικής κατάρρευσης του γήινου οικοσυστήματος, πολλές είναι οι φωνές που συμφωνούν ότι ο μέχρι σήμερα εμφανιζόμενος ως οικουμενικός «δυτικός πολιτισμός» και ιδιαίτερα οι τεχνολογικές του λύσεις και εφαρμογές (άρρηκτα συνδεδεμένες με το ανταγωνιστικό και ιε-

---

* Ο Κωνσταντίνος Καβουλάκος υπήρξε, τα τελευταία χρόνια, μέλος φοιτητικών και οικολογικών-εναλλακτικών κινήσεων και είναι διδάκτωρ Πολιτικής και Κοινωνικής Φιλοσοφίας του Παντείου Πανεπιστημίου Αθηνών. Η εργασία του *Γιούργκεν Χάμπερμας: Τα θεμέλια του Λόγου και της κριτικής κοινωνικής θεωρίας* κυκλοφορεί από τις εκδόσεις «Πόλις», Αθήνα 1996.

** Το παρόν κείμενο γράφτηκε ειδικά για το περιοδικό *Δημοκρατία και Φύση*.

ραρχικό πλαίσιο που ορίζει ο συνδυασμός της οικονομίας της αγοράς και των δομών του σύγχρονου κράτους) στηρίζονται σε μια λανθασμένη εικόνα της φύσης, οι μακροχρόνιες συνέπειες της οποίας μπορούν να αποδειχθούν τραγικές. Όσο αυξάνει απεριόριστα η ανθρώπινη δύναμη τεχνικού ελέγχου, τόσο πιο φανερό γίνεται ότι είμαστε μαθητευόμενοι μάγοι, ότι διαθέτουμε ισχύ την οποία ενδεχομένως δεν ξέρουμε να χειριστούμε. Η εποχή θέτει με ιδιαίτερη επιτακτικότητα ερωτήματα όπως: Τι είναι η φύση, πώς πρέπει να σκεφτόμαστε το είναι των όντων, τι είναι ο χρόνος, ποια είναι η θέση μας μέσα στον κόσμο; Περιττό να ειπωθεί ότι τα ερωτήματα αυτά απαιτούν μια φιλοσοφική αντιμετώπιση, καθώς οι θετικές επιστήμες φαίνεται ότι στηρίζονται ήδη σε εκείνα τα αυτονόητα, τα οποία οφείλουμε να θέσουμε υπό αμφισβήτηση.

Το πρόβλημα της ορθής φιλοσοφικής αντιμετώπισης της φύσης και των συνεπειών μιας τέτοιας στάσης για την αντίληψή μας περί της τεχνικής εν γένει και των σύγχρονων ενσαρκώσεών της ειδικότερα αποτελεί —κατά τη γνώμη μου— ένα από τα σκοτεινά σημεία μιας θεωρητικής τοποθέτησης που σήμερα διαθέτει αρκετή επιρροή στους χώρους της ευρύτερης Αριστεράς, της κριτικής θεωρίας του Juergen Habermas. Θα προσπαθήσω εδώ, ανατρέχοντας στις απαρχές του χαμπερμασιανού έργου, να εντοπίσω τη φιλοσοφική ρίζα της αντίληψής του περί φύσης και να παρακολουθήσω τη διαχρονική της πορεία έως σήμερα, αναδεικνύοντας ταυτοχρόνως ορισμένες βασικές αντινομίες και δυσκολίες της. Θα ξεκινήσω (1) με μια κριτική αποτίμηση της πρώιμης αντιπαράθεσης του Habermas με τις απόψεις ενός εκπροσώπου της «παλαιάς σχολής της Φρανκφούρτης», του H. Marcuse, περί του νοήματος της επιστημονικής-τεχνικής προόδου. Στη συνέχεια (2) θα αναφερθώ στη γνωσιοθεωρητική αντίληψη που παρουσίασε ο Habermas προς τα τέλη της δεκαετίας του '60 και θα δώσω έμφαση στις αντινομίες της, χρησιμοποιώντας ως άξονα το πρόβλημα της γνωστικής μας προσέγγισης της φύσης. Τέλος (3), θα αναφερθώ στην ώριμη επικοινωνιακή θεωρία και στη θεωρία του κοινωνικού εξορθολογισμού, εξετάζοντας το πώς (προ-)καθορίζουν τη σχέση μεταξύ κοινωνίας και φύσης.

1) Οι δυσκολίες της αποστασιοποίησης από την «παλαιά σχολή της Φρανκφούρτης»

Το ερώτημα πώς πρέπει να ερμηνεύσουμε τη σύγχρονη επιστημονική-τεχνική πρόοδο, τις μεταλλαγές που επιφέρει στην κοινωνία, τις προοπτικές της και τη θέση του ανθρώπου στο σύγχρονο «επιστημονικοποιημένο πολιτισμό» διαπερνά το πρώιμο έργο του Habermas, κατά τη δεκαετία του '60. Η πορεία της σκέψης του σφραγίζεται αυτά τα χρόνια από την αντιπαράθεση με τις κυρίαρχες θετικιστικές και τεχνοκρατικές απόψεις για τη γνώση και την κοινωνία. Αφετηρία των χαμπερμασιανών στοχασμών και αιχμή της κριτικής στους θετικιστές και στους τεχνοκράτες γίνεται το πρόβλημα της «ορθής διαμεσολάβησης μεταξύ θεωρίας και πράξης». Ο νεαρός Habermas σημείωνε ότι στο σύγχρονο επιστημονικοποιημένο πολιτισμό «η πραγματική δυσκολία στη

σχέση θεωρίας και πράξης [...] πηγάζει [...] από το γεγονός ότι δεν μπορούμε πια να διακρίνουμε την τεχνική από την πρακτική δύναμη»[1]. Αυτή η κριτική στρεφόταν ενάντια στη σύγχρονη μονοπώληση της θεωρητικής γνώσης από τις θετικές επιστήμες, τα γνωστικά αποτελέσματα των οποίων μπορούν να καθοδηγούν μόνο ένα τεχνικό πράττειν, και υπαινισσόταν την ανάγκη αναγέννησης της πρακτικής φιλοσοφίας και της κριτικής κοινωνικής θεωρίας με πρακτικές-χειραφετητικές βλέψεις. Η διαμεσολάβηση θεωρίας και πράξης θα είχε ως στόχο τόσο την αποκατάσταση της επιστημονικής αξιοπιστίας όσο και της επαφής της κριτικής θεωρίας με το χώρο της πολιτικής-χειραφετητικής πρακτικής[2]. Μια τέτοια κριτική θεωρία θα ήταν σε θέση να δώσει μια πιο ορθή ερμηνεία της σύγχρονης επιστημονικής-τεχνικής προόδου.

Απ' αυτή την άποψη είναι χαρακτηριστική η κριτική που ο Habermas απευθύνει στην τεχνοκρατική ερμηνεία της επιστημονικής-τεχνικής προόδου, σύμφωνα με την οποία η εξέλιξη της τεχνικής ακολουθεί μια δικής της, ανεξάρτητη από τη βούληση των ανθρώπων, «λογική». Σύμφωνα, για παράδειγμα, με την ανθρωπολογική προσέγγιση της τεχνικής προόδου του A. Gehlen, η τελευταία θα πρέπει να θεωρηθεί ως ένα είδος μεταβιολογικής εξέλιξης. Κατά την αντίληψη αυτή, η τεχνική δεν κάνει άλλο από το να ενισχύει και να υποκαθιστά σταδιακά τις λειτουργίες των ανθρώπινων οργάνων. Η εξέλιξη φτάνει στο αποκορύφωμα και έσχατο όριό της με την υποκατάσταση του ίδιου του ανθρώπινου εγκεφάλου μέσω των ηλεκτρονικών υπολογιστών[3]. Εφόσον λοιπόν η τεχνική «συμπληρώνει» ένα δεδομένο βιολογικό υπόστρωμα της ανθρώπινης ύπαρξης, η εξέλιξή της θα πρέπει να υπακούει σε μια εσωτερική λογική, η οποία επιτάσσει τα βήματα που γίνονται κάθε φορά. Η επιστημονική-τεχνική πρόοδος ερμηνεύεται ως μια «δευτερογενής φυσική διαδικασία», που οδηγεί από τους προβιομηχανικούς ανώτερους πολιτισμούς στο βιομηχανικό παγκόσμιο πολιτισμό, ο οποίος αντιπροσωπεύει ένα ανώτερο ανθρωπολογικό στάδιο της εξέλιξης του είδους[4]. Αντίστοιχα, άλλες τεχνοκρατικές θεωρίες (H. Schelsky, H. Freyer) συνδέουν την πορεία της επιστημονικής-τεχνικής προόδου με κάποιες «αντικειμενικές αναγκαιότητες», με «νόμους της τεχνικής εξέλιξης», οι οποίοι δρουν ανεξάρτητα από κάθε ανθρώπινη θέληση[5].

---

1. J. Habermas, «Dogmatismus, Vernunft und Entscheidung - Zu Theorie und Praxis in der verwissenschaftlichter Zivilisation», στο τ. ιδίου, *Theorie und Praxis* (Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M. 1978), ανατύπωση της αναθεωρημένης έκδοσης του 1971, σελ. 308.

2. Πβλ. A. Wellmer, *Kritische Gesellschaftstheorie und Positivismus* (Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M. 1969), σελ. 55.

3. Πβλ. την κριτική αναφορά στις απόψεις του Gehlen στο J. Habermas, «Praktische Folgen des wissenschaftlich-technischen Fortschritts», στο τ. ιδίου, *Theorie und Praxis, ό.π.*, σελ. 337.

4. Βλ. A. Gehlen, «Anthropologische Ansicht der Technik», στο: H. Freyer, κ.ά. (επιμ.), *Technik im Technischen Zeitalter* (Verlag Joachim Schilling, Duesseldorf 1965), σελ. 101 - 118.

5. Βλ. τον τόμο: H. Freyer, J. C. Papalekas, G. Weippert, (επιμ.), *Technik im technischen Zeitalter* (Verlag Joachim Schilling, Duesseldorf 1965), H. Schelsky, *Der Mensch in der technischen Zivilisation*, Koeln 1961.

Ο Habermas καταγγέλλει τις τεχνοκρατικές θεωρίες ως ιδεολογία που εξυπηρετεί την πολιτική ουδετεροποίηση σημαντικότατων ηθικών-πρακτικών επιλογών. Οι τεχνοκρατικές θέσεις στηρίζονται σε μια λανθασμένη συγχώνευση του χώρου της πράξης με τις αναγκαιότητες του χώρου της τεχνικής. Όμως η κατεύθυνση, ο ρυθμός και οι λειτουργίες της επιστημονικής-τεχνικής εξέλιξης καθορίζονται πάντα από τα συμφέροντα συγκεκριμένων στρωμάτων του πληθυσμού. Η αντικειμενιστική θεωρία της τεχνικής εξέλιξης παρουσιάζει ως νομοτελειακά καθορισμένο ό,τι αποτελεί προϊόν πολιτικής επιλογής ή/και διαπραγμάτευσης[6].

Το παράδοξο, απ' το οποίο θα ήθελα να ξεκινήσω τους στοχασμούς μου, εμφανίζεται όταν ο Habermas στρέφει την ίδια αυτή κριτική —της εξαφάνισης της διαφοράς μεταξύ πράξης και τεχνικής— ενάντια στην ερμηνεία της επιστημονικής-τεχνικής προόδου που παρουσιάζει ο Marcuse στο *Μονοδιάστατο άνθρωπο*. Σύμφωνα με τον Marcuse, η σύγχρονη τεχνική είναι αδιάρρηκτα συνδεδεμένη με τη θεσμισμένη μορφή καπιταλιστικής κυριαρχίας, την οποία υπηρετεί και συγχρόνως δικαιολογεί. Όπως σημειώνει ο ίδιος: «Στο βαθμό που το σχέδιο (της τεχνολογικής κοινωνίας - Κ.Κ.) αναπτύσσεται, διαμορφώνει το σύνολο του λόγου και της δράσης, το σύνολο της κουλτούρας στο υλικό και στο πνευματικό πεδίο. Μέσα απ' την τεχνολογία, η μόρφωση, η πολιτική και η οικονομία ανακατεύονται σ' ένα πανταχού παρόν σύστημα που καταβροχθίζει ή απωθεί κάθε αντίρροπη τάση. Αυτό το σύστημα διαθέτει μεγάλη παραγωγικότητα κι ένα διαρκώς αυξανόμενο δυναμικό που σταθεροποιούν την κοινωνία και περιορίζουν την τεχνική πρόοδο μέσα στο καταπιεστικό σχήμα. Ο τεχνολογικός ορθολογισμός έγινε ορθολογισμός πολιτικός»[7].

Ο Habermas παρουσιάζει αυτή την εκτίμηση ως συμπληρωματική των τεχνοκρατικών θέσεων. Έτσι, ενώ οι τεχνοκράτες συγκαλύπτουν την πολιτική κυριαρχία κάτω από το πέπλο της «επιστημονικής» τεχνοκρατικής διοίκησης, ο Marcuse υποτίθεται ότι ανάγει αντιστρόφως την τεχνική σε πολιτική κυριαρχία. Ο Marcuse χαρίζεται, κατά κάποιο τρόπο, στην τεχνοκρατική ιδεολογία, όταν υιοθετεί την άποψη ότι η σημερινή τεχνική είναι αδιάρρηκτα δεμένη με την υπάρχουσα μορφή πολιτικής κυριαρχίας —άποψη που υποτίθεται ότι μεταφράζεται εύκολα σε αδυναμία δημοκρατικής διαχείρισης της επιστημονικής-τεχνικής εξέλιξης[8].

Αυτή η υποτιθέμενη σύγχυση μεταξύ πράξης και τεχνικής οδηγεί τον Marcuse στο παράδοξο —για τον Habermas— συμπέρασμα ότι μια ριζική αλλαγή της κοινωνίας

---

6. Για την κριτική αυτή βλ. J. Habermas, «Technischer Fortschritt und soziale Lebenswelt», στο τ. ιδίου, *Technik und Wissenschaft als «Ideologie»* (Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M. 1968), σελ. 115 κ.ε., τ. ιδίου, «Verwissenschaftlichte Politik und oeffentliche Meinung», στο τ. ιδίου, *Technik und Wissenschaft...*, *ό.π.*, σελ. 123 κ.ε., τ. ιδίου, «Praktische Folgen des wissenschaftlich-technischen Fortschritts», *ό.π.*, σελ. 345.

7. H. Marcuse, *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*, μτφ. Μπ. Λυκούδη (εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1971).

8. Βλ. J. Habermas, «Praktische Folgen des wissenschaftlich-technischen Fortschritts», *ό.π.*, σελ. 349.

(και άρα της μορφής κυριαρχίας) θα σήμαινε αναγκαστικά τη δημιουργία μιας νέας τεχνικής και άρα και μιας νέας επιστήμης[9]. Απέναντι σε αυτή την άποψη, ο Habermas επιχειρεί να διασώσει την ουδετερότητα της τεχνικής ορθολογικότητας, ανάγοντας το πρόγραμμα της τεχνικής κυριάρχησης της φύσης και της ανάπτυξης των μεθόδων της υλικής αναπαραγωγής του είδους σε ένα καθολικό πρόταγμα της ανθρωπότητας[10].

Απέναντι στην ιδέα μιας νέας επιστήμης και τεχνικής, ο Habermas προβάλλει τον ισχυρισμό ότι δεν υπάρχει ούτε επιστήμη ούτε τεχνική που να είναι «ανθρωπινότερη» από την υπάρχουσα[11] και τον δικαιολογεί επικαλούμενος το σχήμα της σταδιακής υποκατάστασης των οργάνων του ανθρώπινου σώματος, που ανέπτυξε όπως είδαμε ο A. Gehlen. Ο Habermas θεωρεί ότι ο Gehlen έδειξε με τρόπο δεσμευτικό ότι η τεχνική είναι πρόταγμα του ανθρώπινου είδους συνολικά[12]. Γι' αυτό και «η επιστήμη των νεώτερων χρόνων θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα ιστορικά μοναδικό πρόταγμα μόνο εάν ήταν νοητό ένα τουλάχιστον εναλλακτικό σχέδιο. Και παραπέρα, μια εναλλακτική νέα επιστήμη θα έπρεπε να περιλαμβάνει τον ορισμό μιας νέας τεχνικής. Αυτή η σκέψη μάς βγάζει απ' τη μέθη, γιατί η τεχνική, εάν ανάγεται έστω σε ένα σχέδιο, μπορεί να αποδοθεί προφανώς μόνο σε ένα "πρόταγμα" του ανθρώπινου είδους συνολικά και όχι σε ένα ιστορικά πεπερασμένο»[13].

---

9. Βλ. J. Habermas, «Praktische Folgen des wissenschaftlich-technischen Fortschritts», *ό.π.*, σελ. 348. Ο Marcuse σημείωνε χαρακτηριστικά: «Μια τόσο καινούργια, ποιοτικά, μορφή ύπαρξης δεν μπορεί με κανέναν τρόπο να έλθει σαν απλό υπο-προϊόν πολιτικών και οικονομικών αλλαγών, σαν το λίγο πολύ αυθόρμητο αποτέλεσμα μιας αλλαγής θεσμών. Μια ποιοτική μεταβολή θα απαιτήσει ακόμα τη μεταβολή των τεχνικών βάσεων που στηρίζουν αυτή την κοινωνία —των τεχνικών βάσεων που επιτρέπουν στους οικονομικο-πολιτικούς θεσμούς να επιβάλλουν στον άνθρωπο μια "δεύτερη φύση". Η τεχνική της βιομηχανοποίησης είναι τεχνική πολιτική και, σαν τέτοια, έρχεται σε άμεση αντίθεση με τους στόχους του Λόγου και της Ελευθερίας». H. Marcuse, *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος, ό.π.*, σελ. 47.

10. Βλ. J. Habermas, «Praktische Folgen des wissenschaftlich-technischen Fortschritts», *ό.π.*, σελ. 348.

11. Βλ. J. Habermas, «Technik und Wissenschaft als "Ideologie"», στο τ. ιδίου, *Technik und Wissenschaft als «Ideologie», ό.π.*, σελ. 58.

12. Ο Habermas υιοθετεί το σχήμα του Gehlen στο: J. Habermas, «Technik und Wissenschaft als "Ideologie"», *ό.π.*, σελ. 55 - 60. Παραμερίζει έτσι την παρατήρηση που ο Horkheimer είχε κάνει ήδη στα 1937: «[...] η πρόταση ότι τα εργαλεία είναι προεκτάσεις των ανθρώπινων οργάνων, μπορεί ν' αντιστραφεί: τα όργανα είναι κι αυτά επίσης προεκτάσεις των εργαλείων». M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία», στο τ. ιδίου, *Φιλοσοφία και κοινωνική κριτική*, μτφ. Α. Οικονόμου, Ζ. Σαρίκα (εκδόσεις Ύψιλον, Αθήνα 1984), σελ. 22.

13. J. Habermas, «Technik und Wissenschaft als "Ideologie"», *ό.π.*, σελ. 55. Το απόσπασμα αυτό υποβάλλει την εικόνα μιας ενιαίας και απαλλαγμένης από αντινομίες «επιστήμης των νεώτερων χρόνων», την ιδέα μιας «συμπαγούς εργαλειακής ορθολογικότητας», που δεν γνωρίζει άλλο «εναλλακτικό σχέδιο». Νομίζω πως σε ό,τι αφορά την επιστήμη τα πράγματα είναι πιο πολύπλοκα, και δεν είναι δυνατόν να παραγνωρίζεται η ιστορική διαδοχή, αλλά και συνύπαρξη αντιφατικών μεταξύ τους «επιστημονικών παραδειγμάτων». Για την έννοια του «παραδείγματος» και για την ιστορική προσέγγιση της επιστημονικής εξέλιξης, που καθιστά δυσχερή τη νοηματοδότηση του όρου «πρόοδος» βλ. Th. Kuhn, *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*, μτφ. Γ. Γεωργακόπουλου, Β. Κάλφα (εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα, Αθήνα 1981). Για τη συνύπαρξη, π.χ. στη σύγχρονη φυσική, αλληλοαναιρούμενων παραδειγμάτων (κβαντομηχανική - θεωρία σχετικότητας) βλ. Κ. Καστοριάδης, «Νεωτερική επιστήμη και φιλοσοφική ερώτηση», στο τ. ιδίου, *Τα σταυροδρόμια του λαβυρίνθου* (εκδόσεις Ύψιλον, Αθήνα 1991).

Η αντιφατικότητα της επιχειρηματολογικής στρατηγικής του Habermas είναι έκδηλη. Προκειμένου να διασώσει την ουδετερότητα της τεχνικής απέναντι στη ριζοσπαστική κριτική του Marcuse, χρησιμοποιεί ένα επιχείρημα από το οπλοστάσιο των τεχνοκρατών, στο οποίο έχει ήδη ασκήσει ορθή κριτική. Η επιστημονική-τεχνική πρόοδος παρουσιάζεται έτσι —ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες της επιχειρηματολογίας— πότε ως απόρροια πολιτικών (και άρα ταξικών) επιλογών και πότε ως εκδίπλωση κάποιων δοσμένων «ανθρώπινων» δυνατοτήτων.

Ο παραλληλισμός των θέσεων του Marcuse με αυτές των τεχνοκρατών είναι όμως λανθασμένος και παραπλανητικός. Σε αντίθεση με τους δεύτερους, ο πρώτος σκέφτεται ιστορικά και όχι εξελικτικιστικά. Η κριτική του δεν στρέφεται ενάντια στην τεχνική εν γένει, αλλά ενάντια στη συγκεκριμένη υστεροκαπιταλιστική πραγματικότητα και συνακόλουθα στις τεχνικές της εφαρμογές, που την ενισχύουν και τη νομιμοποιούν. Ο Marcuse έχει δίκιο όταν τονίζει ότι η τεχνική που χρησιμοποιεί μια κοινωνία αποτελεί αξεχώριστο μέρος του συνολικού της πολιτισμού, είναι εμποτισμένη από, και συγχρόνως θρέφει τις πιο μύχιες στάσεις, ελπίδες και πίστεις της και ότι άρα θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η κατάργηση των θεσμών της κυριαρχίας επί των ανθρώπων και της φύσης θα συνεπαγόταν και μια αλλαγή της «οντολογικής» μας σχέσης με την τελευταία[14].

---

14. Πβλ. τις χαρακτηριστικές παρατηρήσεις του στο: H. Marcuse, *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος, ό.π.*, σελ. 29. Αυτή είναι η ανάγνωση του έργου του Marcuse, την οποία βρίσκουμε στο πολύ ενδιαφέρον άρθρο του A. Light, «Rereading Bookchin and Marcuse as Environmental Materialists», στο *Capitalism, Nature, Socialism*, τεύχ. 13, Μάρτιος 1993, σελ. 69 - 98. Στο κείμενο αυτό, ο Light εισάγει τη διάκριση μεταξύ «περιβαλλοντικού υλισμού» και «περιβαλλοντικής οντολογίας», διαχωρίζοντας έτσι τις θεωρίες που προσβλέπουν σε μια επίλυση του οικολογικού προβλήματος μέσω της αλλαγής των κοινωνικών θεσμών και των σχέσεων της υλικής αναπαραγωγής της κοινωνίας από αυτές που συνδέεουν αυτή τη λύση με την αλλαγή της συνείδησης και της «στάσης μας έναντι της φύσης» (χωρίς αναφορά στην αλλαγή του θεσμικού πλαισίου). Ο Light επισημαίνει ορθά ότι η «υλιστική» προοπτική (με την ασθενή έννοια της «ιστορικής οπτικής») έχει μεν το προβάδισμα στο μαρκουζιανό έργο, στο οποίο όμως βρίσκουμε και μια απερίσταλτη «οντολογική» οπτική, που εκφράζεται ακριβώς μέσω της ιδέας μιας νέας επιστήμης και τεχνικής και της ανάδυσης μιας «νέας ευαισθησίας». Κάνοντας μια σύγκριση του Marcuse με τον Bookchin, ο Light αναπτύσσει επιχειρήματα υπέρ ενός τέτοιου συνδυασμού, προκειμένου για τη συγκρότηση μιας εδραιωμένης, σφαιρικής ριζοσπαστικής πολιτικής οικολογίας, που θα αντιπαρατίθεται αποτελεσματικά στις μονομέρειες τόσο των mainstream περιβαλλοντιστών όσο και της βαθιάς οικολογίας. Για μια ολοκληρωμένη εικόνα αυτών των απόψεων βλ. την απάντηση του M. Bookchin, «Response to Andrew Light's "Rereading Bookchin and Marcuse As Environmental Materialists"», καθώς και την ανταπάντηση του A. Light, «Which Side Are You On? A Rejoinder to Murray Bookchin», στο *Capitalism, Nature, Socialism*, τεύχ. 14, Ιούνιος 1993, σελ. 101 - 113 και 113 - 120 αντίστοιχα.

Πολύ ενδιαφέρον για την αποτίμηση της σημασίας των απόψεων του Marcuse για μια σύγχρονη ριζοσπαστική οικολογική πολιτική είναι και το κείμενο του H. T. Blanke, «Domination and Utopia: Marcuse's Discourse on Nature, Psyche and Culture», στο *Capitalism, Nature, Socialism*, τεύχ. 19, Σεπτέμβριος 1994, σελ. 99 - 123. Μεταξύ των άλλων βρίσκουμε εδώ μια αναφορά στις πρώιμες διατυπώσεις της μαρκουζιανής «οντολογικής» οπτικής στο *Έρως και πολιτισμός*, μια κριτική αποτίμηση της ανάγνωσης των θέσεων του Marcuse για την τεχνική εκ μέρους των C. F. Alford, W. Leiss, R. D'Amico και J. Habermas. Ο συγγραφέας παίρνει τελικά μια θέση ανάλογη με του Light και τη δική μου (σε ό,τι αφορά τουλάχιστον την αντιπαράθεση Marcuse-Habermas).

Το ότι σήμερα —κατά την έκφραση του Habermas— δεν είναι «νοητή άλλη εναλλακτική λύση» πέρα από την υπάρχουσα επιστήμη και τεχνολογία δεν αποτελεί επιχείρημα ενάντια στην ιδέα μιας νέας επιστήμης και τεχνικής, γιατί για όποιον σκέφτεται ιστορικά είναι φανερό ότι τα πλαίσια του «νοητού» καθορίζονται ως ένα σημείο κοινωνικά, χωρίς να είναι φυσικά μια για πάντα δεδομένα. Ποιος άλλος είναι ο στόχος και αυτής της ίδιας της χαμπερμασιανής κριτικής στην «τεχνοκρατική ιδεολογία», αν όχι ο επαναπροσδιορισμός του τι είναι «νοητό», «επιθυμητό» και «δυνατό»; Η σκέψη ότι η αναθέσμιση των αξιών, που θα ακολουθούσε μια πολιτική ανατροπή και μια αλλαγή του σημερινού καταπιεστικού θεσμικού πλαισίου, θα επηρέαζε αναγκαστικά και την ανάδυση μιας νέας τεχνικής είναι εύλογη —αν και παραμένει εν πολλοίς υποθετική[15]. Θα έλεγε μάλιστα κανείς ότι στις σημερινές συνθήκες της διαρκώς επιδεινούμενης οικολογικής κρίσης η ριζοσπαστική δημοκρατική πολιτική είναι αδιανόητη χωρίς την ταυτόχρονη ριζοσπαστικοποίηση της κριτικής στην καπιταλιστική «ανάπτυξη» και στην ιδέα της «απεριόριστης επέκτασης της ορθολογικής κυριαρχίας πάνω στη φύση». Δεν είναι τυχαίο ότι το οικολογικό κίνημα των τελευταίων δεκαετιών ανέπτυξε έννοιες (αλλά και τις αντίστοιχες —στο σημερινό εχθρικό θεσμικό πλαίσιο ακόμη πειραματικές— πρακτικές) όπως αυτή της ήπιας τεχνολογίας, των προσαρμοσμένων τεχνολογιών, της αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης (sustainable development), της συντήρησης των φυσικών κύκλων και της βιώσιμης κοινωνίας, οι οποίες δεν αρνούνται τη σημασία της επιστημονικής γνώσης (μάλιστα με μια ορισμένη έννοια την επιβεβαιώνουν), αλλά σίγουρα συνεπάγονται ένα βαθύ αναπροσανατολισμό της[16].

Στο φως των σύγχρονων οικολογικών κριτικών είναι πραγματικά δύσκολο να σκεφτεί κανείς τι σημαίνει «η τεχνική ως καθολικό πρόταγμα του ανθρώπινου είδους». Δεν είναι μόνο τα ανθρωπολογικά ευρήματα, που μας αποκαλύπτουν ότι αυτό που μέχρι σήμερα —τυφλωμένοι από τις κατακτήσεις του δυτικού ορθολογισμού— θεωρούσαμε ως «πρωτόγονη» ή «καθυστερημένη τεχνική» περιέχει συχνά μια διαφορετική, πιο ισορροπημένη και οπωσδήποτε πιο «οικολογική» οπτική, συνδυασμένη με ευφυέστατες τεχνικές λύσεις για τη διατήρηση της οικολογικής ισορροπίας. Επιπλέον υπάρχει και το πρόβλημα της πραγματικής δυνατότητας γενίκευσης της «ανώτερης», δυτι-

15. Κατά τη γνώμη μου, η διαύγεια των παρακάτω διαπιστώσεων είναι αναμφισβήτητη: «[...] η επιστήμη και η τεχνολογία με την ιστορική τους πραγμάτωση επέτρεψαν να μεταφραστούν οι αξίες σε τεχνικούς σκοπούς —να υλοποιηθούν οι αξίες. Το πρόβλημα λοιπόν είναι να ξαναορίσουμε τις αξίες με τεχνικούς όρους, σαν στοιχεία της τεχνολογικής διαδικασίας. Οι καινούργιοι σκοποί, σαν σκοποί τεχνικοί, θα πρέπει να μπουν και στο σχέδιο και στην κατασκευή των μηχανών κι όχι μόνο στη χρησιμοποίησή τους. Οι καινούργιοι σκοποί θα μπορούσαν ακόμη να επιβληθούν και στην κατασκευή επιστημονικών υποθέσεων —στην καθαρή επιστημονική θεωρία». H. Marcuse, *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος, ό.π.*, σελ. 232.

16. Σε αυτό το πνεύμα κινείται η κριτική της «ανάπτυξης» και της νεωτερικής ιδέας της «ορθολογικής κυριαρχίας» του Κ. Καστοριάδη. Βλ. ιδιαίτερα τα κείμενά του: «Σκέψεις πάνω στην "ανάπτυξη" και την "ορθολογικότητα"», στον ομώνυμο τόμο (εκδόσεις Ύψιλον, Αθήνα 1984), και «Οικολογία και πολιτική», στο: Κ. Καστοριάδης, *Ανθρωπολογία, πολιτική, φιλοσοφία* (εκδόσεις Ύψιλον, Αθήνα 1993), σελ. 73 - 90.

κής τεχνικής. Ή μήπως από το γεγονός ότι οι Κινέζοι θα πρέπει να στερηθούν για πάντα τις χαρές και τις ανέσεις του ιδιωτικού αυτοκινήτου —επί ποινή ολικής καταστροφής πρώτα της χώρας τους και μετά της γήινης ατμόσφαιρας— θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι δεν ανήκουν στο ανθρώπινο είδος; Από την άλλη, μήπως οι πυρηνικοί αντιδραστήρες —τεχνολογίες που ευνοούν την υπερσυγκέντρωση και την αστυνόμευση, ενώ παράγουν επικίνδυνα απόβλητα και αστάθμητους κινδύνους ατυχημάτων— θα μπορούσαν να «χρησιμοποιηθούν ορθά»; Την ώρα που ένας εν λειτουργία αντιδραστήρας υποθηκεύει το μέλλον του γήινου περιβάλλοντος παράγοντας το βραχυπρόθεσμο (αν σκεφτεί κανείς την ιστορία της γης) κίνδυνο μιας μη αποκαταστάσιμης μόλυνσης για χάρη της καπιταλιστικής συσσώρευσης και της «ανάπτυξης», άλλες τεχνικές εξοικονόμησης και εκμετάλλευσης ανανεώσιμων πηγών ενέργειας στηρίζονται σε μια διαφορετική —όπως λέει ο Marcuse— «στάση έναντι της φύσης», σε αυτή του σεβασμού της οικολογικής ισορροπίας και των βιολογικών κύκλων (αλλά, επειδή αντιβαίνουν εν τέλει στη «λογική» του κυρίαρχου συστήματος, μένουν δυσφημισμένες, περιθωριακές και χωρίς χρηματοδότηση)[17].

Απ' την ώρα που ο Habermas απαρνείται την ιστορική προσέγγιση της τεχνικής του H. Marcuse, η οποία αντιμετωπίζει την κοινωνία με διαλεκτικό τρόπο ως όλον, προσχωρεί αναγκαστικά σε μια αφηρημένη εξελικτικιστική τοποθέτηση απέναντι στην κοινωνία και στην ιστορία. Υιοθετώντας την τεχνοκρατική ρητορική περί του καθολικού τεχνικού λόγου, ο Habermas οδηγείται στις στενωπούς ενός μοιραίου δυϊσμού. Στο οπτικό πεδίο που επιλέγει διαγράφεται, από τη μία, το περίγραμμα ενός αφηρημένου τεχνικού λόγου, που στηρίζεται σε καθολικά κριτήρια αποτελεσματικότητας, άσχετα από το πολιτισμικό περιβάλλον, μέσα στο οποίο αυτός αναπτύσσεται. Από την άλλη, δια-

---

17. Είναι φανερό ότι δεν υπάρχει κάποια αφηρημένη «αποτελεσματικότητα», που να ανήκει στα χαρακτηριστικά των πυρηνικών αντιδραστήρων. Οι τελευταίοι θα ήταν άχρηστοι σε μια οικολογική κοινωνία, που θα έθετε ως στόχο της, από τη μια, τη μακροχρόνια αυτοσυντήρησή της και όχι τη βραχυπρόθεσμη ανάπτυξη και συσσώρευση με κάθε τίμημα και, από την άλλη, την αποκέντρωση και τη δημοκρατική λήψη των αποφάσεων και όχι την υπερσυγκέντρωση και την τεχνοκρατική διαχείριση των πολιτικών ζητημάτων. Βλ. σχετικά την περιγραφή μιας κοινωνίας, που δεν θα αντιμετωπίζει μια εχθρική φύση, αλλά θα συνδιαλέγεται με μια φύση-συνεργάτη στο: L. Brown κ.ά., *Οικολογική κρίση και βιώσιμη κοινωνία*, μτφ. Λ. Βλάχου, Μ. Μπολώτα (Εναλλακτικές Εκδόσεις Κομμούνα, Αθήνα 1991). Φυσικά ο κατάλογος των παραδειγμάτων (όπως αυτό της πυρηνικής ενέργειας) θα μπορούσε να συνεχιστεί επ' άπειρον, με παραδείγματα από την ιατρική, τις συγκοινωνίες και μεταφορές, τη γεωργία, την πολεοδομία, την οργάνωση της εργασίας κ.λπ. Για μια οικολογική-απελευθερωτική οπτική σε τέτοια ζητήματα βλ. ενδεικτικά: M. Bosquet (A. Gorz), *Οικολογία και πολιτική* (εκδόσεις Νέα Σύνορα, Αθήνα 1984), Ivan Illich, *Περιορισμοί στην ιατρική: ιατρική νέμεση* (Εκδοτική Ομάδα, Θεσ/νίκη 1988), τ. ιδίου, *Στο σοσιαλισμό φτάνεις μόνο με ποδήλατο* (εκδόσεις Κατσανός, Θεσ/νίκη 1989), M. Bookchin, *Τα όρια της πόλης* (εκδόσεις Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 1979), B. Coriat, *Ο εργάτης και το χρονόμετρο* (εκδόσεις Κομμούνα, Αθήνα 1985), E. Morin κ.ά., *Η οικολογικοποίηση της σκέψης* (Εναλλακτικές Εκδόσεις Κομμούνα, Αθήνα 1990). Για μια διαπραγμάτευση του ζητήματος της «οικολογικής τεχνολογίας»: D. Dickson, *Εναλλακτική τεχνολογία και η πολιτική της τεχνολογικής αλλαγής* (εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1985).

φαίνεται ένας πρακτικός Λόγος, που οφείλει να αναπτυχθεί σταδιακά και να ελέγξει «εκ των έξω» τη χρήση του εργαλειακού λόγου. Θα μπορούσε λοιπόν να πει κανείς ότι από μια άποψη ο Habermas πλησίασε τελικά στη φιλελεύθερη (π.χ. ποππεριανή) ερμηνεία της επιστημονικής-τεχνικής προόδου, που είχε κριτικάρει αλλού[18], σύμφωνα με την οποία η επιστήμη και η τεχνική δίνουν τα μέσα για την πραγμάτωση στόχων που επιλέγουν ελεύθερα οι άνθρωποι. Η διαφορά της φιλελεύθερης από την «κριτική» αντίληψη περιορίζεται στο νόημα που δίδεται στο «ελεύθερα»: στα πλαίσια της πρώτης σημαίνει «εν τέλει αυθαίρετα», ενώ σε αυτά της δεύτερης θα σημαίνει «έλλογα».

Τι είναι τελικά αυτό που ωθεί τον Habermas σε αυτή την αντινομική κριτική στις απόψεις του Marcuse; Για ποιο λόγο νιώθει υποχρεωμένος να αποκλείσει —χρησιμοποιώντας αμφιλεγόμενα επιχειρήματα— τη μαρκουζιανή ιδέα μιας «άλλης τεχνικής», που θα εφάρμοζε εκείνη την υπερνίκηση της αντίστασης της φύσης που «αντί να καταπιέζει απελευθερώνει»;[19] Γιατί εμμένει πεισματικά στην απόφανση ότι «δεν υπάρχει "ανθρωπινότερο" υποκατάστατο της επιστημονικής-τεχνικής προόδου»; Η απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα συνδέεται με τη φιλοσοφική και γνωσιολογική στάση του Habermas απέναντι στη φύση, η οποία είναι με τη σειρά της άρρηκτα δεμένη με μια συγκεκριμένη εκτίμηση σχετικά με τις δυνατότητες ριζικής αλλαγής του θεσμικού πλαισίου των μοντέρνων κοινωνιών (όπως θα δούμε αναλυτικά στο τρίτο μέρος του παρόντος δοκιμίου). Ο ίδιος αποκαλύπτει τα κίνητρά του σε μια παράγραφο της κριτικής στον Marcuse: «Ο Marcuse μπαίνει σε ορισμένα σημεία στον πειρασμό να αναπτύξει [...] την ιδέα μιας νέας επιστήμης σε σύνδεση με τη γνωστή υπόσχεση του ιουδαϊκού και προτεσταντικού μυστικισμού για μια "ανάσταση της πεσούσης φύσεως": ένας τό-

---

18. Για την κριτική στη «φιλελεύθερη ερμηνεία», πβλ. J. Habermas, «Praktische Folgen des wissenschaftlich-technischen Fortschritts», *ό.π.*, σελ. 341.

19. Βλ. H. Marcuse, *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*, *ό.π.*, σελ. 236. Το επιχείρημα του Th. McCarthy (βλ. *Kritik der Verstaendigungsverhaeltnisse* [Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M. 1989] [γερμανική μτφ. του *The Critical Theory of Juergen Habermas*, MIT 1978], σελ. 441, σημ. 15) ότι ο χαμπερμασιανός ισχυρισμός περί «ουδετερότητας» αφορά στις θεμελιώδεις λογικές δομές της τεχνικής και όχι στις ιστορικές τους πραγματώσεις, περιπλέκει αντί να ξεδιαλύνει τα πράγματα. Από τη μια, από όσα εξέθεσα παραπάνω γίνεται φανερό ότι ο Marcuse αναφέρεται σε μια συγκεκριμένη ιστορική πραγμάτωση της τεχνικής και δεν αρνείται την τεχνική συλλήβδην. Από την άλλη, οι απόψεις του Habermas είναι εξαιρετικά αμφίσημες και αμφιταλαντεύονται —όπως προσπάθησα να δείξω— μεταξύ μιας ιστορικής και μιας εξελιξιοκρατικής προοπτικής, όπως φαίνεται στην ακόλουθη φράση: «Εάν σκεφτεί κανείς ότι η τεχνική εξέλιξη ακολουθεί μια λογική, η οποία αντιστοιχεί στη δομή της ορθολογικής ως προς το σκοπό και ελεγχόμενης με βάση την επιτυχία δράσης, και αυτό σημαίνει: στη δομή της *εργασίας*, τότε δεν βλέπει πια, πώς θα μπορούσαμε ποτέ, και εφόσον δεν αλλάζει *η οργάνωση της ανθρώπινης φύσης*, εφόσον πρέπει να συντηρήσουμε τη ζωή μας μέσω της *κοινωνικής εργασίας* και με τη βοήθεια μέσων που την υποκαθιστούν, να εγκαταλείψουμε την τεχνική, και μάλιστα τη *δική μας* τεχνική, προς χάριν μιας ποιοτικά διαφορετικής». «Technik und Wissenschaft als "Ideologie"», *ό.π.*, σελ. 56 - 57, η δεύτερη και τρίτη υπογράμμιση δικές μου. Εύλογα γεννιέται το ερώτημα: σε ποιους αναφέρεται αυτό το «δική μας», ποιο είναι αυτό το «εμείς» και πώς γίνεται να τσουβαλιάζεται στην ίδια πρόταση η (ιστορική) πραγμάτωση της «κοινωνικής εργασίας» με τις (υπεριστορικές) αναγκαιότητες της «οργάνωσης της ανθρώπινης φύσης»;

πος που, ως γνωστόν, εισήλθε μέσω του σουηβικού πιετισμού στη φιλοσοφία του Schelling (και του Baader), επιστρέφει στον Marx των *Παρισινών Χειρογράφων*, σήμερα καθορίζει την κεντρική ιδέα της φιλοσοφίας του Bloch και, με αναστοχασμένη μορφή, καθοδηγεί τις πιο μύχιες ελπίδες των Benjamin, Horkheimer και Adorno»[20].

Για τους εκπροσώπους της «παλαιάς σχολής της Φρανκφούρτης», η επίλυση των βασικών προβλημάτων της σύγχρονης κοινωνίας προϋποθέτει και συνεπάγεται μια «επανασυμφιλίωση με τη φύση». Στη *Διαλεκτική του διαφωτισμού* (1947), οι Horkheimer και Adorno αμφισβητούσαν ριζικά την ικανότητα του διαφωτιστικού προγράμματος να οδηγήσει στη χειραφέτηση που ευαγγελιζόταν[21]. Η κυριάρχηση της εξωτερικής φύσης απαιτεί την καταπίεση της εσωτερικής φύσης του υποκειμένου, την καταπιεστική ματαίωση των ενορμήσεών του, προκειμένου να τις παροχετεύσει στην οργανωμένη μεταλλαγή και στον έλεγχο της φύσης. Έτσι, κάθε πρόοδος στην προσπάθεια της κυριάρχησης της φύσης, προκειμένου να δημιουργηθούν οι «υλικές προϋποθέσεις» για μια ελεύθερη κοινωνία της αφθονίας, σημαίνει παραπέρα «πραγμοποίηση» του υποκειμενικού πνεύματος[22]. Αυτός είναι ο λόγος, για τον οποίο το πρόγραμμα της χειραφέτησης οδηγεί στην ανάδυση της βαρβαρότητας —όπως οι εκπρόσωποι της παλαιάς σχολής της Φρανκφούρτης την είδαν και τη βίωσαν στα χρόνια της ανόδου του Εθνικοσοσιαλισμού και του Παγκόσμιου Πολέμου[23]. Μάλιστα στη *Διαλεκτική του διαφω-*

---

20. J. Habermas, «Technik und Wissenschaft als "Ideologie"», *ό.π.*, σελ. 54.

21. Βλ. M. Horkheimer, Th. Adorno, *Dialektik der Aufklaerung* (Fischer Verlag, Frankfurt a.M. 1988), ανατύπωση της έκδοσης του 1969.

22. Ο Horkheimer σημείωνε χαρακτηριστικά στην *Έκλειψη του Λόγου*, μτφ. Θ. Μίνογλου (εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1987), σελ. 116 - 117: «Το ανθρώπινο ον, στη διαδικασία της χειραφέτησής του, μοιράζεται τη μοίρα του υπόλοιπου κόσμου του. Η κυριάρχηση της φύσης εμπεριέχει την κυριάρχηση του ανθρώπου. Κάθε υποκείμενο πρέπει όχι μόνο να λάβει μέρος στην καθυπόταξη της εξωτερικής φύσης, ανθρώπινης και μη, αλλά, για να κατορθώσει κάτι τέτοιο, πρέπει να καθυποτάξει τη φύση μέσα του. Η κυριάρχηση "εσωτερικεύεται" χάριν της κυριάρχησης. Ό,τι συνήθως δεικνύεται ως ένας σκοπός —η ευτυχία του ατόμου, η υγεία και ο πλούτος— αντλεί τη σημασία του αποκλειστικά από τις λειτουργικές του δυνατότητες. Οι όροι αυτοί υποδηλώνουν ευνοϊκές συνθήκες για διανοητική και υλική παραγωγή. Συνεπώς η αυτοάρνηση του ατόμου στην ιντουστριαλιστική κοινωνία δεν έχει κανένα στόχο που να υπερβαίνει την ιντουστριαλιστική κοινωνία. Μια τέτοια παραίτηση επιφέρει ορθολογικότητα σε ό,τι αφορά τα μέσα και ανορθολογικότητα σε ό,τι αφορά την ανθρώπινη ύπαρξη. Η κοινωνία και οι θεσμοί της, όχι λιγότερο απ' το ίδιο το άτομο, φέρουν τη σφραγίδα αυτής της ανακολουθίας. Αφού η καθυπόταξη της φύσης, μέσα και έξω απ' τον άνθρωπο, συνεχίζεται χωρίς ένα κίνητρο με νόημα, η φύση στην πραγματικότητα δεν υπερβαίνεται ούτε διευθετείται, αλλά απλώς καταπιέζεται».

23. Στην *Έκλειψη του Λόγου, ό.π.*, σελ. 151 - 152, διαβάζουμε σχετικά: «Οι καταπνιγμένες φυσικές ορμές ζεύτηκαν στις ανάγκες του ναζιστικού ορθολογισμού. Και η ίδια η διεκδίκησή τους οδήγησε στην άρνησή τους. [...] Προφανώς η ναζιστική εξέγερση της φύσης κατά του πολιτισμού ήταν κάτι περισσότερο από ένα ιδεολογικό προσωπείο. [...] Η εξέγερση του φυσικού ανθρώπου —με την έννοια των καθυστερημένων στρωμάτων του πληθυσμού— εναντίον της ανάπτυξης της ορθολογικότητας στην πραγματικότητα προήγαγε την τυποποίηση του Λόγου και χρησίμευσε στη χαλιναγώγηση μάλλον παρά στην απελευθέρωση της φύσης. Από αυτή την άποψη, μπορούμε να περιγράψουμε το φασισμό ως μια σατανική σύνθεση Λόγου και φύσης —το ακριβώς αντίθετο εκείνου του συγκερασμού των δύο πόλων, τον οποίο ονειρευόταν πάντα η φιλοσοφία».

τισμού, η καταστροφική πορεία της διαδικασίας εξορθολογισμού δεν εμφανίζεται ως χαρακτηριστικό της σύγχρονης μόνο κοινωνίας, αλλά παρουσιάζεται να διαπερνά ολόκληρη την ιστορία της ανθρωπότητας. Αυτή η θέση καθόρισε τον πεσιμισμό της παλαιάς σχολή της Φρανκφούρτης. Η αληθινή χειραφέτηση θα απαιτούσε τη συμφιλίωση με τη φύση μέσω μιας νέας επιστήμης που «αντί να καταπιέζει θα απελευθερώνει». Όμως μια τέτοια λύση θα απαιτούσε μια τόσο ριζική ρήξη με τον κατεστημένο επιστημονικό και τεχνικό λόγο, ώστε οι Horkheimer, Adorno, Marcuse δεν μπόρεσαν ποτέ να τεκμηριώσουν ικανοποιητικά αυτή τους την προσδοκία[24].

Φοβούμενος ότι η ιδέα μιας νέας επιστήμης ή μιας άλλης (γνωστικής) σχέσης με τη φύση οδηγεί κατ' ανάγκην στο μυστικισμό και στη μεταφυσική με απρόβλεπτες —όπως έδειξε η εμπειρία του εθνικοσοσιαλιστικού αντιμοντερνισμού— πολιτικές συνέπειες, ο Habermas επιλέγει την αμφισβήτηση της ίδιας της βασικής ιδέας της «παλαιάς σχολής»: της ομολογίας μεταξύ του ελέγχου της εξωτερικής φύσης και της καταπίεσης της εσωτερικής φύσης. Παραπάνω είδαμε ότι ο Habermas παραλληλίζει τις απόψεις του Marcuse με αυτές των τεχνοκρατών. Το επιχείρημά του είναι ότι τόσο ο μεν όσο και οι δε συγχέουν αξεδιάλυτα δύο μη αναγώγιμους τύπους του πράττειν: την τεχνική και την πράξη. Αυτή ακριβώς θα είναι η κριτική του στην κλασική κριτική θεωρία, ότι δηλαδή η τελευταία είναι μονιστική, επιτρέπει την εννοιολογική σύλληψη μόνο της εργαλειακής δράσης, ενώ στην πραγματικότητα η ανθρώπινη ζωή αναπαράγεται εντός ενός δυϊστικού πλαισίου, που περιλαμβάνει τόσο το εργαλειακό/στρατηγικό πράττειν (εργασία) όσο και την επικοινωνιακή δράση (συμβολική αλληλόδραση). Αυτά τα δύο επίπεδα της αναπαραγωγής της ζωής συνδέονται βέβαια μεταξύ τους, όμως η ανάπτυξή τους δεν ακολουθεί την ίδια «λογική». Η κλασική κριτική θεωρία δεν διαθέτει τα μέσα για την κατανόηση της ιδιαίτερης λογικής της διαμόρφωσης του υποκειμένου μέσω της καταπίεσης της εσωτερικής φύσης, καθώς απολυτοποίησε το μοντέλο του εργαλειακού λόγου. Αυτός ο μονισμός βρίσκεται στη βάση τόσο του πεσιμισμού της όσο και της αδυναμίας της να δώσει λόγο για τα κριτήρια της κριτικής της. Γιατί εάν η θεωρία και η εννοιακή σκέψη εν γένει ταυτίζονται εξαρχής με τον ταυτιστικό-εργαλειακό λόγο και άρα με την κυριαρχία, πώς είναι δυνατή μια κριτική θεωρία που δεν θα εξυπηρετεί τον ορθολογικό έλεγχο, αλλά θα οδηγεί στη χειραφέτηση;[25]

Ήδη στο κείμενο της κριτικής στον Marcuse, ο Habermas πρότεινε ένα νέο αναλυτικό πλαίσιο για μια θεωρία της επιστημονικής-τεχνικής προόδου στις κοινωνίες του

---

24. Βλ. J. Whitebook, «The Problem of Nature in Habermas», στο *Telos*, τεύχ. 40, 1979, σελ. 42. Βλ. επίσης την κριτική παρατήρηση του H. T. Blanke, «Domination and Utopia...», *ό.π.*, σελ. 121 κ.ε., σχετικά με την έλλειψη εμπειρικών υποδείξεων μιας «εναλλακτικής τεχνολογίας» στο έργο του Marcuse.

25. Αυτή η αντίφαση της τοποθέτησης της «παλαιάς σχολής» παρουσιάζεται πολύ ωραία από τον H. Dubiel, «Herrschaft oder Emanzipation?» στο: A. Honneth, Th. McCarthy, κ.ά. (επιμ.), *Zwischenbetrachtungen. Im Prozess der Aufklaerung* (Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M. 1989), σελ. 504 - 518.

ύστερου καπιταλισμού, που δεν θα οδηγείται στα αδιέξοδα της παλαιάς σχολής της Φρανκφούρτης. Το πλαίσιο αυτό περιλαμβάνει δύο κατηγορίες του κοινωνικού πράττειν: την εργασία ή ορθολογική ως προς το σκοπό δράση και την αλληλόδραση (Interaktion) ή επικοινωνιακή δράση. Στα δύο αυτά είδη του πράττειν αντιστοιχούν δύο διαφορετικές σφαίρες της κοινωνικής δράσης. Είναι τα «τεχνικά προοδεύοντα υποσυστήματα ορθολογικής ως προς το σκοπό δράσης», τα οποία βρίσκονται «εγκατεστημένα» μέσα σε ένα «θεσμικό πλαίσιο» ή έναν «κοινωνικό βιόκοσμο» (soziale Lebenswelt). Οι δύο αυτές σφαίρες συνθέτουν την κοινωνία ως συνολικό πλέγμα δράσεων[26].

Στο πεδίο της ορθολογικής ως προς το σκοπό δράσης, η συσσώρευση γνώσης οδηγεί στην επέκταση των δυνατοτήτων ελέγχου της εξωτερικής φύσης —ο οποίος (έλεγχος) αποτελεί προϋπόθεση της απελευθέρωσης από τους «φυσικούς» καταναγκασμούς της υλικής αναπαραγωγής— ενώ στο πεδίο της επικοινωνιακής δράσης, ο εξορθολογισμός σημαίνει καθολίκευση των ηθικών-πρακτικών προσανατολισμών και προϊούσα εξατομίκευση. Πράγματι, η διάκριση μεταξύ εργαλειακού και επικοινωνιακού πράττειν (εργασίας και αλληλόδρασης) και μεταξύ των κοινωνικών χώρων των «υποσυστημάτων» και του «βιόκοσμου», που τους αντιστοιχούν, προσφέρει στον Habermas την ευελιξία να χρησιμοποιεί αντίθετα μεταξύ τους επιχειρήματα, ανάλογα με τις ανάγκες της εκάστοτε συζήτησης. Εφόσον οι χώροι της τεχνικής και της πράξης είναι διαχωρισμένοι και διαπλέκονται μόνο «εξωτερικά», οι τεχνοκράτες μπορούν να έχουν ένα περιορισμένο δίκιο σε ό,τι αφορά τα «υποσυστήματα της ορθολογικής ως προς το σκοπό δράσης», ενώ η παλαιά σχολή της Φρανκφούρτης (εν προκειμένω, ο Marcuse) έχει ένα μερικό δίκιο σε ό,τι αφορά το αίτημα της χειραφέτησης στο επίπεδο του «βιόκοσμου» ή του «θεσμικού πλαισίου». Το κλειδί της ορθής —κατά Habermas— αντίληψης είναι να μάθουμε να κάνουμε αυτές τις διακρίσεις. Η κοινωνιοθεωρητική αυτή άποψη ολοκληρώνεται δε από μια εξελικτική αντίληψη περί ιστορίας. Σύμφωνα με την τελευταία, η κοινωνική εξέλιξη, η «διαδικασία γνωστικής εξέλιξης του είδους» διαδραματίζεται σε δύο παράλληλα επίπεδα: σε αυτό της ενεργητικής προσαρμογής (των υποσυστημάτων) και σε αυτό της παθητικής προσαρμογής (του θεσμικού πλαισίου). Το υποθετικό νόημα της ιστορίας —που μένει πάντα να επαληθευτεί πρακτικά— είναι η μετατροπή της παθητικής προσαρμογής σε ενεργητική, όταν οι άνθρωποι θα «κάνουν την ιστορία τους με θέληση και συνείδηση». Η κριτική θεωρία οφείλει να συμβάλει στην ολοκλήρωση αυτής της διαδικασίας, αποκαλύπτοντας και αναζωογονώντας το οικουμενικό πρακτικό διαφέρον του ανθρώπινου είδους για χειραφέτηση, που βρίσκεται στη βάση της επιλογής υπέρ του Λόγου[27].

---

26. Πβλ. J. Habermas, «Technik und Wissenschaft als "Ideologie"», *ό.π.*, σελ. 62 κ.ε.

27. Για τη διαλεκτική ενεργητικής-παθητικής προσαρμογής βλ. J. Habermas, «Praktische Folgen des wissenschaftlich-technischen Fortschritts», *ό.π.*, σελ. 350 κ.ε., και τ. ιδίου, «Technik und Wissenschaft als "Ideologie"», *ό.π.*, σελ. 94-95. Βέβαια αυτό το πρώιμο σχήμα θα δεχθεί ορισμένες σοβαρές αλλαγές στο *Zur*

Στην προσπάθειά του να διασώσει την ιδιαιτερότητα του χώρου της πράξης απέναντι στους αναγωγισμούς της μοντέρνας τεχνοκρατικής και θετικιστικής συνείδησης και συγχρόνως να αποφύγει τον πεσιμισμό της «παλαιάς σχολής της Φρανκφούρτης», ο Habermas παρασύρεται σε ένα δυϊσμό, ο οποίος «χαρίζει» το χώρο της τεχνικής και της γνωστικής σχέσης με την εξωτερική φύση στην «τεχνοκρατική ιδεολογία». Καθόλου τυχαία, ο ισχυρισμός περί της «ουδετερότητας του τεχνικού λόγου» συμβαδίζει με την ουδετεροποίηση των «υποσυστημάτων» που τον ενσαρκώνουν, δηλαδή του κράτους και της καπιταλιστικής αγοράς. Τα τελευταία θα θεωρούνται στο εξής ως ανεξάληπτα στοιχεία του ανώτερου σταδίου της «ιστορικής εξέλιξης», αυτού της νεωτερικότητας. Έτσι, για τον ανθρώπινο Λόγο, η φύση δεν μπορεί να είναι τίποτα άλλο από απλό αντικείμενο εργαλειακών χειρισμών, ακόμα κι αν θυμόμαστε καμιά φορά πως κι εμείς οι ίδιοι οι άνθρωποι είμαστε ένα κομμάτι αυτής της φύσης. Ο Habermas δηλώνει ξεκάθαρα ότι «αυτό που μας αποσπά από τη φύση είναι η μοναδική πραγματικότητα, της οποίας μπορούμε να γνωρίζουμε τη φύση: η γλώσσα»[28]. Γι' αυτό και κάθε γνώση που σκοπεύει σε αυτό που βρίσκεται «έξω απ' τη γλώσσα» παλινδρομεί αναγκαστικά προς την προ-κριτική μεταφυσική ή τον ανορθολογικό μυστικισμό[29]. Όμως, όπως θα δούμε στη συνέχεια, το πρόβλημα της δυνατότητας μιας «διαφορετικής στάσης» έναντι της φύσης επανέρχεται στην καρδιά της χαμπερμασιανής γνωσιολογίας.

Rekonstruktion des historischen Materialismus (Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M. 1976), όπου ο Habermas υιοθετεί ένα πρότυπο γνωστικής εξέλιξης των κοινωνιών, σύμφωνα με το οποίο η πρόοδος στο επίπεδο του θεσμικού πλαισίου είναι κάθε άλλο παρά «παθητική».

28. J. Habermas, «Erkenntnis und Interesse», στο τ. ιδίου, *Technik und Wissenschaft als «Ideologie»*, *ό.π.*, σελ. 163.

29. Δεν μου είναι πάντως καθόλου καθαρό γιατί το αίτημα μιας κατά το δυνατόν συνεργατικής και συμφιλιωμένης σχέσης με τη φύση είναι κατ' ανάγκην «μυθοποιητικό», ενώ η ιδέα της καταδάμασης μιας εχθρικής φύσης είναι «ορθολογική». Ένα παράδειγμα μπορεί να μας βοηθήσει να αναγνωρίσουμε τον αυθαίρετο χαρακτήρα αυτής της μοντέρνας προκατάληψης. Αυτό που ο Habermas αποκαλεί «καθολικό πρόταγμα του είδους» έτυχε «δραματουργικής αναπαράστασης» κατά την εναρκτήρια τελετή της Ολυμπιάδας του 1992, στη Βαρκελώνη. Θυμίζω ότι οι διοργανωτές έλαβαν την —καθ' όλα κατανοητή— απόφαση να συνδέσουν το σύγχρονο «ολυμπιακό πνεύμα» με δύο «σκετς»: την «Κατάκτηση της Αμερικής» (λόγω της επετείου της ανακάλυψης) και την «Καθυπόταξη της Φύσης». Ειδικά στο δεύτερο κακόγουστο και ανατριχιαστικό μέρος, η Φύση παρουσιαζόταν ως ένα πολύποδο, φουσκωτό τέρας, που κινείται απειλητικά εναντίον μαινόμενων ανθρώπων, οι οποίοι καταφέρνουν τελικά να το κατατρυπήσουν και να το σκοτώσουν!! Αυτό το παραλήρημα του σύγχρονου συλλογικού φαντασιακού γαρνιρίστηκε —την ίδια χρονιά— από τις «οικολογικές ευαισθησίες» της φιέστας της παγκόσμιας συνάντησης για το περιβάλλον, στο Ρίο.

Έχοντας κατά νου αυτή την «παράσταση», νομίζω πως δεν θα μείωνα καθόλου την ισχύ της έλλογης επιχειρηματολογίας εναντίον της μοντέρνας προκατάληψης περί της «εχθρικής φύσης», εάν έλεγα ότι η στάση μας απέναντι σε αυτό το θέμα είναι *και* ζήτημα *καλού γούστου*. Είναι χαρακτηριστικό ότι η μοντέρνα υποκειμενοποίηση αυτού του sensus communis επιτρέπει σήμερα σε ορισμένους (όχι πάντα και τόσο άδολους) να εκστασιάζονται στη θέα π.χ. των πυρηνικών εργοστασίων ή του πυκνού δικτύου των αυτοκινητοδρόμων που τυλίγει το ετοιμοθάνατο κορμί της καταδαμασμένης φύσης των δυτικών χωρών.

2) *Οι αντινομίες του γνωσιοθεωρητικού συνδυασμού υλισμού και υπερβατολογισμού*

Στο φημισμένο *Erkenntnis und Interesse*,[30] ο Habermas επιχείρησε να δώσει μια πιο εκλεπτυσμένη θεμελίωση της κριτικής κοινωνικής θεωρίας του, μέσω της διατύπωσης μιας κριτικής γνωσιοθεωρίας, η οποία διερευνά τις οιονεί υπερβατολογικές[31] συνθήκες της δυνατής γνώσης. Στη βάση αυτού του εγχειρήματος βρίσκεται η ιδέα ότι η ριζοσπαστικοποιημένη γνωσιοθεωρία μπορεί να συγκροτηθεί μόνο ως ανακατασκευή της «ιστορίας του είδους» και ότι άρα η κριτική «φιλοσοφία της ιστορίας» μπορεί, αντιστρόφως, να στηριχθεί στον αναστοχασμό πάνω στις συνθήκες της γνωστικής εξέλιξης της ανθρωπότητας. Πράγματι, στο *Erkenntnis und Interesse* ο Habermas χαράζει τις βασικές γραμμές μιας «γνωσιοθεωρίας ως κριτικής κοινωνικής θεωρίας», ασκώντας ριζική κριτική στον αντικειμενισμό που χαρακτηρίζει τόσο την παράδοση της υπερβατολογικής φιλοσοφίας όσο και το θετικισμό.

Η έρευνα του Habermas παίρνει τη μορφή μιας αναδρομής στα «εγκαταλελειμμένα επίπεδα του αναστοχασμού» και θέλει να αποκαλύψει τη βασική δομή μιας «γνωσιοανθρωπολογίας των τριών γνωστικών διαφερόντων»[32]. Ο αυτοστοχασμός των εμπειρικών-αναλυτικών επιστημών, που αφορά στη λογική δομή των δυνατών επιστημονικών προτάσεων και στις συνθήκες ελέγχου τους, υποδεικνύει ότι συλλαμβάνουν την πραγματικότητα υπό την καθοδήγηση του διαφέροντος για τεχνικό έλεγχό της. Οι εμπειρικές-αναλυτικές επιστήμες κινούνται λοιπόν από ένα τεχνικό διαφέρον. Από την άλλη, οι ιστορικές-ερμηνευτικές επιστήμες προσεγγίζουν το αντικείμενό τους υπό τους όρους ενός διαφορετικού οιονεί υπερβατολογικού πλαισίου. Η ερμηνεία των «γεγονότων του πνεύματος» διαμεσολαβείται από τον ερμηνευτικό-πρακτικό ορίζοντα του ερμηνευτή και της εποχής του. Η ερμηνεία της πολιτισμικής παράδοσης σημαίνει πάντα την εφαρμογή της στη σύγχρονη κατάσταση. Αυτή η ενότητα ερμηνείας και εφαρμογής αποκαλύπτει το γεγονός ότι η ερμηνευτική έρευνα προσεγγίζει το αντικείμενό της υπό την

---

30. J. Habermas, *Erkenntnis und Interesse*, νέα αναθεωρημένη έκδοση (Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M. 1973).

31. «Οιονεί υπερβατολογικές», γιατί η γνωσιοθεωρία που παρουσιάζεται στο *Erkenntnis und Interesse* θέλει να είναι *κριτική θεωρία*, τοποθετείται δηλαδή *μεταξύ* της φιλοσοφίας με τις αξιώσεις απόλυτης θεμελίωσής της και της θετικής επιστήμης. Το υπερβατολογικό πλαίσιο που αποκαλύπτει η κριτική γνωσιοθεωρία δεν είναι αυτό της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας, δεν συνδέεται με τις a priori κατηγορίες της υπερβατολογικής συνείδησης, αλλά με τις πραγματιστικές συνθήκες της αναπαραγωγής της ανθρώπινης ζωής. Όμως αυτές οι «πραγματιστικές συνθήκες» δεν είναι απλώς τυχαίες-εμπειρικές, αλλά συνδέονται με «βαθιές αναγκαιότητες» της αναπαραγωγής του είδους. Εξαιτίας αυτής της ιδιάζουσας θέσης της μεταξύ φιλοσοφίας και εμπειρικής επιστήμης, η γνωσιοθεωρία του Habermas έχει χαρακτηριστεί ως «γνωσιοανθρωπολογία».

32. Ο ίδιος ο Habermas εξηγεί τα γνωστικά διαφέροντα «ως τους βασικούς προσανατολισμούς, που συνοδεύουν ορισμένες θεμελιακές συνθήκες της δυνατής αναπαραγωγής και αυτοσυγκρότησης του ανθρώπινου είδους, δηλαδή την εργασία και την αλληλόδραση». J. Habermas, *Erkenntnis und Interesse, ό.π.*, σελ. 242.

καθοδήγηση του πρακτικού διαφέροντος για συντήρηση και επέκταση της δυνατής συνεννόησης, που προσανατολίζει την κοινωνική δράση[33].

Τέλος, η κριτική θεωρία, που στοχεύει στη διάλυση των ιδεολογικά συγκαλυμμένων σχέσεων εξουσίας και εξάρτησης, κινείται από ένα χειραφετητικό διαφέρον. Το χειραφετητικό διαφέρον είναι αυτό που συγκροτεί τη σκοπιά του αυτοστοχασμού, γι' αυτό και είναι αυτό που εγγυάται την εγκυρότητα της «γνωσιοανθρωπολογίας» στο σύνολό της. Σε αυτό το ανώτερο επίπεδο του αναστοχασμού, γνώση και διαφέρον, Λόγος και απόφαση υπέρ του συμπίπτουν. Το χειραφετητικό διαφέρον εμψυχώνει τον αυτοστοχασμό πάνω στη διαδικασία διαμόρφωσης του ανθρώπινου είδους. Αυτός ο αναστοχασμός αποκαλύπτει εν τέλει το γεγονός ότι το είδος αυτοσυγκροτείται με τα μέσα της εργασίας, της γλώσσας και της κυριαρχίας. Τα μέσα αυτά ορίζουν τις οιονεί υπερβατολογικές συνθήκες της θεωρητικής, της πρακτικής και της κριτικής γνώσης αντίστοιχα. Ο Habermas προσπαθεί λοιπόν να συγκροτήσει μια γνωσιοθεωρία που θα αποφεύγει τον ιδεαλισμό της υπερβατολογικής φιλοσοφίας και θα στηρίζεται σε μια θεωρία της ιστορίας του είδους[34].

Πού εμφανίζεται η φύση σε αυτό το γνωσιοθεωρητικό σχήμα; Σύμφωνα με τη «γνωσιοανθρωπολογία» του Habermas, η γνωστική μας σχέση με την εξωτερική φύση καθορίζεται από το διαφέρον για τεχνικό έλεγχο. Οι εμπειρικές-αναλυτικές επιστήμες παράγουν μια γνώση που αποτελείται από σύνολα υποθετικών-παραγωγικών προτάσεων, οι οποίες επιτρέπουν την παραγωγή εμπειρικά ελέγξιμων προγνώσεων. «Και οι δύο στιγμές μαζί, η λογική δομή των επιτρεπτών προτασιακών συστημάτων και ο τύπος των συνθηκών ελέγχου, υποβάλλουν την ερμηνεία: ότι οι εμπειρικοεπιστημονικές θεωρίες συλλαμβάνουν την πραγματικότητα υπό την καθοδήγηση του διαφέροντος για τη δυνατή πληροφοριακή εξασφάλιση και επέκταση της δράσης που ελέγχεται με βάση την αποτελεσματικότητα. Αυτό είναι το γνωστικό διαφέρον του τεχνικού ελέγχου αντικειμενοποιημένων διαδικασιών»[35].

Αυτή η ερμηνεία των εμπειρικών-αναλυτικών επιστημών συνδέεται με τη μαρξική γνωσιοθεωρία. Ο άνθρωπος συλλαμβάνεται από τον Marx ως κατασκευαστής εργαλείων για την επεξεργασία της φύσης. Η φύση συγκροτείται ως αντικειμενική φύση για τον άνθρωπο μέσω αυτής της διαδικασίας οικειοποίησής της από την υποκειμενική του φύση. Η εργασία δεν είναι λοιπόν μόνο μια βασική ανθρωπολογική, αλλά και μια γνωσιοθεωρητική κατηγορία. «Το σύστημα των εμπράγματων δραστηριοτήτων δημιουργεί τις πραγματικές συνθήκες της δυνατής αναπαραγωγής της κοινωνικής ζωής και ταυτοχρόνως τις υπερβατολογικές συνθήκες της δυνατής αντικειμενικότητας των αντι-

---

33. Βλ. J. Habermas, «Erkenntnis und Interesse», *ό.π.*, σελ. 156 - 158, και τ. ιδίου, *Erkenntnis und Interesse*, *ό.π.*, σελ. 235 κ.ε.

34. Βλ. J. Habermas, *Erkenntnis und Interesse*, *ό.π.*, σελ. 243 κ.ε.

35. J. Habermas, «Erkenntnis und Interesse», *ό.π.*, σελ. 156 - 157.

κειμένων της εμπειρίας»[36]. Έτσι —σύμφωνα με τον Habermas— η εργασία κατέχει στον Marx τη θέση της καντιανής σύνθεσης υποκειμένου-αντικειμένου.

Η υλιστική σύνθεση δεν είναι έργο της υπερβατολογικής συνείδησης (όπως στον Kant), ούτε θέση ενός απόλυτου εγώ (όπως στον Fichte) ή κίνηση ενός απόλυτου πνεύματος (όπως στον Hegel), αλλά τόσο εμπειρικό όσο και υπερβατολογικό έργο ενός ιστορικά αναπαραγόμενου είδους[37]. Η αντικειμενικότητα της φύσης συγκροτείται έτσι πάντα μέσα σε διαδικασίες κοινωνικής εργασίας. Αυτή η σύλληψη διατηρεί την ανεξαρτησία της φύσης απέναντι στην ανθρώπινη δραστηριότητα και γνώση, επιμένοντας σε μια έννοια της «φύσης καθ' εαυτήν». Ο Marx δεν αιτείται δηλαδή μια απόλυτη ενότητα ανθρώπου και φύσης, όπως κάνει ο Hegel, αλλά διατηρεί την καντιανή διάκριση μορφής και ύλης. Όμως οι μορφές παύουν τώρα να είναι κατηγορίες της διάνοιας και γίνονται κατηγορίες της εμπράγματης δραστηριότητας των ανθρώπων. Το ίδιο και η ενότητα της αντικειμενικότητας της δυνατής γνώσης δεν δημιουργείται σε μια υπερβατολογική συνείδηση, αλλά στο «λειτουργικό κύκλο της εργαλειακής δράσης», η δε ύλη μορφοποιείται μέσω της πραγματικής εργασίας[38]. Η αντικειμενικότητα της εμπειρίας στηρίζεται έτσι κατ' αρχάς σε μια δεδομένη σωματική οργάνωση του ανθρώπου και όχι σε μια πρωταρχική ενότητα της κατανόησης (Apperzeption), την οποία ο Kant έθεσε ως εγγύηση της ενότητας της υπεριστορικής υπερβατολογικής συνείδησης. Αντίθετα, η συγκεκριμένη μορφή αυτής της ενότητας τίθεται, ανανεώνεται σε κάθε επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνατοτήτων του ανθρώπου. Είναι επιτευγμένη ενότητα. Η διεύρυνση των παραγωγικών δυνάμεων συνεπάγεται έτσι και μια διαρκή γνωστική διαμόρφωση των υποκειμένων, μια διαρκή δημιουργία νέων καθορισμών της δυνατής γνώσης. Αυτή η σύνδεση του υπερβατολογικού πλαισίου με την ιστορία του είδους είναι —κατά τον Habermas— η μεγάλη διαφορά του Marx από τον Kant. Υπερβατολογικό είναι έτσι το διαφέρον του τεχνικού ελέγχου της εξωτερικής φύσης, το οποίο στηρίζεται σε ένα «φυσικό υπόστρωμα», σε μια δεδομένη σωματική οργάνωση του ανθρώπου που εργάζεται. Οι κατηγορίες που χρησιμοποιεί ο δρων άνθρωπος μπορούν να εξελίσσονται ιστορικά.

Η προσπάθεια συνδυασμού της υπερβατολογικής φιλοσοφίας με τον υλισμό οδηγεί ωστόσο σε παράδοξα,[39] τα οποία αναδεικνύουν το πόσο προβληματική είναι η απο-

---

36. J. Habermas, *Erkenntnis und Interesse, ό.π.*, σελ. 39.

37. Βλ. *ό.π.*, σελ. 43.

38. Βλ. *ό.π.*, σελ. 48.

39. Τις δυσκολίες αυτού του συνδυασμού είδε από πολύ νωρίς ο M. Theunissen, *Gesellschaft und Geschichte* (Berlin 1969), ιδιαίτερα σελ. 13 κ.ε. Ο Theunissen επισημαίνει το συνδυασμένο κίνδυνο της εκτροπής ταυτοχρόνως στο νατουραλισμό και στον ιδεαλισμό. Για το ίδιο θέμα βλ. H. Ottmann, «Cognitive Interests and Self-Reflection», στο J. B. Thompson, D. Held (επιμ.), *Habermas: Critical Debates* (The MacMillan Press Ltd, London and Basingstoke 1982), ιδιαίτερα σελ. 91 κ.επ.

κλειστικά εργαλειακή ερμηνεία της γνώσης γύρω από τη φύση. Με την εμμονή σε μια οιονεί υπερβατολογική έννοια των διαφερόντων που ριζώνουν στη «φυσική ιστορία του είδους» και συνδέονται με μια «τυχαία οργάνωση του ανθρώπινου σώματος»[40], δημιουργείται το παράδοξο, η φύση να είναι συγκροτημένη ως «αντικειμενική φύση για τον άνθρωπο» και ταυτοχρόνως να αποτελεί το θεμέλιο αυτής της ίδιας της οιονεί υπερβατολογικής της συγκρότησης. Όπως σημειώνει ο McCarthy[41], ο Habermas προσπαθεί να ξεφύγει από το φαύλο κύκλο διακρίνοντας —όπως ο Marx— μεταξύ της «αντικειμενικής», της «υποκειμενικής» και της «φύσης καθ' εαυτήν»[42]. Προκειμένου να παρακάμψει την κατηγορία για νατουραλισμό, υποστηρίζει ένα διαφορετικό, αυτοστοχαστικό τρόπο προσέγγισης της υποκειμενικής φύσης, επιμένοντας όμως ότι αυτή η τελευταία ανάγεται σε μια «φυσική ιστορία της εμφάνισής της». Η υποβαθμισμένη στο πλαίσιο της (οιονεί) υπερβατολογικής ανάλυσης φύση εκδικείται έτσι για τον υποβιβασμό της σε απλό αντικείμενο των δυνατών εργαλειακών χειρισμών. Παρουσιάζοντας αναλυτικά τις έννοιες της φύσης που χρησιμοποιεί ο Habermas, ο McCarthy συμπεραίνει ότι «σε κάθε περίπτωση το δίλημμα [...] φαίνεται να μην έχει λυθεί. Ασχέτως της μορφής που λαμβάνει, η φύση καθ' εαυτήν παραμένει εντός του υπερβατολογικού πλαισίου "μια αφαίρεση, που είμαστε αναγκασμένοι να σκεφτούμε". Η ιδέα ότι μια τέτοια αφαίρεση θα μπορούσε να είναι ταυτοχρόνως και θεμέλιο του σκέπτεσθαι είναι ανεπαρκής»[43]. Έτσι φαίνεται ότι η συνεπής ανάπτυξη της κεντρικής χαμπερμασιανής ιδέας απαιτεί μια μη αντικειμενοποιητική έννοια της φύσης ως natura naturans, ως φύση-δημιουργό —μεταξύ των άλλων και— του ανθρώπινου είδους. Όμως ο Habermas έχει αποκλείσει αυτή την οδό θεωρώντας εκ των προτέρων κάθε φιλοσοφία της φύσης ή κάθε οντολογία ως κακή μεταφυσική, που μας φέρνει στο έδαφος της πριν τον Kant φιλοσοφίας[44].

---

40. J. Habermas, *Erkenntnis und Interesse, ό.π.*, σελ. 49.

41. Βλ. Th. McCarthy, *Kritik der Verstaendigungsverhaeltnisse, ό.π.*, σελ. 134.

42. Για τη διάκριση εξωτερικής (αντικειμενικής) και εσωτερικής (υποκειμενικής) φύσης βλ. και J. Habermas, *Erkenntnis und Interesse, ό.π.*, σελ. 334 κ.ε. Για τη «φύση καθ' εαυτήν» βλ. *ό.π.*, σελ. 45 κ.ε.

43. Th. McCarthy, *Kritik der Verstaendigungsverhaeltnisse, ό.π.*, σελ. 147. Ο χαρακτηρισμός της φύσης καθ' εαυτήν ως «μιας αφαίρεσης που είμαστε αναγκασμένοι να σκεφτούμε» ανήκει στον ίδιο τον Habermas, *Erkenntnis und Interesse, ό.π.*, σελ. 47.

44. Ο Habermas τοποθετείται εξαρχής εντός μιας ριζικά αντιοντολογικής προοπτικής. Απέναντι σε αυτό θα πρέπει κανείς να διαπιστώσει δύο πράγματα: Από τη μια, όπως παρατηρεί ο Th. Kisiel, («Habermas' Reinigung von reiner Theorie: Kritische Theorie ohne Ontologie?», στο: W. Dallmayr (επιμ.), *Materialien zu Habermas' Erkenntnis und Interesse* [Suhkamp Verlag, Frankfurt a.M. 1983], σελ. 295 - 317) ούτε ο ίδιος ο Habermas είναι σε θέση να τηρήσει με αυστηρότητα την αντιοντολογική του στάση και μόνο επειδή: α) δεν είναι δυνατή η εξαφάνιση της έννοιας της «φύσης καθ' εαυτήν» (*ό.π.*, σελ. 308), β) υπάρχει μια τάση «οντολογοποίησης των πρακτικών δομών», στις οποίες ριζώνουν τα γνωστικά διαφέροντα (*ό.π.*, σελ. 309 - 310).

Από την άλλη, η εξαφάνιση του οντολογικού προβληματισμού στη χοάνη της θεωρίας των γνωστικών διαφερόντων και (αργότερα) της «επικοινωνιακής ικανότητας» και της «συναινεσιακής θεωρίας της αλήθειας» είναι εκτός των άλλων εξαιρετικά μυωπική. Η φιλοσοφία δεν έχει την πολυτέλεια της υποτιθέμενης

Ο υπερβατολογισμός του Habermas οδηγεί στις ίδιες δυσκολίες με αυτόν του Kant. Καθιστά αδύνατη την προσέγγιση του πράγματος καθ' εαυτό και επιτρέπει μόνο μια ανθρωποκεντρική προοπτική, χαράσσοντας μια απόλυτη διαχωριστική γραμμή μεταξύ της προανθρώπινης φύσης και του ανθρώπινου πνεύματος. Παρότι για το συγγραφέα της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου*, η φύση δεν είναι παρά ένα πλέγμα αιτιωδών σχέσεων χωρίς τελικό σκοπό, η προφανής ύπαρξη και τελεολογικών φαινομένων τον ανάγκασε να εισαγάγει τη διάκριση μεταξύ καθοριστικών και αναστοχαστικών κρίσεων[45]. Εξέχον παράδειγμα για τέτοια «τελεολογικά φαινόμενα» υπήρξαν οι ζωντανοί («οργανωμένοι») οργανισμοί. Αντίθετα, στον Habermas δεν συναντάμε κάποια ανάλογη προσπάθεια να ληφθεί υπόψη το είδος της τελεολογίας που συναντάμε στη βιολογία.

Ξεκινώντας από αυτή την έλλειψη, ο J. Whitebook διατύπωσε ένα επιχείρημα αμφισβήτησης της υπερβατολογικής ανάλυσης του Habermas, το οποίο στηρίζεται στην ιδέα ότι «εάν μπορούσε να δειχθεί ότι η θεωρία του Habermas δεν μπορεί να εξηγήσει ικανοποιητικά έναν ορισμένο κλάδο της επιστημονικής πρακτικής —ότι οι αρχές που προϋποθέτει αυτή η επιστήμη αντιφάσκουν με το υπερβατολογικό του σχήμα— τότε αυτός ο κλάδος θα αποτελούσε μια ανωμαλία για τη χαμπερμασιανή φιλοσοφία της επιστήμης»[46]. Αυτό το είδος της επιχειρηματολογίας παρουσιάζει το πλεονέκτημα ότι μπορεί να στηριχθεί σε μια θέση στο εσωτερικό της σύγχρονης επιστήμης, χωρίς να χρειάζεται να προχωρήσει στην ενατενιστική σύλληψη μιας «νέας επιστήμης». Ο Whitebook εξετάζει την περίπτωση της επιστήμης της βιολογίας και συγκεκριμένα τις διάφορες εκτιμήσεις της σύγχρονης επιστημονικής κοινότητας σχετικά με το νόημα της εφαρμογής της συστημικής θεωρίας προκειμένου για την προσέγγιση των έμβιων όντων[47]. Εντοπίζει τρεις βασικές τοποθετήσεις: α) Η πρώτη ισχυρίζεται ότι η συστημι-

---

αντιοντολογικής αιδημοσύνης, γιατί με αυτό τον τρόπο απλώς εγκαταλείπει το πεδίο αυτό στην αυθαιρεσία των εμπειρικών επιστημών, που επιβάλλουν εν τέλει τη δική τους μη αναστοχασμένη οντολογία. Κατά τη γνώμη μου, η ανάγκη για μια φιλοσοφική διερώτηση πάνω στο είναι των όντων οξύνεται ιδιαίτερα εν όψει της οικολογικής κρίσης και του αδιεξόδου της μοντέρνας «εργαλειακής ορθολογικότητας». Προς την κατεύθυνση μιας νέας οντολογίας, που δεν θα σκέφτεται το είναι ως «είναι καθορισμένο» κινείται το έργο του Κ. Καστοριάδη. Βλ. χαρακτηριστικά Κ. Καστοριάδης, *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας* (εκδόσεις Ράππα, Αθήνα 1985), ιδιαίτερα το μέρος Β΄, κεφ. V. (Η κοινωνικο-ιστορική θέσμιση: λέγειν και τεύχειν) και VI. (Η κοινωνικο-ιστορική θέσμιση: άτομο και πράγμα), σελ. 319 - 474 και τ. ιδίου, «Νεωτερική επιστήμη και φιλοσοφική ερώτηση» στο: τ. ιδίου, *Τα σταυροδρόμια του λαβυρίνθου* (εκδόσεις Ύψιλον, Αθήνα 1991), σελ. 181 - 265. Οντολογική τροπή παίρνει επίσης η οργανισμική φιλοσοφία του H. Jonas, που αξιοποιεί πορίσματα της βιολογίας για τη διατύπωση μιας αντίληψης περί του είναι των έμβιων όντων, η οποία θα υπερβαίνει τους παραδοσιακούς δυϊσμούς (σώμα, ύλη - πνεύμα, ψυχή). Βλ. χαρακτηριστικά H. Jonas, *Das Prinzip Leben* (Insel Verlag, Frankfurt a.M. und Leipzig 1994), (επανέκδοση του *Organismus und Freiheit. Aufsaetze zu einer philosophischen Biologie*, Goettingen 1973).

45. Βλ. I. Kant, *Kritik der Urteilskraft*, τόμ. X των Απάντων, επιμ. W. Weischedel (Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M. 1974), σελ. 24 κ.ε.

46. J. Whitebook, «The Problem o Nature in Habermas», *ό.π.*, σελ. 56.

47. Βλ. *ό.π.*, σελ. 57 κ.ε.

κή προσέγγιση δίνει επιτέλους την κατάλληλη μέθοδο για την ενσωμάτωση της βιολογίας στη φυσική και στη χημεία. Αυτή είναι η αναγωγιστική θέση που πάντα προσέβλεπε σε μια φυσικοχημική εξήγηση της ζωής με μηχανιστικούς όρους. β) Η δεύτερη θέση συνίσταται σε μια υπεράσπιση της αυτονομίας της βιολογίας. Σε αυτή την προοπτική, η συστημική θεωρία επιτρέπει μια τρίτη, ενδιάμεση προσέγγιση των έμβιων οργανισμών, που ενώ αρνείται τον αναγωγισμό δεν ενδίδει στον πειρασμό να αποδώσει την ιδιαιτερότητα των έμβιων όντων σε κάποια «μεταφυσική» ουσία —όπως έκαναν οι βιταλιστές του τέλους του προηγούμενου αιώνα. γ) Τέλος, η τρίτη θέση ασκεί κριτική στην εμμονή της συστημικής θεωρίας στο πρότυπο της μαθηματικοποιημένης επιστήμης. Τέτοια είναι για παράδειγμα η οργανισμική φιλοσοφία του H. Jonas, που τονίζει το γεγονός ότι τα έμβια όντα δεν μπορούν να προσεγγιστούν μόνο υπό μια εξωτερική οπτική, αλλά απαιτείται και μια κατανοήσή τους εκ των έσω[48]. Με αυτή την έννοια, η προσέγγιση της ζωής είναι δυνατή επειδή είμαστε οι ίδιοι έμβια όντα και μπορούμε να τη γνωρίζουμε «από τα μέσα».

Ποια θέση μπορεί να καταλάβει η συστημικής έμπνευσης βιολογική επιστήμη στο υπερβατολογικό σχήμα του Habermas; Εφόσον τα έμβια όντα του προανθρώπινου επιπέδου δεν μιλούν, είναι αυτονόητο ότι η γνωστική τους προσέγγιση δεν μπορεί να καθοδηγηθεί ούτε από το πρακτικό ούτε —πολύ περισσότερο— από το χειραφετητικό γνωστικό διαφέρον. Μένει μόνο το τεχνικό γνωστικό διαφέρον, γεγονός που σημαίνει ότι ο Habermas θα πρέπει να προσχωρήσει στους νεοεμπειριστές αναγωγιστές και να θεωρήσει τη χρήση της συστημικής θεωρίας ως μια ευκαιρία για τη συγκρότηση μιας ενιαίας φυσικής επιστήμης, που θα περιλαμβάνει και τη βιολογία. Ωστόσο υπάρχουν —όπως είδαμε— σοβαρές απόψεις, που αντιτίθενται σε μια τέτοια πρόσδεση της βιολογίας στην αποκλειστικότητα της μηχανιστικής κοσμοαντίληψης και άρα του εργαλειακού λόγου.

Ενδεικτικό πάντως της αμηχανίας του Habermas μπροστά στις αντινομίες του συνδυασμού υπερβατολογισμού και υλισμού, τον οποίο επιχειρεί, είναι το γεγονός ότι δεν καταφέρνει πάντα να μείνει συνεπής με την υπερβατολογική του κατασκευή ή αναγκάζεται να καταφύγει σε υπεκφυγές προκειμένου να αποφύγει τις αντιφάσεις. Αυτό γίνεται ιδιαίτερα έκδηλο όταν προσπαθεί να σκεφτεί τη φυσική ιστορία ως την προϊστορία της υπερβατολογικής συνείδησης. Στην εισαγωγή της νέας έκδοσης του *Theorie und Praxis* σημείωνε χαρακτηριστικά:

> «Όσο αυτά τα γνωστικά διαφέροντα αναγνωρίζονται και αναλύονται μέσω ενός αναστοχασμού πάνω στη λογική της έρευνας των επιστημών της φύσης και του πνεύματος, μπορούν να αξιώσουν μια υπερβατολογική θέση, όταν όμως νοούνται γνωσιοανθρωπολογικά ως το αποτέλεσμα της φυσικής ιστορίας, έχουν μια "εμπειρική" αξία. Θέτω το

48. Βλ. H. Jonas, *Das Prinzip Leben, ό.π.*, ιδιαίτερα σελ. 164 κ.ε.

"εμπειρική" σε εισαγωγικά γιατί μια εξελικτική θεωρία, στην οποία ανατίθεται η φυσικοϊστορική εξήγηση των χαρακτηριστικών για την κοινωνικοπολιτισμική μορφή ζωής, αναδυόμενων ιδιοτήτων, με άλλα λόγια των συστατικών στοιχείων των κοινωνικών συστημάτων, δεν μπορεί απ' τη μεριά της να αναπτυχθεί στο υπερβατολογικό πλαίσιο των αντικειμενοποιητικών επιστημών. Εάν πρόκειται να αναλάβει αυτό το έργο, δεν μπορεί να απεκδυθεί εντελώς τη μορφή ενός εξαρτημένου απ' την προκατανόηση της κοινωνικοπολιτισμικής μορφής ζωής αναστοχασμού πάνω στην προϊστορία του πολιτισμού. Αυτά είναι κατ' αρχάς ενατενιστικές συλλήψεις που μπορούν να υπερβαθούν μόνο μέσω της επιστημονολογικής (wisseschaftslogische) αποσαφήνισης της καταστατικής θέσης της σημερινής εξελικτικής θεωρίας και της έρευνας της συμπεριφοράς των ζώων. Μέχρι τότε θα αποτελούν το πολύ μια προοπτική για τη θέση ερωτημάτων»[49].

Το απόσπασμα δίνει ανάγλυφα τις απορίες που συνεπάγεται ο συνδυασμός αντιθετικών κινήτρων. Ο Habermas είναι αναγκασμένος να αποδεχτεί την ιδέα του «αναστοχασμού πάνω στην προϊστορία του πολιτισμού» την ώρα που έχει εγκαταλείψει μια για πάντα τα γνωσιοθεωρητικά μέσα που χρειάζεται για να τον νομιμοποιήσει. Η προσδοκία μιας μελλοντικής «επιστημονολογικής αποσαφήνισης» των σχετικών επιστημών δεν είναι παρά η ίδια μονότονη επανάληψη του θετικιστικού ισχυρισμού: «Μπορεί ακόμα να μην έχουν λυθεί όλα τα προβλήματα της (ενιαίας) επιστήμης, όμως αυτό δεν είναι παρά ζήτημα χρόνου»[50].

3) Κοινωνικός εξορθολογισμός και φύση

Στις αρχές της δεκαετίας του '70, ο Habermas ωθείται —κάτω από την πίεση της κριτικής— σε έναν αναπροσανατολισμό της θεωρητικής του εργασίας. Εκτός από τη

---

49. J. Habermas, *Theorie und Praxis, ό.π.*, σελ. 28.

50. Την αμήχανη στάση του Habermas απέναντι στην καταστατική θέση της θεωρίας της εξέλιξης σημειώνει τόσο ο Th. McCarthy, *Kritik der Verstaendigungsverhaeltnisse, ό.π.*, σελ. 144 κ.ε. όσο και ο J. Whitebook, «The Problem of Nature in Habermas», *ό.π.*, σελ. 60 κ.επ. Ο McCarthy, *ό.π.*, σελ. 455, υποσημ. 17, υποδεικνύει μια παράγραφο του «Die Rolle der Philosophie im Marxismus» (στο J. Habermas, *Zur Rekonstruktion des historischen Materialismus* [Suhkamp Verlag, Frankfurt a.M. 1976], σελ. 57), όπου ο Habermas σημειώνει: «Η ενότητα της φύσης και της ιστορίας δεν μπορούν να κατανοηθούν φιλοσοφικά, για όσο καιρό οι πρόοδοι στη φυσική και στην κοινωνική θεωρία δεν θα οδηγούν σε μια γενική θεωρία της φύσης ή μια γενική θεωρία της κοινωνικής εξέλιξης. [...] Η φιλοσοφία είναι ο μέχρι τώρα αναντικατάστατος τοποτηρητής μιας αξίωσης για ενότητα και γενίκευση, η οποία βεβαίως ικανοποιείται είτε επιστημονικά είτε καθόλου». Το απόσπασμα υπαινίσσεται σαφώς τη δυνατότητα μιας άλλης —από τη φιλοσοφική— ενότητας της γνώσης, η οποία μένει να επιτευχθεί. Ωστόσο η παραπομπή του ζητήματος στις ελληνικές καλένδες μπορεί κατά τη γνώμη μου να σημαίνει δύο μόνο πράγματα: Αν δεν συνδέεται με την παραδοσιακή θετικιστική πίστη στην απαρέγκλιτη πορεία της επιστημονικής προόδου (ο μεταφυσικός χαρακτήρας της οποίας είναι σήμερα κοινός τόπος), δεν μπορεί παρά να είναι σημάδι εθελοτυφλίας μπροστά στις απορίες της επιστημονικής έρευνας και στη διαιωνιζόμενη διάψευση του ονείρου για μια ενιαία (φυσική) επιστήμη των πάντων. Αυτή η αποτυχία πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο αναστοχασμού.

δυσκολία ενός σαφούς καθορισμού του νοήματος της «μεταρρυθμισμένης υπερβατολογικής φιλοσοφίας», στην οποία αναφέρθηκα παραπάνω όταν περιέγραφα τις αντιφάσεις του εγχειρήματος να συνδυαστεί ο υπερβατολογισμός με τον υλισμό, η «γνωσιοανθρωπολογία» δέχθηκε και μια κριτική που αφορά τη διαφαινόμενη τάση της για μια εργαλειακή ερμηνεία της γνώσης που παράγουν οι εμπειρικές-αναλυτικές επιστήμες, καθώς και τις αντιρεαλιστικές συνέπειές της. Η κριτική αυτή υπερασπίζεται την αξίωση της επιστημονικής γνώσης να προσεγγίζει μια θεωρητική αλήθεια, η οποία υπερβαίνει το στενό ορίζοντα της τεχνικής αξιοποίησής της[51]. Πράγματι, ο Habermas αναγκάστηκε να παραδεχτεί ότι οι αρχικές διατυπώσεις του *Erkenntnis und Interesse* τείνουν να συγχέουν την προβληματική της συγκρότησης των αντικειμένων της δυνατής εμπειρίας με αυτή της ισχύος των προτάσεων. Όμως —ενάντια στην αρχιτεκτονική του καντιανού συστήματος— θα πρέπει να διακρίνουμε το a priori της συγκρότησης της δυνατής εμπειρίας από το a priori της δικαιολόγησης της επιστημονικής γνώσης[52].

Εκτός από την έλλειψη αυτής της διάκρισης, το *Erkenntnis und Interesse* έπασχε τέλος και από ένα έλλειμμα θεμελίωσης[53]. Ο Habermas αναγνώρισε αυτές τις δυσκολίες και στράφηκε τελικά προς μια κατευθείαν θεμελίωση της κριτικής θεωρίας, μέσω της διατύπωσης μιας γενικής θεωρίας της επικοινωνίας[54]. Τη θέση της οιονεί υπερβατολογικής ανάλυσης παίρνει τώρα η «ορθολογική μετακατασκευή» (ή «ανακατασκευή») της καθολικής επικοινωνιακής ικανότητας[55]. Αυτό το εγχείρημα παίρνει τη μορφή μιας «καθολικής πραγματολογίας», η οποία ανακατασκευάζει την υπόρρητη, διαισθητική γνώση που βρίσκεται στη βάση της επικοινωνιακής ικανότητας των ανθρώπων.

---

51. Δεν μπορώ εδώ να μπω στις λεπτομέρειες της κριτικής. Βλ. χαρακτηριστικά N. Lobkowicz, «Interesse und Objektivitaet», στο W. Dallmayr (επιμ.), *Materialien zu Habermas' «Erkenntnis und Interesse»* (Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M. 1974), σελ. 169 - 199, G. Floistad, «Soziale Handlungsbegriffe: Bemerkungen zu Habermas' Vorschlag einer sozialen Erkenntnistheorie», στο W. Dallmayr (επιμ.), *ό.π.*, σελ. 84, L. Krueger, «Ueberlegungen zum Verhaeltnis wissenschaftlicher Erkenntnis und gesellschaftlicher Interessen», στο W. Dallmayr (επιμ.), *ό.π.*, σελ. 209 κ.ε., H. Albert, «Der Mythos der totalen Vernunft», στο Th. W. Adorno, κ.ά., *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie* (Luchterhand Verlag, Neuwied und Berlin 1969), σελ. 193 - 234.

52. Πβλ. J. Habermas, «Nachwort (1973)», στο *Erkenntnis und Interesse, ό.π.*, σελ. 381 κ.ε.

53. Φυσικά δεν μπαίνω σε λεπτομέρειες. Για μια τέτοια κριτική βλ. π.χ. D. Boehler, «Zur Geltung des emanzipatorischen Interesses», στο W. Dallmayr (επιμ.), *Materialien..., ό.π.*, σελ. 360. Για την απάντηση του Habermas, όπου διαγράφεται προγραμματικά και η κατοπινή «στροφή» του, βλ. J. Habermas, «Nachwort (1973)», στο *Erkenntnis und Interesse, ό.π.*, σελ. 411 κ.ε.

54. Για τις δυσκολίες που καθόρισαν τη «στροφή» του Habermas στις αρχές της δεκαετίας του '70 και ειδικά για τη σημασία της προσπάθειας να καλυφθεί το «έλλειμμα θεμελίωσης» του πρώιμου έργου του, βλ. το 2ο κεφάλαιο της εργασίας μου, *Γιούργκεν Χάμπερμας: Τα θεμέλια του Λόγου και της κριτικής κοινωνικής θεωρίας*, εκδόσεις «Πόλις», Αθήνα 1996.

55. Τις πρώτες προσεγγίσεις του προβλήματος βρίσκουμε στα κείμενα του Habermas, «Vorlesungen zu einer sprachtheoretischen Grundlegung der Soziologie» (1970/71), στο τ. ιδίου, *Vorstudien und Ergaenzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns* (Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M. 1984), σελ. 11 - 126, και «Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz», στο J. Habermas, N. Luhmann, *Theorie der Gesellschaft oder Sozialetechnologie*? (Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M. 1971), σελ. 101 - 141.

Στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος βρίσκεται η αναγνώριση και περιγραφή των «γενικών προϋποθέσεων της επικοινωνιακής δράσης», δηλαδή εκείνου του τύπου δράσης που στοχεύει στη συνεννόηση.

Δεν μπορώ εδώ παρά να αναφερθώ συνοπτικά μόνο στη θεωρία της επικοινωνίας και στη θεωρία της αλήθειας που αυτή συνεπάγεται. Οι υποδείξεις αυτές αποτελούν προαπαιτούμενα για την επίσης εξαιρετικά ακροθιγή αναφορά στη θεωρία του κοινωνικού εξορθολογισμού[56]. Θα μπορούσε να συνοψίσει κανείς τα πορίσματα της διερεύνησης των «προϋποθέσεων της δυνατής ομιλίας» ως εξής: Κάθε ομιλιακό ενέργημα (δηλαδή κάθε δήλωση) εγείρει ταυτοχρόνως τριών ειδών αξιώσεις ισχύος: Μία αξίωση αλήθειας για το προτασιακό περιεχόμενο, μία αξίωση ορθότητας για τους κανόνες και τις αξίες που σχηματίζουν τον κανονιστικό ορίζοντα της δήλωσης, μία αξίωση ειλικρίνειας για την υποκειμενική πρόθεση, η οποία εξωτερικεύεται μέσω της έκφρασης. Επιπλέον, το ομιλιακό ενέργημα θεματοποιεί μία μόνο από αυτές τις αξιώσεις ισχύος κάθε φορά. Στα τρία είδη αξιώσεων ισχύος αντιστοιχούν οι τρεις βασικοί τρόποι των ομιλιακών ενεργημάτων: διαπιστωτικά, ρυθμιστικά και εκφραστικά, ανάλογα με την αξίωση ισχύος που θεματοποιείται κάθε φορά. Μέσω αυτών των ομιλιακών ενεργημάτων, ο ομιλητής αναφέρεται πάντα σε έναν από τους τρεις «τυπικούς κόσμους» που διακρίνει ο Habermas: στον αντικειμενικό κόσμο των υπαρκτών καταστάσεων, στον κοινωνικό κόσμο, ως το σύνολο των νόμιμα ισχυόντων διυποκειμενικών σχέσεων, και στον υποκειμενικό κόσμο, ως το σύνολο των βιωμάτων στα οποία έχει προνομιακή πρόσβαση. Αυτό το σύστημα των αξιώσεων ισχύος, των ειδών ομιλιακών ενεργημάτων και των «αναφορών σε κόσμο» συνθέτει τη γενική δομή της επικοινωνίας, η οποία μπορεί να εξηγήσει την «καθολική βάση ισχύος της δυνατής ομιλίας»[57].

Η χαμπερμασιανή θεωρία της σημασίας είναι δομημένη με τρόπο ώστε να καθιστά δυνατή τη μετάβαση σε μια «συναινεσιακή θεωρία της αλήθειας»[58]. Η θεωρία της αλήθειας εμφανίζεται ως επεξήγηση αυτού που «υποτίθεται πάντα» με κάθε ομιλιακό

---

56. Δυστυχώς ο σχηματικός χαρακτήρας μιας τέτοιας παρουσίασης συνεπάγεται υψηλό επίπεδο αφαίρεσης που δυσχεραίνει αρκετά την κατανόηση. Το μόνο που μπορώ να κάνω είναι να ελπίζω ότι καταφέρνω τελικά να μην προκαλέσω ανία στον αναγνώστη.

57. Βλ. τα κείμενα του Habermas, «Was heisst Universalpragmatik?», στο τ. ιδίου, *Vorstudien und Ergeanzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns, ό.π.*, σελ. 353 - 440. Ιδιαίτερα ευσύνοπτη και κατατοπιστική είναι η παρουσίαση των σχετικών θέσεων στο «Zur Kritik der Beteutungstheorie», στο τ. ιδίου, *Nachmetaphysisches Denken* (Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M. 1988), σελ. 105 - 135. Για την αποφυγή παρεξηγήσεων θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι οι τρεις «κόσμοι» που διακρίνει ο Habermas δεν αποτελούν τις βασικές έννοιες μιας οντολογικής θεώρησης, αλλά εργαλεία της πραγματολογίας της γλώσσας. Με άλλα λόγια, οι τρεις κόσμοι εμφανίζονται πάντα εντός της γλώσσας και είναι αναπόσπαστοι απ' αυτή.

58. Βλ. την κριτική παρουσίασή μου στο: Κ. Καβουλάκος, «Σημασία, ισχύς, αλήθεια. Η θεωρία της σημασίας του J. Habermas και η σχέση της με τη θεωρία της αλήθειας», στο *Βήμα των κοινωνικών επιστημών*, τεύχ. 20, Οκτώβριος 1996, σελ. 149-174.

ενέργημα. Ακολουθώντας με συνέπεια το πρόγραμμα που διαγράφεται στο (γραμμένο το 1973) «Επίλογο» του *Erkenntnis und Interesse*, ο Habermas διατυπώνει μια θεωρία της αλήθειας, η οποία εκκινεί από τη διάκριση μεταξύ αντικειμενικότητας και αλήθειας. Η πρώτη αφορά τη συγκρότηση της εμπειρίας, ενώ η δεύτερη τα αποτελέσματα μιας διαδικασίας διυποκειμενικού ελέγχου υποθετικών αξιώσεων ισχύος. Έτσι, στις πρακτικές περιστάσεις, οι ισχυρισμοί μάς πληροφορούν για αντικείμενα της εμπειρίας, ενώ στο διάλογο ελέγχεται μια προβληματοποιημένη αξίωση ισχύος με βάση ορθολογικά επιχειρήματα. Το πρόβλημα της αλήθειας τίθεται λοιπόν ως τέτοιο μόνο εντός αυτής της ιδιαίτερης, διαλογικής ομιλιακής πρακτικής, που είναι —κατά το δυνατόν— απελευθερωμένη από την πίεση της εμπειρίας και της δράσης.

Η καθολική πραγματολογία υπέδειξε το σύστημα των αξιώσεων ισχύος της καθημερινής επικοινωνίας και αποκάλυψε το ορθολογικό δυναμικό της. Όταν αυτές οι αξιώσεις ισχύος προβληματοποιούνται, οι συνομιλητές μπορούν (και πρέπει) να περάσουν σε ένα ανώτερο είδος συνομιλίας, στο διάλογο, που αποτελεί την αναστοχαστική μορφή της καθημερινής επικοινωνίας και όπου επιδιώκεται η επίτευξη μιας ορθολογικής συναίνεσης, το περιεχόμενο της οποίας θα έπρεπε να θεωρηθεί αληθές. Στο διάλογο εκδιπλώνεται το λανθάνον ορθολογικό δυναμικό της επικοινωνίας[59].

Διαθέτοντας πλέον ως βάση τη θεμελίωση του επικοινωνιακού Λόγου μέσω της καθολικής πραγματολογίας, ο Habermas εκλεπτύνει τις πρώιμες κοινωνιοθεωρητικές και ιστορικοεξελικτικές του απόψεις, στις οποίες αναφέρθηκα εν συντομία παραπάνω. Σύμφωνα με την ώριμη κοινωνική του θεωρία, η κοινωνία θα πρέπει να διχοτομηθεί α) στο σύστημα (που φροντίζει για την υλική της αναπαραγωγή) και β) στο βιόκοσμο (όπου συντελείται η συμβολική αναπαραγωγή)[60]. Σύμφωνα τώρα με την ιστορικοεξελικτική αντίληψη του Habermas, ο κοινωνικός εξορθολογισμός και εκσυγχρονισμός διεξάγεται σε δύο επίπεδα: α) σε αυτό της συσσώρευσης της εργαλειακής γνώσης, της συνακόλουθης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και της ορθολογικής οργάνωσης της παραγωγής —είναι το επίπεδο της διαμόρφωσης των «συστημάτων», που συνιστούν χώρους ελεύθερους από ηθικές δεσμεύσεις, όπου η δράση των ανθρώπων συντονίζεται μέσω των λεγόμενων «διευθυντικών μέσων» (χρήμα-οικονομία, εξουσία-γραφειοκρατική διοίκηση) και β) στο επίπεδο του επικοινωνιακού εξορθολογισμού, που συνίσταται στη διαμόρφωση εξειδικευμένων διαλογικών διαδικασιών παραγωγής γνώσης και στη διαφοροποίηση των λεγόμενων «δομικών συνιστωσών του βιόκοσμου» ή

---

59. Σχετικά με τη θεωρία της αλήθειας βλ. J. Habermas, «Wahrheitstheorien», στο τ. ιδίου, *Vorstudien und Ergaenzungen...*, *ό.π.*, σελ. 127 - 183.

60. Για τη δικαιολόγηση αυτής της διάκρισης βλ. J. Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns* (Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M. 1981), τόμ. II, ιδιαίτερα σελ. 182 - 228. Για μια κριτική παρουσίαση των επιχειρημάτων που στηρίζουν τον ώριμο κοινωνιοθεωρητικό δυϊσμό του Habermas βλ. Κ. Καβουλάκος, *Γιούργκεν Χάμπερμας: Τα θεμέλια του Λόγου...*, *ό.π.*, κεφ. 5.

—κατά Weber— «αξιακών σφαιρών» (Wertsphaeren) (κοσμοεικόνα-επιστήμη, κανονιστικές δομές-δίκαιο, δομές προσωπικότητας-τέχνη).

Υπό αυτή την προοπτική η ιστορία εμφανίζεται ως διαδικασία διπλού εξορθολογισμού: από τη μια, επικοινωνιακού εξορθολογισμού του βιόκοσμου και, από την άλλη, λειτουργικής διαφοροποίησης και αύξησης της πολυπλοκότητας του συστήματος. Ο εξορθολογισμός του βιόκοσμου μπορεί να περιγραφεί ως σταδιακή διαφοροποίηση των δομικών συνιστωσών του (πολιτισμός, κοινωνία, προσωπικότητα) και εξηγεί την εξελικτική λογική της φυλογένεσης, ενώ η διαφοροποίηση του συστήματος συντείνει στην αύξηση των δυνατοτήτων διεύθυνσής του και εξηγεί την εξελικτική δυναμική της. Συγχρόνως υπάρχει μια δεύτερη εξελικτική κίνηση σταδιακής αποσύνδεσης του συστήματος απ' το βιόκοσμο, η οποία κορυφώνεται στη νεώτερη εποχή, όπου το σύστημα και ο βιόκοσμος συνιστούν ξεχωριστές σφαίρες της κοινωνικής πραγματικότητας[61].

Στη νεωτερικότητα, τα διευθυντικά μέσα «χρήμα» και «εξουσία» συγκροτούν χώρους «συστημικής ενσωμάτωσης», όπου δεν απαιτείται πλέον ο επικοινωνιακός, συμβολικά διαμεσολαβημένος συντονισμός του κοινωνικού πράττειν. Η «συστημική ενσωμάτωση» ανακουφίζει έτσι την υπερφορτωμένη (λόγω της απώλειας ισχύος της παράδοσης) «κοινωνική ενσωμάτωση» (την εύθραυστη επικοινωνιακή ενσωμάτωση του βιόκοσμου), δεν στερείται όμως και αρνητικών συνεπειών. Η υπερβολική ανάπτυξη του συστήματος έχει ως αποτέλεσμα τη βίαιη αντικατάσταση δομών κοινωνικής ενσωμάτωσης, που δεν μπορούν να υποκατασταθούν χωρίς την εμφάνιση «κοινωνικών παθολογιών». Οι τελευταίες μπορούν έτσι να εξηγηθούν ως το αποτέλεσμα της λεγόμενης «αποικιοποίησης του βιόκοσμου» εκ μέρους του συστήματος[62].

Αυτή η θεώρηση δίνει επιχειρήματα για την αντιμετώπιση των συντηρητικών και μεταμοντέρνων κριτικών της νεωτερικότητας. Η απώλεια νοήματος, η ανομία και η αποξένωση δεν πρέπει να αποδίδονται στη διαδικασία εξορθολογισμού του βιόκοσμου, γιατί το πρόβλημα δεν εντοπίζεται στην κυριαρχία των εργαλειακών προσανατολισμών του πράττειν (εφόσον ο εξορθολογισμός παράγει και νέες κανονιστικές δομές), αλλά στην τάση αντικατάστασης των μηχανισμών κοινωνικής ενσωμάτωσης από αυτούς της συστημικής ενσωμάτωσης. Η νεωτερικότητα δεν πάσχει από υπερβολική δόση εργαλειακού ορθολογισμού, αλλά μάλλον από υπερβολική ανάπτυξη του «λειτουργιστικού λόγου» του συστήματος. Η καπιταλιστική οικονομία και η γραφειοκρατική διοίκηση αποτελούν αποτελεσματικές παραγωγικές «μηχανές». Το ζήτημα είναι να τιθασεύσουμε την «αχαλίνωτη δυναμική ανάπτυξής τους» και να διευκολύνουμε εκείνες τις επικοινωνιακές διαδικασίες, που θα επιτρέψουν τον ορθολογικό προσανατολισμό της χρήσης τους.

---

61. Βλ. J. Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns, ό.π.*, τόμ. II, σελ. 229 - 293.

62. Σχετικά με την υπόθεση της «αποικιοποίησης» βλ. J. Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns, ό.π.*, τόμ. II, σελ. 275 - 293 και σελ. 447 - 547.

Πώς μπορεί να καθοριστεί με βάση τη χαμπερμασιανή αντίληψη του κοινωνικού εξορθολογισμού η σχέση της κοινωνίας με τη φύση; Κατ' αρχάς η περιγραφή της «υλικής αναπαραγωγής» της κοινωνίας με τους όρους της συστημικής θεωρίας έχει ως συνέπεια την ηθική-πρακτική ουδετεροποίηση της καπιταλιστικής οικονομίας και της γραφειοκρατίας. Οι χώροι αυτοί εμφανίζονται ως ενσαρκώσεις ενός ουδέτερου, «λειτουργικού λόγου». Το σύστημα είναι ένα είδος αποτελεσματικής μηχανής, η χρήση της οποίας θα πρέπει να ελεγχθεί «εξωτερικά» από τις «επικοινωνιακές ωθήσεις» ενός εξορθολογισμένου βιόκοσμου. Η εισαγωγή στοιχείων «επικοινωνιακού Λόγου» στο εσωτερικό του συστήματος (όπως π.χ. η θεσμοθέτηση μορφών εργατικής αυτοδιαχείρισης των επιχειρήσεων) θα έθετε σ. κίνδυνο την «αποτελεσματικότητά» του.

Μια τέτοια αντίληψη είναι αναγκαστικά τυφλή απέναντι στην ιδιαίτερη ριζοσπαστικότητα της οικολογικής κριτικής στην οικονομία της ανάπτυξης και στη φαντασιακή σημασία της ορθολογικής κυριαρχίας επί της φύσης και της κοινωνίας, η οποία (κριτική) θέτει υπό αμφισβήτηση ακριβώς την υποτιθέμενη ουδετερότητα της «λειτουργικής ορθολογικότητας»[63]. Το σχήμα της αποικιοποίησης του βιόκοσμου δεν μπορεί να εξηγήσει τη φύση της οικολογικής κρίσης. Η τελευταία συνδέεται με προσανατολισμούς που διαπερνούν οριζόντια τους διαχωρισμούς του (σύστημα - βιόκοσμος), συναντώνται δηλαδή τόσο εντός του απεριόριστα επεκτεινόμενου συστήματος όσο και εντός του βιόκοσμου (όπου τελικά καταναλώνονται τα σκουπίδια που παράγει η καπιταλιστική ανάπτυξη). Η οικολογική κρίση ανακινεί το πρόβλημα των αυθεντικών ανθρώπινων αναγκών, γι' αυτό και —δυστυχώς για τη φιλοσοφική μας «μετριοπάθεια»— κάνει αναγκαίο ένα είδος ολιστικής κριτικής, η οποία αντιλαμβάνεται το κοινωνικό ως ενιαίο πεδίο άσκησης της πολιτικής, οικονομικής και ιδεολογικής εξουσίας και διαρκούς επαναδιαπραγμάτευσης ενδεχομένως και των φαινομενικά αυτονόητων πρακτικών προσανατολισμών. Όποιος θέλει σήμερα να κάνει κριτική θεωρία χωρίς να μιλά για τα περιεχόμενα των αναγκών (περιοριζόμενος στον ορισμό των «τυπικών διαδικασιών») είναι σαν να συναινεί σιωπηρά με τη σημερινή εξουσία των πολυεθνικών, των ΜΜΕ και των πολιτικών που τα υπηρετούν. Ακριβώς επειδή στα πλαίσια μιας μετα-μεταφυσικής σκέψης είναι αδύνατος ο «αντικειμενικός καθορισμός» των αναγκών και άρα απαιτούνται συλλογικές, δημοκρατικές διαδικασίες ορισμού τους, ο κριτικός στοχασμός επιβάλλεται να μην περιορίζεται στην υπεραφηρημένη «θεμελίωση» των «διαδικασιών» (που μυρίζει τον παλιό καλό ιδεαλιστικό θεμελιωτισμό), αλλά να παίρνει θέση στην κοινωνική διαμάχη γύρω από τους κατεστημένους ορισμούς των ανα-

---

63. Δεν πρέπει λοιπόν να μας παραξενέψουν οι (έτσι κι αλλιώς σπάνιες) παρατηρήσεις του Habermas σχετικά με την οικολογική κρίση. Βλ. J. Habermas, *Legitimationsprobleme im Spaetkapitalismus* (Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M. 1973), σελ. 61 - 63, όπου η κρίση του οικοσυστήματος παρουσιάζεται ως «άσχετη με την ορθολογικότητα του συστήματος», η οποία παραμένει προφανώς αλώβητη ακόμα κι αν κάνει κάρβουνο το μισό πλανήτη.

γκών, καθώς οι τελευταίοι ενδέχεται να ακυρώνουν τη δυνατότητα και την ισχύ των «διαδικασιών». Το αίτημα να έχουμε «δημοκρατικές διαδικασίες» είναι απλώς αφελές (όταν δεν εγείρεται εκ του πονηρού, όπως συμβαίνει με τα διάφορα φιλελεύθερα φερέφωνα του κατεστημένου), εάν δεν θέτουμε συγχρόνως τα ζητήματα της οικονομικής και κρατικής συγκέντρωσης της εξουσίας, των ιεραρχικών και εξουσιαστικών κοινωνικών σχέσεων, του κυρίαρχου καταναλωτισμού και της πολιτικής απάθειας κ.λπ.

Το ίδιο βαρύνουσες είναι, από την άλλη, οι συνέπειες της χαμπερμασιανής αντίληψης περί του εξορθολογισμού του βιόκοσμου. Η «εξελικτική λογική» που διέπει τον επικοινωνιακό εξορθολογισμό του βιόκοσμου καθορίζεται από την εκδίπλωση του «ορθολογικού δυναμικού» της ομιλίας, το οποίο αποκάλυψε —όπως είδαμε— η καθολική πραγματολογία[64]. Η γλώσσα εμφανίζεται ως «προ-προγραμματισμένη». Περιέχει δηλαδή ορισμένες δομές που εκδιπλώνονται μέσα στην ιστορία σύμφωνα με μια «λογική» και κρυσταλλώνονται σε συγκεκριμένες πολιτισμικές και θεσμικές μορφές. Ο εξορθολογισμός του βιόκοσμου εμφανίζεται έτσι ως σταδιακή απώλεια της ισχύος των μεγάλων μεταφυσικών συστημάτων, διαμόρφωση μιας αποκεντρωμένης κοσμοεικόνας και διαφοροποίηση των τριών «αξιακών σφαιρών» (επιστήμη, δίκαιο, τέχνη) με ταυτόχρονη θεσμοποίηση και εξειδίκευση της πολιτισμικής παραγωγής σε καθεμία απ' αυτές[65].

Στη νεώτερη εποχή κορυφώνεται η διαδικασία της εκδίπλωσης της επικοινωνιακής ορθολογικότητας που ενυπάρχει στη γλώσσα. Πώς μπορεί λοιπόν να ασκηθεί κριτική στον πραγματικά επιτελεσμένο κοινωνικό εξορθολογισμό; Στη *Θεωρία της επικοινωνιακής δράσης*, ο Habermas κατασκευάζει ένα ιδεατό πρότυπο του «δυνατού εξορθολογισμού», αξιοποιώντας τις κατηγορίες της καθολικής πραγματολογίας, προκειμένου να καθορίσει τις δυνατές γνωστικές σχέσεις των υποκειμένων με τον κόσμο.

Το μοντέλο της τριχοτομημένης, αποκεντρωμένης κοσμοαντίληψης δίνει το πρότυπο ενός μη εκλεκτικού, δηλαδή ολοκληρωμένου εξορθολογισμού του βιόκοσμου, και μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως κριτήριο για την αξιολόγηση του πραγματικά επιτελεσμένου εξορθολογισμού. Πράγματι, στην κριτική του στον M. Weber[66], ο Habermas επιχειρεί να θεμελιώσει τυπικοπραγματολογικά το πρότυπο του κοινωνικού εξορθολογισμού «που θα ήταν δομικά δυνατός»[67].

---

64. Είναι προφανής η αντιστοιχία μεταξύ των τριών ειδών της γλωσσικής «αναφοράς σε κόσμο», των τριών αξιώσεων ισχύος της δυνατής ομιλίας, των τριών τυπικών εννοιών του κόσμου, των τριών συμπλεγμάτων ορθολογικότητας (αξιακών σφαιρών) και, τέλος, των τριών «δομικών συνιστωσών» του βιόκοσμου, που αποτελούν την «υλική» ενσάρκωση των τελευταίων.

65. Για τα χαρακτηριστικά του επικοινωνιακού εξορθολογισμού του βιόκοσμου βλ. J. Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns, ό.π.*, τόμ. II, σελ. 218 κ.ε. Για την έννοια της αποκεντρωμένης κοσμοαντίληψης βλ. *ό.π.*, τόμ. I, σελ. 72 - 113.

66. Βλ. J. Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns, ό.π.*, τόμ. I, ιδιαίτερα σελ. 320 κ.ε.

67. *Ό.π.*, σελ. 320.

Για τις ανάγκες αυτής της θεμελίωσης διερευνά τους δυνατούς συνδυασμούς μεταξύ των βασικών στάσεων των υποκειμένων (αντικειμενοποιητική στάση, στάση συμμόρφωσης με κανόνες, εκφραστική στάση) και των τυπικών εννοιών του κόσμου (αντικειμενικός, κοινωνικός, υποκειμενικός κόσμος), ξεκινώντας απ' τη διαπίστωση ότι «το δρων και γνωρίζον υποκείμενο μπορεί να αναλάβει διαφορετικές βασικές στάσεις απέναντι σε στοιχεία του ίδιου κόσμου»[68]. Απ' αυτόν το συνδυασμό προκύπτουν εννιά βασικές «τυπικοπραγματολογικές σχέσεις» μεταξύ των δραστών και των «τυπικών κόσμων» τους[69]. Ο Habermas θέτει τώρα το ερώτημα, ποιες από αυτές τις σχέσεις είναι πρόσφορες για τον εξορθολογισμό τους, ο οποίος ταυτίζεται, κατά την άποψή του, με τη «συσσώρευση γνώσης». Το ερώτημα είναι, λοιπόν, ποιες από τις εννιά σχέσεις «είναι αρκετά παραγωγικές από την άποψη της απόκτησης γνώσης, ώστε να επιτρέπουν την ανεξάρτητη —με την έννοια του Weber— ανάπτυξη πολιτισμικών αξιακών σφαιρών;»[70]

Ακολουθώντας τον Weber, ο Habermas αποφαίνεται ότι από τις εννιά σχέσεις μόνο οι έξι είναι γνωστικά γόνιμες. Αυτές δε οι έξι σχέσεις αποκρυσταλλώνονται ανά δύο στα τρία «συμπλέγματα ορθολογικότητας», η ανεξάρτητη ανάπτυξη των οποίων υποτίθεται ότι χαρακτηρίζει τον πολιτισμικό εξορθολογισμό της νεώτερης εποχής.

Ο Habermas παραδέχεται ότι το σχήμα αυτό είναι προσωρινό και ότι μια συστηματική υπεράσπισή του θα μπορούσε να στηριχθεί στην ιδέα ότι εφόσον η «διαρκής» και «σωρευτική» παραγωγή γνώσης συνδέεται με τη θεσμοποίηση εξειδικευμένων αναστοχαστικών διαδικασιών διαλόγου, θα «πρέπει να είναι δυνατή η πειστική κατάδειξη μιας σχέσης των ιστορικά διαμορφωμένων αξιακών σφαιρών [...] με μια εκάστοτε τυπική, ειδικευμένη σε μια καθολική αξίωση ισχύος μορφή επιχειρηματολογίας»[71]. Κατά τον Habermas, το σχήμα διαψεύδεται, εάν κάτι τέτοιο δεν είναι δυνατό ή εάν καταδειχθούν μορφές επιχειρηματολογίας που να αντιστοιχούν στα τετράγωνα I.3, II.1 και III.2, που θεωρούνται από τον Habermas ως «γνωστικώς άγονα». Δεν μπορούν εδώ να με απασχολήσουν όλα τα σκοτεινά σημεία του προτύπου του «δυνατού εξορθολογισμού»[72]. Θα επιμείνω μόνο στο θέμα της στάσης μας έναντι της φύσης.

---

68. *Ό.π.*, σελ. 324.

69. Βλ. *ό.π.*, σελ. 324 - 325.

70. *Ό.π.*, σελ. 325 - 326.

71. *Ό.π.*, τόμ. I, σελ. 328.

72. Στην κριτική του ο Th. McCarthy, «Reflections on Rationalization in the Theory of Communicative Action», στο: R.J. Bernstein (επιμ.), *Habermas and Modernity* (Polity Press, Cambridge/Massachusetts 1985), σελ. 176 - 191, τονίζει τις εξής αδυναμίες του σχήματος του δυνατού εξορθολογισμού:

1) Δεν είναι καθόλου φανερό τι σημαίνει η «συσσώρευση γνώσης» και η «πρόοδος» στο χώρο της τέχνης και της ηθικής. Αλλά και στο χώρο της επιστήμης και της τεχνικής, η μεταεμπειριστική επιστημολογία έχει θέσει σε αμφισβήτηση την ιδέα μιας συνεχούς γνωστικής προόδου (*ό.π.*, σελ. 179). 2) Ούτε και η ιδέα της «θεσμοποίησης εξειδικευμένων μορφών επιχειρηματολογίας» βοηθάει στη δικαιολόγηση του σχήματος. Γιατί, για παράδειγμα, η επικοινωνιακή ηθική δεν έχει μέχρι τώρα βρει μια ικανοποιητική θεσμική ενσάρκωση,

Τυπικοπραγματολογικές σχέσεις και συμπλέγματα ορθολογικότητας[73]

<table>
<tr><td>Κόσμοι
Βασικές στάσεις</td><td>Αντικειμενικός
1.</td><td>Κοινωνικός
2.</td><td>Υποκειμενικός
3.</td><td>1.</td></tr>
<tr><td>I. Αντικειμενο-
ποιητική</td><td>γνωστική-
εργαλειακή σχέση</td><td>γνωστική-
στρατηγική σχέση</td><td>αντικειμενιστική
σχέση με τον εαυτό</td><td></td></tr>
<tr><td>Σύμπλεγμα
ορθολογικό-
τητας</td><td colspan="2">Επιστήμη-τεχνική : Κοινωνικές τεχνολογίες
ΓΝΩΣΤΙΚΗ-ΕΡΓΑΛΕΙΑΚΗ
ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑ</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>II. Συμμόρφωση
με κανόνες</td><td>ηθική σχέση με το
μη αντικειμενοποι-
ημένο περιβάλλον</td><td>σχέση δεοντικού
καταναγκασμού</td><td>αξιολογική σχέση
με τον εαυτό</td><td></td></tr>
<tr><td>Σύμπλεγμα
ορθολογικότητας</td><td></td><td colspan="2">Δίκαιο : Ηθική
ΗΘΙΚΗ-ΠΡΑΚΤΙΚΗ
ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑ</td><td></td></tr>
<tr><td>III. Εκφραστική</td><td>αισθητική σχέση με
το μη αντικειμενο-
ποιημένο περιβάλλον</td><td>αυτοσκηνοθεσία</td><td>αισθητηριακή-
αυθόρμητη σχέ-
ση με τον εαυτό</td><td></td></tr>
<tr><td>Σύμπλεγμα
ορθολογικότητας</td><td></td><td></td><td colspan="2">Ερωτισμός : Τέχνη
ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ-ΠΡΑΚΤΙΚΗ
ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑ</td></tr>
</table>

Όπως φαίνεται από το σχήμα, οι εξορθολογικεύσιμες σχέσεις με τον αντικειμενικό κόσμο αφορούν από τη μια το χώρο της τέχνης και από την άλλη αυτόν της επιστήμης. Ο

αλλά παρ' όλα αυτά ο Habermas θεωρεί την ηθική ως «εξορθολογικεύσιμο» πεδίο της κοινωνικής ζωής (βλ. *ό.π.*, σελ. 180). 3) Το σχήμα των δυνατών σχέσεων δράστη - κόσμου δημιουργεί συγχύσεις, εξαιτίας του ότι οι «κόσμοι» είναι «τυπικοί», δηλαδή συγκροτούνται ήδη με βάση τη «στάση» ενός επικοινωνούντος υποκειμένου (βλ. *ό.π.*, σελ. 182). Την ίδια δυσκολία στη συσχέτιση μεταξύ τυπικοπραγματολογικών και υποστασιακών εννοιών του κόσμου αναλύει κριτικά και ο J. P. Arnason, *Praxis und Interpretation* (Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M. 1988), σελ. 272 κ.ε. 4) Η απόφαση του Habermas να κηρύξει ορισμένες τυπικοπραγματολογικές σχέσεις ως «γνωστικά άγονες» είναι αυθαίρετη και αστήρικτη, όπως φαίνεται από μια πιο προσεκτική εξέταση των εν λόγω τυπικοπραγματολογικών σχέσεων (βλ. *ό.π.*, σελ. 187 κ.ε.).

73. Ο πίνακας συνδυάζει τους πίνακες 10 και 11, *ό.π.*, τόμ. I, σελ. 324 και 326 αντιστοίχως.

Habermas θεωρεί αντίθετα ως «θεωρητικά άγονη» την ηθική σχέση του ανθρώπου με την εξωτερική φύση: μόνο μια αντικειμενοποιητική σταση έχει γνωστικό ενδιαφέρον. Κάθε προσπάθεια ηθικοποίησης της σχέσης μας με τη φύση είναι γι' αυτόν καταδικασμένη να καταλήξει σε μια «επαναμάγευση του κόσμου». Η γνωσιοθεωρία οφείλει εδώ να προσανατολιστεί προς τα «επιτυχημένα παραδείγματα επιστημονικών θεωριών»[74]. Ασκώντας κριτική σε αυτό το επιχείρημα, ο McCarthy αντιτάσσει ότι δεν υπάρχει κάποια λογική αναγκαιότητα, με βάση την οποία η προσπάθεια μιας επανασύνδεσης του θεωρητικού με τον πρακτικό Λόγο θα πρέπει να καταλήξει σε μια μεταφυσική της φύσης. Μπορεί κανείς να σκεφτεί μια φυσική φιλοσοφία, η οποία συλλαμβάνει τη φύση φαλιμπιλιστικά ως natura naturans, η οποία παρήγαγε μεταξύ άλλων και το ανθρώπινο είδος. Μια τέτοια φυσική φιλοσοφία θα παρέμενε μεν κατά μία έννοια ανθρωποκεντρική, θα επέτρεπε όμως την καλλιέργεια μιας διαφορετικής από την αντικειμενοποιητική στάσης έναντι της φύσης. Είναι δε προφανώς λάθος να συγκρίνει κανείς την ορθολογικότητα μιας τέτοιας γνώσης με την ορθολογικότητα π.χ. της νευτώνειας θεωρίας.[75] Γιατί «η εικόνα του ανθρώπινου είδους που ζει τόσο εντός όσο και από τη φύση, την οποία (εικόνα) θα κερδίζαμε μέσω μιας μη αντικειμενοποιητικής προοπτικής, διαφέρει ριζικά από την εικόνα του ανθρώπινου είδους, που τοποθετείται υπεράνω και ενάντια στη φύση, η οποία (εικόνα) βρίσκεται στη βάση των αντικειμενοποιητικών επιστημών, που —σύμφωνα με την πεποίθηση του ίδιου του Habermas— κατευθύνονται από το διαφέρον για διατύπωση προβλέψεων και για έλεγχο. Και αυτή η αλλαγή της προοπτικής θα μπορούσε κάλλιστα να έχει συνέπειες στα αισθήματα υποχρέωσής μας έναντι της φύσης και στους κανόνες που θέτουμε ως δικαιολογημένες πεποιθήσεις κατά την αλληλόδρασή μας με τη φύση»[76].

Το κλειστό σχήμα του κοινωνικού εξορθολογισμού, που χρησιμοποιεί ο Habermas, δεν επιτρέπει τη θεματοποίηση και κριτική συνολικών σημασιακών συμπλεγμάτων, όπως η «ορθολογική κυριαρχία επί της φύσης», η οποία μετατρέπεται μάλλον σε «φυσική στάση», που εμψυχώνει τη γνωστική-εργαλειακή διάσταση της ορθολογικότητας. Δυστυχώς για τον Habermas (και ίσως ευτυχώς για μας), σε αυτό το εξαιρετικά κρίσιμο και επίκαιρο —εξαιτίας της όξυνσης της οικολογικής κρίσης— πεδίο (όπως άλλωστε και στα υπόλοιπα πεδία) η «νεωτερική κοσμοαντίληψη» δεν είναι τόσο ομοιογενής όσο φαντάζεται. Ο J. P. Arnason σημειώνει σχετικά: «Η εξομοίωση της έννοιας της φύσης με το μοντέλο μιας νομολογικής και μέσω ορθολογικής ως προς το σκοπό δράσης ελέγξιμης τάξης αμφισβητήθηκε επανειλημμένα στην ιστορία της νεώτερης σκέψης από μια άλλη έννοια της φύσης, η βασική σκέψη της οποίας —αφήνοντας κατά μέρος τις παραλλαγές της— συνίσταται στην επανάληψη της natura naturans. Η ιδέα μιας δημιουργι-

---

74. Βλ. J. Habermas, «Replik auf Einwaende», στο τ. ιδίου, *Vorstudien und Ergaenzungen...*, *ό.π.*, σελ. 514.

75. Όπως κάνει ο Habermas, *ό.π.*, σελ. 520. Ο J. P. Arnason, *Praxis und Interpretation*, *ό.π.*, σελ. 336 - 337, σημ. 115, επισημαίνει την αυθαιρεσία της ταύτισης της νομολογικής επιστήμης με την επιστήμη εν γένει.

76. Th. McCarthy, «Reflections on Rationalization...», *ό.π.*, σελ. 190.

κότητας, η οποία βρίσκεται στη βάση των επιφανειακά σταθερών τάξεων και συγχρόνως τις σχετικοποιεί, δεν εξυπηρέτησε λοιπόν μόνο τη θεμελίωση μιας αυτονομίας του κοινωνικού απέναντι στην τάξη της φύσης, αλλά και την προβληματοποίηση της νομολογικής έννοιας της φύσης πάνω στο ίδιο της το έδαφος [...]. Οι πιο αντιπροσωπευτικοί από τους σημερινούς εκπροσώπους αυτής της τάσης προσανατολίζονται με βάση το παράδειγμα της αυτοοργάνωσης, το οποίο θέλει να υπερβεί τη σύγχυση μεταξύ της εσωτερικής στη φύση τάξης και της νομολογικής σύνδεσης πραγμάτων και γεγονότων. Δεν μπορεί κανείς να παραπετάξει τα επιχειρήματά τους ούτε ως απλή επανέκδοση της ρομαντικής φιλοσοφίας της φύσης, ούτε ως έκφραση της αναζήτησης μιας κοσμικής "κατοικίας". Υπάρχουν μεν ιδεολογικές παραφυάδες, στις οποίες βρίσκει εφαρμογή αυτή η τελευταία διάγνωση, αλλά το εναλλακτικό παράδειγμα δεν εξαντλείται σ' αυτές, όπως και η νομολογική έννοια της φύσης δεν εξαντλείται στην ντετερμινιστική ιδεολογία της προόδου, για τις ανάγκες της οποίας χρησιμοποιήθηκε, όχι χωρίς επιτυχία»[77].

Ωστόσο, για το διαφωτιστή Habermas, τέτοιες αντιλήψεις περί ενός «εναλλακτικού παραδείγματος» δεν είναι παρά μέρος της ρομαντικής αντίδρασης στο Λόγο και εν τέλει αποτελούν απλώς μια στιγμή της εκτύλιξής του. Δίκαια η θεωρία του εξορθολογισμού του Habermas έχει χαρακτηριστεί ως εθνοκεντρική και περιοριστική. Το πρόβλημα δεν είναι μόνο ότι δικαιολογεί τη συγκεκριμένη διαδικασία εξορθολογισμού, που έλαβε χώρα στα πλαίσια του «δυτικού πολιτισμού», αλλά ότι επιπλέον τείνει να θεωρεί μια ουσιαστική αλλαγή της πορείας της ως ουτοπική, με την αρνητική έννοια[78].

4. Συμπέρασμα: η ανάγκη μιας εναλλακτικής αντίληψης περί φύσης

Παρακολουθήσαμε έως εδώ στενά το πώς ο Habermas συλλαμβάνει το πρόβλημα της γνωστικής μας προσέγγισης της φύσης και τα συνακόλουθα ερωτήματα περί της τεχνικής προόδου και της σχέσης της κοινωνίας με τη φύση. Εντόπισα τα κίνητρα του συγκεκριμένου τρόπου σύλληψης των προβλημάτων αυτών στην προσπάθεια υπέρβασης του «φιλοσοφικού μονισμού» της «παλαιάς σχολής της Φρανκφούρτης», που θεω-

---

77. J. P. Arnason, *Praxis und Interpretation*, ό.π., σελ. 274.

78. Τον κλειστό χαρακτήρα της χαμπερμασιανής περιγραφής της εξέλιξης των κοσμοεικόνων επισημαίνει και κριτικάρει ο J. P. Arnason, «Die Moderne als Projekt und Spannungsfeld», στο A. Honneth, H. Joas (επιμ.), *Kommunikatives Handeln. Beitraege zu J. Habermas' «Theorie des kommunikativen Handelns»* (Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M. 1986), σελ. 278 - 326, ιδιαίτερα σελ. 280. Ο Arnason συνδέει την υποβάθμιση των στοιχείων της δημιουργικότητας και της ανοικτότητας με μια εννοιολογική στρατηγική, που αποσκοπεί στην αποκάλυψη «μιας καθολικής και κλειστής ορθολογικότητας». Η ορθολογικότητα της επικοινωνίας, όπως τη σκέφτεται ο Habermas, στηρίζεται σε έναν προ-προγραμματισμό της γλώσσας, η καθολική δομή της οποίας εκδιπλώνεται σταδιακά, για να αποκαλυφθεί ολόκληρη (αν και όχι ισόρροπα αναπτυγμένη) στη φάση της νεωτερικότητας. Βλ. και J. P. Arnason, *Praxis und Interpretation*, ό.π., σελ. 280 - 281.

ρήθηκε υπεύθυνος τόσο για τον πεσιμισμό της όσο και για την ερωτοτροπία της με το μυστικισμό της «ανάστασης της φύσης». Στη συνέχεια εξέθεσα τον τρόπο εκδίπλωσης του προγράμματος ενός «δυϊστικού πλαισίου αναφοράς», δίνοντας έμφαση στο γεγονός ότι το τελευταίο συνεπάγεται —στις διάφορες εκδοχές του— την απόλυτη αντικειμενοποίηση της φύσης και την παράδοσή της στην αποκλειστικότητα του εργαλειακού λόγου. Ωστόσο, όπως είδαμε, ενώ φαίνεται ότι ο δρόμος που επιλέγει ο Habermas δεν οδηγεί σε ορισμένα από τα αδιέξοδα των δασκάλων του (συγκεκριμένα ο Habermas αποφεύγει ταυτοχρόνως τον πεσιμισμό και το ριζοσπαστικό ουτοπισμό, φτιάχνοντας μια πιο «ρεαλιστική» και κριτικά αισιόδοξη θεωρία), δεν στερείται πάντως σοβαρών αντινομιών, που δημιουργούν «ανωμαλίες» στο θεωρητικό του οικοδόμημα. Οι αντινομίες αυτές —πάντα με άξονα το πρόβλημα της γνώσης μας της φύσης— εμφανίστηκαν ανάγλυφα στην εξέταση της κριτικής γνωσιοθεωρίας του τέλους της δεκαετίας του '60. Τέλος, στην τρίτη ενότητα, η κριτική πήρε μια «κανονιστική» τροπή και προσπάθησε να δείξει τον εθνοκεντρικό και περιοριστικό (εν τέλει ιδεολογικό) χαρακτήρα ενός σχήματος κοινωνικού εξορθολογισμού, που στηρίζεται στη συστημικοθεωρητική ουδετεροποίηση του κατεστημένου θεσμικού πλαισίου της καπιταλιστικής αγοράς και του κράτους και στην ιδέα του «προ-προγραμματισμού της γλώσσας».

Το συμπέρασμα βγαίνει αβίαστα: Παρά τις όποιες αλλαγές στάσης σε άλλα θέματα, ο Habermas παραμένει έως σήμερα πιστός στον αποκλεισμό του οντολογικού προβληματισμού και στην ιδέα ότι η μόνη δυνατή, γνωστικά γόνιμη στάση έναντι της φύσης είναι η αντικειμενοποιητική (που εν τέλει εμπνέεται από ένα τεχνικό διαφέρον). Στις μέχρι τώρα κριτικές μου παρατηρήσεις υπαινίχθηκα σαφώς ότι αυτή η τοποθέτηση του Habermas τού στερεί τα θεωρητικά μέσα για τη διατύπωση μιας οικολογικής κριτικής, η οποία θα ανταποκρίνεται στα καθήκοντα που θέτει η κρισιμότητα της σημερινής κατάστασης του γήινου περιβάλλοντος. Κι αυτό γιατί ο εμφατικός ανθρωποκεντρισμός της (που ορίζει ένα σαφές μέτωπο και μια εχθρική σχέση μεταξύ ανθρώπου και μη ανθρώπινης φύσης) δεν επιτρέπει τη διατύπωση και δικαιολόγηση μιας οικολογικής ηθικής, σαν κι αυτή που έχουμε σήμερα ανάγκη.

Πράγματι, καθώς το ζήτημα της «οικολογικής ηθικής» δεν είναι από τα πλέον αγαπημένα του Habermas, ο J. Whitebook προσπάθησε να (ανα-) κατασκευάσει τη χαμπερμασιανή απάντηση στα οικολογικά προβλήματα[79]: Η υπέρβαση της δυσαρμονίας μεταξύ των ανθρώπων, δηλαδή η επίλυση του «κοινωνικού ζητήματος» θα επέφερε και το τέλος της οικολογικής κρίσης. Έτσι, η επικοινωνιακή ηθική που υπερασπίζεται ο Habermas[80] δεν μας δίδει μόνο τους ορθούς κανόνες για την κοινωνική συμβίωση των

---

79. Βλ. J. Whitebook, «The Problem of Nature in Habermas», *ό.π.*, σελ. 61 κ.ε.

80. Για την επικοινωνιακή ηθική ή «ηθική του διαλόγου» βλ. J.Habermas, *Ηθική του διαλόγου: Σημειώσεις για ένα πρόγραμμα θεμελίωσης* (εισαγωγή-μετάφραση: Κ. Καβουλάκος), υπό έκδοση στις Εναλλακτικές Εκδόσεις.

ανθρώπων, αλλά έχει συνέπειες και για τη συμβίωση του ανθρώπου με τη φύση. Αναγκαστικά παρακάμπτω εδώ (αν και έχω κάνει ήδη μερικούς υπαινιγμούς) το κατά πόσο ο τρόπος, με τον οποίο ο Habermas σκέφτεται μια δυνατή «λύση του κοινωνικού ζητήματος», είναι επαρκής[81]. Ακόμα πάντως κι αν είναι επαρκής, δεν είναι δυνατό, κατά τη γνώμη μου, να δειχθεί με πειστικό τρόπο ότι η επικοινωνιακή ερμηνεία του ευ ζην θα συνεπαγόταν αυτομάτως και τους ορθούς κανόνες της αλληλόδρασής μας με τη φύση. Στο βαθμό που η επικοινωνιακή ηθική αναφέρεται μόνο σε σχέσεις μεταξύ ομιλούντων, έλλογων υποκειμένων, δεν είναι καθόλου σαφές ότι θα μπορούσε να γεφυρωθεί το χάσμα μεταξύ του «καλού-για-τον-άνθρωπο» και του «καλού-για-τη-φύση», χωρίς αναφορά σε μια έννοια της φύσης ως αυτοσκοπού[82].

Φυσικά, μια ενδεχόμενη αναγέννηση του οντολογικού ή φυσικοφιλοσοφικού προβληματισμού δεν μπορεί να είναι γνωσιοθεωρητικά «αφελής», δηλαδή να επιστρέψει στο χωρισμό είναι και χρόνου. Μια τέτοια θεωρία της natura naturans θα μπορούσε να έχει συνείδηση της επισφάλειάς της, χωρίς αυτό να μειώνει τη σημασία της και τις συνέπειές της για τον πρακτικό προσανατολισμό μας στη σημερινή κατάσταση[83]. Μια τέτοια φαλιμπιλιστική (συνειδητά επισφαλής) θεωρία θα μπορούσε να συμβάλει στην

---

81. Για μια πιο συστηματική αμφισβήτηση αυτής της επάρκειας στο πεδίο της πολιτικής θεωρίας βλ. Κ. Καβουλάκος, «Η σχέση ουτοπισμού-ρεαλισμού στις θεωρίες περί δημοκρατίας του J. Habermas και Κ. Καστοριάδη», στο *Κοινωνία και Φύση*, τεύχ. 6, 1994, σελ. 73 - 97.

82. Το αδιέξοδο της χαμπερμασιανής στάσης έναντι της φύσης εν όψει της ανάγκης δικαιολόγησης μιας «οικολογικής ηθικής» εμφανίζεται σε όλο του το μέγεθος σε ένα σχετικά πρόσφατο κείμενο, όπου ο Habermas αφιερώνει μερικές σελίδες στην κριτική αποτίμηση της «οικολογικής ηθικής» του G. Patzig. Βλ. J. Habermas, «Erlaeuterungen zur Diskursethik», στον *ομώνυμο τόμο* (Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M. 1991), ιδιαίτερα σελ. 219 - 226. Ο Habermas επιμένει ότι στο βαθμό που ξεκινούμε από τον ανθρωποκεντρισμό της (καντιανής έμπνευσης) επικοινωνιακής ηθικής, την οποία προτείνει, δεν μπορούμε να δικαιολογήσουμε «δικαιώματα» των μη ανθρώπινων έμβιων όντων, ούτε και δικά μας καθήκοντα απέναντί τους. Κι αυτό γιατί δεν υπάρχει το είδος της αμοιβαιότητας και των σχέσεων αλληλοαναγνώρισης που βρίσκονται στη βάση της επικοινωνιακά ερμηνευμένης ηθικής, εφόσον μόνο οι άνθρωποι είναι έλλογοι, ομιλούν, επικοινωνούν και αλληλοδρούν (μεταξύ τους). Ο σεβασμός της μη ανθρώπινης ζωής *δεν αποτελεί ηθική επιταγή*, με την αυστηρή έννοια που η επικοινωνιακή ηθική δίνει στον όρο, εφόσον δεν προκύπτει από αλληλοδραστικά καθήκοντα. Ο Habermas στερεί ρητά την ευθύνη έναντι των φυτών και για τη διατήρηση των ειδών από κάθε ηθικό περιεχόμενο. Και εάν δεν γνώριζε κανείς ότι σπάνια αστειεύεται στα κείμενά του, θα έμπαινε στον πειρασμό να θεωρήσει ως φάρσα τη δικαιολόγηση ενός είδους οιονεί δικαιωμάτων ορισμένων ζώων που συμμετέχουν στις αλληλοδράσεις μας και με τα οποία θα μπορούσε να πει κανείς ότι —τηρουμένων των αναλογιών— «επικοινωνούμε». Κρίμα που αυτός ο τρόπος σκέψης αρκεί μόνο για τη δικαιολόγηση των δικαιωμάτων των κανίς και των χάμστερ και όχι π.χ. των κροκοδείλων, των λεοπαρδάλεων ή των ποντικιών. Εφόσον αυτά τα τελευταία είναι ακατάλληλα ως κατοικίδια, μπορούν να συνεχίσουν να δίνουν «πρώτη ύλη» για τις τσάντες, τις γούνες και τα πειράματά μας.

83. Η ίδια η χαμπερμασιανή φιλοσοφική θεμελίωση του (πρακτικού) Λόγου υποτίθεται ότι είναι «υποθετική» και οι προθέσεις της «θεραπευτικές» (βλ. J. Habermas, *Ηθική του διαλόγου...*, *ό.π.*, και τ. ιδίου, «Die Philosophie als Platzhalter und Interpret», στο τ. ιδίου, *Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln* [Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M. 1983], σελ. 9 - 28) χωρίς αυτό να μειώνει την πρακτική-πολιτική της σημασία.

υπέρβαση των δυϊσμών (κοινωνία-φύση, πνεύμα-σώμα) που εγκαθιδρύει η χαμπερμασιανή τοποθέτηση, επιτρέποντας ένα στοχασμό των «ορίων» (μεταξύ των πόλων της δυϊστικής αντίθεσης)[84]. Στο παρόν άρθρο τάχθηκα εμμέσως υπέρ μιας τέτοιας θεωρητικής εργασίας, αλλά και υπέρ όσων προσβλέπουν συνακόλουθα σε ένα ριζικό αναπροσανατολισμό της ανθρωπότητας, σε μια «μεγάλη μεταλλαγή» της σημερινής κοινωνίας και της σχέσης της με τη φύση. Έτσι, ξεκινώντας από μια εσωτερική κριτική στις αντινομίες της χαμπερμασιανής τοποθέτησης, οδηγήθηκα σε μια «εξωτερική» (ως προς το έργο του Habermas) προοπτική, που βλέπει την κοινωνική αλλαγή στενά συνδεδεμένη με την αλλαγή της στάσης μας έναντι της φύσης. Εννοείται ότι η υπεράσπιση αυτής της «εξωτερικής οπτικής» απαιτεί πολύ περισσότερα απ' όσα μπορεί κανείς να καταφέρει σε ένα μικρό άρθρο. Ένα τέτοιο εγχείρημα είναι έργο ζωής: Απαιτεί μακροχρόνια εργασία για τη διατύπωση συστηματικών επιχειρημάτων στήριξης και επεξήγησης μιας νέας πρότασης. Καθώς δε απομακρύνεται αποφασιστικά από το υπαρκτό, διατρέχει τον κίνδυνο να αποδειχθεί τελικά στερούμενη νοήματος φαντασίωση, στο βαθμό που δεν θα συνοδευτεί από και δεν θα συνοδεύσει τις ανάλογες κοινωνικοπολιτισμικές, οικονομικές και πολιτικές αλλαγές. Πράγματι, η ανάλυση των αντινομιών του χαμπερμασιανού έργου καταδεικνύει την αδυναμία διαχωρισμού του προβλήματος της τεχνικής και της γνωστικής προσέγγισης της φύσης από την ευρύτερη ανάλυση του θεσμικού πλαισίου μιας ορισμένης, *ιστορικής* κοινωνίας. Με αυτή την έννοια, η αλλαγή της «στάσης μας έναντι της φύσης» βρίσκεται σε σχέση αμοιβαίας συνεπαγωγής με μια γενικότερη κοινωνική αλλαγή προς μια απελευθερωτική κατεύθυνση[85]. Ωστόσο, τίποτα δεν μας εξασφαλίζει ότι το κύμα της εποχής δεν θα μας ξεβράσει στις ακτές της απραγματοποίητης ουτοπίας. Αυτό είναι ένα ρίσκο που απλώς πρέπει να πάρουμε.

---

84. Μια από τις πιο σημαντικές συμβολές προς αυτή την κατεύθυνση είναι αναμφισβήτητα ο «διαλεκτικός νατουραλισμός» του M. Bookchin. Βλ. μεταξύ πολλών: M. Bookchin, «Φιλοσοφικός νατουραλισμός», στο *Κοινωνία και Φύση*, τόμ. 1 (1992), τεύχ. 2, σελ. 74 - 102. Η αντιπαράθεση με το έργο του Bookchin είναι απαραίτητη για όποιον προσβλέπει σε μια τέτοια ανανέωση της φιλοσοφίας.

85. Ένας τέτοιος συνδυασμός μιας «οντολογικής» με μια «υλιστική» (για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία του Light, βλ. παραπάνω υποσημείωση 14) προοπτική είναι ο μόνος που εγγυάται τη δημιουργική υπέρβαση τόσο του φιλελεύθερου περιβαλλοντισμού, ο οποίος περιορίζεται στο αίτημα των χλιαρών τεχνικών μεταρρυθμίσεων (που δεν θίγουν το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο), όσο και των μυστικιστικών-μισανθρωπικών τοποθετήσεων της βαθιάς οικολογίας (που αναφέρονται ανιστορικά στην αλλαγή της στάσης του ανθρώπινου «είδους» συνολικά) και πολλών μαρξιστικών απόψεων (που, όπως ο Habermas, θεωρούν την επίλυση του οικολογικού προβλήματος ως το «αυτόματο» αποτέλεσμα της επίλυσης του κοινωνικού ζητήματος).

BJahn Hochman

Η Donna J. Haraway και η τεχνολογία*

Σύνοψη

Η Haraway δεν έχει καμιά θεμελιακή προκατάληψη κατά της τεχνικής. Ενώ αποδέχεται το γεγονός ότι η υψηλή τεχνολογία είναι απόγονος του πατριαρχικού καπιταλισμού, του μιλιταρισμού και του κρατικού σοσιαλισμού, υποστηρίζει από την άλλη ότι οι χρήστες των υψηλής τεχνολογίας επικοινωνιών μπορούν να αποκηρύξουν τους «πατεράδες» τους και να χρησιμοποιήσουν την τεχνολογία για να αντιμετωπίσουν την ανισότητα και να «επανεφεύρουν» τη φύση. Αντίθετα, υποστηρίζω ότι οι μαζικές και οι υψηλές τεχνολογίες γίνονται εφικτές μόνο με την εισαγωγή κεφαλαίου από τα κράτη και τις επιχειρήσεις, που είναι πάντα έτοιμα και έτοιμες να προστατέψουν τις επενδύσεις και τα κέρδη τους μέσω του μιλιταρισμού. Βασικότερο ακόμα είναι το ότι η μαζική απόκτηση πρώτων υλών, η βιομηχανική παραγωγή, ο μαζικός έλεγχος, η μαζική διανομή, χρήση, συντήρηση και διάθεση (των αποβλήτων), στοιχεία απαραίτητα για την τεχνολογία, συνιστούν όπλα μαζικής καταστροφής ενάντια στη φύση, αντίληψη που απουσιάζει μυστηριωδώς από την επεξεργασία της Haraway για την «επανεφεύρεση» της φύσης ως μη-πλουτοπαραγωγικής πηγής μέσω της τεχνολογίας.

Το παλιό ρητό, «Δεν μπορούμε να γυρίσουμε πίσω», η Donna J. Haraway το περιμαζεύει και το ακονίζει: «Δεν μπορούμε να γυρίσουμε πίσω ιδεολογικά ή υλικά»[1], και, «Δεν έχουμε άλλη επιλογή από το να προχωρήσουμε μέσα από έναν τραυματισμένο και τραυματικό τεχνοκατασκευατισμό προς κάπου αλλού»[2]. Οι ισχυρισμοί αυτοί είναι πιθανότατα ακριβείς, τουλάχιστον όσο αφορά στο άμεσο μέλλον. Πρόβλημα ωστόσο δεν αποτελεί τόσο η ικανότητα της Haraway να προβλέπει όσο η τάση που έχει προς μια μοιρολατρική αισιοδοξία —η αποδοχή της μετατρέπεται σε παρηγοριά, γίνεται επιθυμία για ένα τεχνομέλλον που υπόσχεται απολαύσεις. Ή μάλλον καλύτερα να αντιστρέψουμε τη σειρά:

> Ξέρω ότι υπάρχουν πολλά στο λόγο και στην πρακτική της επιστήμης που δεν έχουν

---

* Τη μετάφραση του άρθρου έκαναν η Βάσια Κόσσυβα και η Αγγέλικα Σπετσέρη και την επιμέλεια ο Νίκος Ράπτης.

1. Donna J. Haraway, "A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century", στο *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*, New York, Routledge, 1991, σελ. 162.

2. Donna J. Haraway, "The Actors Are Cyborg, Nature is Coyote, and the Geography is Elsewhere: Postscript to 'Cyborgs at Large'", στο *Technoculture*, Constance Penley and Andrew Ross επιμ., Minneapolis, University of Minnesota, 1991, σελ. 25.

να κάνουν με το διάβολο, που είναι πηγή εξαιρετικής ευχαρίστησης, που υπόσχονται ενδιαφέροντα είδη ανθρώπινων σχέσεων, όχι μόνο ανταγωνιστικών, όχι πάντα αντιθετικών, αλλά σχέσεων που έχουν να κάνουν με κάτι πιο δημιουργικό, πιο παιχνιδιάρικο και πιο θετικό. Και θέλω και εγώ και άλλοι να μάθουμε πώς να περιγράφουμε τις δυνατότητες αυτές. Ακόμα και ο κόσμος της τεχνοεπιστήμης είναι γεμάτος από μέσα αντιμετώπισης της ανισότητας και της αυθαίρετης εξουσίας[3].

Η εικόνα αυτή μοιάζει ρόδινη επειδή δεν γίνεται αναφορά στο ότι η επιστήμη αρπάζει (καταστρέφει, σκοτώνει), μετασχηματίζει (ακρωτηριάζει), χρησιμοποιεί (εξαντλεί) και πετάει (μετατρέπει σε σκουπίδια) φυτά, ζώα και φυσικά στοιχεία[4], έτσι ώστε κάποιοι άνθρωποι *και μόνο άνθρωποι* μπορούν να είναι δημιουργικοί και να απολαμβάνουν τη ζωή τους. Ενώ είναι φανερό ότι οι επιστήμονες, οι μηχανικοί και οι καταναλωτές ωφελούνται από τις δημιουργικές και παιχνιδιάρικες ανθρώπινες απολαύσεις της τεχνοεπιστήμης, δεν είναι και τόσο σίγουρο ότι η τεχνοεπιστήμη μπορεί να αμφισβητήσει αποτελεσματικά, για παράδειγμα, την ανισότητα που υπάρχει ανάμεσα στην ίδια και στο φυσικό κόσμο, καθώς την ίδια στιγμή χρησιμοποιεί αυθαίρετα και κατ' εξακολούθηση την εξουσία της σχετικά με αυτόν και πάνω σ' αυτόν. Και ενώ μπορεί κάλλιστα κάποιοι επιστήμονες να ενδιαφέρονται να αντιμετωπίσουν την ανισότητα και την αυθαίρετη εξουσία, ποτέ πριν από την Haraway δεν έχω ξανακούσει ή ξαναδιαβάσει κάτι τέτοιο ως δικαιολογία για μια καριέρα στην τεχνολογία ή στην επιστήμη. Εξάλλου, η σαγήνη της επιστήμης έχει να κάνει με τη γοητεία της γνώσης, με την αγάπη για τη γνώση και με το *να είναι* κανείς αυθεντία, παρά με την ισότητα ανάμεσα στα γένη, στους πολιτισμούς, ανάμεσα στη φύση και στον πολιτισμό. Πώς αλλιώς μπορεί να εξηγηθεί η μεγάλη στρατιά των επιστημόνων και των μηχανικών μέσα σ' αυτό που συνήθως ονομάζεται στρατιωτικο-βιομηχανικό σύμπλεγμα, για το οποίο φυσικά «η αντιμετώπιση της ανισότητας και της αυθαίρετης εξουσίας» μάλλον δεν αποτελεί επιτακτική ανησυχία.

Ο ιδεαλισμός όμως με τον οποίο είναι εμποτισμένη η δήλωση της Haraway φτάνει στο απόγειό του με την ακόλουθη δήλωση: «[Στην τεχνολογική πόλη] η φύση και ο πολιτισμός ξαναδουλεύονται· το ένα δεν μπορεί πλέον να αποτελεί πηγή εκμετάλλευσης ή ενσωμάτωσης από το άλλο»[5]. Η στρατηγική έχει ως εξής: αυτή η μυστηριώδης μετουσίωση του φυσικού κόσμου, που παύει να είναι πηγή εκμετάλλευσης, και του πολιτισμού, που παύει να είναι εκμεταλλευτής, επιτρέπει στην εκ νέου εφευρεμένη φύση της Haraway να παρακάμψει την τεχνολογική θυσία, ενώ ο πολιτισμός επιτυγχάνει ένα εί-

---

3. Donna J. Haraway, "Cyborgs at Large: Interview with Donna Haraway", στο *Technoculture*, Constance Penley and Andrew Ross επιμ., Minneapolis, University of Minnesota, 1991, σελ. 8.

4. Ο όρος «φυσικά στοιχεία» χρησιμοποιείται ως όρος ομπρέλα για τον καιρό, τα ορυκτά, καθώς και για τη γη, τον αέρα, τη φωτιά και το νερό.

5. Haraway, "A Cyborg Manifesto", στο *Simians, Cyborgs, and Women*, σελ. 151.

δος αντίστροφης σωτηρίας: τη μετατροπή της σάρκας και του αίματος της φύσης σε άρτο και οίνο του πολιτισμού. Έχει ιδιαίτερη σημασία να υποστηρίξουμε, παρόλο που κάτι τέτοιο είναι ίσως προφανές, ότι μια κατάσταση στην οποία ο φυσικός κόσμος δεν θα αποτελεί πηγή εκμετάλλευσης για τον πολιτισμό και δεν θα ενσωματώνεται σ' αυτόν —ακόμα και με ελάχιστη ή με «χαμηλή» τεχνολογία— είναι υπαρκτή μόνο σε έναν κόσμο που βρίσκεται στο πεδίο της φαντασίας. Αποσιωπώντας την καταστροφή που είναι εγγενής στην τεχνολογία, η Haraway δημιουργεί μια μη δυνάμενη να υπάρξει κατάσταση, στην οποία ο φυσικός κόσμος δεν ενσωματώνεται από μια «δημιουργική» και «παιχνιδιάρα» τεχνολογία και δεν γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης από αυτή.

Μήπως όμως η προηγούμενη κριτική μου είναι επίβουλη; Σίγουρα ο σκοπός της Haraway είναι να κάνει έκκληση για μια ελάττωση της πολιτισμικής κατανάλωσης, για μια κατάσταση στην οποία η εκμετάλλευση δεν θα αποτελεί πλέον το πρωταρχικό χαρακτηριστικό της σχέσης ανάμεσα στη φύση και στον πολιτισμό. Παρ' όλ' αυτά, το πρόβλημα δεν είναι τόσο η προσπάθειά της να αντικαταστήσει μια πλευρά της σχέσης ανάμεσα στη φύση και στον πολιτισμό, πλευρά πιθανώς απεχθή, αλλά εγγενή σ' αυτή τη σχέση με το μυθιστόρημα επιστημονικής φαντασίας της Νέας Εποχής, όσο το γεγονός ότι η άποψή της μπορεί εύκολα να γίνει αντικείμενο εκμετάλλευσης από την κουλτούρα των επιχειρήσεων και των καταναλωτών· αν οι καταναλωτές και οι επιχειρήσεις αισθάνονται ήδη άνετα με τη δολοφονία των δέντρων ως «συγκομιδή», και με τη μόλυνση και τα απόβλητα ως «εκροή» και «εκπομπές», γιατί να δώσουμε την περαιτέρω δυνατότητα ο αποδεκατισμός του φυσικού κόσμου από τον πολιτισμό, στη μεταλλευτική και την υλοτομία για παράδειγμα, να ουδετεροποιηθεί ως «εκ νέου επεξεργασία» και όχι ως «εκμετάλλευση», που ακόμα και αυτή ηχεί αθώα;

Η πίστη της Haraway στην τεχνολογία φαίνεται να θεμελιώνεται κατά μεγάλο μέρος στη συμπαράταξή της με αυτό που ονομάζει «μαρξιστικό ανθρωπισμό», τον οποίο συνοψίζει παρακάτω:

> Η διαδικασία της εργασίας συνιστά τη θεμελιώδη ανθρώπινη κατάσταση. Μέσω της εργασίας θέτουμε τους εαυτούς μας ατομικά και συλλογικά σε μια διαρκή αλληλεπίδραση με οτιδήποτε δεν έχει ακόμα εξανθρωπιστεί. *Ούτε τα προσωπικά ούτε τα κοινωνικά μας σώματα μπορούν να ιδωθούν ως φυσικά, με την έννοια του να υπάρχουν έξω από την αυτοδημιουργική διαδικασία που ονομάζεται ανθρώπινη εργασία.* Ό,τι γνωρίζουμε και θεωρητικοποιούμε ως φύση και ως πολιτισμό μετασχηματίζεται από την εργασία μας. *Όλα όσα αγγίζουμε, και συνεπώς γνωρίζουμε, συμπεριλαμβανομένων των οργανικών και των κοινωνικών σωμάτων μας, γίνονται εφικτά για μας μέσω της εργασίας.* Ο πολιτισμός, κατά συνέπεια, δεν κυριαρχεί στη φύση, ούτε είναι η φύση εχθρός του πολιτισμού[6]. (Η έμφαση δική μου).

---

6. Donna J. Haraway, "Animal Society and a Natural Economy of the Body Politic: A Political Physiology of Dominance", στο *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*, New York, Routledge, 1991, σελ. 10.

Ο Μαρξ ερμήνευσε την εργασία ως «ένα αποκλειστικά ανθρώπινο χαρακτηριστικό»[7] επειδή τα ζώα, έγραψε, δεν φαντάζονται από πριν ό,τι κατασκευάζουν[8]. Πώς το ήξερε αυτό ο Μαρξ για τα ζώα[9], και ακόμα πιο σημαντικό, γιατί θα έπρεπε η εκ των προτέρων γνώση και όχι, για παράδειγμα, η σκληρή προσπάθεια να είναι η προϋπόθεση της εργασίας; Ενώ ελπίζω ότι η πρώτη ερώτηση δηλώνει από μόνη της τι ακριβώς θέλω να πω, η δεύτερη ερώτηση απαιτεί μια απάντηση: αν η εργασία δεν χαρακτηριζόταν από την εκ των προτέρων γνώση —μια παραλλαγή αυτού του διατυμπανιζόμενου ανθρώπινου διακριτικού, της Λογικής— τότε δεν θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για να ανυψώσει τους ανθρώπους πάνω από τα ζώα και να εμπνεύσει έτσι μια ζωοποιημένη εργατική τάξη (ειδικά υπό τις εργασιακές συνθήκες του 19ου αιώνα) προς τον υψηλό στόχο του να έχει υπό την κατοχή της τα μέσα παραγωγής, τα όργανα της καταπίεσής της, ενώ παρ' όλ' αυτά να εξακολουθεί να εργάζεται μέσα σ' αυτά.

Η Haraway προετοιμάζει το έδαφος για μια μάλλον απογοητευτική εκδοχή της επανάστασης των εργατών όχι μέσα από το «Κομμουνιστικό Μανιφέστο» αλλά μέσα από το «Κυβερνοργανικό (Cyborg)(σ.τ.μ.: cyborg: κυβερνητική και βιολογικός οργανισμός) Μανιφέστο», όπου το τελευταίο περιγράφει και επιζητά έλλογες σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους και στην υψηλή τεχνολογία, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τις συσκευές που έχουν να κάνουν με τις επικοινωνίες· στο όνομα αυτής της «επανάστασης» (ο όρος δεν είναι δικός της), οι άνθρωποι ουσιαστικοποιούνται ως (επικοινωνιακοί) εργάτες, γιατί ακόμα και οι πράξεις αντίληψης υπολογίζονται ως εργασία. Έτσι, η ανθρωπότητα, που υποβιβάστηκε σε *Homo faber* (άνθρωπο εργατοτεχνίτη), αποτελεί ένα *φυσικό* (ταλέντο) για τη σύνδεση με τις μηχανές, για να μην αναφέρουμε το χώρο εργασίας.

Αντί να αμφισβητούμε όμως τον ορισμό που δίνει η Haraway στην εργασία, θα ήταν ίσως πιο παραγωγικό να υποκαταστήσουμε τα τμήματα του προηγούμενου αποσπάσματος που είναι γραμμένα με πλάγια γράμματα, με εναλλακτικές εκφράσεις σε αγκύλες: «Ούτε τα προσωπικά ούτε τα κοινωνικά μας σώματα μπορούν να ιδωθούν ως [πολιτισμικά], με την έννοια του να υπάρχουν έξω από τ[ις] [αντι]αυτοδημιουργικ[ές] διαδικασί[ες] που ονομάζ[ονται] [φύση]». Και: «Όλα όσα αγγίζουμε, και συνεπώς γνωρίζουμε, συμπεριλαμβανομένων των οργανικών και των κοινωνικών σωμάτων μας, γίνονται εφικτά για μας μέσω της [φύσης]». Το ζήτημα είναι ότι τα ανθρώπινα σώματα δεν μπορεί να είναι πολιτισμικά χωρίς να είναι *επίσης* κατά πρώτο λόγο, και αναπόφευκτα, φυσικά (ο ορισμός των οποίων είναι, βέβαια, μακροσκελής).

Σημειώστε επίσης ότι, αφού η Haraway πέρασε τους αναγνώστες μέσα από το θεμελιώδες της εργασίας για την «ανθρώπινη κατάσταση», μεταπηδά σε αυτή την προτε-

---

7. Karl Marx, *Capital*, Vol. 1, New York, Vintage, 1977, σελ. 283-4.
8. Karl Marx, *Capital*, Vol. 1, New York, Vintage, 1977.
9. Ο Μαρξ οραματίζεται τα ζώα ως μηχανές. Συνεπώς, όχι ως δυνάμενα να φανταστούν από πριν.

λευταία δήλωση: «Ο πολιτισμός, κατά συνέπεια, δεν κυριαρχεί στη φύση»[10]. Η αποδόμηση είναι επιδέξια: οι ανθρώπινες διαδικασίες που η Haraway ερμήνευσε ως εργασία, ως πολιτισμό, γίνονται τώρα τόσο απαραίτητες για την ανθρωπότητα, ώστε να γίνουν φυσικές. Αν η εργασία είναι φυσική, πώς μπορεί τότε, ρωτά η Haraway, να κυριαρχεί στο φυσικό κόσμο; Με αυτές τις καπάτσες επιθέσεις στις με υπερβολή σίγουρες ιδέες της *εργασίας*, της *φύσης* και του *πολιτισμού*, οι αναγνώστες *φαίνονται* αναγκασμένοι να αποδεχτούν αναμφισβήτητους ορισμούς. Εξίσου πιθανό είναι όμως κάποιοι αναγνώστες να δικαιολογήσουν τις δικές τους, ή όλων των ανθρώπων, πράξεις κυριαρχίας στο φυσικό κόσμο ως φυσικές, ή ως κατανοητές και αποδεκτές, αν όχι ανεπιθύμητες. Το ενδεχόμενο εγκλημάτων στο παγκόσμιο οικοσύστημα καταπνίγεται, επομένως, μέσα στην αποκομμένη ακαδημαϊκή αναζήτηση, η οποία μπορεί να χρησιμοποιηθεί σχεδόν σε κάθε ιδεολογικό πρόγραμμα. Όσοι εργάζονται στην υλοτομία, στα χημικά, στα μεταλλεία, στα πετρέλαια, στις αγροτικές επιχειρήσεις, στους εξοπλισμούς, στα ηλεκτρονικά, στις υπηρεσίες κοινής ωφέλειας, θα μπορούσαν λογικά να θεωρήσουν την εργασία τους απαραίτητη και συνεπώς καλή, αφού δεν κυριαρχεί στο φυσικό κόσμο, αλλά μόνο τον κατεργάζεται, όπως κάνει κάθε *άλλο* ζώο.

Γιατί όμως το να θεωρούμε την ανθρώπινη εργασία ως εγγενές στοιχείο της ανθρώπινης φύσης αποκλείει την κυριαρχία; Θα μπορούσαμε τότε να πούμε ότι οι τίγρεις δεν κυριαρχούν πάνω στο θύμα τους επειδή το να κυνηγάς και να σκοτώνεις είναι θεμελιώδες, είναι εργασία;

Πάντως, το πιο ενδιαφέρον σε όλα αυτά είναι το πώς η Haraway, με το να ερμηνεύει την ανθρώπινη λειτουργία ως θεμελιώδη *πολιτισμική* εργασία —και κατά συνέπεια ως μη κυριαρχική— τη *φυσικοποιεί* (την κάνει φυσική). Έτσι η πολιτισμική εργασία γίνεται τόσο εγγενής, τόσο αναπόφευκτη, ώστε φτάνει στο σημείο να γίνει ανθρώπινη φύση, να γίνει φυσική. Η θέση αυτή είναι, κατά μία έννοια, τόσο ριζοσπαστικά αριστερή, ώστε να συγχέεται με τη θέση της ριζοσπαστικής δεξιάς ότι η ανθρώπινη κυριαρχία πάνω στο φυσικό κόσμο μέσω της εργασίας είναι φυσική, εγγενής εργασία. Η μόνη διαφορά είναι ότι, ενώ η δεξιά ερμηνεύει την εργασία ως (δικαιωματική) κυριαρχία, η Haraway δεν το κάνει. Ακόμα κι αν η θέση της ριζοσπαστικής δεξιάς φαίνεται ριζικά λανθασμένη, η δεξιά τουλάχιστον καταλαβαίνει καλύτερα την κυριαρχία όταν τη βλέπει.

---

10. Ποια είναι η φύση για την οποία η Haraway ισχυρίζεται ότι δεν μπορούμε να κυριαρχήσουμε πάνω σ᾽ αυτή; Η φύση όπως στους «Νόμους της Φύσης»; Τα *συστήματα* αυτά όντως παρουσιάζονται ως υπεράνω της κυριαρχίας. Ή η φύση όπως στα φυτά, στα ζώα και στη γη (φυσικός κόσμος); Ίσως η σύγχυση έχει να κάνει με τη λέξη, *φύση*, η οποία έχει την τάση να συγχωνεύει τις ατομικές περιπτώσεις των φυτών, των ζώων και των φυσικών στοιχείων με μια τόσο πελώρια μάζα, ώστε φαίνεται ότι δεν μπορεί να κυριαρχήσει κανείς πάνω σ᾽ αυτή (η «ανεξάντλητη φύση»). Μήπως ο ατομικισμός του Διαφωτισμού, αν και είναι πολιτισμικά προβληματικός, θα μπορούσε να προσφέρει κάποιες υπηρεσίες στο φυσικό κόσμο;

Μέσα από την Haraway, το *συνολικό* πρόβλημα της σχέσης της ανθρώπινης εργασίας με το φυσικό κόσμο ανάγεται κατά πρώτο λόγο σε ζήτημα συγκεκριμένων σκανδαλωδών ανθρώπινων εργασιών και των προϊόντων τους (για παράδειγμα, τα τοξικά απόβλητα). Αυτό αφήνει πολύ περιθώριο να φορτώσουμε τη *δική μας* (ας θυμηθούμε ότι το «εμείς» μετράται στην τάξη των εκατομμυρίων) μικρότερη οικοδολοφονική εργασία σε άλλους πάντα διαθέσιμους κατηγορούμενους για το ότι κάνουν μεγαλύτερη ή ακόμα πιο άμεση ζημιά (ακόμα κι αν μπορούμε πιο εύκολα να αλλάξουμε τις δικές μας πράξεις). Υπάρχουν όμως δύο βιώσιμοι τρόποι για να σκοτώσει κανείς μία επιχείρηση, μία κυβέρνηση, ένα θεσμό: να σταματήσει να τον τροφοδοτεί οικονομικά και να του επιτεθεί πολιτικά.

Αλλά, αντί να συζητάμε για το τι μπορεί να συμβεί αν θεωρήσουμε ότι η εργασία είναι μη-κυριαρχική, θα ήταν ίσως καλύτερο να δούμε τι έχει *ήδη* συμβεί. Ο Μαρξ έφερε τη φύση στο προσκήνιο του πολιτικο-οικονομικού διαλόγου —φυτεύοντας ίσως το σπόρο της ιδέας της κυριαρχίας της φύσης που εισήγαγε η Σχολή της Φρανκφούρτης— καλλιέργησε όμως την ιδέα ότι η φύση δεν κυριαρχείται: «Η ζωντανή εργασία πρέπει να αδράξει τα πράγματα αυτά [το φυσικό κόσμο], *να τα ξυπνήσει* από τους *νεκρούς*, να τα μετατρέψει σε *πραγματικές* και *αποτελεσματικές* αξίες χρήσης» (η έμφαση δική μου)[11]. Ο Μαρξ συλλαμβάνει την έννοια του πολιτισμού ως δημιουργική εργασία και το φυσικό κόσμο ως νεκρό, άψυχο πηλό ή ως «αποθήκη εργαλείων» και «κελάρι» του ανθρώπου[12]. Το «ξύπνημα» του Μαρξ, όπως η «επανεπεξεργασία» της Haraway, χαρακτηρίζεται από τη *φυσικότητα* που προσδίδει στην ανθρώπινη ανάπτυξη, στο ότι την αξιολογεί ως θετική. Ίσως το «ξύπνημα» και η «επανεπεξεργασία» σε συνδυασμό με την επιστήμη θυμίζουν τη συγκίνηση του Βίκτορα Φρανκενστάιν με την αρχική επιτυχία του δημιουργήματός *του* (του τέρατος, σ.τ.μ.)[13]. Χωρίς ανταγωνιστικούς χαρακτηρισμούς του φυσικού κόσμου ως πολυσθενικού ή μονοσθενικού (με τη χημική έννοια του όρου, σ.τ.μ.)(χρήσιμους στους μη-ανθρώπους και στον ίδιο), ο Μαρξ απαλύνει τις επιφυλάξεις που μπορεί να έχει κάποιος απέναντι στην ιδιότητα του εργάτη, ενώ φαίνεται να του διαφεύγει το ανθρώπινο κόστος της ερνηνείας της ανθρώπινης *ουσίας* και *δραστηριότητας* ως εργασίας[14]. Ενώ η σφοδρή καπιταλιστική επίθεση στο φυσικό κόσμο επιπλήττεται ορθώς και συχνά από την αριστερά, η κριτική στην αντίληψη του Μαρξ για τη φύση και στη σχέση που αυτή διατηρεί με την ψυχωτική ροπή του Λένιν,

---

11. Marx, *Capital*, Vol. 1, σελ. 299.

12. Marx, *Capital*, Vol. 1, σελ. 285.

13. Ο Μαρξ γεννήθηκε την ίδια χρονιά (1918) που τυπωνόταν ο Βίκτωρ Φρανκενστάιν. Απλώς ένα συμπτωματικό αξιοπερίεργο.

14. Βλ. Paul Lafargue, *The Right to be Lazy*, Cicago, Charles H. Kerr, 1989, για μια πιο ισορροπημένη άποψη για την εργασία. Ο Lafargue, μαρξιστής γαμπρός του Μαρξ, ερμηνεύει την εργασία —όπως ακόμα και ο Victor Frankenstein έφτασε να θεωρεί τις δημιουργικές, ανθρωπιστικές εργασίες του— ως μόχθο. Βλ. Mary Shelley, *Frankenstein*, London, Penguin, 1985, σελ. 102.

του Στάλιν και του Μάο προς την εκβιομηχάνιση φαίνεται ότι είτε διαφεύγει της προσοχής είτε γιουχάρεται ως προδοσία της αριστεράς[15].

Υπάρχει όμως ακόμα μία διαδικασία της «εργασίας» πάνω στη φύση εκτός από το «ξύπνημα» και την «επανεπεξεργασία». Πρόκειται για την «επανεφεύρεση» της Haraway, που εμφανίζεται στον υπότιτλο του *Πιθηκοειδή, Κυβερνοργανισμοί, και Γυναίκες: η Επανεφεύρεση της Φύσης* (*Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*). Αυτό όμως που εννοεί η Haraway με την «επανεφεύρεση» είναι το να *ξαναφανταστούμε* τη φύση, και όχι τη φυσική εργασία της επανεφεύρεσης των φυτών, των ζώων και των στοιχείων της, διαδικασία η οποία αναφέρεται πιο σωστά ως «επανεπεξεργασία». Αλλά *Η Επανεφεύρεση της Φύσης* είναι ατυχής ως προς την πρόταση ενός φυσικού κόσμου που να μπορεί να επανεφευρεθεί ως πολιτισμός, μιας φύσης όπως αυτή του Μαρξ, η οποία *ωφελείται* από την (επαν)εφεύρεση. Φανταστείτε την προβληματική πολιτική υποθετικών ευτυχώς εκφράσεων όπως «η επανεφεύρεση των κατώτερων τάξεων», «η επανεφεύρεση των γυναικών», «η επανεφεύρεση των ομοφυλόφιλων, αμφίφυλων» κ.λπ. να προέρχονται από τα στόματα κάποιων που ανήκουν σε ανώτερες τάξεις, από άντρες ή από ετεροφυλόφιλους. Πώς θα μπορούσαν διαφορετικές ομάδες να δεχτούν τέτοιες δηλώσεις από μέλη ομάδων που παραδοσιακά ορίζουν τους εαυτούς τους ως πατριάρχες και τιμωρούς; Οι κυρίαρχες ομάδες θα έκαναν καλύτερα αν απαιτούσαν τη δική τους επανεφεύρεση. Και επειδή ο πολιτισμός *όντως* κυριαρχεί, με την έννοια της φυλάκισης, του ελέγχου, της θανάτωσης, της καταστροφής φυτών και ζώων, και του φυσικού περιβάλλοντος, *Η Επανεφεύρεση του Πολιτισμού* δεν θα ήταν πιο κατάλληλος υπότιτλος από το *Η Επανεφεύρεση της Φύσης*;

Αν η εργασία «ξυπνά», «επανεπεξεργάζεται» ή «επανεφευρίσκει» τη φύση, η επιστήμη «ξεκλειδώνει τα μυστικά της Φύσης». Η τεχνολογία είναι τόσο σημαντικό κλειδί για να ξεκλειδώσει κανείς επιστημονικά τη φύση-ως-κουτί, ώστε η τεχνολογία και η επιστήμη πραγματικά συντήκονται στη χρήση του όρου *τεχνοεπιστήμη* από την Haraway. Επειδή η τεχνολογία βοηθά τόσο την επιστήμη, η Haraway ερνηνεύει μια «οργανισμιστική» (με την έννοια της θεώρησης της φύσης ως βιολογικού οργανισμού) θέση ως μια ανασκευή όχι μόνο της τεχνολογίας, αλλά και της επιστήμης (γνώση, ικανότητα, παιχνιδιάρικος πειραματισμός):

> Δεν μπορούμε να έχουμε την πολυτέλεια της εκδοχής μιας κριτικής του «μονοδιάστατου ανθρώπου» για την *τεχνολογική* ορθολογικότητα, πράγμα που σημαίνει, δεν μπορούμε να μετατρέψουμε τον *επιστημονικό* διάλογο σε άλλο και να τον καθιστούμε εχθρό, ενώ ακόμα αμφισβητούμε το τι θα είναι για μας η φύση. Πρέπει να ασχοληθούμε με αυτούς τους όρους της πρακτικής και να αντισταθούμε στον πειρασμό να μείνουμε καθαροί (η έμφαση δική μου)[16].

---

15. Για μια εξαίρεση βλ. Murray Bookchin, *Remaking Society: Pathways to a Green Future*, Boston, South End, 1990.

16. Haraway, "Cyborgs at Large: An Interview with Donna Haraway", στο *Technoscience*, σελ. 5.

Τα δύσκολα ερωτήματα που αποφεύγονται σ' αυτή την παράκαμψη μιας οξυδερκούς κριτικής του Μαρκούζε είναι: με *ποιους* «όρους της πρακτικής» πρέπει να ασχοληθούμε; Με άλλα λόγια, *μέχρι ποιου σημείου* πρέπει να υποστηρίζουμε τις τεχνολογικές μεθόδους της επιστήμης; Και επιπλέον, η τάση μας να παραμείνουμε «μολυσμένοι» δεν είναι ένα πολύ μεγαλύτερο πρόβλημα από κάθε πειρασμό να γίνουμε «καθαροί»;

Οι διασυρμοί της τεχνολογίας σπάνια, αν όχι ποτέ, περιλαμβάνουν εκκλήσεις για το τέλος της επιστήμης, της λογικής. Όλο και λιγότεροι αμφιβάλλουν για το ότι η επιστημονική ορθολογικότητα είναι ένα ανεκτίμητο, αν και ίσως προβληματικό, ανθρώπινο εργαλείο· το πιο επίκαιρο (σχετικό) πρόβλημα είναι το τι μορφές πρέπει να πάρουν η επιστήμη και η λογική.

Το να απαρνηθούμε το τεχνολογικό μέρος της επιστήμης που σκοτώνει ή καταστρέφει αυτό που «παρατηρεί» είναι ένας αρκετά πιο αποτελεσματικός τρόπος για να αμφισβητήσουμε το τι σημαίνει η φύση για μας από τη μάλλον ανούσια βελτιοδοξία (meliorism) της Haraway. Ιδού δύο τέτοιες προκλήσεις: 1) Τα ζώα και τα φυτά ως υποκείμενα κατ' αρχήν και ως αντικείμενα (πολύ) αργότερα, υποκείμενα που δεν πρέπει πια, άμεσα ή έμμεσα, να καταστρέφονται για το καλό της ανθρώπινης γνώσης περισσότερο απ' όσο πρέπει να καταστρέφονται τα ανθρώπινα υποκείμενα· 2) *η φύση* ή *ο φυσικός κόσμος* ως όροι για τους «πολίτες» του πέμπτου κόσμου, προορισμένοι όχι τόσο για να είναι πηγή εκμετάλλευσης ή να αφαιρούνται ως αντικείμενα, αλλά για να τους επισκέπτονται (οι άνθρωποι) ή να συμβιώνουν *με* αυτούς ως γείτοντες (ακόμα κι αν αυτό γίνεται με την απαραίτητη προσοχή). Με τον τρόπο αυτό, ο φυσικός κόσμος γίνεται ένα άλλο είδος «πολιτισμού» με το οποίο συνυπάρχουμε και από το οποίο μαθαίνουμε, χωρίς αποικιακή κυριαρχία. Οι δύο μεταδομικές προκλήσεις που παρουσίασα θα μπορούσαν να είναι ένας πιο λογικός, λιγότερο τεχνολογικός και πιο ακριβής τρόπος για να εξετάσουμε τα όρια, για να αποδομήσουμε την ηγεμονία του πολιτισμού στο δίπτυχο φύση/πολιτισμός[17].

Προς τιμήν της, η Haraway παραδέχεται τα προβλήματα στην περιγραφή και στον ορισμό της κυβερνοργανικής (cyborgian) μας ταυτότητας. Αλλά, παρόλο που τα προβλήματα με την τεχνοεπιστήμη μπορεί να φαίνονται συντριπτικά, σχεδόν απλησίαστα, εκείνη διατηρεί την αισιοδοξία της:

> Το βασικό πρόβλημα με τα cyborgs, βέβαια, είναι το ότι αποτελούν τους νόθους απογόνους του μιλιταρισμού και του πατριαρχικού καπιταλισμού, για να μην αναφέρουμε

---

17. Βλ. Jacques Derrida, *Of Grammatology*, Baltimore & London, Johns Hopkins, 1976, για μια αποδόμηση της *φύσης* ως προνομιακού όρου στο δίπτυχο φύση/πολιτισμός. Περισσότερο από τον Derrida, η Haraway προσπαθεί να θολώσει κάθε καθαρή αντίληψη τόσο της φύσης όσο και του πολιτισμού, και όχι —όπως ο Derrida— απλώς να αποσπάσει από τη φύση την προνομιακή της θέση (ως παρουσία, φωνή, αυθεντικότητα) ως προς τον πολιτισμό (απουσία, γραφή, τεχνικότητα).

> τον κρατικό σοσιαλισμό. Αλλά οι νόθοι απόγονοι είναι συχνά υπερβολικά άπιστοι στις ρίζες τους. Οι πατεράδες τους, στο κάτω κάτω, είναι άχρηστοι[18].

Ενώ σωστά τονίζει τη νομιμότητα του νόθου και την αχρηστία των πατεράδων, η αναλογία με τα ανθρώπινα cyborgs δεν είναι εφαρμόσιμη. Οι υψηλές και οι μαζικές τεχνολογίες είναι αδύνατες χωρίς την υποστήριξη του κράτους και την εισαγωγή κεφαλαίου, ενώ ο τρίτος, ο τέταρτος και ο πέμπτος κόσμος (ο φυσικός κόσμος) αποτελούν συνήθως τα καταστρεμμένα *αγαθά* της συσσώρευσης και του μιλιταρισμού του πρώτου και του δεύτερου κόσμου. Οι «νόθοι» παράγοντες μπορούν το πολύ να είναι ελαφρώς άπιστοι στα χέρια που τους ταΐζουν. Ακόμα, όσο το κράτος και οι επιχειρήσεις εκσυγχρονίζονται ολοένα και περισσότερο, τόσο φαίνονται στη βάση τους απαραίτητοι οργανισμοί που έχουν μόνο την ανάγκη από βελτιώσεις. Από αυτό το σενάριο λείπει κάθε διάλογος, εκτός από τον πιο περιθωριοποιημένο, σχετικά με την εξασφάλιση των συνθηκών στις οποίες το κράτος και οι επιχειρήσεις θα μπορούσαν να κατεδαφιστούν ή να σβήσουν, συνθηκών στις οποίες η παρούσα ανάγκη ή η επιθυμία για συσσώρευση, μιλιταρισμό και υψηλή τεχνολογία θα ελαττώνεται και θα σβήσει επίσης.

Τα μέχρι σήμερα σιαμαία δίδυμα του μιλιταρισμού και του πατριαρχικού καπιταλισμού αποτελούν όντως τρομακτικά προβλήματα για το φυσικό κόσμο και τον πολιτισμό, αλλά η αποκλειστική ενασχόληση με αυτά μπορεί να εμποδίσει τη μελέτη του παν-οικονομικού, παν-πολιτικού φαινομένου της παραγωγής/κατανάλωσης (καταστροφής) από άτομα και πληθυσμούς που γίνονται νέοι και πιο αμετακίνητοι καταναλωτές προϊόντων, ενέργειας, τεχνολογίας[19]. Ενώ η αριστερά πρέπει να καλλιεργεί τον απαραίτητο ιδεαλισμό για τον ενδεχόμενο θάνατο του κράτους και των επιχειρήσεων[20], συχνά αυτά τα μεγάλα ιδανικά μπορεί να οδηγήσουν σε μεγάλες απογοητεύσεις που κάνουν την ατομική ή την τοπική δράση να μοιάζει θλιβερή, ασήμαντη, ανάξια λόγου. Φυσικά, εκεί ακριβώς βρίσκεται η απαραίτητη κριτική στον ατομικισμό και στο φιλελευθερισμό, στο ότι «απομονωμένες πράξεις» δεν μπορούν να υποκαταστήσουν τη θεμελιακή κοινωνική αλλαγή. Αλλά ο μεγαλοπρεπής αριστερισμός έχει ένα ακόμα ατυχές αποτέλεσμα: μπορεί να θεωρήσει λανθασμένα ότι οι πράξεις *από* άτομα είναι πράξεις απλώς *για* άτομα. Αντίθετα, μια πολιτική της φύσης λαμβάνει υπόψη το φυσικό κόσμο και την κοινωνία σε σχεδόν όλες τις μέχρι σήμερα «ιδιωτικές αποφάσεις» που πάρθηκαν από

---

18. Haraway, "A Cyborg Manifesto", στο *Simians, Cyborgs, and Women*, σελ. 151.

19. Αυτό δεν αποτελεί έκκληση για έλεγχο εκ των άνω ώστε να περιοριστεί η «ιδιωτική» κατανάλωση, αλλά για αβίαστες, εθελοντικές αποκηρύξεις ή υποκατάστατα (της κατανάλωσης) που θα γεννιούνται μέσα από τη μαζική επαν-εκπαίδευση από εκπαιδευτικούς που θα επιχειρούν να είναι όσο πιο άπιστοι γίνεται στους πατεράδες *τους*, δηλαδή στο ρόλο του σχολείου να επιβάλλει και να εμφυσά στους μαθητές την κουλτούρα της κατανάλωσης (χωρίς να τη μασάνε αρκετά).

20. Βλ. ιδιαίτερα τον «ελευθεριακό κοινοτισμό» του Bookchin και την άμεση δημοκρατία του Φωτόπουλου στο 8ο τεύχος, "Democracy and Liberalism", του *Democracy and Nature*.

άτομα, «περιβαλλοντοποιεί» και «κοινωνικοποιεί» όλες τις ατομικές ή «ιδιωτικές» αποφάσεις. Και τα δύο μέτωπα (το άτομο-από-την-άποψη-του-κόσμου και ο κόσμος-από-την-άποψη-των-ατόμων) είναι απαραίτητα για κάθε μάχη με τα αυξανόμενα πολιτισμικά τερατουργήματα, της ιδιώτευσης και του ατομισμού.

Αν η Haraway έχει δίκιο στον ισχυρισμό της ότι εμείς οι cyborgs, που θέλουμε να είμαστε άπιστοι στις πατριαρχικές και στις μιλιταριστικές μας ρίζες, μπορούμε να είμαστε άπιστοι «τόσο χτίζοντας όσο και καταστρέφοντας μηχανές, ταυτότητες[21], κατηγορίες, σχέσεις, διαστημικές ιστορίες»[22], κάποιες άλλες δηλώσεις της φαίνονται περισσότερο προβληματικές: «Η έντονη ευχαρίστηση από την επιδεξιότητα, τη μηχανική επιδεξιότητα, παύει να είναι αμαρτία και γίνεται μια πτυχή της ενσωμάτωσης (της μηχανής)»[23]. Και: «Για όλους εμάς, στη φαντασία και σε άλλες μορφές πρακτικής, οι μηχανές μπορούν να είναι προσθετικά εξαρτήματα, στενοί συνεργάτες, φιλικές πτυχές του ίδιου μας του εαυτού»[24]. Αν οι μηχανές είναι προσθετικά εξαρτήματα —και δεν είναι καθόλου δύσκολο να τις κατανοήσουμε ως τέτοια— η λέξη *προσθετικά* δεν μας κατευθύνει και στην ανθρώπινη *αναπηρία*, όσο και στην αρτιμέλεια; Και η έντονη ευχαρίστηση που αισθάνεται κανείς όταν, για παράδειγμα, κάθεται ακίνητος και στέλνει και λαμβάνει απρόσωπες εικόνες μέσα από τον κυβερνοχώρο, έχει να κάνει με τίποτε άλλο πέρα από την πιο παθητική πλευρά της ενσωμάτωσης; Άλλωστε, ποιος θεωρεί τη μηχανική επιδεξιότητα αμαρτία; Ακόμα και οι «οργανισμιστικές» αντι-κουλτούρες διατηρούν, στον έναν ή στον άλλο βαθμό, μια ερωτική σχέση με την τεχνική (την αιολική, την ηλιακή, τη χειρωνακτική).

Η αγάπη για την τεχνολογία είναι στην πραγματικότητα τόσο μεγάλη, ώστε η απώλεια της τεχνολογίας θεωρείται συχνά ότι θα έχει αποτελέσματα συγκρίσιμα με τον ακρωτηριασμό, την αφαίρεση οργάνων, την οπισθοδρόμηση, την αποκτήνωση, την αποανθρωποποίηση. Η Haraway, ξεπερνώντας ακόμα και την ίδια την κυβερνοργανική μεταφορά της, επιχειρεί να μας δυσκολέψει να καταλάβουμε πού τελειώνουν τα σώματά μας και πού αρχίζουν οι μηχανές:

> Η μηχανή δεν είναι *κάτι* που μπορεί να ζωντανέψει, να λατρευτεί και να κυριαρχηθεί. Η μηχανή είναι εμείς, οι λειτουργίες μας, μια εκδοχή της ενσάρκωσής μας. Μπορού-

---

21. Σε μία συνέντευξη, η Haraway λέει ότι το cyborg της είναι θηλυκό (σύγκρινε με υποσημείωση 3, σελ. 20). Λέει όμως επίσης ότι: «Το cyborg είναι ένα πλάσμα που ανήκει σε έναν κόσμο μετά-τα-γένη» (σύγκρινε με υποσημείωση 1, σελ. 150). Αλλά ό,τι κι αν λέει ή ό,τι κι αν γράφει για το κυρίως κοινό της, τις γυναίκες, φαίνεται ότι δεν υπάρχει κανένα πρόβλημα με το cyborg ως μοντέλο που να ταιριάζει και στα αρσενικά και στα θηλυκά, αφού όλο το περιεχόμενο του «Μανιφέστου» επιχειρεί να υπερασπιστεί την τεχνοεπιστήμη, να καταπραΰνει τον «οργανικιστικό» φόβο και την αηδία για την τεχνολογία.

22. Haraway, "A Cyborg Manifesto", στο *Simians, Cyborgs, and Women*, σελ. 181.

23. Haraway, "A Cyborg Manifesto", στο *Simians, Cyborgs, and Women*, σελ. 180.

24. Haraway, "A Cyborg Manifesto", στο *Simians, Cyborgs, and Women*, σελ. 178.

με να είμαστε υπεύθυνοι για τις μηχανές. *Εκείνες* δεν μπορούν να κυριαρχήσουν σε μας ή να μας απειλήσουν. Είμαστε υπεύθυνοι για τα όρια, είμαστε τα όρια[25].

Αν όμως μπορούμε να είμαστε υπεύθυνοι για τις μηχανές, για τα όρια, τότε πώς είναι δυνατόν να ισχύει και η ακόλουθη δήλωση της Haraway: «Ο πολιτισμός (η κουλτούρα) της υψηλής τεχνολογίας προκαλεί... δυϊσμούς με παράξενους τρόπους. Στη σχέση ανάμεσα στον άνθρωπο και στη μηχανή δεν είναι καθόλου σαφές ποιος φτιάχνει και ποιος φτιάχνεται»[26].

Είναι αμφίβολο αν μπορούμε να είμαστε ή αν θα είμαστε υπεύθυνοι για τις μηχανές, αφού πολλοί από μας εκχωρούμε την ευθύνη ακόμα και για τα δικά μας σώματα (και για τα σώματα των άλλων), εν μέρει *εξαιτίας* της διαμεσολάβησης της τεχνολογίας και του εθισμού μας σ' αυτή. Αλλά ακόμα κι αν θα μπορούσαμε να γίνουμε υπεύθυνοι χρήστες μηχανών, ακόμα κι αν θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε την τεχνική μ' έναν τρόπο που τα εν γένει πλεονεκτήματά της να υπερτερούν από τα μειονεκτήματά της, δεν μπορούμε να αποφύγουμε το γεγονός ότι η τεχνολογία, ακόμα κι αν φτάσει στα μικρότερα δυνατά μεγέθη απόκτησης πρώτων υλών, κατασκευής, διανομής, χρήσης, συντήρησης και διάθεσης (αποβλήτων), καταστρέφει, σε μεγαλύτερο ή σε μικρότερο βαθμό, τα φυτά, τα ζώα, τα στοιχεία του φυσικού κόσμου· στην πραγματικότητα όλα τα εργαλεία, ακόμα και αυτά που χρησιμοποιούνται από τα ζώα, μέσα στα πλαίσια του φυσικού κόσμου, είναι όπλα.

Συνεχίζοντας να χτυπάμε το τύμπανο (μηχανή) για την απελευθέρωση της υψηλής τεχνολογίας, συνεχίζουμε να είμαστε χωμένοι μέσα στο μοντερνισμό, ακόμα κι αν κάνουμε κάτι τέτοιο με τρόπο μετα-δομιστικό (αποδομώντας τα κατασκευασμένα δίπτυχα φύσης/πολιτισμού και σώματος/μηχανής), ή μεταμοντέρνο (πολλαπλασιάζοντας τις ταυτότητες μέσα στο άτομο και μέσα στους κοινωνικούς σχηματισμούς). Η τεχνολογία προφανώς έχει χρήσιμες πτυχές, ή και άλλες που θα μπορούσαν να εξελιχθούν καλύτερα. Από την άποψη του φυσικού κόσμου όμως, η *τεχνολογία*, δηλαδή τα αποτελέσματά της ή οι προθέσεις της, συνιστούν εξίσου, ολοένα και περισσότερο, ένα όπλο που οδηγεί στη μαζική καταστροφή. Στο κατώφλι της νέας χιλιετίας, η Haraway έχει επιτυχημένα σκιαγραφήσει την ανθρωπότητα ως κυβερνοργανική. Χρησιμοποιεί όμως αυτή τη σέξι μεταφορά για να πουλήσει το παλιό παραμύθι του τεχνο-οπτιμισμού και της απελευθέρωσης. Πολύ κρίμα. Το κυβερνοόργανο θα μπορούσε να είναι μια μαύρη μεταφορά για την πολιτισμική καταστροφή και την αποικιοποίηση ακόμα και της τελευταίας γωνίας του φυσικού κόσμου από τον πολιτισμό.

---

25. Haraway, "A Cyborg Manifesto", στο *Simians, Cyborgs, and Women*, σελ. 180.
26. Haraway, "A Cyborg Manifesto", στο *Simians, Cyborgs, and Women*, σελ. 178.

ΔΙΑΛΟΓΟΣ

Γιάννης Μανιός
Μαρξισμός - Λενινισμός και το ζήτημα της γνώσης

Παύλος Σταυρόπουλος - Τάκης Φωτόπουλος
Για την ιστορία του περιοδικού μας

2

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Steve Millett
Περιοδικό *Αναρχικές Σπουδές*

Φώτης Τερζάκης
Αστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική, του Κώστα Σταμάτη

Γιάννης Μανιός*

Μαρξισμός-Λενινισμός και το ζήτημα της γνώσης

Εισαγωγικό σημείωμα

Τελικά τα εργατικά κράτη δεν «απονεκρώθηκαν». Απλά «κατέρρευσαν». Πώς θα φαινόταν άραγε αυτή η εξέλιξη στους Μαρξ, Ένγκελς, Λένιν; Τι θα είχαν να πουν βλέποντας το πρώτο «εργατικό» κράτος να καταρρέει μετά από εβδομήντα και πλέον χρόνια; Μια κατάρρευση που δεν βασίστηκε απλά στην παθητική ανοχή, αλλά στην εργατική συμμετοχή και δράση των ίδιων των εργαζόμενων πολιτών.

Την ίδια στιγμή, οι τελευταίοι κομμουνιστές ηγέτες της ΕΣΣΔ πριν τον Γκορμπατσόφ δήλωναν ότι η Σοβιετική Ένωση ήταν έτοιμη να προχωρήσει προς το «ανώτατο στάδιο του Κομμουνισμού»! Τι να πει κανείς; Ή τους άλλους προσπαθούσαν να εξαπατήσουν ή οι ίδιοι είχαν εξαπατηθεί οικτρά, αφού την ίδια ώρα οι πολίτες των «εργατικών» κρατών ήταν πρόθυμοι ν' αποδεκτούν την κατάρρευση και αντικατάστασή τους από Καπιταλιστικά καθεστώτα Δυτικού τύπου.

Τα τελευταία δύο-τρία χρόνια κορυφώθηκε ένα δράμα που παιζόταν εδώ και δεκαετίες και που μάλλον είχε αρχίσει να παίζεται ευθύς εξαρχής. Ακόμα και οι ικανότεροι αναλυτές δεν θα μπορούσαν να προβλέψουν πριν δέκα ή ακόμα και πέντε χρόνια μιας τέτοιας έκτασης και βάθους κρίση των καθεστώτων του «υπαρκτού Σοσιαλισμού». Η ρευστότητα και η αβεβαιότητα κυριαρχούν σε παγκόσμιο επίπεδο. Κανείς δεν μπορεί να προβλέψει με ακρίβεια πώς θα είναι ο κόσμος μετά από πέντε χρόνια ή ακόμα και μετά από ένα χρόνο και ποιο θα είναι το τίμημα για τους λαούς.

Πώς όμως φτάσαμε μέχρι εδώ; Φταίει ο «πράκτορας του Ιμπεριαλισμού ο Γκορμπατσόφ», λένε κάποιοι. «Ο Γκορμπατσόφ ήθελε ανανέωση, αλλά δεν τα κατάφερε», λένε κάποιοι άλλοι. «Θριάμβευσε ο Καπιταλισμός», λένε κάποιοι τρίτοι, ξεχνώντας ότι αυτός έχει μετατρέψει τις κοινωνίες της Δύσης σε ηφαίστεια έτοιμα να εκραγούν (βλέπε εξέγερση μαύρων στο Λος Άντζελες).

Κάποιοι τελευταίοι αναζητούν τα αίτια σε «ανθρώπινες αδυναμίες» και «λάθη εφαρμογής», προσπαθώντας έτσι να περισώσουν το «μεσσιανικό» χαρακτήρα και το διαχρονικά «αλάθητο» της θεωρίας του Μαρξισμού-Λενινισμού.

---

* Ο Γιάννης Μανιός είναι απόφοιτος του Οικονομικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Αθηνών. Αρθρογραφεί στον ημερήσιο Τύπο και ασχολείται με περιβαλλοντικά προβλήματα της Αττικής. Είναι μέλος της Επιτροπής Αγώνα κατά του Αεροδρομίου των Σπάτων.

Το κείμενο που ακολουθεί είναι απόσπασμα από μια αδημοσίευτη εργασία του υπογράφοντος που ολοκληρώθηκε το διάστημα 1983-88. Σκοπός αυτής της εργασίας δεν ήταν η μελέτη των γεγονότων που χαρακτηρίζουν την τελευταία περίοδο της κορύφωσης του «δράματος» («φαινόμενο Γκορμπατσόφ», διάλυση ΕΣΣΔ). Γεγονότων που εκείνη την εποχή άλλωστε δεν είχαν ακόμα τεθεί. Με την εργασία αυτή, επιχειρήθηκε να διερευνηθεί το εξής: κατά πόσο ο Μαρξισμός ή ο Μαρξισμός-Λενινισμός, σαν κοσμοθεωρία, είναι άμοιρος ευθύνης για τον ολοκληρωτισμό, τη γραφειοκρατικοποίηση και τη γενικευμένη κρίση που μάστιζε τις κοινωνίες του «υπαρκτού Σοσιαλισμού». Ήταν και εξακολουθούν να είναι απεγνωσμένες οι προσπάθειες που γίνονται από την Αριστερά να κρατηθεί ο Μαρξισμός στο «απυρόβλητο» μιας τέτοιου τύπου κριτικής, όποτε η ίδια δεν προσπαθούσε να τον «κουτσουρέψει» απλά και μόνο για να γίνει αποδεκτή από την εξουσία.

Σαν γενικό συμπέρασμα απ' αυτή την εργασία βγήκε ότι ο πατερναλιστικός, ιεραρχολάτρης, εξουσιολάτρης και μεταφυσικός κάποιες φορές χαρακτήρας του Μαρξισμού-Λενινισμού (μαζί με μια σειρά άλλους παράγοντες) έχει σημαντικό μέρος της ευθύνης, σαν κυρίαρχη ιδεολογία, σ' αυτού του είδους την εξέλιξη στις κοινωνίες του «υπαρκτού Σοσιαλισμού».

Κάποιος θα μπορούσε ν' αντιτάξει: Μα τι μας ενδιαφέρει σήμερα μια τέτοια ανάλυση; Ο Μαρξισμός δεν ήταν τίποτ' άλλο από μια εξουσιαστική πρόταση. Αυτό το κείμενο έχει ν' απαντήσει το εξής ως προς αυτό: Όσο στη θέση της τεκμηριωμένης έρευνας και μελέτης θα μπαίνει ο δογματικός αφορισμός και ο τυφλός οπαδισμός, οι κοσμοθεωρίες και τα κοινωνικά μοντέλα θα έρχονται και θα παρέρχονται, θα επικρατούν και θα ανατρέπονται, με τον εξουσιαστικό τους χαρακτήρα μόνιμα αναπαραγόμενο και μόνιμα κληρονομούμενο από το παλιό στο νέο, από το προηγούμενο στο επόμενο.

Και δύο παρατηρήσεις χρήσιμες για όσους θα είχαν τη διάθεση να διαβάσουν αυτό το κείμενο. Η ορολογία που χρησιμοποιείται (εν πολλοίς ξεπερασμένη και για τον ίδιο το γράφοντα, απαραίτητη όμως για τις ανάγκες αυτής της ανάλυσης), κρίθηκε σκόπιμο να παραμείνει αυτούσια όπως στο αρχικό κείμενο, για λόγους συνέπειας προς τους αναγνώστες. Τέλος, η προσπάθεια σύμπτηξης σε κάποια σημεία του αρχικού κειμένου το κάνει ίσως κάποιες φορές δυσκολονόητο.

Μαρξισμός και Μεταφυσική

Ο Μαρξισμός, εισάγοντας την αντίληψη για το αίτιο της ιστορικής εξέλιξης, που απεικονίζει τα ιστορικά γεγονότα σαν την έκβαση της πάλης των τάξεων σε κάποια ιστορική στιγμή (ολόκληρη η ιστορία, λέει ο Μαρξ, υπήρξε ιστορία ταξικών αγώνων ανάμεσα σε τάξεις που τις εκμεταλλεύονται και σε εκμεταλλεύτριες, σε κυριαρχούμενες και κυρίαρχες), έθεσε το ζήτημα της δυνατότητας επιλογής, της δυνατότητας απε-

λευθέρωσης του ανθρώπου και της κοινωνίας. Οι εξελίξεις, κάτω από μια τέτοια οπτική, παύουν να είναι προκαθορισμένες από τη θέληση αόρατων, υπέρτατων δυνάμεων ή από τη «θεία βούληση», με τον άνθρωπο ανίκανο ν' αποφύγει τη μοίρα του. Γνωρίζοντας τους νόμους κίνησης της κοινωνίας, της φύσης, μαθαίνοντας τα δικά του όρια, έχει τη δυνατότητα, αν το θελήσει, να παλέψει για ν' αλλάξει τη μοίρα του.

Αυτή όμως η απελευθερωτική για τον άνθρωπο θεώρηση δεν τηρήθηκε από τον ίδιο τον Μαρξ, αλλά και απ' τους Ένγκελς και Λένιν. Η δική τους εξουσιαστική λογική και οι ανάγκες του νεαρού εργατικού-επαναστατικού κινήματος για άμεσες απαντήσεις στα ζητήματα των προοπτικών της επανάστασης, απαντήσεις όμως που δεν μπορούσαν να έρθουν έξω από την αυτοσυνείδηση της ιστορικής του πείρας, οδήγησε τους κλασικούς στην αναζήτηση αντικειμενικών-οικονομικών νόμων, που να πείθουν, δείχνοντας σαν νομοτελειακή, σαν μοιραία και αναπόφευκτη την πτώση του Καπιταλισμού και την επικράτηση της Επανάστασης, υποβαθμίζοντας έτσι το ρόλο της πάλης, που αποκλειστικά και μόνο η έκβασή της είναι αυτή που θα φέρει το ένα ή το άλλο αποτέλεσμα. Για να είναι νικηφόρα για το προλεταριάτο, απαιτείται η όσο το δυνατόν καλύτερη προετοιμασία της, που δεν είναι τίποτ' άλλο από την όσο το δυνατόν πληρέστερη γνώση του αντικειμενικού κόσμου, των προϋποθέσεων. Η στήριξη στο μοιραίο, το αναπόφευκτο της «πτώσης», σταματούν, φρενάρουν την αναζήτηση της γνώσης, τη μελέτη της πείρας. Τονώνουν βέβαια την πίστη, τον ενθουσιασμό. Δεν φέρνουν όμως γνώση. Αντίθετα, την απομακρύνουν. Βέβαια υπήρχε κάποια αντίφαση που έπρεπε να ξεπεραστεί: αφ' ενός ήταν έντονη η απαίτηση για κοινωνική αλλαγή από το επαναστατικό κίνημα, αφ' ετέρου η αυτοσυνείδηση της πείρας του, η γνώση του, ήταν αρκετά λειψή για να του δείξει τον τρόπο.

Κάπου εκεί μπήκε το στοιχείο της Μεταφυσικής: το μοιραίο και αναπόφευκτο της «πτώσης». Από κει που η μοίρα του ανθρώπου καθοριζόταν από υπέρτατους νόμους, ο Μαρξισμός αντέστρεψε τους όρους, αναζητώντας υπέρτατους νόμους που να καθορίζουν την πορεία της κοινωνικής εξέλιξης, προσπαθώντας να πείσει τους ανθρώπους γι' αυτούς.

Λενινισμός, αυτοσυνείδηση και οργάνωση

Μπορεί να υπάρξει αυτοσυνείδηση της ιστορικής τους πείρας για το προλεταριάτο και τις δυνάμεις της εργασίας γενικότερα; Ο Λένιν είναι απόλυτος, πως μια τέτοια συνείδηση μπορεί να έρθει στο προλεταριάτο «μόνο απ' τα έξω» κι αυτό γιατί «η σύγχρονη σοσιαλιστική συνείδηση μπορεί να γεννηθεί μόνο πάνω στη βάση της βαθιάς επιστημονικής γνώσης» και πως «φορέας της επιστήμης δεν είναι το προλεταριάτο αλλά η αστική διανόηση. Στα κεφάλια ορισμένων μελών της γεννήθηκε ο σύγχρονος σοσιαλισμός και αυτοί τον μετέδωσαν στους πιο αναπτυγμένους πνευματικά προλεταρίους, οι οποίοι με τη σειρά τους τον μπάζουν στην ταξική πάλη του προλεταριάτου» και, τέ-

λος, πως «καθήκον της σοσιαλδημοκρατίας είναι να... "γεμίσει" το προλεταριάτο με τη συνείδηση της θέσης του και τη συνείδηση του καθήκοντός του». Δηλαδή καθήκον της πρωτοπορίας είναι, μιας και η συνείδηση της πείρας του εργατικού κινήματος, η γνώση της πραγματικότητας, δεν είναι αρκετά πλούσια, να του τη δώσει απ' τα έξω «έτοιμη» και να το οδηγήσει έτσι προς τη «σωστή» κατεύθυνση.

Στους προηγούμενους συλλογισμούς που γίνονται αποδεκτοί από τον Λένιν μπορούμε να κάνουμε και κάποιες άλλες παρατηρήσεις. Κατ' αρχήν, μπορεί κάτω από ορισμένες συνθήκες και σε κάποια συγκεκριμένη χρονική στιγμή, η προσέγγιση της επιστημονικής γνώσης να μην είναι δυνατή για όλους. Όμως δεν μπορεί αυτός ο διαχωρισμός να γίνεται συνολικά, διαχρονικά αποδεκτός για κάθε περίπτωση και μάλιστα μέσα στο ίδιο το επαναστατικό κίνημα. Κάτι τέτοιο θα σήμαινε πως κάποιοι σήμερα έχουν τη δυνατότητα μελέτης της πείρας, προσέγγισης της επιστημονικής γνώσης και διαμόρφωσης άποψης, ενώ κάποιοι άλλοι δεν έχουν αυτή τη δυνατότητα, αλλά και, κύρια, δεν υπάρχει περίπτωση ποτέ να την κατακτήσουν, οπότε είναι υποχρεωμένοι να δέχονται έτοιμα συμπεράσματα «απ' τα έξω». Αύριο αυτό θα σημαίνει πως κάποιοι θα έχουν τη δυνατότητα ουσιαστικά ν' αποφασίζουν για το τι θα πρέπει να γίνει, ενώ άλλοι δεν θα έχουν αυτή τη δυνατότητα και απλά θα εκτελούν. Ένας τέτοιος διαχωρισμός δεν μπορεί να γίνεται αποδεκτός γιατί ουσιαστικά αναπαράγει και διαιωνίζει την αντίθεση χειρωνακτικής-πνευματικής εργασίας μέσα στο ίδιο το επαναστατικό κίνημα και βάζει στέρεες βάσεις για το διαχωρισμό της μετεπαναστατικής κοινωνίας σε διευθύνοντες και διευθυνόμενους. Αυτός ο διαχωρισμός παραγνωρίζει τελείως την ταξική, την επαναστατική πάλη που η συμμετοχή σ' αυτή δίνει ακριβώς τη δυνατότητα «να πλατύνουν οι ορίζοντες», να υπάρξουν τα κίνητρα για την αναζήτηση της «επιστημονικής γνώσης», έτσι ώστε ν' ανατρέπονται οι μοιρασμένοι ρόλοι ανάμεσα σε «γνώστες» και «μη γνώστες». Η ταξική πάλη αποτελεί το πεδίο ενοποίησης της παραγωγικής διαδικασίας με την επιστημονική γνώση και η έκβασή της θα αναδείχνει σαν φορέα αυτής της ενοποίησης τις δυνάμεις της εργασίας ή κάποιες άλλες. Πάλη όχι μόνο για τον καταμερισμό εργασίας και εισοδήματος, αλλά και για τον κοινωνικό καταμερισμό στη δυνατότητα προσέγγισης της επιστημονικής γνώσης. Όσον αφορά τη συνείδηση που έρχεται «απ' τα έξω», μπορεί να ειπωθεί πως για κάτι τέτοιο είναι ακριβώς απαραίτητος ο υπερτονισμός του αντικειμενικού, του νομοτελειακού στοιχείου. Έτσι, ξεπερνιούνται τα εμπόδια που δημιουργεί η υποκειμενική έλλειψη επιστημονικής γνώσης, τουλάχιστον πρόσκαιρα, για να τα συναντήσει όμως οπωσδήποτε, ίσως με άλλη μορφή, αργότερα. Χαρακτηριστική αυτής της λογικής είναι η έκφραση του Λένιν πως «ο Μαρξ καταλήγει στην αναπόφευκτη μεταβολή της Καπιταλιστικής κοινωνίας σε Σοσιαλιστική, εμπνεόμενος εξ ολοκλήρου, αποκλειστικά από τους οικονομικούς νόμους κίνησης της μοντέρνας κοινωνίας». Σ' αυτή τη λογική φαίνεται καθαρά πως το υποκειμενικό στοιχείο, η όξυνση και η έκβαση της ταξικής πάλης σαν γενεσιουργό αίτιο της κοινωνικής ανατροπής, παραλείπονται.

Σ' αυτό το σημείο, μπορούμε να εξετάσουμε και το επόμενο ζήτημα, αυτό που αφορά την οργάνωση της πάλης του προλεταριάτου, γιατί σχετίζεται άμεσα με τα προηγούμενα.

Αρχικά, μπορούμε να σημειώσουμε την εξής άποψη του Ένγκελς: « Όσο η καταπιεζόμενη τάξη, δηλαδή το προλεταριάτο, δεν είναι ώριμο για την αυτοαπελευθέρωσή του, θ' αναγνωρίζει στην πλειοψηφία του το κοινωνικό καθεστώς που υπάρχει σαν το μόνο δυνατό και πολιτικά θα είναι ουρά της Κεφαλαιοκρατικής τάξης, η άκρα αριστερή της πτέρυγα. Στο μέτρο όμως που ωριμάζει για την αυτοαπελευθέρωσή του, συγκροτεί δικό του κόμμα, εκλέγει τους δικούς του εκπροσώπους και όχι εκπροσώπους της τάξης των Κεφαλαιοκρατών».

Από εδώ και μετά ερχόμαστε στις σκέψεις του Λένιν, έτσι όπως εκτέθηκαν και προηγουμένως, δηλαδή, πως συνείδηση της συνολικής αντίθεσης με όλο το κοινωνικό καθεστώς δεν μπορεί να έρθει άμεσα μέσα από την ταξική πάλη αλλά μόνο «απ' τα έξω». Βέβαια, στις συνθήκες της απολυταρχικής Ρωσίας των αρχών του αιώνα δεν υπήρχε άλλη λύση εκτός την «απ' έξω» εισαγωγή της σοσιαλιστικής συνείδησης. Σίγουρα όμως, αυτή η λογική δεν δείχνει να υλοποιεί, να «δένει» με την άποψη του Ένγκελς για «προλεταριάτο ώριμο για την αυτοαπελευθέρωσή του». Στη λογική του Λένιν δεν δείχνει να λαμβάνεται καν υπόψη το ζήτημα της ωριμότητας ή όχι. Δέχεται de facto μια πραγματικότητα που έχει να κάνει με ένα προλεταριάτο μη ώριμο για την αυτοαπελευθέρωσή του (γιατί αλλιώς τι ανάγκη υπάρχει για την «απ' τα έξω» εισαγωγή της συνείδησης;) και, παραπέρα, χωρίς καν να έχει τη δυνατότητα κάποτε «ν' αυτοαπελευθερωθεί». Η «πρωτοπορία» πρέπει να απαντήσει στ' όνομά του. Σ' αυτόν το ρόλο υπάρχει το κόμμα. Και αυτό φαίνεται καθαρά αρκετές φορές.

Ιεραρχία-πειθαρχία στη Λενινιστική οργάνωση: συνέπειες

Συνέπεια αυτής της αντίληψης και για να υπάρχει αποτελεσματικότητα στην πολιτική δράση, είναι απαραίτητα δύο στοιχεία που κάνουν έντονη την παρουσία τους στη θεωρία του Λενινισμού: η πειθαρχία και οι αυστηρά ιεραρχημένες σχέσεις. Ας τα εξετάσουμε με τη σειρά.

Ο Λένιν στο βιβλίο του « Ένα βήμα μπροστά, δύο βήματα πίσω», απαντώντας στις κατηγορίες ότι «φαντάζεται το κόμμα σαν ένα τεράστιο εργοστάσιο, με επικεφαλής ένα διευθυντή με τη μορφή της Κ.Ε.», λέει σχετικά για την «πειθαρχία» σαν ταξικό χαρακτηριστικό του προλεταριάτου: «Γιατί ακριβώς το εργοστάσιο, που μερικοί το βλέπουν σαν "μπαμπούλα", είναι η ανώτατη μορφή κεφαλαιοκρατικής συνεργασίας που έχει συνενώσει και έχει μάθει την πειθαρχία στο προλεταριάτο, του έχει διδάξει την οργάνωση και το έχει βάλει επικεφαλής σ' όλα τα υπόλοιπα στρώματα του εργαζόμενου και υφιστάμενου την εκμετάλλευση πληθυσμού. Απεναντίας, ο Μαρξισμός, σαν

ιδεολογία του διδαγμένου από τον Καπιταλισμό προλεταριάτου, δίδαξε και διδάσκει στους ασταθείς διανοούμενους τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στην εκμεταλλευτική πλευρά του εργοστασίου (πειθαρχία στηριγμένη στο φόβο του θανάτου από την πείνα) και στην οργανωτική του πλευρά (πειθαρχία στηριγμένη στην από κοινού εργασία που την ενοποίησαν οι όροι μιας πολύ αναπτυγμένης τεχνικά παραγωγής). Την πειθαρχία και την οργάνωση, που τις δέχεται τόσο δύσκολα ο αστός διανοούμενος, τις αφομοιώνει πολύ εύκολα το προλεταριάτο, ακριβώς χάρη σ' αυτό το εργοστασιακό "σχολείο"». Και παρακάτω στο ίδιο: «Το προλεταριάτο δεν φοβάται την οργάνωση και την πειθαρχία... Το προλεταριάτο απ' όλη τη ζωή του διαπαιδαγωγείται στην οργάνωση πολύ ριζικότερα απ' ό,τι πολλοί διανοουμενίσκοι».

Πάνω σ' αυτές τις απόψεις του Λένιν μπορούν να γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις. Αρχικά και σαν γενική εκτίμηση, οι απόψεις αυτές σίγουρα απέχουν πολύ απ' τις απόψεις του Μαρξ και του Ένγκελς στο «Κομμουνιστικό Μανιφέστο», που αφορούν το χαρακτήρα των εργασιακών σχέσεων που συναντάμε στο Καπιταλιστικό εργοστάσιο. Παραπέρα μπορούμε να πούμε, πως το εργοστάσιο είναι μεν η «ανώτατη μορφή κεφαλαιοκρατικής συνεργασίας», μιας «συνεργασίας» όμως που έχει σαν στόχο τη μεγιστοποίηση του Καπιταλιστικού κέρδους, άρα δεν αφορά τον εργάτη σαν τέτοια. Γι' αυτόν είναι η «ανώτατη μορφή Κεφαλαιοκρατικής καταπίεσης και εκμετάλλευσης», που του έχει μετατρέψει την εργασία από «εκδήλωση ζωής» σε «εμπόρευμα» που το πουλά απλά και μόνο για να ζήσει, ενώ ο ίδιος έχει μετατραπεί σε «απλό» εξάρτημα της μηχανής απ' το οποίο απαιτείται ο πιο μονότονος χειρισμός, αφαιρώντας του έτσι οποιαδήποτε περιθώρια αυτενέργειας, πρωτοβουλίας, μετατρέποντάς τον σε δούλο «της αστικής τάξης, του αστικού κράτους, αλλά και της μηχανής και του επόπτη και του αστού εργοστασιάρχη». Και πάνω απ' όλα: αυτή η «ανώτατη μορφή κεφαλαιοκρατικής συνεργασίας» έχει βάλει σαν μακροπρόθεσμο στόχο της την παθητικοποίησή του, τον πνευματικό ευνουχισμό του, το σπάσιμο κάθε στοιχείου αντίστασης, την ενσωμάτωσή του και φυσικά πάνω σ' όλο αυτό το πλαίσιο, προσπαθεί αυτή η «ανώτατη μορφή κεφαλαιοκρατικής συνεργασίας» να οικοδομήσει την πειθαρχία. γιατί χωρίς αυτή τη σιδερένια, στρατιωτικού τύπου πειθαρχία, δεν μπορεί κατ' αρχήν να πετύχει ούτε τους άμεσους ούτε τους μακροπρόθεσμους στόχους της. Όσον αφορά «την οργάνωση που έχει διδάξει στο προλεταριάτο» πέρα απ' ό,τι εντάσσεται στο ζήτημα «πειθαρχία», η μόνη οργάνωση που γι' αυτή μπορούμε να μιλήσουμε είναι ακριβώς η πείρα που έχει αποκομίσει το προλεταριάτο, οργανώνοντας την αντίσταση και την πάλη του απέναντι ακριβώς στην εκμετάλλευση της «ανώτατης μορφής κεφαλαιοκρατικής συνεργασίας». Την όποιας μορφής «οργάνωση» του έχει «διδάξει» αυτή η «κεφαλαιοκρατική συνεργασία» και η αναπτυγμένη «τεχνική» της το έχει κάνει ακριβώς με γνώμονα την απόλυτη πειθάρχησή του σ' αυτές τις παραγωγικές σχέσεις που απαιτούν αποκλειστικά την πώληση της εργατικής του δύναμης σαν εμπόρευμα. Εφόσον με τη Σοσιαλιστική Επανάσταση πρέπει ν' αλλάξει το περιεχόμενο και η μορφή των παραγωγικών σχέσεων, σε καμιά περίπτωση

δεν μπορεί να μην ανατραπεί η μορφή και το περιεχόμενο της οργάνωσης της παραγωγής που αντιστοιχούσε σ' αυτές. Ακριβώς αυτή η ανατροπή θα είναι η απόδειξη πως και οι παλιές παραγωγικές σχέσεις ανατράπηκαν πράγματι. Δηλαδή, η ανατροπή της «οργανωτικής πλευράς» αυτού του τύπου της πειθαρχίας. Γιατί «η από κοινού εργασία που την ενοποιούν οι όροι μιας πολύ αναπτυγμένης τεχνικά παραγωγής» δεν χρειάζεται στρατιωτική πειθαρχία για να υπάρξει. Η αλληλεγγύη και η συνεργασία που παράγεται στην «από κοινού εργασία» ανάμεσα στους εργάτες, καθώς και η συντροφικότητα που αναπτύσσεται στην πάλη ενάντια στην εκμετάλλευση, είναι αρκετές για ένα προλεταριάτο «ώριμο για την αυτοαπελευθέρωσή του».

Τέλος, ο Λένιν δείχνει να θεωρεί ευνοϊκό παράγοντα για την οργάνωση της πάλης του προλεταριάτου με στόχο την ανατροπή του Καπιταλισμού τον τρόπο που έχει μάθει να πειθαρχεί και να οργανώνεται στην Καπιταλιστική παραγωγή, ταυτίζοντας έτσι ουσιαστικά αυτή την οργάνωση και πειθαρχία μ' εκείνα τ' αντίστοιχα στοιχεία που πρέπει να περιέχονται στις εσωτερικές σχέσεις του υποκειμένου της κοινωνικής ανατροπής (του κόμματος, της τάξης). Τα θεωρεί αρκετά και αξιοποιήσιμα. Ας δούμε κάτι τέτοιο τι μπορεί να σημαίνει στη διαδικασία της κοινωνικής ανατροπής.

Το προλεταριάτο διαπαιδαγωγείται σε στρατιωτικού τύπου πειθαρχία, σε σχέσεις απόλυτα ιεραρχημένες χωρίς περιθώρια πρωτοβουλιών, χωρίς απαίτηση συμμετοχής στις αποφάσεις που αφορούν το δικό του ρόλο στην παραγωγή. Αυτού του τύπου την πειθαρχία, μ' αυτά τα στοιχεία συγκρότησής της, ο Λένιν τα θεωρεί οργανωτικά αξιοποιήσιμα. Εκείνο που λείπει είναι το ιδεολογικό στοιχείο, η σοσιαλιστική συνείδηση, κάτι που θα έρθει «μόνο απ' τα έξω», απ' τη διανόηση. Όμως ένα επαναστατικό υποκείμενο, μια τάξη με αυτούς τους ιδεολογικούς και οργανωτικούς όρους, τι προϋποθέσεις έχει για να γίνει ουσιαστικά υποκείμενο ανατροπής του Καπιταλισμού; Όταν ακριβώς δεν παρακινείται να 'ρθει σε ρήξη συνολική μ' όλο αυτό το πλαίσιο διαπαιδαγώγησης, αλλά αντίθετα κολακεύεται γι' αυτό; Μ' αυτές τις προϋποθέσεις, ήδη προετοιμάζεται το έδαφος ώστε στη μελλοντική μετεπαναστατική κοινωνία το προλεταριάτο όχι μόνο δεν θα είναι το υποκείμενο, ο φορέας οικοδόμησής της, αλλά οι σχέσεις παραγωγής που θα οικοδομηθούν θ' απαιτούν την ύπαρξη κάποιας άλλης άρχουσας τάξης, στη θέση της αστικής τάξης, που εξ αντικειμένου όμως δεν θα μπορεί να είναι το προλεταριάτο. Γιατί το προλεταριάτο κολακεύεται για το ότι έχει συνηθίσει να «υπακούει», να «πειθαρχεί», να μην αποφασίζει, να είναι αντικείμενο στην παραγωγική διαδικασία και όχι το υποκείμενο. Η απλή μετατροπή της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής από ιδιωτικά σε κρατικά δεν αλλάζει την ουσία της Καπιταλιστικής εκμετάλλευσης στις σχέσεις παραγωγής, εφόσον η σχέση του εργαζομένου με την παραγωγική διαδικασία παραμένει εξαρτημένη, με κύριο στοιχείο της την προηγούμενη «πειθαρχία» και «υπακοή», εφόσον είναι διαπαιδαγωγημένος ν' αφήνει άλλους ν' αποφασίζουν για λογαριασμό του. Αντίθετα, μόνο η σύγκρουση, η συνολική ρήξη του προλεταριάτου μ' όλο εκείνο το πλαίσιο που συνθέτει τις Καπιταλιστικές σχέσεις παραγω-

γής, θα φέρει εκείνη την επαναστατική πείρα και τις οργανωτικές μορφές που, σε συνδυασμό με την προσέγγιση της πείρας του παγκόσμιου επαναστατικού κινήματος, θα του δώσει την ικανότητα της «αυτοαπελευθέρωσης» χωρίς την ανάγκη διαμεσολαβητών ή νέων «αφεντικών». Εάν στα αιτήματα της επανάστασης δεν είναι και η ανατροπή ακριβώς του εξαρτημένου χαρακτήρα της εργασίας, του παθητικού του ρόλου, του «πειθαρχημένου» κατ' αρχήν στην παραγωγή και κατ' επέκταση στην κοινωνία, τότε είναι βέβαιο πως το περιεχόμενο των Καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων θα επιβιώσει και θ' αναπτυχθεί παραπέρα μέσα από νέες κρατικές, πολιτικές και κοινωνικές μορφές. Ο δεσποτισμός, που γι' αυτόν είχε μιλήσει ο Μαρξ, σαν έκφραση της πειθαρχίας, όχι μόνο δεν σπάει με την επανάσταση, αλλά αναπαράγεται στη νέα κοινωνία, μέσα από τον τρόπο που δομούνται οι εσωτερικές σχέσεις στο κόμμα, αλλά και στη σχέση του με την τάξη και την κοινωνία, κάτι στο οποίο θα σταθούμε αργότερα.

Βέβαια, ο Λένιν μ' αυτές τις απόψεις δείχνει να μιλάει σαν πολιτικός που διεκδικεί την εξουσία, αξιοποιώντας γι' αυτόν το σκοπό όλες τις δυνατότητες, ανεξάρτητα από ιδεολογικούς όρους. Αργότερα θα πει πως «θέλουμε να κάνουμε τη Σοσιαλιστική Επανάσταση τώρα», με τους υπάρχοντες όρους. Όμως μια επανάσταση ιστορικά δεν καταγράφεται για το περιεχόμενο και τους προσανατολισμούς της, απ' τους στόχους που βάζει, αλλά από τους όρους (ιδεολογικούς, οργανωτικούς, πολιτικούς, ταξικούς) που έχει να παρουσιάσει. Αυτές οι «δυνατότητες», που ο Λένιν πίστευε πως πρέπει ν' αξιοποιηθούν, είναι η πειθαρχία που μ' αυτήν είναι διαπαιδαγωγημένο το προλεταριάτο, αν αλλάξουν απλά αυτοί που αξιοποιούν τ' αποτελέσματα που παράγει αυτή η πειθαρχία, αν δηλαδή αλλάξουν αυτοί που ηγεμονεύουν το προλεταριάτο. Αν δηλαδή την οργάνωση της πειθαρχίας του προλεταριάτου και τ' αποτελέσματα που παράγει αυτή (πολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά) σταματήσει να τα πραγματώνει η αστική τάξη και στη θέση της μπει η πρωτοπορία του προλεταριάτου, το κόμμα. Όμως σ' αυτή την περίπτωση, σε μια τέτοιου τύπου ανατροπή, τ' αποτελέσματα που παράγονται για το χαρακτήρα των παραγωγικών σχέσεων δεν τον αλλάζουν ως προς την ουσία της εξάρτησης, ως προς την «αποκατάσταση της πρωταρχικής ενότητας του εργαζομένου με τα μέσα παραγωγής». Αντί ν' απαιτείται από το προλεταριάτο «στρατιωτική πειθαρχία» για τη μεγιστοποίηση του Καπιταλιστικού κέρδους, απαιτείται απ' αυτό «στρατιωτική πειθαρχία για την κάλυψη των "πλάνων"», πλάνων που, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, ουσιαστικά έχει γίνει αποδεκτό πως αδυνατεί να συμμετάσχει στη χάραξή τους.

Η διαδικασία είναι ακριβώς αντίστροφη. Πρώτα πρέπει να σπάσει αυτού του τύπου την πειθαρχία το προλεταριάτο, όχι βέβαια για ν' απομακρυνθεί από κάθε μορφής οργάνωση ή «πειθαρχία», αλλά ακριβώς για να τις παράγει το ίδιο, μέσα στη διαδικασία της σύγκρουσης, χωρίς να τις δεχτεί «έτοιμες», φτιαγμένες, «απ' τα έξω», αλλά σαν αποτέλεσμα της πάλης του και των αναγκών που αυτή αναδείχνει.

Μετεπαναστατικό, «εργατικό» κράτος: Μηχανισμός καταπίεσης της εργασίας

για τους κλασικούς, το μετεπαναστατικό, το «προλεταριακό» κράτος, ταυτίζεται με τ' οργανωμένο σε κυρίαρχη τάξη προλεταριάτο. Αυτό όμως θα ισχύει μόνο στην περίπτωση που «το προλεταριάτο είναι ώριμο για την αυτοαπελευθέρωσή του». Στο βαθμό που ισχύουν όσα αναφέρθηκαν στο προηγούμενο ζήτημα, που αφορούσε τη διαδικασία κατάκτησης της σοσιαλιστικής συνείδησης, με βάση την «απ' τα έξω» εισαγωγή της, τότε δεν είναι καθόλου βέβαιο πως το «προλεταριακό» κράτος θα ταυτίζεται με το «οργανωμένο σε κυρίαρχη τάξη προλεταριάτο». Από τη στιγμή που γίνεται de facto αποδεκτός ο διαχωρισμός ανάμεσα σ' αυτούς που διαθέτουν τη δυνατότητα προσέγγισης της επιστημονικής γνώσης και σ' αυτούς που δεν τη διαθέτουν, ήδη έχει γίνει αποδεκτός de facto και ο διαχωρισμός στο επαναστατικό κίνημα ανάμεσα στην «πρωτοπορία» (δηλαδή το κόμμα), που προσεγγίζει την επιστήμη, αποκτάει γνώσεις, αποκομίζει συμπεράσματα, εμπειρίες και την τάξη που δεν διαθέτει αυτές τις δυνατότητες και γι' αυτό πρέπει να πείθεται, να δέχεται ουσιαστικά τα έτοιμα συμπεράσματα της πρωτοπορίας.

Έχοντας αυτά τα δεδομένα, μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα πως το προλεταριακό κράτος, με βάση πάντα τη Λενινιστική πρακτική, όχι μόνο δεν θα ταυτίζεται με το προλεταριάτο σαν τάξη, αλλά υπάρχουν όλες οι προϋποθέσεις ώστε ν' αυτονομηθεί απ' αυτό. Με μια τέτοιου τύπου σχέση πρωτοπορίας-τάξης, οι μετεπαναστατικοί όροι παραγωγής θ' απαιτούν την ύπαρξη διαχωρισμών ανάμεσα σ' αυτούς που είναι «γνώστες», που έχουν την ικανότητα να καθοδηγούν, να διευθύνουν «τα process της παραγωγής» και σ' αυτούς που πρέπει απλά να τα εκτελούν.

Οι όροι, που κάτω απ' αυτούς γίνεται μια επανάσταση [πέρασμα ιδιοκτησίας μέσων παραγωγής στο κράτος, αποδοχή διαχωρισμών ως προς τη δυνατότητα προσέγγισης της γνώσης, ανάμεσα στην πρωτοπορία (κόμμα) και την τάξη], ουσιαστικά κάνουν αναγκαία, μάλλον απαιτούν, τη δημιουργία στρώματος διευθυνόντων στην παραγωγική διαδικασία μετεπαναστατικά, επηρεάζοντας έτσι τη μορφή και το περιεχόμενο των μετεπαναστατικών παραγωγικών σχέσεων. Βέβαια, ο Ένγκελς θεωρεί πως σαν αποτέλεσμα της επανάστασης θα 'ναι το ότι «οι δημόσιες λειτουργίες θα χάσουν τον πολιτικό τους χαρακτήρα και θα μετατραπούν σε απλές διευθυντικές λειτουργίες που επιβλέπουν τα κοινωνικά συμφέροντα» και πως «η κοινωνική οργάνωση του μέλλοντος θα περιορίσει το κύρος μόνο μέσα στα όρια που προδιαγράφονται αναπόφευκτα από τους όρους της παραγωγής», δηλαδή μόνο οι όροι της παραγωγής θα παράγουν κύρος (σεβασμό) και όχι μια εξουσία αποξενωμένη απ' το κοινωνικό σώμα και την παραγωγική διαδικασία.

Εφόσον η μετεπαναστατική κοινωνική οργάνωση είναι υποχρεωμένη να καταπιέσει τον παράγοντα εργασία, όπως θα δούμε και παρακάτω μέσα απ' τις απόψεις του Λένιν, οι δημόσιες λειτουργίες δεν χάνουν τον πολιτικό τους χαρακτήρα. Αντίθετα, εξυπηρετούν τα συμφέροντα διατήρησης της μετεπαναστατικής εξουσίας, όχι μόνο

ενάντια στην αστική τάξη, αλλά και ενάντια στην απελευθέρωση της εργασίας. Αναφέρει ο Λένιν σχετικά: «Το φλέγον και επίκαιρο ζήτημα της σημερινής πολιτικής: την απαλλοτρίωση των κεφαλαιοκρατών, τη μετατροπή όλων των πολιτών σε εργάτες και υπαλλήλους ενός μεγάλου "συνδικάτου" και συγκεκριμένα όλου του κράτους και την ολοκληρωτική υποταγή ολόκληρης της δουλειάς όλου αυτού του συνδικάτου στο κράτος, το πραγματικά δημοκρατικό, στο κράτος των Σοβιέτ». Ανεξάρτητα από την επίκληση του δημοκρατικού χαρακτήρα του κράτους των Σοβιέτ, φαίνεται καθαρά η αναγκαιότητα ολοκληρωτικής υποταγής της εργασίας σ' αυτό. Οι δε «διευθυντικές λειτουργίες» στην παραγωγική διαδικασία δεν είναι «απλά» αυτές και τίποτα περισσότερο, αλλά είναι καθαρά πολιτικές λειτουργίες, εκφράζοντας οικονομικά συμφέροντα τάξεων, εφόσον θα πραγματοποιούνται σε μια κοινωνία στην οποία υπάρχει μισθωτή εργασία, άρα εκμετάλλευση. Οι δε «διευθύνοντες» δεν μπορούν να κάνουν αλλιώς, παρά να διευθύνουν το «process της παραγωγής», με τρόπο που ακριβώς να πραγματώνει την εκμετάλλευση της εργασίας. Οι δημόσιες λειτουργίες σ' αυτή την περίπτωση έχουν πολιτικό χαρακτήρα και υλοποιούν την πολιτική της εξουσίας. Μιας μετεπαναστατικής εξουσίας, ενός κράτους που προέκυψε μέσα από όρους παραγωγής που απαιτούσαν την ύπαρξή του σαν τέτοιο (ανάγκη «διεύθυνσης των process παραγωγής»), που με τη σειρά του, για να μπορέσει να επιβιώσει σαν εξουσία, θα πρέπει να εξακολουθήσει να καταπιέζει τις δυνάμεις της εργασίας, να «υποτάσσει» και να εκμεταλλεύεται την εργασία, να δημιουργήσει εκείνο το στρώμα που θα διευθύνει την παραγωγική διαδικασία, εφόσον έχει γίνει de facto αποδεκτό πως το προλεταριάτο δεν έχει αυτή την ικανότητα. Ουσιαστικά δε, καταλήγουμε στο ότι αυτό το κράτος, για να διατηρηθεί σαν εξουσία, πρέπει να διατηρήσει την αντίθεση ανάμεσα στη χειρωνακτική και την πνευματική εργασία. Κάποιοι θα πρέπει ν' αποφασίζουν, εφόσον κάποιοι άλλοι δεν μπορούν παρά να εκτελούν.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, το «κύρος», στο οποίο αναφέρεται ο Ένγκελς, δεν θα είναι δύσκολο ν' αντλείται έξω «από τα όρια που προδιαγράφονται από τους όρους παραγωγής». Ν' αντλείται τελικά από μια εξουσία, από ένα κράτος, που θα είναι υποχρεωμένο και αυτό να βρίσκεται αποκομμένο από την κοινωνία και από τις κοινωνικές δυνάμεις που θεωρητικά αυτές το δημιούργησαν.

Ειδικά για τις παραγωγικές σχέσεις αυτής της περιόδου, πέρα από τη συγκεκριμένη αναφορά του Λένιν που είδαμε παραπάνω, οι κλασικοί αντλούν συγκεκριμένα στοιχεία απ' την οργάνωση της Παρισινής Κομμούνας, σαν υλοποίηση της μορφής «δικτατορία του προλεταριάτου». Σαν γενική εντύπωση πάντως αφήνεται το ότι ο εκμεταλλευτικός χαρακτήρας των παραγωγικών σχέσεων στον Καπιταλισμό ταυτίζεται και έχει σαν αίτιό του μόνο την ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής, που η κατάργησή της θα φέρει σταδιακά, αλλά χωρίς εμπόδια άλλου τύπου, την απελευθέρωση του εργαζομένου. για τον παθητικό ρόλο με τον οποίο έχει διαπαιδαγωγηθεί ο εργαζόμενος στον Καπιταλισμό δεν υπάρχει κάποια αναφορά σαν συγκεκριμένο πρόβλημα.

Παρακάτω, θ' αναφερθούμε σ' ορισμένες απόψεις του Λένιν, από το «Κράτος και Επανάσταση», που αφορούν στον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής και του κράτους, μετά την επανάσταση: «Είναι εξαιρετικά διδακτικό —λέει ο Λένιν— το γεγονός ότι ο Μαρξ, μιλώντας για τις λειτουργίες της δημοσιοϋπαλληλίας που χρειάζεται και στην Κομμούνα και στην προλεταριακή δημοκρατία, παίρνει για σύγκριση τους υπαλλήλους "κάθε άλλου εργοδότη", δηλαδή μια συνηθισμένη κεφαλαιοκρατική επιχείρηση με "εργάτες, επιστάτες και λογιστές"».

«Στον Μαρξ δεν υπάρχει ούτε στάλα ουτοπισμός, με την έννοια της επινόησης και της φανταστικής αντίληψης της "καινούργιας" κοινωνίας. Όχι, ο Μαρξ μελετάει ένα φυσικοϊστορικό process, τη γέννηση της καινούργιας κοινωνίας απ' την παλιά, τις μεταβατικές μορφές από τη δεύτερη στην πρώτη». Και συνεχίζει: «Εμείς δεν είμαστε ουτοπιστές. Δεν "ονειρευόμαστε" πως θα τα βγάλουμε πέρα μονομιάς χωρίς καμιά διοίκηση, χωρίς καμιά υποταγή. Αυτά τα αναρχικά ονειροπολήματα, βασισμένα στη μη κατανόηση των καθηκόντων της δικτατορίας του προλεταριάτου, είναι απολύτως ξένα στο μαρξισμό και στην πράξη χρησιμεύουν μόνο για την αναβολή της σοσιαλιστικής επανάστασης ίσαμε τότε που θα γίνουν αλλιώτικοι οι άνθρωποι. Όχι, εμείς θέλουμε τη σοσιαλιστική επανάσταση με τους ανθρώπους που έχουμε τώρα, που δεν θα μπορέσουν να τα βγάλουν πέρα δίχως υποταγή, δίχως έλεγχο, δίχως "επιστάτες" και "λογιστές". Η υποταγή όμως πρέπει να γίνει στην ένοπλη πρωτοπορία όλων όσων υφίστανται εκμετάλλευση και όλων των εργαζομένων στο προλεταριάτο».

Η ανάγκη υποταγής δεν αφορά μόνο τους τεχνοκράτες και την αστική τάξη, αλλά και το προλεταριάτο που εργάζεται κάτω από συνθήκες «αυστηρής πειθαρχίας». Μιας πειθαρχίας που πρέπει να υπάρχει, που την απαιτεί το κράτος «των ένοπλων εργατών», γιατί ακριβώς ο εκμεταλλευτικός χαρακτήρας των παραγωγικών σχέσεων δεν έχει πάψει να υπάρχει, όπως είδαμε προηγουμένως. Η «πρωταρχική ενότητα» ανάμεσα στον εργαζόμενο και τα μέσα παραγωγής δεν έχει αποκατασταθεί, αφού ανάμεσά τους παρεμβάλλεται η «απαραίτητη» παρουσία των τεχνοκρατών (επιστάτες, λογιστές, μηχανικοί κ.λπ.) σαν ένα ιδιαίτερο, ξεχωριστό στρώμα στην παραγωγική διαδικασία. Παραπέρα την ανάγκη πειθαρχίας την επιβάλλει και η «τεχνική». Η ίδια τεχνική που είχε χρησιμοποιηθεί για τη μεγιστοποίηση του Καπιταλιστικού κέρδους, με την απόλυτη ισοπέδωση του ανθρώπινου παράγοντα, που τη δημιούργησαν οι ίδιοι τεχνοκράτες, αυτοί που πρέπει σήμερα να μισθώσει το «εργατικό κράτος» για τους δικούς του σκοπούς και που παλαιότερα είχαν χρησιμοποιηθεί από τους Καπιταλιστές. Ένα επαναστατημένο προλεταριάτο «ώριμο για την αυτοαπελευθέρωσή του» έχει τη δυνατότητα να κατανοήσει αναγκαιότητες της «τεχνικής» μέσα από τις σχέσεις συνεργασίας και αλληλεγγύης που θα αναπτύξει, χωρίς να χρειάζεται την «απ' τα έξω» συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας για πειθαρχία στην παραγωγική διαδικασία. Και εδώ βέβαια τίθεται το ερώτημα, με ποιες προϋποθέσεις αυτό το προλεταριάτο θα έχει τη δυνατότητα «να ελέγχει, να εποπτεύει, να καθοδηγεί» τους τεχνοκράτες και πολύ περισσότερο να συμ-

μετέχει μ' αυτούς ισότιμα στη λήψη των αποφάσεων. Στην καλύτερη περίπτωση, δηλαδή της ανακλητότητας, το πρόβλημα της γραφειοκρατικής τεχνοκρατίας δεν ξεπερνιέται, αφού σαν κοινωνικό στρώμα έχει ρόλο αναντικατάστατο, αφού χωρίς αυτούς δεν θα μπορεί να βγει πέρα η παραγωγή, αλλά και να τους ελέγξουν ουσιαστικά δεν θα έχουν τη δυνατότητα. *Δηλαδή, τελικά, μπορεί να υπάρχει «υποταγή» των τεχνοκρατών στο προλεταριάτο, που όμως θα είναι τυπική, στο βαθμό που οι όροι παραγωγής απαιτούν την αυτονομημένη λειτουργία τους.* Εφόσον βέβαια το προλεταριάτο υποχρεωθεί να πειθαρχεί στην «τεχνική» των τεχνοκρατών αφού η δική του «τεχνική», βγαλμένη μέσα από τη δική του πείρα, στηριγμένη στις ανάγκες μιας πιο ανθρώπινης ζωής, θα εξακολουθεί να είναι «ασύμφορη» για την εκπλήρωση των παραγωγικών «πλάνων» του «εργατικού κράτους». Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, τις αποφάσεις, την οργάνωση της παραγωγής, θα τις αναλάβει αποκλειστικά η γραφειοκρατική τεχνοκρατία. Τίποτα δεν πείθει πως μια τέτοια αρχή οδηγεί μόνη της στη βαθμιαία «απονέκρωση» της υπαλληλίας, όπου οι διαρκώς απλοποιούμενες λειτουργίες επιστασίας και λογοδοσίας θα εκτελούνται διαδοχικά απ' όλους, θα γίνονται κατόπιν συνήθεια και τέλος θ' ατονίσουν σαν ειδικές λειτουργίες ενός «ιδιαίτερου στρώματος ανθρώπων». Η «επιστασία και η λογοδοσία» από το προλεταριάτο, που σχεδόν καταλήγει σε τυπική διαδικασία, μπορεί να εκτελείται «διαδοχικά απ' όλους». Όμως το ρόλο του τεχνοκράτη, κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, δεν θα μπορούν να τον παίξουν όλοι. Θα παραμείνει «σαν ειδική λειτουργία ενός στρώματος ανθρώπων», κάτι που θα επιτείνεται ακόμα περισσότερο στο βαθμό που και στο ίδιο το επαναστατικό κίνημα έχει γίνει de facto αποδεκτός ο υπάρχων κοινωνικός καταμερισμός στη δυνατότητα προσέγγισης της γνώσης.

Πράγματι, η επανάσταση έγινε με το «υλικό» που υπήρχε, όπως το ήθελε ο Λένιν. Σίγουρα η «νέα κοινωνία» δεν θα γεννηθεί από το τίποτα. Έχει τις ρίζες της στην παλιά. Όμως δεν μπορεί να προέλθει απ' αυτή, σαν συνέχειά της. Δεν δίνει η παλιά κοινωνία τις προϋποθέσεις δημιουργίας της νέας. Αντίθετα, οι κοινωνικές δυνάμεις που θέλουν να την ξαναφτιάξουν, την οικοδομούν βήμα βήμα, σε αντιπαράθεση, μέσα από την αμφισβήτηση της παλιάς, στην κόντρα μαζί της.

«Εργατικό» κράτος: Είναι δυνατή η «απονέκρωσή» του;

Τέλος, πριν προχωρήσουμε στο ζήτημα της «απονέκρωσης» και της ανώτερης φάσης, μπορούμε να παρατηρήσουμε πως οι κλασικοί, όταν μίλησαν για τις αδυναμίες αυτής της «πρώτης» φάσης, δεν αναφέρουν σαν τέτοιες ούτε το ότι εξακολουθεί να υφίσταται μισθωτή εργασία (εξαρτημένη τώρα πια απ' το κράτος) ούτε και το ότι, μέσα στους όρους παραγωγής που πρέπει να περιφρουρήσει το κράτος αυτής της περιόδου, είναι ακριβώς και αυτός ο χαρακτήρας της εργασίας.

Προχωρώντας στο ζήτημα της «απονέκρωσης», μπορούμε να κάνουμε τη γενική

παρατήρηση πως για τους κλασικούς το ζήτημα της απονέκρωσης «του προλεταριακού κράτους», άρα και κάθε κράτους, αποτελεί νομοτέλεια, χωρίς προϋποθέσεις, απλά γιατί «δεν θα έχει τι να καταπιέζει».

Πολύ σύντομα όμως, ο ίδιος ο Λένιν, στα 1921, εντοπίζει στοιχεία διαφθοράς και γραφειοκρατίας στο Σοβιετικό κράτος, στοιχεία που συναντιούνται σε οποιαδήποτε μορφή κράτους, καθώς και «τσέπωμα δισεκατομμυρίων», ενώ η ίδια η ιστορική πείρα έχει να καταδείξει, αντί για «απονέκρωση», μια τρομακτική ανάπτυξη και επέκταση των «εργατικών» κρατών.

Ο Λένιν, στο «Κράτος και Επανάσταση», θεωρεί την απονέκρωση δεδομένη και «αυθόρμητη» διαδικασία. Τη διαδικασία αυτή την περιγράφει ο Ένγκελς στο «Αντι-Ντίρινγκ», ως εξής: «Η πρώτη πράξη με την οποία το κράτος προβάλλει πραγματικά σαν εκπρόσωπος ολόκληρης της κοινωνίας —το πάρσιμο στην κατοχή του των μέσων παραγωγής εξ ονόματος της κοινωνίας— είναι ταυτόχρονα και η τελευταία αυτοτελής του πράξη σαν κράτος. Η ανάμιξη της κρατικής εξουσίας στις κοινωνικές σχέσεις γίνεται τότε περιττή στον έναν τομέα ύστερα από τον άλλο και από μόνη της αποκοιμιέται. Στη θέση της διακυβέρνησης προσώπων μπαίνει η διαχείριση πραγμάτων και η διεύθυνση των process παραγωγής. Το κράτος δεν "καταργείται", μα απονεκρώνεται».

Πριν προχωρήσουμε σε παρατηρήσεις γύρω απ' αυτά, μπορούμε να σημειώσουμε μια άποψη του Ένγκελς πολύ χρήσιμη για την περίπτωση, πως δηλαδή: «...δεν μπορεί να καταργηθεί μονομιάς το πολιτικό κράτος πριν ακόμα καταργηθούν οι κοινωνικές σχέσεις που το γέννησαν».

Στο προηγούμενο κεφάλαιο εξετάστηκαν αναλυτικά ποιες κοινωνικές συνθήκες και σχέσεις δημιούργησαν τα «εργατικά» κράτη, συνθήκες και σχέσεις προ και επαναστατικές. Σκοπός τους κατ' αρχήν η περιφρούρηση της κρατικής ιδιοκτησίας από τις προσπάθειες της παλιάς αστικής τάξης, αλλά και η διατήρηση όλου αυτού του νέου πλέγματος εξαρτημένων σχέσεων, που διαμορφώθηκε μετά την επανάσταση, που προϋποθέτει την υποταγή, την πειθάρχηση, άρα την εκμετάλλευση της εργασίας απ' το κράτος, την αυτονομημένη λειτουργία των διευθυνόντων, με την παραγόμενη απ' αυτούς «τεχνική», άρα, σε τελευταία ανάλυση, τη διατήρηση της αντίθεσης χειρωνακτικής-πνευματικής εργασίας, μέσα από τη διατήρηση του δομημένου κοινωνικοπολιτικού καταμερισμού στη δυνατότητα προσέγγισης της γνώσης, μέσα από την παγίωση των αυστηρά ιεραρχημένων σχέσεων, όπως ηγεσία-κόμμα, κόμμα-τάξη-κοινωνία, διευθύνοντες-εκτελεστές. Συνεπίκουρο σ' όλη αυτή την κρατική-κατασταλτική προσπάθεια το κόμμα, που παρεμβαίνει μ' έναν αντίστοιχο τρόπο μέσα σ' όλες τις μορφές οργάνωσης της κοινωνικής πάλης, στελεχώνει το κράτος και μαζί με τους τεχνοκράτες δημιουργεί την τάξη των «διευθυνόντων».

Ξαναγυρνώντας στον αρχικό συλλογισμό, μπορούμε να πούμε, πως το «εργατικό» κράτος δεν μπορεί να καταργηθεί, ν' απονεκρωθεί, αν δεν καταργηθούν οι παραπάνω

«κοινωνικές σχέσεις», όλο αυτό το πλέγμα σχέσεων που προαναφέρθηκε. Κοινωνικές σχέσεις, που αναπαράγουν την καταπίεση και την εκμετάλλευση των δυνάμεων της εργασίας, γεγονός που κάνει απαραίτητη την αυτονόμηση του «εργατικού» κράτους, την αποξένωσή του απ' την κοινωνία. Άρα, όχι μόνο δεν μπορούμε να περιμένουμε την «αυτόματη» απονέκρωση αυτού του κράτους, αλλά μόνο την κατάργησή του μέσα από την κατάργηση των εκμεταλλευτικών σχέσεων που το δημιούργησαν για να τις περιφρουρεί, με αποκλειστικό μέσο την εξέλιξη και όξυνση της πάλης κάτω απ' τις νέες συνθήκες.

Προχωρώντας στις απόψεις των κλασικών για το πέρασμα στην ανώτερη φάση του Κομμουνισμού, στην αταξική κοινωνία, μπορούμε να παρατηρήσουμε πως εντοπίζουν ένα τρίπτυχο όρων. Εξαφάνιση αντίθεσης χειρωνακτικής-πνευματικής εργασίας, εξαφάνιση του εξαρτημένου χαρακτήρα της εργασίας, απονέκρωση του κράτους: τότε ξεπερνιέται ολοκληρωτικά το αστικό δίκαιο. Παραπέρα, ο Λένιν σημειώνει πως για την πραγματοποίηση αυτών των όρων δεν είναι αρκετό μόνο το πέρασμα των μέσων παραγωγής σε κοινωνική ιδιοκτησία, με μόνη την απαλλοτρίωση των Κεφαλαιοκρατών. Όμως, για το process πραγματοποίησης αυτών των όρων οι κλασικοί μίλησαν ελάχιστα, πέφτοντας μάλιστα σε αντιφάσεις ακόμα και με τις δικές τους προγενέστερες θέσεις. Και ο Μαρξ στην «Κριτική του προγράμματος της γκότα» και ο Λένιν στο «Κράτος και Επανάσταση», ενώ αναγνωρίζουν ότι αυτή την περίοδο υπάρχει εξαρτημένη εργασία (άρα δεν έχει αποκατασταθεί η «πρωταρχική ενότητα ανάμεσα στον εργαζόμενο και τα μέσα εργασίας», άρα σ' αυτή την κοινωνία εξακολουθούν να υπάρχουν εκμεταλλευτικές εργασιακές σχέσεις), εναποθέτουν τη λύση αυτού του προβλήματος, μ' έναν τρόπο αόριστο, στην «ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων» και «στην αναπόφευκτη απονέκρωση του κράτους». Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων θα τις φέρει σε αντίθεση με τις υπάρχουσες παραγωγικές σχέσεις. Κι αυτό είναι κάτι που οι κλασικοί το υποστήριξαν έντονα, αρνούμενοι όμως να το εντάξουν στη συλλογιστική τους που αφορά την πορεία προς την «αταξική κοινωνία». Από κει και μετά, είναι ζήτημα ανάλυσης και στοιχείων, ώστε να προσδιοριστούν οι κοινωνικές δυνάμεις που συγκρούονται, οι κυρίαρχες και οι κυριαρχούμενες, τα επίπεδα στα οποία διεξάγεται και οξύνεται η πάλη. Και αν ο Μαρξ και ο Ένγκελς τέτοια στοιχεία δεν είχαν (η πείρα του κινήματος δεν τα είχε ακόμα αναδείξει), ο Λένιν σίγουρα διέθετε, αλλά δεν τα έλαβε υπόψη του. Πάντως, όσον αφορά τη θεωρητική σύλληψη των κλασικών για την πορεία εξέλιξης αυτής της περιόδου, υπάρχει αντίφαση με τον εαυτό τους.

Ο Ένγκελς, προσεγγίζοντας το ζήτημα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, αναφέρεται στο ζήτημα του ανθρώπινου παράγοντα, πως θ' απαιτηθούν «άλλοι άνθρωποι» για την «κοινή διαχείριση της παραγωγής». Όμως αυτή την «προετοιμασία» την προσδιορίζει για το μέλλον μέσα από μια διαδικασία «εκπαίδευσης» και αλλαγής «πόστων» στην παραγωγική διαδικασία και όχι μέσα από τη συμμετοχή του εργαζομένου στην ταξική πάλη, στην επανάσταση. Δηλαδή, η απελευθέρωση του εργαζομένου από

τον αλλοτριωμένο ρόλο του και στην παραγωγή και στην κοινωνία δεν μπαίνει σαν στόχος με την επανάσταση, αλλά σαν αποτέλεσμα κατοπινής διαπαιδαγώγησης.

Κάπως αντίστοιχα αναφέρεται και ο Λένιν για το ίδιο ζήτημα στον «Αριστερισμό», όπου μιλάει για «διαπαιδαγώγηση, εκπαίδευση και κατάρτιση ολόπλευρα καταρτισμένων ανθρώπων, που θα ξέρουν να τα κάνουν όλα». Όμως ο ίδιος ο Λένιν σε μια διάλεξή του προς νέους εργαζομένους της Ελβετίας, το Γενάρη του 1917, λέει: «Όταν οι αστοί κύριοι μιλάνε με τόση ξιπασιά για "διαπαιδαγώγηση των μαζών", την εννοούν συνήθως σαν κάτι το δασκαλίστικο, το σχολαστικό, που εκφυλίζει τις μάζες. Η πραγματική διαπαιδαγώγηση των μαζών δεν μπορεί ποτέ να χωριστεί από την ανεξάρτητη πολιτική πάλη και ιδιαίτερα από την επαναστατική πάλη της ίδιας της μάζας. Μόνο η πάλη διαπαιδαγωγεί την εκμεταλλευόμενη τάξη, αποκαλύπτει το μέτρο των δυνάμεών της, της πλατείνει τον ορίζοντα, αναπτύσσει τις ικανότητές της, φωτίζει το μυαλό της και ατσαλώνει τη θέλησή της».

Αυτό το κείμενο του Λένιν οπωσδήποτε διαφέρει από το πώς έκφρασαν και αυτός και ο Ένγκελς «τη διαπαιδαγώγηση των μαζών», ώστε «να γίνουν ικανές» για την κοινή διαχείριση της παραγωγής και, μάλιστα, έχει στοιχεία ομοιότητας με τον τρόπο που οι αστοί εννοούν τη «διαπαιδαγώγηση» και που ο Λένιν τον καταγγέλλει. Στην πράξη η άποψή τους είναι πως η διεκδίκηση από πλευράς του προλεταριάτου μιας άλλου είδους συμμετοχής στην παραγωγική διαδικασία απαιτεί «μακρόχρονη παιδεία», «παροχή γνώσεων», ώστε «να γίνουν ικανοί...» κ.λπ. Πουθενά δεν αναφέρονται για ανάπτυξη και συμμετοχή στην επαναστατική πάλη. Ίσως βρίσκουμε εδώ την προέκταση της λογικής τού «απ' τα έξω» μέχρι την «ανώτερη φάση» της Κομμουνιστικής κοινωνίας.

για να επανέλθουμε στον αρχικό συλλογισμό, θα πρέπει να πούμε πως για την πραγματοποίηση του τρίπτυχου όρων περάσματος στην αταξική κοινωνία (εξαφάνιση αντίθεσης χειρωνακτικής-πνευματικής εργασίας, εξαρτημένου χαρακτήρα της εργασίας και κράτους) δεν είναι αρκετή ούτε η «απαλλοτρίωση των Κεφαλαιοκρατών» ούτε η «τεράστια ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων» και μόνο, ούτε και η «διαπαιδαγώγηση και η εκπαίδευση» του προλεταριάτου για κάποιο νέο ρόλο, αλλά η παραπέρα όξυνση και ανάπτυξη της ταξικής πάλης ανάμεσα στις δυνάμεις της εργασίας και τις δυνάμεις της διεύθυνσης. Από την έκβαση αυτής της πάλης θα εξαρτηθεί αν θα γίνει δυνατός ένας νέος τρόπος οργάνωσης της παραγωγής και της κοινωνίας, στο βαθμό που θα γίνεται δυνατός ο παραμερισμός των διευθυνόντων και η κοινωνική οργάνωση θ' αρχίσει να βασίζεται στην κοινωνική αυτοδιεύθυνση των εργαζόμενων πολιτών.

Λίγα λόγια σαν επίλογος

Στον πυρήνα της προβληματικής αυτού του κειμένου βρίσκεται το ότι καμιάς μορφής κοινωνική οργάνωση δεν θα μπορέσει να επιβιώσει σαν τέτοια, στο βαθμό που δεν

θα έχει τις προϋποθέσεις για μια αντίστοιχη μορφή, οργάνωση και πραγματοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας και θα είναι «ανατρεπτική» στο βαθμό που θ' ανατρέπει συνολικά (στις εργασιακές σχέσεις, στην «τεχνική») την προηγούμενη οικονομική βάση. Αντίστοιχα, στο βαθμό που οι δυνάμεις της εργασίας θα συγκροτούν με την πάλη τους, βήμα βήμα, τη δυνατότητα ενός εναλλακτικού τρόπου οργάνωσης της παραγωγής (στις εργασιακές σχέσεις, στην «τεχνική»), αυτό θ' αποτελεί την ένδειξη ότι ωριμάζουν και οι συνθήκες για τη δυνατότητα της συνολικής εναλλακτικής κοινωνικής οργάνωσης, εφόσον αυτή η δυνατότητα θα οργανώνεται αντίστοιχα και στο επίπεδο της πολιτικής πάλης. Ο τρόπος παραγωγής και ανταλλαγής των προϊόντων μιας κοινωνίας είναι αυτός που τη χαρακτηρίζει συνολικά.

Η κατάργηση του συστήματος εκμετάλλευσης της εργασίας δεν σταματάει απλά στην κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής. Πρέπει να προχωρήσει στην αλλαγή του τρόπου παραγωγής και ανταλλαγής των προϊόντων. Πρέπει η εργασία ν' απαλλαγεί απ' τον εξαρτημένο χαρακτήρα και ν' ανατραπούν οι σχέσεις αλλοτρίωσης του εργαζομένου με τα μέσα παραγωγής και τα προϊόντα της εργασίας του. Πρέπει ο εργαζόμενος να σταματήσει να είναι το απλό εκτελεστικό όργανο στην παραγωγική διαδικασία, χωρίς να έχει και μεγάλη σημασία, ως προς αυτό, το εάν αυτός που αποφασίζει, που διευθύνει είναι ο παραδοσιακός Καπιταλιστής ή η διευθυντική τεχνοκρατία ή το «Σοσιαλιστικό» κράτος και η κομματική γραφειοκρατία. εφόσον στην παραγωγική διαδικασία κάποιος άλλος αποφασίζει και όχι οι ίδιοι οι εργαζόμενοι, οποιεσδήποτε αλλαγές και αν συμβαίνουν στο πολιτικό επίπεδο, δεν μπορούν να έχουν χαρακτήρα ριζικής κοινωνικής αλλαγής υπέρ των δυνάμεων της εργασίας. Μιας ριζικής κοινωνικής αλλαγής, για μια αυτοδιευθυνόμενη κοινωνία, που σημαίνει ότι οι ίδιοι οι εργαζόμενοι πολίτες έχουν την ευθύνη των αποφάσεων σ' όλα τα επίπεδα, από τα μικρά ζητήματα καθημερινότητας μέχρι τα μεγάλα που αφορούν το σύνολο της κοινωνίας, παραμερίζοντας τους κάθε λογής διευθύνοντες και επαγγελματίες της πολιτικής και της εξουσίας.

Η εξουσία και των Καπιταλιστών και της γραφειοκρατίας στον «υπαρκτό Σοσιαλισμό» στηρίζεται ακριβώς στη δυνατότητα μονοπώλησης, στην προσέγγιση των κατακτήσεων της επιστημονικής σκέψης και στην αποκλειστική δυνατότητα αποφάσεων πάνω και στη χρήση των τεχνολογικών εφαρμογών της επιστήμης και στα ζητήματα που αφορούν τη διεύθυνση ολόκληρης της κοινωνίας. για να διατηρούν αυτή τη δυνατότητα, προσπαθούν να κρατήσουν διασπασμένες τη λειτουργία διεύθυνσης από την ίδια την κοινωνία (είτε σαν σύνολο είτε στα επιμέρους τμήματα), την πολιτική δράση από την ίδια την καθημερινή ζωή και την κοινωνική δραστηριότητα, τις δυνάμεις της εργασίας από την επιστημονική γνώση, τους εργαζομένους από τα μέσα παραγωγής, έτσι ώστε οι εργαζόμενοι πολίτες να παραμένουν αμήχανοι και αδύναμοι να παρέμβουν και στις γενικές κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις, αλλά και στη στρεβλή και επικίνδυνη χρήση της τεχνολογίας, που είναι μεν ικανή να μεγιστοποιεί τα κέρδη των Καπι-

ταλιστών και της γραφειοκρατίας, αλλά στο σύνολο της κοινωνίας επιφυλάσσει την ανεργία, την αποξένωση και τον άμεσο κίνδυνο πυρηνικής και οικολογικής καταστροφής. Εδώ θα πρέπει να τονιστεί ότι ανάμεσα στην εργασία και την επιστήμη όχι μόνο δεν υφίσταται κανένας ανταγωνισμός, αλλά αντίθετα δένονται μεταξύ τους με τρόπο διαλεκτικό. Τα συμπεράσματα από τη μελέτη της πείρας της εργασίας οδηγούν στην επιστήμη και αυτή, με τη σειρά της, σε νέες τεχνικές εφαρμογές, που επηρεάζουν, που αλλάζουν τον τρόπο εργασίας.

Οι δυνάμεις της εργασίας έχουν ζωτικό συμφέρον από την ακύρωση αυτών των διασπάσεων και βασική προϋπόθεση γι' αυτό είναι η οργάνωση της πάλης τους με τέτοιο τρόπο που ακριβώς να τις ακυρώνει κατ' αρχήν στο εσωτερικό των υποκειμένων τους. Ο Μαρξισμός τη λύση τέτοιου τύπου προβλημάτων την ανάγει στο απώτερο μέλλον της «αταξικής κοινωνίας», προκρίνοντας μια διαδικασία «σταδίων», όπου οι εργαζόμενοι πρώτα «κατακτούν» την πολιτική εξουσία και μετά προετοιμάζονται για τη λύση τους, καθώς η πρωτοπορία αναλαμβάνει να «εκπαιδεύσει» τους εργάτες στο νέο τους ρόλο, στη διεύθυνση της κοινωνίας. Η ιστορική πείρα όμως δεν ήρθε να επιβεβαιώσει αυτή την άποψη. Η ικανότητα και η δυνατότητα αυτοδιεύθυνσης ούτε χαρίζονται ούτε μπορούν να εναποτεθούν στις καλές προθέσεις της «επαναστατικής πρωτοπορίας». Μονάχα κατακτιούνται ή όχι, μέσα από τη διαδικασία της πάλης. Και η διαδικασία για την ακύρωση αυτών των διασπάσεων δεν μπορεί να έχει στάδια, πρέπει να κινηθεί ενιαία. γιατί, για τις δυνάμεις της εργασίας, ριζική κοινωνική αλλαγή σημαίνει ακριβώς ακύρωση τέτοιου τύπου διασπάσεων. Πρώτα κατάκτηση της «πολιτικής εξουσίας» και αργότερα προετοιμασία για τη λύση τέτοιων προβλημάτων σημαίνει κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας στ' όνομα των εργαζομένων και επιβολή μιας νέας εξουσιαστικής κάστας πάνω σ' αυτούς.

Παύλος Σταυρόπουλος - Τάκης Φωτόπουλος

Για την ιστορία του περιοδικού μας

Στην εφημερίδα *Αυγή* της 10/11/96 δημοσιεύθηκε ένα υβριστικό κείμενο κατά του περιοδικού *Δημοκρατία και Φύση* και του υπευθύνου ύλης του, υπογεγραμμένο από πρώην μέλος της Συντ. Επιτροπής του *Κοινωνία και Φύση*. Η *Αυγή*, κατά παράβαση κάθε δημοσιογραφικής και δημοκρατικής δεοντολογίας, έδωσε αμέριστη προβολή στο κείμενο αυτό, προβάλλοντάς το στο «σαλόνι» της και μη δίνοντας καμιά ευκαιρία στη Συντ. Επιτροπή του περιοδικού μας για αντίλογο της λιβελογραφίας στο ίδιο φύλλο. Η μεροληπτική συμπεριφορά της *Αυγής* υπέρ του συνεργάτη της Κ. Σταυρόπουλου έφθασε μέχρι του σημείου ν' αρνηθεί αρχικά να δημοσιεύσει απάντηση της Συντακτικής Επιτροπής του περιοδικού σε κυριακάτικο φύλλο (όπως συνέβη με το λιβελογραφικό κείμενο) ενώ ο διευθυντής σύνταξης της εφημερίδας επέμενε να περικόψει την απάντησή μας στο μισό περίπου του κειμένου Σταυρόπουλου — μολονότι ακόμη και ο Νόμος απαιτεί η απάντηση να είναι του ίδιου μεγέθους και να δημοσιευθεί στον ίδιο χώρο και με τα ίδια στοιχεία με την υβριστική επίθεση. Χρειάστηκαν επανειλημμένα διαβήματά μας και απειλές για συνέχιση της διαμάχης σε αλλά έντυπα για ν' αναγκαστεί τελικά η καλή εφημερίδα της «εκσυγχρονιστικής» Αριστεράς να δημοσιεύσει μια δραστικά περικομμένη απάντησή μας, ενώ παράλληλα φρόντισε, βέβαια, να δώσει τον τελικό λόγο στο συνεργάτη της.

Νομίζουμε ότι το κρούσμα αυτό αντιδημοκρατικής συμπεριφοράς, που θυμίζει κάποιες άλλες εποχές, δεν είναι καθόλου τυχαίο. Δεδομένου ότι και στο παρελθόν ο Τάκης Φωτόπουλος υπήρξε αντικείμενο λυσσώδους προσωπικής επίθεσης από το Ριζοσπαστικό Φόρουμ (βασική συνιστώσα του είδους «αριστεράς» που προωθεί το κατεστημένο) με αφορμή την αρθρογραφία του στην *Ελευθεροτυπία* εναντίον του σοσιαλφιλελεύθερου εκσυγχρονισμού —που εκφράζει το Φόρουμ και, σε σημαντικό βαθμό, η *Αυγή*— δεν προξενεί καμιά κατάπληξη η χρησιμοποίηση και προβολή του σπιλωτικού κειμένου του Κ. Σταυρόπουλου από την εφημερίδα αυτή. Ούτε βέβαια προκαλεί καμιά κατάπληξη ότι ο τέως συνεργάτης μας, που ποτέ δεν είχε ασπαστεί τον αντι-συστημικό προβληματισμό του περιοδικού μας, ζήτησε καταφύγιο για το λίβελο εναντίον μας στο κύριο όργανο της «αριστερής» πτέρυγας του σοσιαλφιλελευθερισμού. Ακόμη περισσότερο δεν προξενεί έκπληξη η φιλοξενία που παρέσχε η *Αυγή* στην αήθη επίθεση κατά του περιοδικού μας, δεδομένου ότι οι στήλες του εκφράζουν με συνέπεια θέσεις για μια νέα ριζοσπαστική αριστερά, έναντι της παρωδίας αριστεράς που εκπροσωπεί η σοσιαλφιλελεύθερη «αριστερά», στην οποία ανήκει και ο άλλοτε συνεργάτης μας.

Εν τούτοις, εάν όλα αυτά δεν προξενούν έκπληξη, αποτελεί πηγή αγανάκτησης η

απόπειρα διαστρέβλωσης της ίδιας της ιστορίας του περιοδικού μας, την οποία οι αναγνώστες μας έχουν βέβαια κάθε δικαίωμα να γνωρίζουν. Έτσι, ο τ. συνεργάτης μας, στην ανταπάντησή του, που δημοσιεύθηκε στην *Αυγή* μαζί με την απάντηση της Συντακτικής Επιτροπής, εκφράζει την έκπληξή του για τον ισχυρισμό ότι η ιδέα της έκδοσης του περιοδικού *Κοινωνία και Φύση* ήταν του Τάκη Φωτόπουλου και επικαλείται ως μάρτυρές του τον Γιάννη Μεταξά και τον Νίκο Ηλιόπουλο. Για χάρη της αποκατάστασης της αλήθειας σε σχέση με την ιστορία του περιοδικού και μόνο, θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ τα ακόλουθα. Όταν ο Γιάννης Μεταξάς προσέγγισε τον Τάκη Φωτόπουλο στο τέλος του 1989 ζητώντας, εκ μέρους της Ομοσπονδίας των Οικολόγων-Εναλλακτικών, τη συνεργασία και βοήθειά του, ένα από τα πρώτα θέματα που ο Τ.Φ. έθεσε στην «ατζέντα» ήταν αυτό της έκδοσης ενός περιοδικού με ριζοσπαστικό οικολογικό προβληματισμό.

Έτσι, ήδη από το Φεβρουάριο του 1990 (πολύ πριν από τη διάλυση της Ομοσπονδίας που αναφέρει ο Κ.Σ.), ο Τ.Φ., έχοντας υπόψη τη μονοπώληση του οικολογικού έντυπου χώρου στην Ελλάδα από τους περιβαλλοντιστές, σε επιστολή του προς τον Γ. Μεταξά έγραφε, μεταξύ άλλων, τα εξής: «νομίζω ότι ανεξάρτητα από το μέλλον της Ομοσπονδίας η σύγκρουση —που άλλωστε είναι διεθνές φαινόμενο— μεταξύ "περιβαλλοντολόγων" και ριζοσπαστών Πράσινων είναι ουσιαστικό να εκφράζεται και δημόσια με χωριστά έντυπα. Υπάρχει περίπτωση για την έκδοση ενός τέτοιου περιοδικού; Προσωπικά θα ήθελα να βοηθήσω με κάθε τρόπο μια παρόμοια έκδοση». Και σε επόμενο γράμμα του στον Γ. Μεταξά, ο Τ.Φ., επανερχόμενος στο θέμα, ζητούσε να γίνει μια προκαταρκτική διερεύνηση του χώρου (19/4/90), για να λάβει την απάντηση από τον Μεταξά ένα μήνα περίπου αργότερα ότι είχε βρει χρηματοδότες (εννοώντας προφανώς τον Ν. Ηλιόπουλο) . Έτσι άρχισε μια συζήτηση μεταξύ του Γ. Μεταξά και του Τ.Φ. για τις προδιαγραφές του περιοδικού που οδήγησε τελικά (μετά τη σωστή, όπως αποδείχθηκε εκ των υστερών, αποχώρηση του Γ. Μεταξά από τη συνεργασία με τους Κ.Σ. και Ν. Ηλιόπουλο) στη δημιουργία της εκδοτικής επιτροπής για την έκδοση του *Κ & Φ*. Είναι ακόμη γνωστό ότι το βάρος της επιλογής της ύλης, της σύνταξης και διοργάνωσης του περιοδικού τα πρώτα χρόνια έπεφτε αποκλειστικά στον Τ.Φ., με τη βοήθεια του Παύλου Σταυρόπουλου και αργότερα του Θοδωρή Παπαδόπουλου και του Νίκου Ράπτη. Ακόμη, η διεθνής έκδοση του περιοδικού δεν ήταν βέβαια... αποτέλεσμα του προβληματισμού του Κ.Σ., όπως γράφει στην απάντησή του, αλλά κυριολεκτικά προέκυψε, από τη μια μεριά, ως ανταπόκριση στο αίτημα των διακεκριμένων μελών της διεθνούς συμβουλευτικής επιτροπής στα οποία είχε απευθυνθεί ο Τ.Φ. και, από την άλλη, ως αποτέλεσμα της πρωτοβουλίας του Παύλου Σταυρόπουλου στις ΗΠΑ ν' αναλάβει την αγγλόφωνη έκδοση του περιοδικού.

Τέλος, ο Κ.Σ. επικαλείται την «αυθεντία» του Murray Bookchin, που με την επιστολή του (την οποία δημοσιεύσαμε στο προηγούμενο τεύχος) υποτίθεται πως «αποκάλυψε» το ρόλο του Τ.Φ., «ξεχνώντας» βέβαια ότι μια άλλη «αυθεντία», ο James O'Connor, πριν

από δυο περίπου χρόνια, διεχώριζε τη θέση του από το *K & Φ* ακριβώς για τους αντίθετους λόγους από αυτούς που πρόβαλε ο Bookchin για τη διακοπή της συνεργασίας του με το περιοδικό: ότι ο Τ.Φ. ως υπεύθυνος ύλης και το κείμενο ΟΙ ΣΤΟΧΟΙ ήταν Μπουκσινικοί! Ο Κ.Σ. χαρακτηρίζει ως «ψύχραιμη» την απόφαση της Συντ. Επιτροπής να δημοσιεύσει την ανταλλαγή με τον Bookchin. Όμως η απόφαση αυτή δεν έχει τίποτα να κάνει με ψυχραιμία, αλλά με την πεποίθησή μας στο περιοδικό ότι δεν έχουμε να φοβηθούμε τίποτα είτε από σημαντικές κριτικές των θέσεών μας που προέρχονται από εναλλακτική ριζοσπαστική σκοπιά (π.χ. James O'Connor), είτε από γυμνές επιχειρημάτων προσωπικές επιθέσεις που δυστυχώς προέρχονται από συγγενή ιδεολογικό χώρο με το δικό μας (π.χ. Murray Bookchin). Πολύ λιγότερο βέβαια μας πτοούν οι λασπολογίες σαν αυτές στις οποίες επιδίδεται με ζήλο ο Κ.Σ.. Έχουμε απόλυτη εμπιστοσύνη στην κρίση των αναγνωστών μας, οι οποίοι είναι σε θέση να αντιπαραβάλλουν τις θέσεις μας με αυτές των επικριτών μας και να βγάλουν τα συμπεράσματά τους.

Steve Millett

Περιοδικό *Anarchist Studies**

Το αρχικό έργο που μου ανατέθηκε ήταν να κάνω μια παρουσίαση του τεύχους του *Anarchist Studies* που κυκλοφόρησε την Άνοιξη του 1995. Διάφορες καθυστερήσεις όμως σήμαιναν ότι θα έπρεπε να παρουσιάσω ένα τεύχος που είχε κυκλοφορήσει πάνω από ένα χρόνο. Έτσι, προκειμένου να διατηρήσω μια σχετική επαφή με την τρέχουσα πραγματικότητα, έκανα μια κοινή παρουσίαση του τεύχους της Άνοιξης του 1995 και του τεύχους που κυκλοφόρησε το Μάρτιο του 1996 (μια νέα χρονική σήμανση που το Anarchist Studies σκοπεύει πιθανόν να διατηρήσει).

Η πρώτη μου εντύπωση για το *Anarchist Studies* είναι ότι πρόκειται για ένα μικρό σε όγκο, ελκυστικό περιοδικό, περίπου 95 σελίδες. Το τεύχος της Άνοιξης του 1995 δεν είχε φωτογραφίες ή σκίτσα στο εξώφυλλό του, ενώ αυτό του 1996 έχει μια φωτογραφία, η οποία, αν και δεν αναφέρεται η προέλευσή της, είναι από κάποια διαδήλωση [του κινήματος] ενάντια στους αυτοκινητοδρόμους. Η φωτογραφία αυτή λειτουργεί πιθανόν σαν μια σύνδεση με ένα άρθρο του τεύχους για το βρετανικό κίνημα ενάντια στους αυτοκινητοδρόμους. Η διάταξη της ύλης και στα δυο τεύχη είναι η ίδια: τρία κύρια άρθρα, μια επιλογή άρθρων βιβλιοκριτικής, μια σε βάθος ανάλυση ενός συγκεκριμένου θέματος ή μιας συγκεκριμένης θεματικής περιοχής που καλύπτεται από ένα ή περισσότερα βιβλία τα οποία παρουσιάζονται, και ένα τμήμα άρθρων απλής βιβλιοκριτικής που η έκτασή τους ποικίλει από δυο σελίδες ως μισή σελίδα. Το περιοδικό προς το παρόν κυκλοφορεί δυο φορές το χρόνο.

Τα κύρια άρθρα καλύπτουν μια ευρεία ποικιλία θεμάτων μια και σε κάθε τεύχος υπάρχουν τρία μόνο κύρια άρθρα· αξίζει να παραθέσουμε τους τίτλους τους για να πάρουμε μια αίσθηση του είδους του υλικού που παρουσιάζεται:

Η Πρώτη Καθημερινή Αναρχική Εφημερίδα

Ο Μαλατέστα και η Αναρχική Επανάσταση

Αναρχικοί, Βία και Κοινωνική Αλλαγή

«Ελεύθερος Έρωτας» στην Αυτοκρατορική Γερμανία: Αναρχία και Πατριαρχία 1870-1918

Ο Ευρωπαϊκός Δρόμος προς το Πουθενά: Αναρχισμός και Άμεση Δράση Ενάντια στο Βρετανικό Πρόγραμμα για τους Δρόμους

Αναρχισμός και Εθνικισμός στην Ανατολική Ασία.

---

* Τη μετάφραση έκανε ο Νίκος Βούλγαρης και την επιμέλεια ο Νίκος Ράπτης.

Καθένα από τα άρθρα αυτά είναι γύρω στις είκοσι σελίδες και το επίπεδο του γραψίματος είναι πάντοτε υψηλό. Το ίδιο υψηλό επίπεδο έχουν και τα άρθρα κριτικής (από δύο ως έξι σελίδες) σχετικά με θέματα όπως ο «Αμερικανικός Αναρχισμός», «Φύλο και Σεξουαλικότητα» και «Επανάσταση και Εξέλιξη». Μεταξύ των συγγραφέων βρίσκονται κάποια ονόματα που θα είναι οικεία σε πολλούς αναγνώστες, όπως ο Colin Ward, η Ruth Kinna και ο Brian Morris, και κάποια που θα είναι λιγότερο γνωστά.

Συνολικά, κάθε τεύχος προσφέρει μια ερεθιστική ματιά σε μια ποικιλία θεμάτων. Εν τούτοις θα ήθελα να σταθώ κριτικά σε τρία σημεία. Πρώτον, μια ματιά στη λίστα με τους τίτλους των κύριων άρθρων που παραθέτουμε πιο πάνω θα δείξει ότι τέσσερα από αυτά αναφέρονται με τον έναν ή τον άλλο τρόπο στην ιστορία του αναρχισμού· το ποσοστό αυτό αντιπροσωπεύει τα τρία τέταρτα του συνόλου των κύριων άρθρων. Όλα αυτά τα άρθρα είναι ενδιαφέροντα και πολύτιμα· αν οι αναρχικοί δεν υποστηρίξουν την ίδια τους την ιστορία, είναι απίθανο ότι κάποιοι άλλοι θα καταπιαστούν ιδιαίτερα μαζί της. Αν πρόκειται να επαναλαμβάνουμε τα λάθη μας, αν δεν διδασκόμαστε από την ιστορία μας, είναι σημαντικό να έχουμε κάποια ιδέα σχετικά με το ποια είναι στην πραγματικότητα αυτή η ιστορία. Πολύ συχνά, οι αναρχικοί τείνουν να επικεντρώνονται στην προπαγάνδα πληρώνοντας σαν τίμημα την παράβλεψη ή την υποτίμηση των περισσότερων σύνθετων στοιχείων των αγώνων του παρελθόντος. Κατά συνέπεια, άρθρα για τη σχέση του αναρχισμού με τον εθνικισμό και με το τι πραγματικά πίστευαν οι αναρχικοί για τον «ελεύθερο έρωτα» παρέχουν πολύτιμες κατευθύνσεις για το πώς μια ετικέτα δεν εγγυάται πάντοτε για τα περιεχόμενά της.

Παρ' όλ' αυτά, θα αμφισβητούσα το κατά πόσο αυτό το εγχείρημα είναι αυτή τη στιγμή το πιο επείγον που αντιμετωπίζει το αναρχικό κίνημα και κατά συνέπεια θα αναρωτιόμουν για ποιο λόγο το μοναδικό θεωρητικό αναρχικό περιοδικό αφιερώνει τόσο μεγάλο χώρο σ' αυτό. Προκειμένου να παραμείνει (θα μπορούσα να πω, με πιο πεσιμιστική χροιά, να γίνει) μια ζωντανή και σημαντική προοπτική, ο αναρχισμός θα πρέπει να λάβει υπόψη του τρέχοντα ζητήματα, ιδέες, προβλήματα και αναλύσεις. Είναι αλήθεια ότι πολλά από τα προβλήματα του παρελθόντος είναι και προβλήματα του παρόντος, αλλά η αδυναμία υπέρβασής τους στο παρελθόν απαιτεί τώρα μια επανεκτίμησή τους. Έχω ακούσει να λέγεται ότι κάποια από τα τρέχοντα ζητήματα είναι περιφερειακά και επιφανειακά και ότι με το να καταπιαστεί κανείς μαζί τους αποσπάται από την πάλη ενάντια στον καπιταλισμό και στο κράτος (ο «μεταμοντερνισμός» είναι ένα από αυτά τα ζητήματα που έρχεται στο νου). Αν και μπορεί να υπάρχει μια δόση αλήθειας σ' αυτό, τα ζητήματα αυτά δεν πρόκειται απλώς να εξατμιστούν. Η άγνοια, θα έλεγα, σπάνια είναι μακαριότητα. Αν οι αναρχικοί θέλουν να ξεσκεπάσουν τρέχουσες τρέλες και μανίες (θεωρητικές και πολιτισμικές), τότε θα πρέπει να τις ξεσκεπάσουν· η σιωπή δίνει απλώς έδαφος στην αντίθετη πλευρά. Είναι όμως επίσης αλήθεια ότι πολλά ζητήματα της σύγχρονης κοινωνίας, αυτά που σχετίζονται με το φεμινισμό, την οικολογία, τις εθνότητες, την τεχνολογία, απαιτούν ένα ευρύτερο, πλουσιότερο φάσμα συ-

ζήτησης από αυτό που μια απλή αναφορά εκατό ή ακόμα και πενήντα χρόνια πριν μπορεί να παρέχει. Αυτό αναφέρεται στο editorial του τεύχους της Άνοιξης του 1995, όπου αναγνωρίζεται η ανάγκη για (περισσότερα) άρθρα σχετικά με τα ζητήματα του φύλου, με τα ζητήματα του περιβάλλοντος και με τον Τρίτο Κόσμο. Η αντιπαράθεση χρειάζεται τόσο μια θεωρητική όσο και μια φυσική ατζέντα.

Το δεύτερο σημείο της κριτικής μου σχετίζεται με το (παρ' όλ' αυτά εξαίρετο) τμήμα των βιβλιοκριτικών· το πρόβλημα δεν είναι η ποιότητα, αλλά, ξανά, ο χώρος που καταλαμβάνουν. Η μισή ύλη των τευχών που συζητώ εδώ καταλαμβάνεται από κριτικές τριάντα πέντε συνολικά βιβλίων. Δημιουργείται η εντύπωση ότι το περιοδικό θα μπορούσε να λειτουργεί μόνο ως περιοδικό αναρχικής βιβλιοκριτικής. Και πάλι αυτό έχει την αξία του, ιδιαίτερα επειδή σύγχρονα βιβλία και περιοδικά τίθενται υπό [κριτικό] έλεγχο. Αλλά οι κριτικές αποτελούν αναπόφευκτα μια πιο περιορισμένη μορφή ανάλυσης από ένα κύριο άρθρο, με δεδομένο ότι σκοπός τους είναι να εξετάσουν τη δουλειά κάποιου άλλου και όχι να αναπτύξουν ένα ανεξάρτητο ιδεολογικό υπόβαθρο. Έτσι, αναρωτιέμαι αν, δεδομένης της ποιότητας του υλικού, αξίζει το μισό περιοδικό να καταλαμβάνεται από βιβλιοκριτικές.

Το τρίτο σημείο της κριτικής μου αποτελεί απλώς συνέπεια των δυο προηγούμενων: το κόστος. Το *Anarchist Studies* κοστίζει αυτή τη στιγμή 9 δολάρια (1 τεύχος), τιμή που για ένα ακαδημαϊκό περιοδικό δεν είναι υψηλή. Παρ' όλ' αυτά, ένα περισσότερο συμβατικό (δηλαδή μη-αναρχικό) περιοδικό για μια παρόμοια τιμή θα είχε περισσότερα κύρια άρθρα, και κατά συνέπεια, μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, το περιοδικό φαίνεται όντως ακριβό.

Υποθέτω ότι το πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι εκδότες σχετίζεται με το υλικό· απλώς δεν έχουν στη διάθεσή τους αρκετό υλικό ικανοποιητικής ποιότητας ώστε να μπορούν να δημοσιεύουν περισσότερα από τρία κύρια άρθρα ανά τεύχος. Αν συμβαίνει αυτό, είναι πολύ κρίμα. Αν υπήρξε ποτέ ανάγκη για μια ζωντανή συζήτηση που να αμφισβητεί και που να έχει αντικρατική και αντικαπιταλιστική φύση, αυτή η ανάγκη υπάρχει τώρα. Το editorial του τεύχος της Άνοιξης του 1995 αναφέρει ότι οικονομικά προβλήματα μπορεί να αναγκάσουν το περιοδικό να κλείσει στο τέλος του 1996. Η προειδοποίηση αυτή δεν επαναλαμβάνεται στο κατοπινό τεύχος, γεγονός που μπορεί να αποτελεί ένδειξη κάποιας βελτίωσης σ' αυτό τον τομέα.

Τελικά, αν είναι το περιοδικό να έχει επιτυχία, χρειάζεται αναρχικούς που να γράφουν άρθρα και που να γραφτούν συνδρομητές σ' αυτό. Μπορεί το αναρχικό κίνημα να είναι ανίκανο ή απρόθυμο να αντιμετωπίσει την πρόκληση να έχει το δικό του θεωρητικό περιοδικό, και αν είναι έτσι θα πρέπει να κλείσει. Ένα τέτοιο ενδεχόμενο θα ήταν λυπηρό, επειδή περιοδικά σαν το *Anarchist Studies* είναι απελπιστικά αναγκαία.

Φώτης Τερζάκης

Κώστας Σταμάτης:
Αστική Κοινωνία, Δικαιοσύνη και Κοινωνική Κριτική
(Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1995, σ.σ. 259)

Η φιλοσοφική ιδέα της δικαιοσύνης έχει παίξει θεμελιώδη ρόλο σε κάθε πολιτική φιλοσοφία, αρχαία ή σύγχρονη, ενώ ταυτόχρονα είναι μια έννοια στην οποία εύκολα προσφεύγει η καθημερινή γλώσσα. Ως τέτοια έχει κατά κόρον αξιοποιηθεί στη ρητορική της πολιτικής αριστεράς· την ίδια στιγμή όμως, κατά τρόπο που φαίνεται εκ πρώτης όψεως αδικαιολόγητος, η επίσημη αριστερή διανόηση έχει παραλείψει να ασχοληθεί διεξοδικά στο θεωρητικό επίπεδο με αυτήν. Έτσι, η σύσταση μιας θεωρίας της δικαιοσύνης από την ειδική εκείνη σκοπιά που εγκαινίασε η κριτική της πολιτικής οικονομίας του Μαρξ παραμένει έργο ακόμη επικείμενο και με βαρύνουσα πολιτική σημασία: και μια γόνιμη προσπάθεια προς αυτή την κατεύθυνση εκπροσωπεί η παρούσα μελέτη του Κώστα Μ. Σταμάτη, ενός αρκετά νέου (γεν. 1955) διδάκτορα του Νομικού Τμήματος του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, στο οποίο σήμερα, ύστερα από μια σειρά μεταπτυχιακών σπουδών φιλοσοφίας και κοινωνιολογίας του δικαίου στο Παρίσι, υπηρετεί ως αναπληρωτής καθηγητής. Πρέπει ακόμα να πούμε εδώ ότι ο Κώστας Σταμάτης έχει να επιδείξει ήδη ογκώδες συγγραφικό έργο, πράγμα που — όλοι γνωρίζουμε — είναι αρκετά ασυνήθιστο για τους Έλληνες ακαδημαϊκούς.

Για το συγγραφέα, το φιλοσοφικό πρόβλημα της δικαιοσύνης, στη γενική του σημασία, εγείρει δύο ειδών ζητήματα: αφ' ενός μεταηθικά, ζητήματα τα οποία μας εισάγουν στο ερώτημα για την ακριβή σημασία εννοιών όπως αυτές του «δικαίου» ή του «ορθού» και, κατά συνέπεια, στο ερώτημα αν οι θεσμοί μιας κοινωνίας επιδέχονται ή όχι ορθολογική θεμελίωση· αφ' ετέρου κανονιστικά, δηλαδή ηθικοπολιτικά, ζητήματα που αφορούν στον ίδιο τον προσδιορισμό της δίκαιης κοινωνίας, των δίκαιων θεσμών, της «ορθής» συμπεριφοράς. Πρόθεση της παρούσας μελέτης είναι να καταπιαστεί προπάντων με το τελευταίο ερώτημα, όπως αυτό εγείρεται στον ιστορικό ορίζοντα των αναπτυγμένων αστικών κοινωνιών της εποχής μας.

Ξεκινώντας λοιπόν ο συγγραφέας να εξετάσει το συγκεκριμένο περιεχόμενο της έννοιας του δικαίου είναι υποχρεωμένος να αναγνωρίσει ότι «κάθε θεώρηση ουσιαστικών αρχών της δικαιοσύνης συνάπτεται με μία ευρύτερη θεώρηση ιδεών για μια καλή κοινωνία. Προαπαιτεί επομένως καθορισμό στόχων και μέσων συμφώνως προς διαφορετικές κλίμακες αξιών περί του ορθού πράττειν. Προϋποθέτει εν τέλει μία αντίληψη για την ίδια την ιστορική φύση των ανθρώπων, για όσα στοιχεία ζωής κρίνονται άξια

λόγου και συνδέονται με το "ευ πράττειν" σε μία εύτακτη κοινωνία. Εύκολα γίνεται φανερό ότι διαφορετικές κοινωνικές θεωρίες διεκδικούν διαφορετικές αρχές ουσιαστικής δικαιοσύνης» (σ. 17). Και οι μείζονες τέτοιες θεωρίες περί κοινωνικής δικαιοσύνης είναι, κατά το συγγραφέα, τέσσερις: του ωφελιμισμού, της μαρξικής θεωρίας, του κοινωνικού φιλελευθερισμού και του κοινωνικού κράτους και, τέλος, η θεωρία της δικαιοσύνης της αγοράς. Αυτή η τελευταία ωστόσο, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε εδώ, ελάχιστα συνιστά θεωρία της δικαιοσύνης, αφού εκπροσωπεί μάλλον τη θεωρητική της αναίρεση, αναίρεση δηλαδή της ίδιας της ιδέας ότι μπορεί να υπάρχει μια αρχή δικαίου καθολικά δεσμευτική για το σύνολο της κοινωνίας —ότι ακόμα μπορεί να υπάρχει καν μια οντότητα όπως αυτή που αποκαλούμε «κοινωνία». Ωστόσο —ή ακριβώς γι' αυτό— αυτή η τελευταία είναι η μόνη άλλη θεωρία περί δικαιοσύνης με την οποία θα ασχοληθεί ο συγγραφέας (στο τέταρτο κεφάλαιο του βιβλίου) εκτός από τη μαρξική, η οποία είναι το κυρίως αντικείμενο της διερεύνησής του.

Με αυτό τον τρόπο ο Κώστας Σταμάτης προχωρεί στο κύριο θεωρητικό του εγχείρημα, να εξετάσει το πρόβλημα της κοινωνικής δικαιοσύνης όπως αυτό τίθεται από τη σκοπιά της μαρξικής κριτικής της πολιτικής οικονομίας και να αποφανθεί αν, και με ποια έννοια, η κεφαλαιοκρατική κοινωνία μπορεί να θεωρηθεί «άδικη». Στο πρώτο κεφάλαιο λοιπόν εξετάζει, σε γενικές γραμμές, τις δυο κύριες (και αντιτιθέμενες) ερμηνείες του έργου του Μαρξ γύρω από το πρόβλημα της δικαιοσύνης: την αντίληψη σύμφωνα με την οποία η μαρξική κριτική είναι ξένη προς εκτιμήσεις δικαιοσύνης, ιδίως εφόσον αυτές υπερβαίνουν το ιστορικό έδαφος της αστικής κοινωνίας, και την αντίθετη αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η κεφαλαιοκρατική κοινωνία μπορεί να κριθεί, ως προς ένα γενικότερο κριτήριο, ως εκμεταλλεύτρια των αληθινών παραγωγών της κοινωνικής ζωής και άρα πρόξενος αδικίας εις βάρος του κοινωνικού σώματος. Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζονται ορισμένες θεμελιώδεις προϋποθέσεις για την ερμηνευτική κατανόηση του μαρξικού έργου, όπως η σύσταση της έννοιας της ανθρώπινης ελευθερίας από τον Μαρξ και οι ενδεχόμενες αντιφάσεις στη θεμελίωσή της, ενώ στο τρίτο κεφάλαιο εκτίθεται το θετικό νόημα της αντίληψης του Μαρξ περί κοινωνικής δικαιοσύνης, εκφραζόμενης μέσ' από ένα σύστημα διανεμητικών αρχών οι οποίες αναφέρονται σ' ένα μετακαπιταλιστικό πλαίσιο. Και το τέταρτο κεφάλαιο, όπως ήδη αναφέραμε, αφιερώνεται στην αντιμαχία της κριτικής της πολιτικής οικονομίας προς μία θεωρία που υπερασπίζεται ένα πρότυπο δικαιοσύνης «ελευθεριακού» καπιταλισμού (Nozick, Rawles, κ.ά.).

Ο Κώστας Σταμάτης είναι βαθύτατα πεπεισμένος ότι, εν τέλει, οι κοινωνίες της κεφαλαιοκρατικής αγοράς αντιπροσωπεύουν θεσμοποιημένες μορφές κοινωνικής αδικίας — και το τεκμηριώνει κατά τρόπο αναμφίλογο και σαφή. Δεν έχει σημασία να επαναλάβουμε εδώ τα συγκεκριμένα του επιχειρήματα, που είναι άλλωστε γνωστά και έχουν από πολλές πλευρές διατυπωθεί. Εκείνο που έχει μεγαλύτερη σημασία εδώ είναι ακριβώς ο τρόπος που συγκροτεί την επιχειρηματολογία του. Αν επιλέγει τη μαρξική θεωρία ως τόπο της κριτικής του, είναι ακριβώς επειδή αυτή συγκροτείται γύρω από μια θεμελιώδη αντίληψη

της συνεργατικότητας και άρα του ίδιου του κοινωνικού ως *ολότητας*· γιατί αυτή η προοπτική συνδέεται άμεσα, όπως θα δούμε, με την ίδια την ουσία της κανονιστικότητας, με το έσχατο θεωρητικό θεμέλιο της ίδιας της έννοιας της δικαιοσύνης. Και εδώ εν τέλει διαπιστώνει κανείς με ποιον τρόπο ο συγγραφέας αντιλαμβάνεται τον Μαρξ ως ριζοσπαστική συνέχιση του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και ιδιαίτερα της πρακτικής φιλοσοφίας του Καντ. Σύμφωνα με μία από τις πιο περιεκτικές διατυπώσεις του: «Ενώ λοιπόν η βαθύτερη ουσία της κοινωνικής συνύπαρξης είναι συνεργατική, η φύση της συγκαλύπτεται κάτω από την επιφάνειά της, στην οποία κυριαρχούν η εξατομίκευση, ο ανταγωνισμός, ο γενικευμένος κοινωνικός εγωισμός. Αυτός είναι άλλωστε ο λόγος για τον οποίο η αστική συνείδηση —συμπεριλαμβανομένου ενός αριστερόφωνου ντεσιζιονισμού— τείνει να αντιλαμβάνεται τις αξιολογικές στάσεις των ανθρώπων όχι ως ορθολογικώς υποστηρίξιμες με τρόπο διυποκειμενικώς δεσμευτικό, αλλά ως προϊόν αθεμελίωτων, ακραιφνώς υποκειμενικών αποφάσεων κάθε πράττοντος. Για την κριτική σκέψη αντιθέτως *η δεσμευτικότητα της κριτικής είναι αλληλένδετη με την ιστορική δεσμευτικότητα του αντικειμένου της.* Συνεπώς αξιακώς έλλογο είναι να αναπτυχθεί ιστορικώς η ανθρώπινη χειραφέτηση και κοινωνική δικαιοσύνη ως ακώλυτη συνεργασία και αλληλεγγύη για ελεύθερους και ίσους πολίτες, σε συνθήκες που να προσάδουν στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια» (σ. 239).

Κατά συνέπεια, οι μορφές *κανονιστικότητας* τις οποίες γέννησε η νεωτερικότητα, οι μορφές του δικαίου και της ηθικής, δεν είναι απλές ιδεολογικές εκβλαστήσεις του καπιταλισμού, άρα κατέχουν ένα συλλογικά δεσμευτικό περιεχόμενο αξιοποιήσιμο στην προοπτική οποιουδήποτε δημοκρατικού μετασχηματισμού της κοινωνίας στο μέλλον. Ο Κώστας Σταμάτης αμφιβάλλει αν στην προοπτική ενός τέτοιου μετασχηματισμού προς την αταξική κοινωνία μπορούν να καταργηθούν θεσμοί και κανόνες (κι εδώ βέβαια μιλάμε για κάποια μορφή κράτους), προβάλλοντας εύλογα επιχειρήματα γι' αυτό (σ. 250-1). Εν πάση περιπτώσει, το ζήτημα αυτό μπορεί να συζητηθεί επί μακρόν και πιστεύουμε ότι έχει πτυχές τις οποίες δεν έχει θίξει η παραπάνω συζήτηση. Ακροθιγώς μόνο θα αναφέρουμε μία, παρόλο που ο χώρος αυτής της κριτικής δεν μας επιτρέπει την ανάπτυξη που πραγματικά οφείλουμε στο θέμα.

Η ίδια η έννοια την οποία ο Κ. Σταμάτης λαμβάνει κάπως αδιερώτητα ως αφετηρία του, και αυτό επειδή προφανώς τού είναι εξαρχής επιβεβλημένη ως ακαδημαϊκός ορίζοντας, η έννοια δηλαδή της *δικαιοσύνης*, είναι μια έννοια με συγκεκριμένη ιστορική καταγωγή, η οποία δεσμεύει ενδεχομένως τις χρήσεις της: η καταγωγή αυτή είναι θεολογική, και μπορεί μετά βεβαιότητος να αναχθεί πίσω έως το ιουδαϊκό υπόβαθρο του χριστιανικού κόσμου. Σε αυτά τα πολιτισμικά συμφραζόμενα έχει την έννοια της *ορθής* διανεμητικής αρχής, προϋποθέτοντας ως δεδομένα, πέραν τούτου, τόσο τη συγκεκριμένη κοινωνική μορφή παραγωγής όσο και τον αντίστοιχο καθορισμό των ανθρώπινων αναγκών. Παρόλο που αυτά τα στοιχεία αποτελούν κατ' εξοχήν αντικείμενα κοινωνικής θέσμισης, μέσα στα πολιτισμικά όρια του κλασικού Ιουδαϊσμού αυτή παραμένει συγκεκαλυμμένη πίσω από την ίδια την πατριαρχική ιδέα περί του θείου. Ο Νό-

μος (σύμβολο ταυτόχρονα των μορφών παραγωγής και της διαμόρφωσης των ανθρώπινων αναγκών) είναι το θέλημα του Κυρίου, αδιερώτητος καθαυτόν και υπεράνω της ανθρώπινης κρίσης. Αυτή η θεολογική καταγωγή κληροδοτεί στην έννοια της δικαιοσύνης δύο ανυπέρβατους περιορισμούς: πρώτον, αυτή είναι κατ' ανάγκην περιορισμένη στη διανεμητική σφαίρα και δεν έχει αρμοδιότητα κρίσης επί των θεμελιωδών προταγμάτων τα οποία ορίζουν τη μορφή μιας κοινωνίας· δεύτερον, στο βαθμό που θεμελιώνεται σε μια οιονεί μεταφυσική έννοια του *Νόμου* (που αποδίδει, σαν να λέμε, στην έννοια του νόμου ένα είδος οντολογικού πρωτείου), συνυποθέτει πάντα μια ιδεώδη έννοια του κράτους και δεν μπορεί να εννοηθεί ανεξάρτητα απ' αυτό το τελευταίο: το ιδεώδες Κράτος είναι η ορατή ενσάρκωση της ιδέας του Νόμου — και αυτό είναι το μεγάλο μάθημα της ιδεαλιστικής πολιτικής θεωρίας, από τον Πλάτωνα ως τον Χέγκελ. αν αντίθετα θα έπρεπε να απαλλαγούμε από κάθε θεολογική αντίληψη περί των πολιτικών θεσμών, τότε η μορφή του κράτους προβληματοποιείται εξαρχής, και το πρωταρχικό πρόταγμα πάνω στο οποίο οφείλει να θεμελιωθεί η συλλογικότητα είναι όχι τόσο αυτό της δικαιοσύνης, όσο εκείνο της *αυτονομίας*. Βεβαίως και η έννοια της αυτονομίας πρέπει ν' αποσαφηνιστεί προσεκτικά, γιατί μια επιπόλαιη χρήση της μπορεί πράγματι να μας επαναφέρει πίσω σ' έναν «αριστερόφωνο ντεσιζιονισμό». Αυτονομία πρέπει προπάντων να σημαίνει: δυνατότητα συλλογικής ρύθμισης των αναγκών μιας κοινότητας, και συλλογικής θέσμισης των μέσων προς την ικανοποίησή τους. Αυτό το «συλλογικής», βέβαια, προϋποθέτει ήδη εδραιωμένες δομές διαλογικότητας, και αυτές με τη σειρά τους προϋποθέτουν μια αναπτυγμένη επίγνωση της (βαθύτερης) ταύτισης (—) μεταξύ ατομικών και συλλογικών συμφερόντων.

Εν πάση περιπτώσει, εκεί που θα συμφωνήσουμε τελεσίδικα με το συγγραφέα είναι στην καταληκτήρια διαπίστωση ότι, εν όψει ενός τέτοιου σχεδίου, πρέπει να προτάξουμε «*ήδη από τούδε*, μία αξιολογία βάσει αναγκών, ως κεντρικό... κριτήριο μιας ιστορικώς επίκαιρης θεωρίας της δικαιοσύνης»· ότι ακόμα, μια τέτοια αξιολογία «αντιστρατεύεται ριζικά την αντίρροπη αξιολογία κατανομής των όρων της κοινωνικής παραγωγής βάσει της διαβόητης "αόρατης χειρός" της κεφαλαιοκρατικής αγοράς. Η τελευταία ενδιαφέρεται πρωτίστως, αν όχι αποκλειστικώς, για συνθήκες συνεχούς κερδοφορίας του κεφαλαίου και δευτερευόντως μόνον, αν όχι καθόλου, για τις αληθινές ανάγκες των ανθρώπων. Αν όμως δεν αντιστραφεί ιστορικώς αυτή η πλειονοθηρική τάση του διεθνοποιημένου καπιταλισμού, τότε το μόνο εμπόδιο που θα την ανακόψει θα είναι, φοβούμαστε, η πλήρης οικολογική απορρύθμιση της βιόσφαιρας. Σε αυτό το εφιαλτικό ενδεχόμενο θα πάψουν να υπάρχουν πια εργατικές δυνάμεις προς εκμετάλλευση, καταναλωτές για ζήτηση εμπορευμάτων και υπηρεσιών, αλλά και οι ίδιοι οι κάτοχοι κεφαλαίου, ανυπόμονοι για ολοένα μεγαλύτερα κέρδη, χλιδή και ισχύ. Αν ο ορθός λόγος δεν αναλάβει να διεκπεραιώσει συνειδητά το έργο αυτό, θα το πράξει στη θέση του η λαβωμένη Φύση, συμπαρασύροντας στον αφανισμό όχι μόνο τον ορθό λόγο, αλλά και την ίδια την ύπαρξη της ανθρωπότητας στον πλανήτη μας» (σ. 251-2).

ΥΓΕΙΑ γιαόλους

ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΥΓΕΙΑΣ & ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ ΖΩΗΣ ΕΚΔΟΤΗΣ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Δρ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΥΜΕΝΤΑΚΗΣ

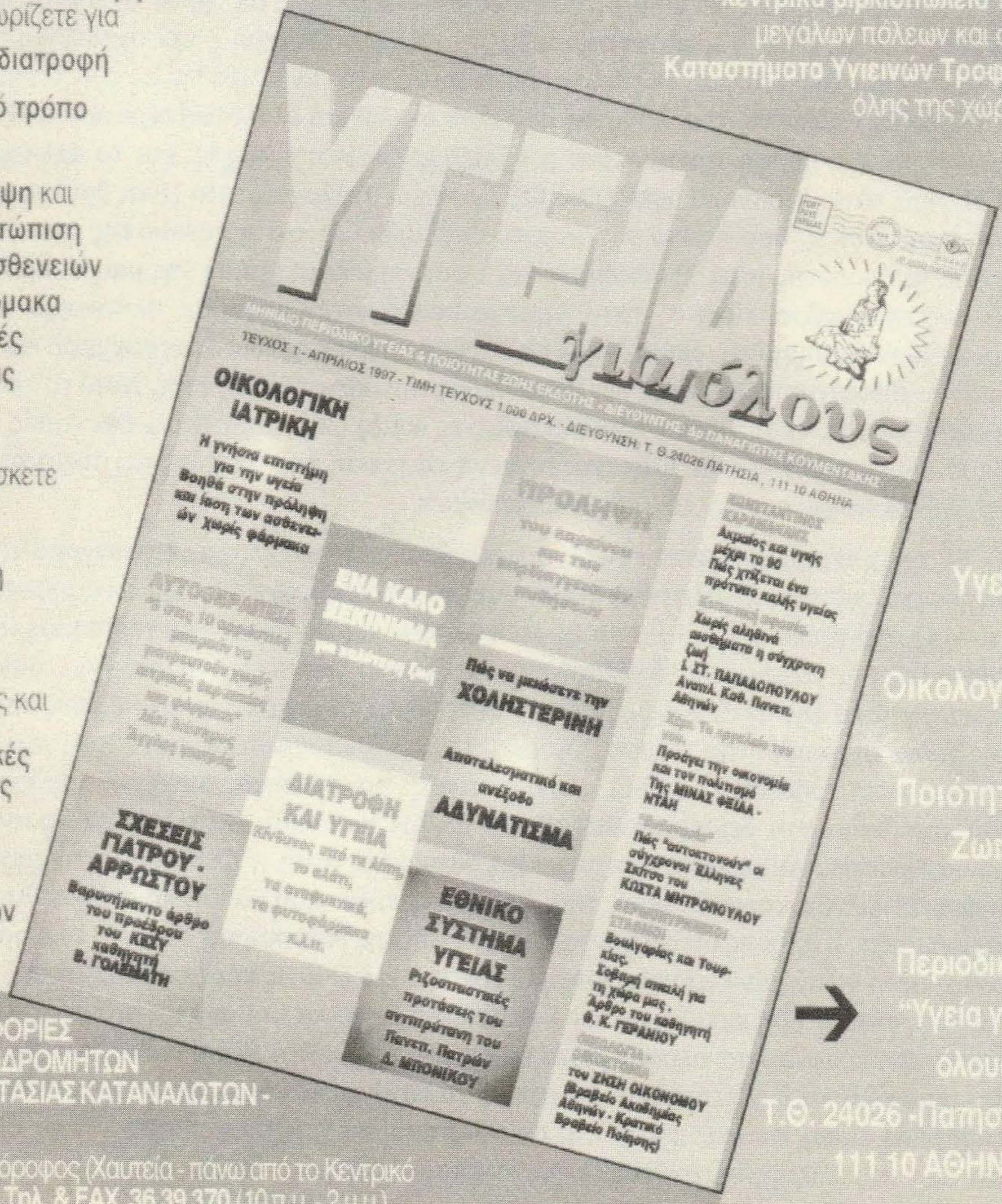
→ Στο Περιοδικό **"Υγεία για όλους"**, θα βρίσκετε **κάθε μήνα** όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε για

- ✔ τη **σωστή διατροφή**
- ✔ τον **υγιεινό τρόπο ζωής**
- ✔ την **πρόληψη** και την **αντιμετώπιση** πολλών **ασθενειών χωρίς φάρμακα και ιατρικές επεμβάσεις**

→ Θα βρίσκετε επίσης:

- ✔ πλήρη ενημέρωση σε θέματα υγείας και ποιότητας ζωής καθώς και
- ✔ αποκλειστικές συνεργασίες κορυφαίων ελλήνων και ξένων επιστημόνων

→ **ΖΗΤΗΣΤΕ ΤΟ** σε όλα τα **κεντρικά βιβλιοπωλεία** των μεγάλων πόλεων και στα **Καταστήματα Υγιεινών Τροφών** όλης της χώρας



ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ
- ΕΓΓΡΑΦΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΩΝ - Κ.Ε.Π.ΚΑ.

Αιόλου 100 - 6ος όροφος (Χαυτεία - πάνω από το Κεντρικό Ταχυδρομείο) • Τηλ. & FAX 36 39 370 (10 π.μ. - 2 μ.μ.)

ΜΟΛΙΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ



ΕΝΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΑΥΤΟΑΜΥΝΑΣ

Το *Κατασκευάζοντας Συναίνεση: Ο ΝΟΑΜ ΤΣΟΜΣΚΥ ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΣΑ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ* είναι το βιβλίο της ονομαστής ταινίας με τον ίδιο τίτλο για τον παγκοσμίως ξακουστό γλωσσολόγο και κοινωνικό θεωρητικό ΝΟΑΜ ΤΣΟΜΣΚΥ.

Με 12 βραβεύσεις σε φεστιβάλ, η ταινία έχει παιχτεί σε κατάμεστες αίθουσες σε πάνω από 220 πόλεις σε όλο τον κόσμο. Χαρτογραφεί τη ζωή του πιο περίφημου διαφωνούντος της Αμερικής, από τις ημέρες της παιδικής του ηλικίας που δούλευε στον πάγκο πώλησης εφημερίδων του θείου του στο Μανχάταν μέχρι το σημερινό του ρόλο ως ειλικρινούς κοινωνικού κριτικού. Αυτός ο συνοδευτικός τόμος εξερευνά ολόκληρο το φάσμα της σκέψης του Τσόμσκυ, από την πρωτοπόρα του δουλειά στη γλωσσολογία μέχρι τη ριζοσπαστική πολιτική τοποθέτησή του και μέχρι την ανάλυση των επαγγελματικών σπορ.

Το πλήρες απομαγνητοφωνημένο κείμενο της ταινίας συμπληρώνεται από καίρια αποσπάσματα από τα γραφτά, τις συνεντεύξεις και την αλληλογραφία του Τσόμσκυ, του συνεργάτη του συγγραφέα Edward S. Herman και άλλων. Επίσης συμπεριλαμβάνονται και κατοπινές συνδιαλέξεις ανάμεσα στον Τσόμσκυ και τους επικριτές του, πρόσθετο ιστορικό και βιογραφικό υλικό, σημειώσεις των κινηματογραφιστών της ταινίας, ένας σοβαρός οδηγός πηγών και πάνω από 270 φωτογραφίες από την ταινία.

Το *Κατασκευάζοντας Συναίνεση: Ο ΝΟΑΜ ΤΣΟΜΣΚΥ ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΣΑ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ* σχεδιάστηκε έτσι ώστε να βοηθήσει τους αναγνώστες να κάνουν εύκολα μια επισκόπηση του εύρους της σκέψης του Τσόμσκυ.

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: «ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ», ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Ε΄ 30, ΤΗΛ. 310.506, 312.873
ΑΘΗΝΑ: «ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ», ΔΙΔΟΤΟΥ 39, ΤΗΛ. 3600658, 3608527

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΤΟ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟ

Μίλαν Ρόλι

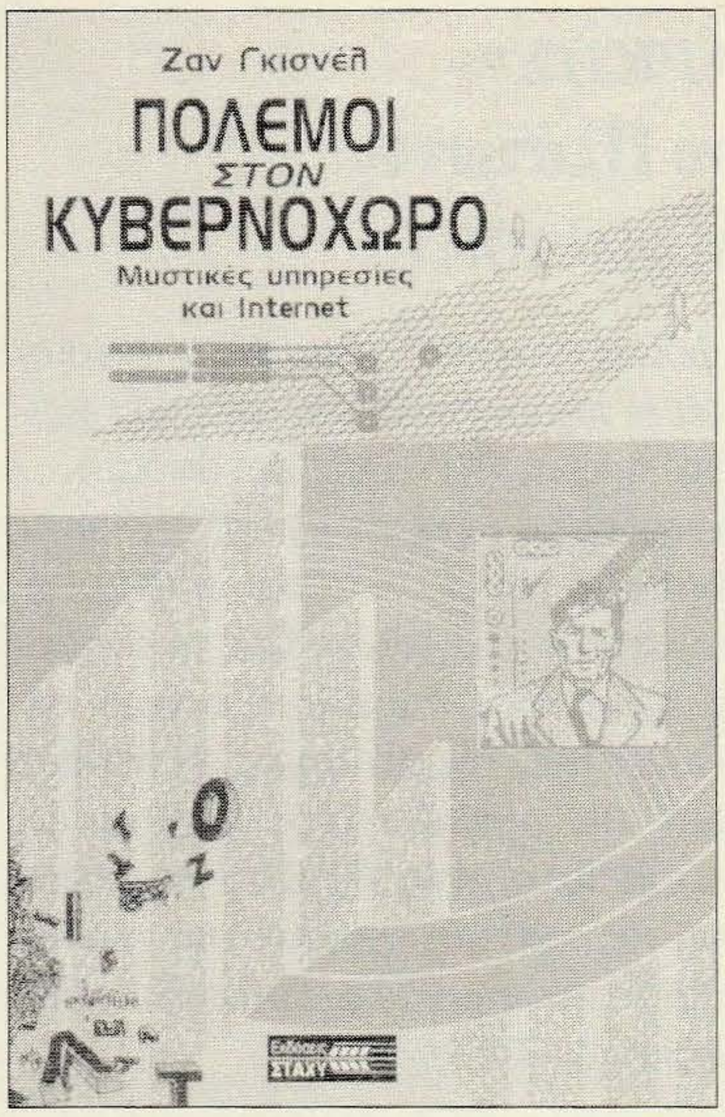
Ο ΤΣΟΜΣΚΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ



Πολιτική Σκέψη 1

Εκδόσεις ΣΤΑΧΥ

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΣΤΑ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΑ



ΖΑΝ ΓΚΙΣΝΕΛ

Πόλεμοι στον κυβερνοχώρο

ΜΥΣΤΙΚΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΚΑΙ INTERNET

Ένα βιβλίο με φινέτσα και βάθος για το απόρρητο των επικοινωνιών και τις πολλές παραβιάσεις του χάρη στις νέες τεχνολογίες.

Μια ιχνογραφία του «πληροφοριακού πολέμου» στις πολεμικές συγκρούσεις, την εξωτερική πολιτική, το εμπόριο, την οικονομία, την επιστήμη.

Μια έκθεση των προσπαθειών για την προστασία των ατομικών ελευθεριών στα δίκτυα αλλά και για την καταπάτησή τους από κρατικούς και παρακρατικούς οργανισμούς.

Ένα κείμενο που απομυθοποιεί τα επιτεύγματα των χάκερ και την ελευθερία πλοήγησης στο Internet, υπερβαίνοντας τον αγοραίο διαχωρισμό μεταξύ «τεχνολαγνείας» και «τεχνοφοβίας».

ΣΕΙΡΑ: ΔΕΙΘΝΗ ΘΕΜΑΤΑ 7

Εκδόσεις ΣΤΑΧΥ

Κεντρική διάθεση: ΠΡΟΟΔΟΣ • Μεσολογγίου 5, Αθήνα • Τηλ.: 38.21.001 • Fax: 38.29.207

ΣΤΑΧΥ • ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

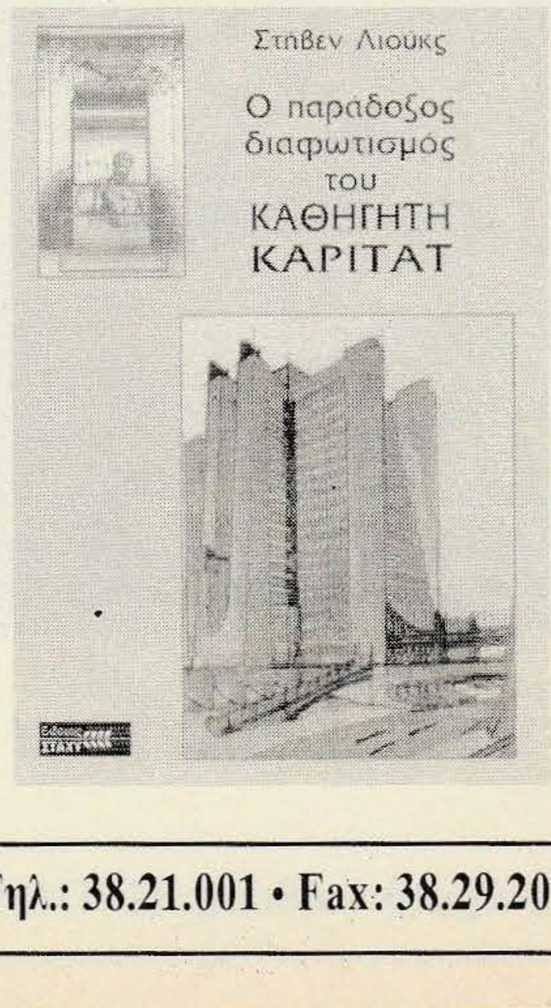


Γιούτα Ντίτφουρτ

Τα παιδιά της Μπλαβάτσκυ

Η Μίριαμ, που έχει λόξα με τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές, και ο Ρόμπερτ, ένας δημοσιογράφος που παίζει σαξόφωνο, συναντιούνται στην Αν. Ευρώπη και πέφτουν πάνω στα ίχνη ενός εμπορίου ανθρώπων. Από την πρώτη τους επαφή με την *Οργάνωση*, αρχίζουν να τους κυνηγούν. Μοναδική τους ελπίδα είναι τό *Δίκτυο*, που χρησιμοποιεί ασυνήθιστες τεχνικές προκειμένου να διαλύσει την *Οργάνωση*.

Εκδόσεις ΣΤΑΧΥ



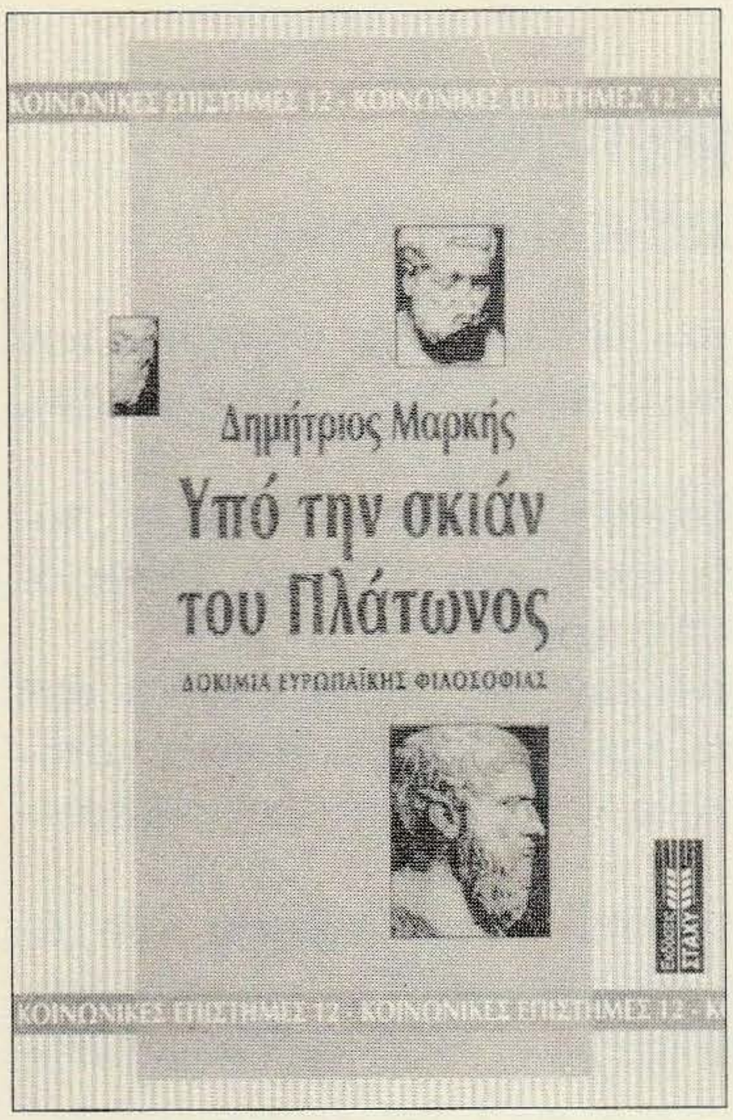
Στήβεν Λιούκς

Ο παράξενος διαφωτισμός του καθηγητή Καριτάτ

Ένα εγχειρίδιο πολιτικής ιστορίας μεταμφιεσμένο σε μυθιστόρημα· μια μεταμφίεση σχεδιασμένη με τόσο ζωντανή λογοτεχνική φαντασία και τέτοιο φιλοσοφικό πνεύμα, ώστε τα θεωρητικά επιχειρήματα αφομοιώνονται δίχως κόπο.

Κεντρική διάθεση: ΠΡΟΟΔΟΣ • Μεσολογγίου 5, Αθήνα • Τηλ.: 38.21.001 • Fax: 38.29.207

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΣΤΑ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΑ



ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΑΡΚΗΣ

Υπό την σκιάν του Πλάτωνος

ΔΟΚΙΜΙΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

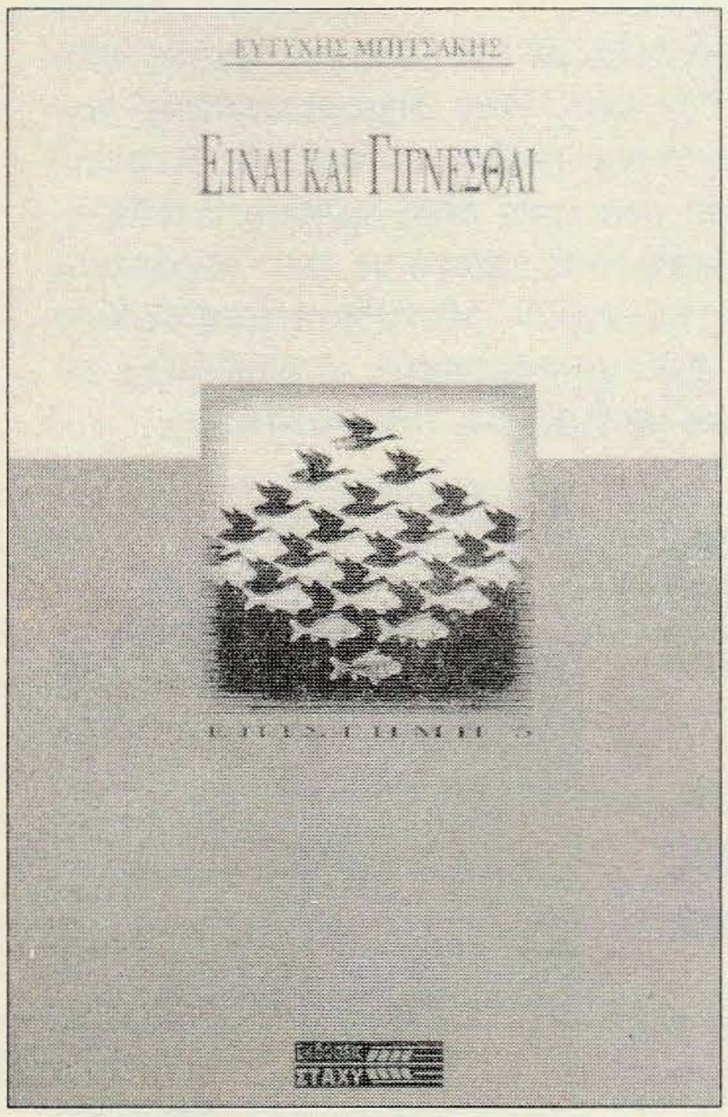
Μια σειρά σημαντικών φιλοσοφικών δοκιμίων, η εννοιολογική σύλληψη των οποίων προσδιορίζεται από την κριτική θεωρία, σε αντιδιαστολή προς τη συστημική θεωρία.
Ο Πλάτων και ο πλατωνισμός, το πρόβλημα της γλώσσας στον Kant, τα *Minima Moralia* του T. Adorno, η φιλοσοφική μέθοδος, η φιλοσοφία του φορμαλισμού, η έννοια της αξίας, η σημασία της Αριστεράς σήμερα, η έννοια και ο ρόλος της πολιτικής ουτοπίας, ο ρατσισμός, η ποίηση του Hölderin, ο Habermas και ο διαλογικός μαρξισμός, αποτελούν μερικά από τα θέματα ενός βιβλίου που θεωρεί ότι η φιλοσοφία μόνο ως κριτική θεωρία της κοινωνίας έχει να παίξει έναν *αντιστασιακό* και *ουτοπικό* ρόλο σήμερα, όπως και στις μέρες του Πλάτωνα.

ΣΕΙΡΑ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ 12

Εκδόσεις ΣΤΑΧΥ

Κεντρική διάθεση: ΠΡΟΟΔΟΣ • Μεσολογγίου 5, Αθήνα • Τηλ. 38.21.001 • Fax. 38.29.207

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΣΤΑ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΑ



ΕΥΤΥΧΗΣ ΜΠΙΤΣΑΚΗΣ

Είναι και Γίγνεσθαι

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ
(Τέταρτη έκδοση, ανανεωμένη και εκσυγχρονισμένη)

Ένα βιβλίο-σταθμός στην πνευματική συγκυρία που πρωτοκυκλοφόρησε, το οποίο διατηρεί την αξία του 30 χρόνια μετά.
Μια πρωτοποριακή απόπειρα προσέγγισης των μεγάλων ερωτημάτων για την ύλη και την ενέργεια, την κίνηση, το χώρο και το χρόνο, την αιτιότητα και την ελευθερία.
Ένα έργο ρήξης με τις ανορθολογικές-μυστικιστικές ερμηνείες των φυσικών επιστημών, προσιτό σε κάθε άνθρωπο που δεν ισοπεδώθηκε από την επιρροή των ΜΜΕ και διαθέτει ένα ελάχιστο φιλοσοφικής παιδείας.

ΣΕΙΡΑ: ΕΠΙΣΤΗΜΗ 5

Εκδόσεις ΣΤΑΧΥ

Κεντρική διάθεση: ΠΡΟΟΔΟΣ • Μεσολογγίου 5, Αθήνα • Τηλ. 38.21.001 • Fax. 38.29.207

Σημειώσεις για την υποβολή κειμένων

Τα υποβαλλόμενα κείμενα δημοσιεύονται κατά την κρίση της Συντακτικής Επιτροπής και σε περίπτωση απόρριψης της δημοσίευσής τους ο/η συγγραφέας λαμβάνει γνώση του απορριπτικού σκεπτικού και έχει δικαίωμα να ζητήσει επανεξέταση του άρθρου από τους ειδικά επιλεγμένους από τη Συντακτική Επιτροπή «αρθροκριτικούς» (refferees), οι οποίοι επιλέγονται με βάση το συγγραφικό έργο τους. Τα κριτήρια επιλογής των άρθρων είναι μόνο ποιοτικά, προϋποτιθεμένου ότι εντάσσονται στην προβληματική του περιοδικού «να λειτουργήσει ως ένα φόρουμ για την ανταλλαγή ιδεών μεταξύ ελευθεριακών σοσιαλιστών, υποστηρικτών του προτάγματος της αυτονομίας, κοινωνικών οικολόγων, οικοσοσιαλιστών και υποστηρικτών άλλων πράσινων αριστερών κινημάτων, καθώς επίσης και φεμινιστριών/στών και ακτιβιστών/στριών στα κινήματα γης και στα κινήματα των ιθαγενών λαών» (βλ. κείμενο «Οι στόχοι μας»). Τα άρθρα δημοσιεύονται κατά θεματικές ενότητες (βλ. κατάλογο των προσεχών θεματικών ενοτήτων και της προθεσμίας υποβολής).

Κείμενα που υποβάλλονται προς δημοσίευση και στη διεθνή έκδοση του περιοδικού πρέπει να συνοδεύονται από αγγλική μετάφραση. Τα κείμενα αυτά κρίνονται υποχρεωτικά και από διεθνείς referees του περιοδικού, και σε περίπτωση απόρριψης της δημοσίευσής τους ο/η συγγραφέας λαμβάνει γνώση του σκεπτικού του referee. Κείμενα αποκλειστικά ελληνικού ενδιαφέροντος δεν δημοσιεύονται στη διεθνή έκδοση.

Στη στήλη Διαλόγου δημοσιεύονται σχόλια-κριτική των αναγνωστών μας πάνω σε άρθρα/κείμενα που δημοσιεύει το περιοδικό. Καταβάλλεται κάθε προσπάθεια να δημοσιεύονται όλες οι σχετικές συνεργασίες, εφόσον δεν ξεπερνούν τις 2.500 λέξεις και παρουσιάζουν, φυσικά, γενικότερο ενδιαφέρον. Στη στήλη αυτή, εκτός από σχόλια-κριτική, δημοσιεύονται κατ' εξαίρεση και άρθρα (τα άρθρα κατά κανόνα πρέπει να υποβάλλονται για συμμετοχή στον κύριο διάλογο γύρω από την προ-ανακοινωθείσα θεματική ενότητα του κάθε τεύχους), που θέλουν να παρουσιάσουν μια θέση διαφορετική ή και αντίθετη προς τη θέση την οποία ανέπτυξε άρθρο ήδη δημοσιευμένο. Τα άρθρα αυτά δεν πρέπει να υπερβαίνουν τις 5.000 λέξεις. Για τη δημοσίευση των άρθρων αυτών ακολουθούνται τα ίδια ποιοτικά κριτήρια επιλογής, όπως για την επιλογή των άρθρων που συμμετέχουν στον κύριο διάλογο.

Κείμενα που υποβάλλονται προς δημοσίευση θα πρέπει να μην έχουν δημοσιευτεί καθ' οιανδήποτε μορφή, ούτε να έχουν σταλεί προς δημοσίευση σε άλλο, ελληνικό ή ξένο, έντυπο. Η αναδημοσίευση κειμένων από το περιοδικό επιτρέπεται κατόπιν αδείας των εκδοτών του.

Τα άρθρα πρέπει να συνοδεύονται από μια σύνοψη περίπου 100 λέξεων. Ακόμη, τα άρθρα θα πρέπει να ακολουθούν το στιλ του περιοδικού όσον αφορά τις υποσημειώσεις (οι οποίες θα πρέπει να είναι ενταγμένες στο κείμενο), τον τρόπο παρουσίασης των βιβλιογραφικών αναφορών κ.λπ. (όταν πρόκειται για βιβλίο: M. Ellman, *Socialist Planning*, Cambridge University Press, 1979, σσ. 267-8 — όταν πρόκειται για άρθρο: John Ely, «The German Greens», *German Politics and Society*, τ. 14, 1988).

Κείμενα προς δημοσίευση θα πρέπει να στέλνονται, κατά προτίμηση, σε δισκέτα γραμμένη σε IBM-συμβατό υπολογιστή και με σαφή ένδειξη του προγράμματος επεξεργασίας κειμένου που χρησιμοποιήθηκε. Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να στέλνονται δύο αντίτυπα του κειμένου απευθυνόμενα στον υπεύθυνο ύλης του περιοδικού. Τα υποβαλλόμενα κείμενα κατά κανόνα δεν επιστρέφονται.

Από τα κείμενα που στέλνονται προς δημοσίευση, τα μεν άρθρα δεν θα πρέπει κατ' αρχήν να ξεπερνούν τις 8.000 λέξεις, τα δε κείμενα για τη στήλη Διαλόγου και τη βιβλιοκρισία δεν θα πρέπει να ξεπερνούν τις 2.500 λέξεις, εκτός αν πρόκειται για άρθρο-απάντηση σε ήδη δημοσιευθέν άρθρο, οπότε κατά κανόνα δεν θα πρέπει να ξεπερνά τις 5.000 λέξεις.

Τα δημοσιευμένα ενυπόγραφα κείμενα εκφράζουν τις απόψεις των συγγραφέων τους και δεν συμπίπτουν αναγκαστικά με τις απόψεις των μελών των Συντακτικών Επιτροπών.

ISSN 1106-8310

ΤΙΜΗ ΤΕΥΧΟΥΣ
1.700 ΔΡΧ.